



# आशुबोधव्याकरणम् ।



कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षेण  
श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण  
सङ्कलितम् ।



तदङ्गसम्भवेन पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणः  
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण  
संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे  
सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितम् ।

इ. १८८२ ।



প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,  
২ নং বমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট কলিকাতা  
প্রিণ্টেব শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়  
৫৫ নং আমহাষ্ট ষ্ট্রীট কলিকাতা।

## विज्ञप्तिः ।

साम्प्रतिकसप्ताट्समाजितभारतवर्षीयविश्वविद्यालय-समाजाधीश्वरैः अन्यान्य-विद्याभ्याससहकारेण सस्कृतभाषाभ्यासस्य अवश्यविषयत्वे व्यवस्थापिते (प्रसिडेन्सि-कलेजनामक) विद्यालयस्थानामन्तेवासिना कथङ्कार खल्येन समयेन आयासेन च सस्कृतभाषाभ्यासः सिध्येत् इत्यत्र इतिकर्तव्यताविमुग्धतया सस्कृतभाषाध्यापकैः समाकुलहृदयैः समभावि । तेषु च ( प्रसिडेन्सिकलेजनामक ) विद्यालयस्थ-सस्कृतभाषाध्यापकेन मदन्तेवासिना परमकल्याणिना आयुष्मता समीक्ष्यकारिणा श्रीकृष्णकमल भट्टाचार्येणोद निरणायि “सस्कृतभाषाया नैपुण्यसाधनाय सस्कृत-व्य.करणमेव निदान देशविशेषप्रचलितानाञ्च तत्तद्भाषाकरणानां विभिन्नतया व्युत्पत्तिवैजात्याधायकत्वेन विश्वविद्यालयसमष्टिकाव्यासा सस्कृतविद्याभ्यासस्य कृतस्मरामेकरूपता सम्भवेत् कथङ्कार वा पाठ्यपुस्तकानामेकरूपताविरहे परीक्षा-समये प्रश्नसाम्यम् । प्रश्नसाम्यस्य उत्तरसाम्यनियामकतया तदभावे छात्रदत्तोत्तर-दर्शनेन तेषां व्युत्पत्तिवैलक्षण्यं परीक्षकैः कथं लक्ष्येत, किञ्च प्रचलितव्याकर-णानां कलेवरबाहुल्येन बहुकालकलनीयतया, काठिन्यदोषेण दुरवधारणीयतया, अप्रसिद्धानेकशब्दसाधनोपयोगिसूत्रजालकलितत्वेन, तद्विधेः फलविशेषादर्शनेन, च तदर्थे वृथापरिश्रममात्राघायितया, आधुनिकसामाजिकसमयानुपयोगितया च सुप्रसिद्धशब्दसाधनभूयिष्ठं खल्यायासकालकलनीयं सुगममभिनव व्याकरणमन्त-रेण समीहितं न सिध्येदिति ।”

निर्णयि च इत्यं तेन आयुष्मता तथाविधव्याकरणसङ्कलनार्थं सप्रयत्नसह-मभ्यर्थितः । तदभ्यर्थनामनुरूप्यता च मया आशुकीधाख्यमिदं व्याकरणं सङ्क-लितम् ।

पाणिनीयागमस्यैव सर्वप्रस्थानेषु श्रेष्ठतया प्रामाणिकैर्मन्त्रिनाथजयमङ्गल-प्रभृतिभिः काव्यादिव्याख्यातृभिः पाणिनिसूत्राणामेव प्रमाणत्वेन उपन्यस्ततया व्युत्पिब्लूना तत्परिज्ञानस्य अत्यावश्यकत्वेन तत्परिज्ञानार्थमेव प्रायेण अत्र ग्रन्थे पाणिनीयानि सूत्राणि समाहृतानि समाहृताश्च प्रायस्तदीयप्रत्ययादिसन्नाः । तत्तत्-सूत्रस्थवार्तिकभाष्याद्यनुसारीण्यपि कानिचित् सूत्राणि सङ्कलितानि सूत्रान्तरा दपकर्षणीयानि, अनुवर्त्तनीयानि, अनुवञ्जनीयानि, च पदानि तत्तत्सूत्रेषु सन्नि-वेशितानि क्वचित् सूत्रस्थानि दुरवबोधानि पदानि सुखावबोधैः पर्यायशब्दैः

परिवर्त्तितानि क्वचिच्च द्वित्राण्यपि सूत्राणि एकत्र निबद्धानि । एवं सूत्राणि सङ्कल्य सस्कृत्य कानिचिच्च सूत्राणि स्वयं विरचय्य वृत्त्या व्याख्याय च उदाहरणेन समलङ्कृतानि ।

अस्मिन् ग्रन्थे सूत्रपाठानुसारिणी, प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुदीप्रभृतिपरि-  
गृहीता वा परिपाटी न समाहृता किन्तु सुखावबोधार्थमन्यादृशेन समवलम्बिता ।  
तथाहि तिङ्कदन्तबीधमन्तरेण तदुपजीविस्त्रीप्रत्ययकारकविभक्त्यादीना ज्ञातु-  
मशक्यतया तिङ्कदन्तनिरूपणानन्तरञ्च तन्निरूपणे तदबीधस्य शक्यसम्पादकतया  
तिङ्कदन्तनिरूपणानन्तरमेव स्त्रीप्रत्ययादिनिरूपणं कृतम् । तिङन्तेषु भ्वाद्यदादि-  
क्रमेण सर्वेषामेव लकाराणामेकस्मिन्नेव प्रकरणे कौमुद्यामुदाहरणम् इह तु  
लडादिषु चतुर्थेव लकारेषु गणभेदेन श्वादिकार्यविशेषदर्शनात् इतरेषु च  
लुडादिषु षट्सु तददर्शनात् तत्तद्गणक्रमेण लडादिचतुर्लकारनिरूपणानन्तरमेव  
सर्वगणायसाधारणलुडाद्युदाहरणम् । तद्विधेषु च कौमुद्या न कोऽपि क्रमो-  
ऽवलम्बितो लक्ष्यते इह तु प्रथमान्तादिक्रमेष्वेव मत्वयोदिप्रत्ययानामुदाहरणम्  
अन्ते च विभक्तिस्थानिकानामन्येषाञ्च अव्ययतद्धितानाम् ।

छात्राणामभ्याससौकर्याय अनिङ्धातूना, धात्वादेशस्य, शब्दादेशस्य,  
परस्मैपदात्मनपदव्यवस्थाया, धातुभेदेन घञादिव्यवस्थायाश्च बोधिका कारिका  
रचिता न तत्र सूत्राणि उद्धृतानि बोधसौकर्याय ग्रन्थबाहुल्यमपि अङ्गीकृतम् ।

अत्र च ग्रन्थे पाणिन्यागमसिद्धा सर्वे एव सुप्रसिद्धा समासाः सन्निवेशिता न  
पुनर्मुग्धबीध इव प्रादिसमासगतिसमासोपपदादिसमासा उपेक्षिताः । मुग्ध-  
बीधे सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वाभ्यः ( ढधे काटित्यादिना, विकारसधेत्यादिना, च  
सूत्रेण ) कतिपयतद्धितानाम्, धातुमात्रात् ( घञलनटोऽधि इति सूत्रेण ) घञा-  
देश विधानादव्यवस्था इह तु तद्बीधपरिहाराय अर्थविशेष एव प्रकृतिविशेषात्  
तद्धितविशेषस्य, धातुभेदाच्च घञादिभेदस्य, निर्देशः ।

लघुकौमुदीयस्य पाणिनीयागममनुसरन्नि प्राठिन्याग्ने मुग्धबीधादहीनत्वात्  
विषयप्रतिपादनाग्ने न्यूनतादोषदूषितत्वाच्च समीहितसाधनानुपयोगित्वेन उपेक्षा  
भाजनमेव प्रेक्षावताम् ।

सूत्रस्थादिपदगच्छगणेषु ये स्वल्पास्तेऽत्रैव ग्रन्थे क्वचित् स्वरूपतः, क्वचिच्च  
उदाहरणतः, प्रदर्शिता । ये तु बहुसंख्यकास्ते मत्सङ्कलितसरलाङ्किते १८२०  
सवत्सरे मयैव मुद्रिते सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थे द्रष्टव्याः तदुद्भावनार्थञ्च तत्र तत्र  
पत्रायङ्का उद्दिष्टाः ।

पठनपाठनासौकर्याय कार्यविशेषविधायकानां पूर्वोक्तानां सूत्राणां स्थल-  
विशेषे आरणार्थं पत्रायङ्का उल्लिखिताः ।

शत्वत्वविधायकानि सूत्राणि क्वचित् प्रकरणमध्ये क्वचिच्च प्रकरणसमाप्ते सङ्गलितानि ।

शत्वप्रसङ्ग इदमप्यत्राभिधीयते सस्कृतभाषभिन्नेन उच्चतरनगरवासिना श्रीमत् महोदयेन मीनमूलरेण इलङ्कीयभाषया स्वरचितव्याकरणस्य सुखबन्धे ६ पत्रे इदमुद्धृतम् “प्रष्टोऽग्रगामिनीति ( ८, ३, ६२ सूत्रे ) पाणिनिना यदशत्वनिर्देशः कृतस्तत् कथङ्कार सिध्येत् स्वीकृतशत्वविधायकसूत्रानुसारेण तत्र शत्वस्यैव सम्भवादिति ।”

अत्र इदं प्रतिविधीयते । पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इति ( ८, ४, ३ ) सूत्रेण सर्वनामशब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दतया शत्वे सम्भावितेऽपि सूत्रकारेण सर्वादीनि सर्वनामान्नीति ( १, २, २७ ) सूत्रे यत् सर्वनामशब्दे अणत्व निर्दिष्टं तत्समर्थनाय तत्पूर्वभाष्यकृता “इह सर्वनामान्नीति पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इति शत्व प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य सर्वनामसञ्ज्ञाया निपातनात् शत्व न भविष्यतीति । किमेतन्निपातनं नाम अथ क प्रतिषेधो नाम अविशेषेण किञ्चिदुक्ता विशेषेण नेत्युच्यते तत्र व्यक्तमाचार्यस्यायमभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति, निपातनमप्येवजातीयकमेव अविशेषेण शत्वमुक्ता विशेषेण निपातनं कियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्यायमभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति ( सु० १४४ । ४५ प० ) ग्रन्थेन अत्र यथा निपातनादेव शत्वाभाव इत्युक्तम् तथाऽत्रापि साष्टष्टिकन्यायेन “एकत्र निर्णीतं शास्त्रार्थो बाधकमन्तरेणान्यत्रापि प्रवर्तते” इति न्यायेन च निपातनादेव शत्वाभावः सिध्यति शत्वविधायकसूत्रविरोधेन सूत्रकृता निर्देशस्य निपातनात् शत्वाभावसाधकस्य उभयत्र तुल्यत्वात् तत्र हि पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग इति सूत्रेण सम्भावितप्रसङ्ग शत्वम् इह तु प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ( ८, ४, ११ ) सूत्रेण, कुमति च ( ८, ४, १३ ) सूत्रेण च सम्भावितप्रसङ्ग शत्व तत्र तदुपाधकश्च सर्वनामान्नीत्याचार्येण अणत्वस्य निर्देशः इह तु अग्रगामिनीति तथा निर्देशः तथा च आक्षेपसमाधानयो उभयत्र तुल्यत्वात् निपातनादेवात्र शत्वाभावः कल्पते सूत्रविरोधिकार्यवत्त्वेन सूत्रकृता निर्देशस्य निपातनात्तदभावकल्पकताया बहुषु दर्शनात् । विस्तरभयाच्च तदुदाहरणानि नेह प्रदर्शितानि सुज्ञेयानि च तानि भाष्याद्यभिज्ञैः ।

अतएव भाष्यकृता पिष्टपेषणदोषभिया, चर्वितचर्वणकलङ्कशङ्कया अनवीकृतत्वदोषदर्शनेन वा प्रष्टोऽग्रगामिनीति सूत्रे नैव व्याख्यातम् । किञ्च प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चेति प्रकरणविहितशत्वस्य निषेधार्थं वार्तिककृता युवादेर्नेति सूत्रमारब्धं तत्र च युवादेराकृतिगणत्वस्य सर्वनिबन्धुसम्मतत्वेन अग्रगामिन् शब्दस्य तद्वृत्तान्तपातित्वेन न शत्वकार्यभागिता ।

किन्तु प्राचीनग्रन्थेषु भाष्यानुसारेण सर्वनामशब्द इव अग्रगामिन् शब्देऽपि नानादेव शलाभावः, सेत्थतीत्याशयेन युवादेराकृतिगणत्वस्य तद्गणमध्ये-  
अग्रगामिन्शब्दो न पठितः, सच्चिप्तसारकारैस्तु सन्निपादे शत्वप्रकरणे प्रागुक्त-  
वार्त्तिकसूत्रसमानार्थकस्य न युवादेरिति सूत्रस्य द्वत्तौ युवादिगणेऽग्रगामिन्शब्द  
पठितः । मयापि युवादेर्नेति सूत्रद्वत्तौ अग्रगामिन्शब्द युवादिगणे स्पष्टार्थमेव  
सन्निवेशितः ।

अपि च क्षुभ्रादिषु च ( ८, ४, ३६ ) सूत्रे क्षुभ्रादेराकृतिगणत्वस्य सर्वान्वित-  
सम्मतत्वेन अविहितलक्षणी शत्वप्रतिषेध क्षुभ्रादिषु द्रष्टव्य इति भाष्य-  
कारोक्त्या च शत्वनिषेधकसूत्राभावे सर्वेषामेव सर्वसम्मतताणत्ववता क्षुभ्रादिषु पाठस्य  
कल्प्यत्वलाभात् तद्गणनीयतयापि शलाभावः सेत्थति ।

अत्र च नानास्थानीयेषु विभिन्नपुस्तकेषु प्रक्रियाकौमुदी सिद्धान्तकौमुदी-  
प्रभृतिग्रन्थेषु अष्टाध्यायीपुस्तकेषु च अणत्वनिर्देशोपलब्धे सच्चिप्तसारेऽग्रगामिन्  
शब्दस्य युवादिषु स्पष्ट पाठाच्च शत्वशङ्का कथञ्चिदपि नोदिति इत्येव अग्रगामिन्  
शब्दे शलाभावे स्थिरौक्ये मोक्षमूलरसमुद्गाविता शङ्का निरात्मत्वेव प्रतिभाति ।

इदन्तु वक्तुमशक्यं यद् आशुबोधः सर्वथा परिशुद्धमनवद्यच्च समपद्यत किन्तु  
यावता परिश्रमेण शुद्धिमनवद्यताञ्चाभिपद्येत तावान् परिश्रमः स्वीकृतः यदि  
प्रमादात् सम अत्र खलितं सुधीर्भर्त्स्येत तत्कृपया परिशीलनीयमित्यलं पञ्जवि-  
तेन शिवमस्तु ।

कलिकाता

संस्कृतपाठशाला

१९२४ सवत्सरे



श्रीतारानाथ शर्मणः ।

—————

# आशुबोधस्य सूचीपत्रम् ।



संज्ञाप्रकरणम्	१	लुट्प्रकरणम्	१५२
परिभाषाप्रकरणम्	११	आशीर्लिङ्प्रकरणम्	१५३
अच् सन्धिप्रकरणम्	१८	लृट्प्रकरणम्	१५५
ह्रस्वसन्धिप्रकरणम्	२४	लृङ्प्रकरणम्	१५६
विसर्गसन्धिप्रकरणम्	३०	तिङन्तणत्वप्रकरणम्	१५७
शब्दसंज्ञाप्रकरणम्	३४	तिङन्तषत्वप्रकरणम्	१५८
परिभाषाप्रकरणम्	४०	णिजन्तप्रकरणम्	१६३
अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्	४२	सनन्तप्रकरणम्	१६८
अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	५७	यङन्तप्रकरणम्	१७४
अजन्तक्लीवलिङ्गप्रकरणम्	६२	यङ्लुगन्तप्रकरणम्	१७८
ह्रस्वन्तपुलिङ्गप्रकरणम्	६७	नामधातुप्रकरणम्	१८०
ह्रस्वन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	८०	आत्मनेपदप्रकरणम्	१८७
ह्रस्वन्तक्लीवलिङ्गप्रकरणम्	८३	परस्मैपदप्रकरणम्	१८३
अव्यय प्रकरणम्	८५	भावककर्म्मप्रकरणम्	१८४
तिङन्त संज्ञाप्रकरणम्	८७	कर्म्मकर्तृप्रकरणम्	१८८
श्वादिप्रकरणम्	१०२	लकारार्थप्रकरणम्	२००
अदादिप्रकरणम्	१०८	कृत्यकृदन्तप्रकरणम्	२०७
जुहोत्यादिप्रकरणम्	११७	कृदन्तणत्वप्रकरणम्	२१४
टिवादिप्रकरणम्	१२१	कर्तृकृदन्तप्रकरणम्	२१५
स्वादिप्रकरणम्	१२२	निष्ठाकृदन्तप्रकरणम्	२३७
तुदादिप्रकरणम्	१२३	कर्मादिकृदन्तप्रकरणम्	२४४
रुधादिप्रकरणम्	१२५	स्त्रीत्यप्रकरणम्	२६५
तनादिप्रकरणम्	१२६	कारकप्रकरणम्	२७५
क्रादिप्रकरणम्	१२७	समासप्रकरणम्	३००
चुरादिप्रकरणम्	१२८	अव्ययीभावप्रकरणम्	३०१
स्वार्थिकप्रत्ययान्तधातुप्रकरणम्	१२९	तत्पुरुषप्रकरणम्	३०६
लुङ्तिङन्तप्रकरणम्	१३१	तत्पुरुषीयसमासान्तप्रकरणम्	३२१
लिट्प्रकरणम्	१४५	वङ्ब्रवीहिप्रकरणम्	३२७

बहुविहि समासान्तप्रकरणम्	३२६	द्वितीयान्ततद्धितप्रकरणम्	३८८
इन्द्रसमासप्रकरणम्	३३६	तृतीयान्ततद्धितप्रकरणम्	३९३
इन्द्रसमासान्तप्रकरणम्	३४०	चतुर्थ्यन्ततद्धितप्रकरणम्	३९७
सर्वसमासविषयसमासान्तप्रकरणम्	३४२	पञ्चम्यन्ततद्धितप्रकरणम्	४००
अलुक्समासप्रकरणम्	३४४	षष्ठान्ततद्धितप्रकरणम्	४०१
समासाश्रयकर्मप्रकरणम्	३४६	षष्ठान्ते तद्राजाद्यर्थीय तद्धित	४०७
षत्वप्रकरणम्	३५४	सप्तम्यन्ततद्धितप्रकरणम्	४१७
णत्वप्रकरणम्	३५७	चातुरर्थिकप्रकरणम्	४२५
एकशेषप्रकरणम्	३५९	अव्ययतद्धितप्रकरणम्	४२७
तद्धितसज्ञाप्रकरणम्	३६१	अव्ययेषु असर्वविभक्ति तद्धित	४२८
तद्धितकार्यप्रकरणम्	३६२	अव्ययेषु चिप्रभृति तद्धितप्रकरणम्	४३२
प्रथमान्तमत्वर्थीयप्रकरणम्	३६८	अकच्प्रकरणम्	४३५
प्रथमान्तस्वार्थिकप्रकरणम्	३७५	द्वित्वप्रकरणम्	४३७
प्रथमान्तप्रमाणाद्यर्थीयप्रकरणम्	३८२		

# आशुबोधव्याकरणम् ।



प्रणम्य जगदीशानं क्रियते शब्दशासनम् ।  
आशुबोधाभिधं यत्नात् श्रीतारानाथशर्मणा ॥  
पाणिन्यादीन् सुनीनत्वा तदग्रन्यायनुसारतः ।  
भूरिप्रयुक्तशब्दानां साधनायायमुद्यमः ॥  
ग्रन्थाः सन्त्यत्र भूयांसः कठिनाः विपुलाश्च ते ।  
अल्पायासेन भाषायाः शिक्षणाय ममाग्रहः ॥  
प्रक्रियाकौमुदीं वीक्ष्य सिद्धान्तकौमुदीं तथा ।  
बालानां सुखबोधाय प्रक्रियेय विरच्यते ॥  
प्रायेण पाणिनेः सूत्रं क्वचिच्च परिवर्तितम् ।  
सुबोधं स्वकृतं कापि व्याख्यायोदाहरिष्यते ॥

अ इ उ ण्\* । १ । ऋ लृ क् । २ । ए ओ ङ् । ३ । ऐ औ  
च् । ४ । ह य व र ट् । ५ । ल ण् । ६ । ज म ङ ण न म् । ७ ।  
झ भ ञ् । ८ । घ ढ ध ष् । ९ । ज ब ग ङ द श् । १० । ख फ  
छ ठ थ च ट तव् । ११ । क प य् । १२ । श ष स र् । १३ ।  
ह ल् । १४ ।

एषु सर्ववर्णेषु लुप्तप्रथमैकवचनम् । एतानि १४ सूत्राणि  
महर्षिपाणिनिना महेश्वरात् अधिगतानि । एषु सूत्रेषु णका-  
रादयः अन्यवर्णाः इत्सञ्ज्ञकाः अणादिसंज्ञार्थाः । हकारादिषु  
अकारः उच्चारणार्थः ।

१० १० १०

वृद्धाद्युपयोगी वर्ण इत्संज्ञः ॥ १ ॥



वृद्ध्यादिकार्यान्तरोपयोगी वर्णः इत्संज्ञः स्यात् । यथा  
णप्प्रत्ययादौ णकारादिः वृद्ध्याद्यर्थः ।

१० १०  
लोपोऽनुच्चारणम् ॥ २ ॥

प्रयोगकाले अनुच्चारण लोपसंज्ञः स्यात् ।

१० १० ६:१० १०  
लोपो लुब्लुकौ तयोश्च कार्यान्तरं प्रयो-  
१०  
जनम् ॥ ३ ॥

लोपः एव लुप्तसंज्ञः लुक्संज्ञश्च स्यात् । लुपि लुकि च  
सन्ध्यभावादिरूपं प्रयोजनम् । यथा हर एहि इत्यत्र यलुपि  
न सन्धिः । हे वारि इत्यत्र सम्बुद्धिलुकि न गुणः ।

६० १० ७०  
द्विती लोपः प्रयोगे ॥ ४ ॥

इत्संज्ञकस्य प्रयोगे लोपः स्यात् । प्रयोगे इत्युक्तेः निमि-  
त्तविधानादौ निर्देशे न लोपः तेन इकः यणचि इत्यादौ इक्  
यण् अच् इत्येषु ककाराद्युच्चारणम् ।

३० ३० १० १० ६०  
अन्येनेता सहित आद्यवर्णः स्वस्य तन्म-  
६०:१० १०  
ध्यगानाञ्च संज्ञा ॥ ५ ॥

इत्संज्ञकेन अन्यवर्णेन सहितः आद्यवर्णः स्वस्य तन्मध्य-  
गानां च संज्ञा भवेत् । यथा अणिति\* णकारसहितः अवर्णः  
स्वस्य अवर्णस्य द्ववर्णस्य उवर्णस्य च संज्ञा । एवम् अन्यत्र अपि ।  
ततश्च अण् \* अक् अच् अट् अण् अम् अञ् अल् । ८ । इक्

इच् इण् । ३ । उक् । १ । ऋक् । १ । एङ् एच् । २ । ऐच् । १ ।  
हृश् हल् । २ । यण् यम् यञ् यय् यर् । ५ । वश्, वल् । २ ।  
मय् । १ । ङम् । १ । भष् भय् भर् भल् । ४ । भष् । १ ।  
जश् । १ । वश् । १ । खय् । खर् । २ । छव् । १ । चय् चर् । २ ।  
शर्, शल् । २ । पाणिनीयवार्त्तिके एताः ४१ प्रत्याहार-  
संज्ञाः व्यवहृताः । एतासां मध्ये प्रायशः सर्वाः एव अत्र अपि  
उपयोगिन्यः भविष्यन्ति । प्रत्याहारेषु इत्संज्ञकानां न  
ग्रहणम् ।

७. १० १० १०  
आद्योच्चारणे ऽन्त्यो हल् इत्संज्ञः ॥ ६ ॥

आद्योच्चारणकाले अन्ते उच्चारितः हल्वर्णः इत्संज्ञः  
स्यात् । यथा माहेश्वरसूत्रेषु णादयः ।

१० १०  
अनुनासिकोऽच् ॥ ७ ॥

आद्योच्चारणे अनुनासिकः अच् इत्संज्ञः स्यात् । यथा  
स्तो. शुना शुं इत्यत्र चोः उकारः ।

६. १०  
अचां स्वरसंज्ञा ॥ ८ ॥

अच्संज्ञकवर्णानां स्वरसंज्ञा स्यात् ।

६. १० १०  
स्वराणामुच्चारणकालभेदो मात्रा ॥ ९ ॥

स्वरवर्णानाम् उच्चारणकालविशेषस्य मात्रासंज्ञा स्यात् ।

६. १०  
एकमात्रस्य ऋस्वः ॥ १० ॥

एकमात्राकाले उच्चार्यमाणस्य स्वरवर्णस्य ऋस्वसंज्ञा स्यात् ।

किन्तु प्राचीनग्रन्थेषु भाष्यानुसारेण सर्वनामशब्द इव अग्रगामिन् शब्देऽपि प्रातनादेव शलाभावः सेत्स्यतीत्याशयेन युवादेराकृतिगणत्वोऽपि तद्वर्णमध्य-  
ग्रगामिन्शब्दो न पठितः सच्चित्तसारकारैस्तु सन्धिपादे शत्वप्रकरणे प्रागुक्त-  
वार्त्तिकसूत्रसमानार्थकस्य न युवादेरिति सूत्रस्य वृत्तौ युवादिगणेऽग्रगामिन्शब्द-  
पठितः । नयापि युवादेर्नेति सूत्रवृत्तौ अग्रगामिन्शब्दः युवादिगणे स्पष्टार्थमेव  
सन्निवेशितः ।

अपि च क्षुभ्रादिषु च ( ८, ४, ३६ ) सूत्रे क्षुभ्रादेराकृतिगणत्वस्य सर्वनिबन्ध-  
सम्मतत्वेन अविहितलक्षणी शत्वप्रतिषेधः क्षुभ्रादिषु द्रष्टव्य इति भाष्य-  
कारोक्त्या च शत्वनिषेधकसूत्राभावे सर्वेषामेव सर्वसम्मतान्शत्ववतां क्षुभ्रादिषु पाठस्य  
कल्पप्रवृत्त्याभात् तद्वर्णीयतयापि शलाभावः सेत्स्यति ।

अत्र च नानास्थानीयेषु विभिन्नपुस्तकेषु प्रक्रियाकौमुदी सिद्धान्तकौमुदी-  
प्रभृतिग्रन्थेषु अष्टाध्यायीपुस्तकेषु च अणत्वनिर्देशोपलब्धे सच्चित्तसारेऽग्रगामिन्  
शब्दस्य युवादिषु स्पष्ट पाठाश्च शत्वशङ्का कथञ्चिदपि नोदेति इत्येव अग्रगामिन्  
शब्दे शलाभावे स्थिरौक्ये मोक्षमूलरसमुद्भाविता शङ्का निरालम्बेव प्रतिभाति ।

इदन्तु वक्तुमशक्य यद् आशुबोध सर्वथा परिशुद्धमनवद्यच्च समपद्यत किन्तु  
यावता परिश्रमेण शुद्धिमनवद्यताञ्चाभिपद्येत तावान् परिश्रमः स्वीकृतः यदि  
प्रमादात् मम अत्र खलित सुधीर्भिल्लक्ष्येत तत्कृपया परिशीघनीयमित्यलं पल्लवि-  
तेन शिवमस्तु ।

कालिकाता

संस्कृतपाठशाला

१६२४ सवत्सरे

}

श्रीतारानाथ शर्माणः ।

अण्संज्ञकाः वर्णाः अनुनासिकाः अपि स्युः ।

१ः १० १०

एकस्थानोच्चार्याः मिथः सवर्णाः ॥ १७ ॥

एकत्र स्थाने उच्चार्यमाणाः वर्णाः परस्परं सवर्णसंज्ञाः स्युः । यथा अ आ, अँ आँ इत्येते कालकृतमात्राभेदे अपि एकत्र कण्ठस्थाने उच्चार्यमाणाः सवर्णाः । एवं क ख ग घ ङादयः अपि ।

तत्र वर्णानां स्थानानि । अवर्णं हकार क ख ग घ ङ विसर्गाणां कण्ठः । इवर्णं च छ ज झ ञ य शानां तालु । ऋवर्णं ट ठ ड ढ ण र षाणा मूर्ध्ना । लृकार त थ द ध न ल सानां दन्तमूलम् । उवर्णं प फ ब भ मानाम् ओष्ठौ । ज म ङ ण नानां नासिका च । एकारैकारयोः कण्ठतालू । ओ-कारौकारयोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य दन्तौष्ठम् । अनुस्वारस्य नासिका । एषु समस्थानजाः सवर्णाः ।

६ः १ः ६ः १ः १०

अचाम् अचो हलां हलः सवर्णाः ॥ १८ ॥

उक्तस्थानमध्ये एकत्र स्थाने उच्चार्यमाणानाम् अपि अचाम् अचः एव सवर्णाः न हलः । एव हलां हलः एव सवर्णाः न अचः । तेन अकारहकारौ, इकारश्चकारौ च एकस्थानजौ अपि न मिथः सवर्णौ ।

१ः १ः

यणोऽन्तःस्थाः ॥ १९ ॥

यण्संज्ञकाः वर्णाः अन्तःस्थसंज्ञाः स्युः ।

१ः १ः

शल ऊष्माणः ॥ २० ॥

शल्संज्ञकाः शषसहाः वर्णाः ऊष्मसंज्ञाः स्युः ।

१० ६० १० १०

अन्तःस्था ऊष्मणां न सवर्णाः ॥ २१ ॥

अन्तःस्थाः वर्णाः ऊष्मणां तुल्यस्थानाः अपि न सवर्णाः ।  
तथाच यशयोः रषयोश्च एकस्थानजयोः अपि न सावर्ण्यम् ।

१० १० १

अनादिश्योऽण् सवर्णग्राहकः— ॥ २२ ॥

अनादिश्यमानाः अण्संज्ञकाः वर्णाः सवर्णग्राहकाः ॥  
तेन अ आ अँ आँ इत्यादिवर्णचतुष्कस्य, अ इति, ए एँ इत्यादि-  
वर्णद्वयस्य, ए इति, य यँ इत्यादिवर्णद्वयस्य च, य इत्यादिर्ग्रा-  
हकः । एवञ्च अणादिसूत्रे अ, इत्यादिपदेन ऋस्वदीर्घानु-  
नामिकाननुनासिकानां सर्वेषां ग्रहणम् । अनादिश्यः इति  
किं त्यदादीनाम इत्यादौ अ, इति सवर्णग्राहकः यथा न  
स्यात् ।

१० १० १० १०

उदित् चय् आदिश्यमानोऽपि ॥ २३ ॥

उकारितश्चटतकपाः वर्णाः आदिश्यमानाः अपि सवर्ण-  
ग्राहकाः स्युः । तेन चु, इत्यादि, च छ ज झ ञ इत्यादेः  
ग्राहकम् । आदिश्यमानः अपि इत्युक्तेः स्तोः शुना शु  
इत्यादौ आदेशे अपि सवर्णग्रहणम् ।

१० १०

वर्णान्ता अकः ॥ २४ ॥

वर्णान्ता अक्संज्ञकवर्णाः सवर्णग्राहकाः । यथा अवर्ण  
इत्यादि अ आ अँ आँ इत्यादीनां ग्राहकः ।

१ः १ः १ः

चयो वर्गशब्दान्ताश्च ॥ २५ ॥

वर्णशब्दान्ताः चयुसंज्ञकवर्णाः सवर्णग्राहकाः । यथा  
च वर्गादिः चङ्गजभजादीनां ग्राहकः ।

५ः १ १ १ १ १

वर्णेभ्यः कारतकारशब्दौ इतौ तदन्तश्च

६ १

तुल्यकालस्य ग्राहकः ॥ २६ ॥

वर्णेभ्यः परं समुच्चार्यमाणौ कारतकारशब्दौ इतौ भवतः  
तदन्तश्च तुल्यकालस्य ग्राहकौ न सवर्णानाम् । यथा अकारः  
अत् इत्यादि अ, अं इति तुल्यमात्रस्य एव ग्राहकः न तु आ,  
आ इत्येतयोः अतुल्यमात्रयोः अपि ।

१ १ १ १ १ ६

आदारैज् वृद्धिः सा चाचः ॥ २७ ॥

आत्, आर्, ऐच्, एते वृद्धिसन्नाः स्युः । सा च अचः  
स्थाने स्यात् । तथाच वृद्धिविधाने यत्र स्थानिपदं न श्रूयते  
तत्र, अचः इति षष्ठ्यन्तपदम् अस्मात् सूत्रात् अनुषङ्गनीयम् ।  
अचा मध्ये च अवर्णस्य स्थाने आत्, द्ववर्णस्य, एदैतोश्च स्थाने  
ऐ, उवर्णस्य, ओदैतोश्च स्थाने औ, ऋवर्णस्य स्थाने च आर्,  
इत्येते भवन्ति । प्रसिद्धप्रयोगे आल् इत्यस्य उदाहरणाभावात्  
आलः न वृद्धिसन्ना कृता ।

१ १ १ १ १ ६

अदरलेङ् गुणः स चेकः ॥ २८ ॥

अत्, अर्, अल्, एङ्, एते गुणसंज्ञाः स्युः । स. च इकः  
स्थाने स्यात् । तथाच गुणविधाने यत्र स्थानिपदं न श्रूयते

तत्र इक' इति षष्ठ्यन्तपदम् अस्मात् सूत्रात् अमुषञ्जनीयम् ।  
तत्र समस्थानत्वात् इवर्णस्थाने ए, उवर्णस्थाने ओ, ऋवर्ण-  
स्थाने अर्, लृकारस्थाने अल् । अकारस्तु इकः असमस्थान-  
तया न कस्य अपि आदेशः तथापि अतः गुणे इति पररूपो-  
पयोगार्थम् एव तस्य गुणसंज्ञा कृता ।

१० १० १० १० १० १०  
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं नाम च

॥ २९ ॥

धातुप्रत्ययाभ्यां भिन्नः सार्थकः शब्दः प्रातिपदिकसंज्ञः  
नामसंज्ञश्च स्यात् ।

१० १० १० १०  
गणपठिताः क्रियावाचिनो भ्वादयो धातवः

॥ ३० ॥

भू सत्तायाम् इत्यादिपाणिनीयगणेषु सत्तादिरूपक्रिया-  
वाचितया पठिताः भूप्रभृतयः धातुसंज्ञाः स्युः । हिरुगाद्य-  
व्ययाः गणपठिताः अपि न क्रियावाचिनः इति न ते धातवः  
सनाद्यन्ताः तु लाक्षणिकधातवः ।

७ १ १ १ १  
क्रियायोगे प्रादय उपसर्गा गतिश्च ॥ ३१ ॥

क्रियया सह सम्बन्धे प्रादयः उपसर्गसंज्ञाः गतिसंज्ञाश्च  
स्युः । प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, द्र, वि,  
आड्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि,  
उप । एते प्रादयः ।

१० १० १०  
अद्रव्यवाचिनश्चादयो निपाताः ॥ ३२ ॥

अद्रव्यार्थाः चादयः निपातसंज्ञाः स्युः । च, वा, ह, अह,  
एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, चेत्, कश्चित्, हन्त,  
माङ्, नज्, यावत्, तावत्, वषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा,  
तथाहि, खलु, अथ, सुष्ठु, स्म ( उपसर्गप्रतिरूपाः प्रादयः )  
अहम्, अस्ति, अ, उ, यथा, हे, है, अङ्ग, अये, विषु, यत्, तत्,  
आहोस्वित्, व, चट्, चाट्, हुम्, इव, जातु, अद् इत्यादयः  
चादयः । एतेषाम् अर्थभेदास्तु मत्कृताया सरलाख्याया  
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया पूर्वाङ्गे २०१ पृष्ठे द्रष्टव्याः । निपा-  
तोपसर्गयोः नामत्वम् अपि इच्छन्ति केचित् । तेन ततः  
सुबादयः स्युः तेषां च लुक् इति भेदः ।

१० १०

नामधातूपसर्गनिपाताः प्रकृतिः ॥ ३३ ॥

नामादयः प्रकृतिसंज्ञाः स्युः ।

५० १० १० १० १०

प्रकृतेः परं विधीयमानः सार्थकः शब्दः

१० १ १० १०

प्रत्ययो निरर्थकस्तु विकरणः ॥ ३४ ॥

उक्तप्रकृतिभ्यः उत्तर विधीयमानः सार्थकः सुबादि शब्दः  
प्रत्ययसंज्ञः स्यात् । निरर्थकः तु तथाभूतः शबादिविकरणरुद्धः  
स्यात् । बहुच्प्रत्ययः तु प्रकृतेः परम् एव विधीयते । तस्य  
प्रयोगकाले तु प्राङ्निपातः । तत्र नामप्रकृतिकाः सुप्तङि-  
तादयः । धातुप्रकृतिकाः तिङ्कृदादयः । उभयप्रकृतिकाः  
क्वजादयः । तद्धिताः चुनः निपातोपसर्गप्रकृतिकाः अपि ।  
तेन नतरां सुतराम् इत्यादि ।

१० १० १०

संख्यावाचकः प्रत्ययो विभक्तिः ॥ ३५ ॥



एकत्वादिसंख्यावाचकाः सुपः तिङश्च प्रत्ययाः विभक्ति-  
संज्ञाः स्युः ।

६० १०  
विभक्तेरेकैकसार्थकभागा एकवचनद्विवचन-

१  
बहुवचनसंज्ञाः ॥ ३६ ॥

सुपः तिङश्च एकैकसार्थकभागाः क्रमेण एकवचनादिसंज्ञाः  
स्युः । यथा सुपः सुं इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् ।  
जस् इति बहुवचनम् । एवं तिङ्. तिप् इत्येकवचनम् । तम्  
इति द्विवचनम् । अन्ति इति बहुवचनम् इत्यादिक्रमेण ज्ञेयम् ।

१० १०  
विभक्त्यन्तं पदम् ॥ ३७ ॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ।

६० १० १०  
पदस्यावसानं पदान्तः ॥ ३८ ॥

उक्तरूपपदस्य चरमावयवः पदान्तसंज्ञः स्यात् । समा-  
सादौ लुप्तविभक्तिम् आश्रित्य पदान्तत्वस्वीकारः । तेन वागीशः  
इत्यादौ समस्ते अपि वाक् इति भागस्य पदान्ततया जस् ।

३० १० १० १०  
अचानन्तरिता हलः संयोगः ॥ ३९ ॥

अचा व्यवधानरहिताः ह्रस्वर्णाः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

१० १०  
ऋस्वदीर्घौ लघुगुरू ॥ ४० ॥

ऋस्वं लघुसंज्ञं दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ।

१० ७ १

लघु संयोगे गुरु ॥ ४१ ॥

सयोगे परे लघु, गुरुसञ्ज्ञ स्यात् ।

१० १० १०

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ ४२ ॥

वर्णानाम् अव्यवधानेन सन्निधिः संहितासञ्ज्ञः स्यात् ।  
संहिता च भाष्ये नियमिता । यथा ।

सहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति ।

समासे तु अवान्तरविभक्तिमन्ति बहुपदानि सन्ति, तेन  
वृथगुनिर्देशः ।

७ १ १

संहितायां कार्यविशेषः सन्धिः ॥ ४३ ॥

पूर्वत्र परत्र च स्थितयोः वर्णयोः सन्निकर्षविशेषे उत्पद्य-  
मानः कार्यविशेषः सन्धिसंज्ञः स्यात् ।

इति प्रसङ्गागतकार्यसहितसंज्ञाप्रकरणम् ।

—

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

२ १ १ ६

शास्त्रीयसंज्ञां विना शब्दः स्वरूपस्य

१०

ग्राहकः— ॥ ४४ ॥

शब्दशास्त्रे व्याकरणे या संज्ञा कृता तत्संज्ञाशब्दम्  
अपहाय सर्वत्र शब्दः स्वरूपस्य एव ग्राहकः स्यात् ।

यथा राजाहःसखिभ्यष्टः इत्यादौ राजा इत्यादिः शब्दः स्वरूपस्य ग्राहकः न तु तदर्थकभूपत्यादिशब्दानाम् अपि । व्याकरणकृतसन्नः तु कर्मादिशब्दः न स्वरूपमात्रस्य ग्राहकः किन्तु तदर्थबोधकशब्दान्तरस्य अपि, तेन कर्मण्यण् इत्यादौ कर्मशब्देन पारिभाषिकस्य अपि कर्मणः ग्रहणात् कर्मकारः इव कुम्भकारः इत्यादि सिध्यति ।

१०

६०१०

क्वचित् तदन्तस्यापि ॥ ४५ ॥

क्वचित् ( समासविधानात् अन्यत्र ) सूत्रे श्रूयमाणः शब्दः स्वरूपस्य स्वान्तस्य च ग्राहकः । यथा एरच् इत्यत्र इवर्णस्य इवर्णान्तस्य च ग्रहणात् इणः, चिजिप्रभृतेष्व अच् तेन प्रत्ययः इव चयः, जयः इत्यादि अपि सिध्यति ।

३०

७०

६०१०

१०

सप्तम्या वर्णग्रहणे तदादेश्च ग्रहणम् ॥ ४६ ॥

यत्र वर्णविशेषात् परं सप्तमीनिर्देशेन कार्यम् उपदिश्यते तत्र तद्वर्णस्य तदादिकस्य च ग्रहणम् । यथा अचि श्रुधातु-  
श्रुवाम् इत्यादौ सप्तम्यन्तेन अच्शब्देन अचः, अजादेश्च ग्रह-  
णात् भ्रुवौ इत्यत्र क्विवले अचि इव, भ्रुवः इत्यत्र अजादौ  
अपि उवङ् ।

३०

७०१०

१०

सन्धिसूत्रेण लुपि न सन्धिः \* ॥ ४७ ॥

सन्धिसूत्रेण लुपा लोपे आद्यन्तयोः सन्धिः न स्यात् ।  
यथा हर एहि, हर एति इत्यादौ यविसर्गयोः लुपा लोपात्

\* लुपा लोपे तस्मिन् परे कार्यं न भवति ।

न पूर्वपरयोः सन्धिः । सन्धिसूत्रेण इति किं राज-उचितः  
राजोचितः इत्यादौ अन्यसूत्रेण नलोपात् सन्धिः यथा स्यात् ।

१० १० १०  
अनिश्चितार्था षष्ठी स्थानसम्बन्धार्था ॥४८॥

अवयवादिरूपविशेषार्थानवगमे षष्ठी स्थानसम्बन्धा-  
र्थिका स्यात् । स्थानं च प्रसक्तिः । प्रसक्तस्य अन्यथाभावः  
स्थानसम्बन्धः । यथा आद्यन्तः इत्यत्र आदि इति इकारस्य  
उच्चारणप्रसक्तौ तस्य उच्चारणम् अन्यथा कृत्वा इकः यणचि  
इति यणविधानात् यण उच्चारयितव्यः । अनिश्चितेति किं  
शास' उपधायाः इदित्यादौ शासः इति षष्ठी अवयवसम्बन्धा-  
र्थतया निर्णीता इति तत्र मा भूत् इत्येतदर्थम् । तथाच  
तत्र उपधायाः एव स्थानित्वं न शासः ।

३० १० १०  
स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टं स्थानि ॥ ४९ ॥

स्थानसम्बन्धार्थकषष्ठ्या निर्दिष्टं स्थानिसत्त्वं स्यात् ।

६ः ६० १० १० ६० १०  
पूर्वपरयोरेकादेशस्य सह संज्ञा तस्य च  
१ः १ः  
स्थानिनौ पूर्वपरौ ॥ ५० ॥

पूर्वपरयोः एकादेशस्य सह इति संज्ञा । तदादेशे च स्थानि-  
निमित्तोभयम् एव स्थानि स्यात् । एकादेशस्य क्वचित् पूर्वरूपः  
क्वचित् च पररूपः । यथा अमि पूर्वरूपः इत्यादिना देवम्  
नदीम् इत्यादि, एडः पररूपः इत्यादिना च प्रेजते इत्यादि  
सिध्यति ।

६० १० १०  
स्थानिनोऽन्यथाभाव आदेशः ॥ ५१ ॥

स्थानिनः अन्यथाभावः आदेशसंज्ञः स्यात् । अन्यथा-  
भावश्च सर्वरूपपरिवृत्त्या एकदेशपरिवृत्त्या वा यथापूर्वम्  
अनुच्चारणम् । तत्र ईकः यणचि इत्यादौ सर्वरूपपरिवृत्तिः ।  
त्यदादीनाम् अ इत्यादौ च एकदेशपरिवृत्तिः । लोपः अपि  
यथापूर्वम् अनुच्चारणात् आदेशः एव । तत्र हर एति इत्यादौ  
विभर्गस्य सर्वथा अनुच्चारणम् हर एहि इत्यादौ च एकदेशस्य  
यकारस्य अनुच्चारणम् ।

७०                      १०                      १०

वर्णाश्रितभिन्नविधौ स्थानिवदादेशः ॥ ५२ ॥

स्थानिनः वर्णाश्रितविधिम् अपह्राय आदेशः स्थानिवत्  
भवति । वर्णेत्यादि किम्, स्थानिनः क्ताप्रत्ययस्य बलादितया  
तदादेशस्य ल्यपः स्थाने आर्द्धधातुकस्येड्वलादे इति इट्प्रसङ्गः  
यथा न स्यात् ।

६०                      १०                      १०

स्थानिनः सदृश आदेशः ॥ ५३ ॥

आदिश्यमानस्य अनेकत्वे स्थानिनः सदृशः आदेशः स्यात् ।  
सादृश्यञ्च समस्थानजाततया ग्राह्यम् । तेन भूला जश् इत्या-  
दिना भूला स्थाने जश्प्राप्तौ चकारस्थाने जकारः, टकार-  
स्थाने च डकारः इत्यादिक्रमेण आदेशः न तु भिन्नस्य अनजः  
अपि ।

७०    ५०                      १०

स्थानिसाम्यासम्भवे निमित्तसाम्यादादेशः

॥ ५४ ॥

स्थानिसाम्यं गृहीत्वा कार्यविशेषः सम्पादयितुं न

शक्यते तत्र निमित्तसाम्यात् अपि कार्यविशेषः स्यात् । यथा अनुस्वारस्य ययि यम् इत्यत्र पररूपनिमित्तसामान्यात् यकारे परे यङ्कारः ककारादिषु परेषु तु डादिः इत्यादिक्रमेण जायते । तेन यय्यम्यते शङ्कते इत्यादि ।

१ः ६ः ७ः

ऋस्वदीर्घावचः स्थाने ॥ ५५ ॥

अच. स्थाने एव ऋस्वदीर्घौ विधीयेते । तेन यत्र अन्य-स्थानिपदं न श्रूयते तत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदम् एतत्-सूत्रात् अनुषञ्जनीयम् ।

१ः १ः ६ः  
यस्यादेशौ—टित्कितौ तस्याद्यन्ताव-

१ः  
यवौ ॥ ५६ ॥

यस्य आदेशः टकारेत् सः तस्य आद्यावयवः, यस्य च ककारेत् तस्य अन्यावयवः स्यात् । यथा भविता इत्यादौ आर्द्ध-धातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन जायमानः बलादेः तकारस्य आदेशः इट्, टित्, तेन तकारपूर्वावयवः । पुण्यकृत् इत्यादौ च ऋस्वस्य तुक् इत्यादिना जायमानः ऋस्वस्य आदेशः तुक्, कित्, तेन ऋस्वस्य कृजः अन्यावयवः ।

१० ६ः ७ः ५ः ५ः १ः

मिदं चां मध्येऽन्यादचः परः ॥ ५७ ॥

यस्य स्थानिनः आदेशः मकारेत् तस्य स्थानिनः अचां मध्ये यः अन्यः अच् तस्मात् परः स्यात् । यथा क्रष्टा इत्यादौ ऋदुपधस्य अनिटः अम् इत्यादिना विहितः अम्, मित् तेन अन्यात् अचः परः एव जायते ।

१० १०  
स्थानिषष्ठी चरमवर्णविकारार्था ॥ ५८ ॥

उत्सर्गतं स्थानिषष्ठ्या निर्देशे स्थानिनः चरमवर्णस्य एव विकारः स्यात् । यथा त्वदादीनामः इत्यादौ अन्यवर्णस्य एव विकारकारकः अकारादेशः ।

१० १० १० १० ६० १०  
डिदादेशोऽनेकवर्णवानपि चरमवर्णस्यैव  
॥ ५९ ॥

स्थानिनः आदेशः यदि डकारेत् तदा सः अनेकवर्णवान् अपि स्थानिनः चरमवर्णस्य विकाराय स्यात् न तु सर्वावयवस्य । यथा गोरवङ् इत्यादौ डकारेत् अवङ् अनेकवर्णवान् अपि ओकाररूपान्त्यस्य एव विकारकारी न तु सर्वस्य ।

१० १० १० १० ६०  
अनेकवर्णवान् शिच्चादेशः सर्वावयवस्य  
॥ ६० ॥

अनेकवर्णवान्, शकारेत् च आदेशः स्थानिनः सर्वावयवविकारकारी स्यात् । यथा टास्थाने ना. डेस्थाने च स्मै, इत्यादिः अनेकवर्णवान्, जस्जसोः शिः इत्यादौ शकारेत् च शिः, आदेशः सर्वावयवविकारकारी । अत्र इत्तञ्चकवर्णं विहाय अनेकवर्णता बोध्या ।

१० १०  
सप्तमी वाच्यगम्योपपदपरत्वार्था ॥ ६१ ॥

सूत्रेषु निर्दिश्यमाना सप्तमी प्रकरणवशात् अभिधेयं, द्योत्यम् उपपदं परत्वं च प्रकाशयति । यथा कर्मणि द्वितीया

इत्यादौ कर्मरूपम् अभिधेयम्, लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाऽ-  
निष्पत्तौ इत्यादौ क्रियाऽनिष्पत्तिरूपं द्योत्यम्, कर्मण्यण्  
इत्यादौ उपपदरूपम्, इको यणचि इत्यादौ परत्वरूपं च  
अर्थं सप्तमी प्रकाशयति ।

१० १० ६० १० ४०  
परार्था सप्तमी अव्यवहितपूर्वस्यैव कार्याय  
॥ ६२ ॥

परत्वप्रकाशकसप्तमी वर्णान्तराव्यवहितपूर्वस्य एव तत्तत्-  
कार्याय स्यात् । यथा अचि श्रुधातुभ्रुवाम् इति सूत्रे अचि  
परे भ्रू शब्दस्य एव उवङ् न तु भ्रूमूलशब्दस्य अपि तस्य  
मूलशब्देन व्यवधानात् ।

६० ४० १०  
अव्यवहितपरस्य कार्याय पञ्चमी ॥ ६३ ॥

सूत्रे निर्दिश्यमाना पञ्चमी वर्णान्तराव्यवहितपरस्य एव  
कार्याय स्यात् । यथा प्रस्योहोढोढि इत्यादिसूत्रे प्रशब्दस्य  
अवर्णात् परस्य ऊढिशब्दस्य ऊकारस्य अव्यवहितस्य एव  
वृद्धिः न तु ढि-इत्यस्य व्यवहितस्य अपि ।

५० १० ६० १० ६० ६०  
पञ्चम्याः परं यस्य विहितं तस्यादेः ॥ ६४ ॥

पञ्चम्यन्तात् परं यस्य काव्य विहितं तस्य आदेः एव  
स्यात् न तु अन्यस्य । यथा पूर्वोक्तोदाहरणे ऊढिशब्दस्य  
आदेः एव वृद्धिः न अन्यस्य ।

१० १० ६०  
यथासङ्ख्यामादेशः समानाम् ॥ ६५ ॥



समेषु उद्देश्येषु समानां विधानं यथासंख्यं स्यात्। परि-  
भाषा च नियमविशेषरूपा।

दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशकः।

परिभाषा तथा बुद्ध्या सर्वशास्त्रोपकारिका ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्।

—

अच्सन्धिः।

६० १० ७०

इको यणचि— ॥ ६६ ॥

इकः स्थाने यण् स्यात् अचि परे।

तत्र इस्थाने य, उस्थाने व, ऋस्थाने र इति। यथा  
आदि अन्त आद्यन्तः। नदी-अम्बु नद्यम्बु। साधु-अन्नम्  
साध्वन्नम्। बधू-अन्तःपुरम् बध्वन्तःपुरम्। मातृ-अर्चनम् मातृ-  
चर्चनम्। एवं सुनि-आदि सुन्यादि। नदी-आदि नद्यादि।  
वाणी-उक्तिः वाण्युक्तिः। नदी-ऋद्धिः नद्यृद्धिः। नदी-एजते  
नद्येजते। वारि-ऐक्यम् वार्य्यैक्यम्। दधि-ओदनः दध्योदनः  
इत्यादि। सवर्णे अकि परे तु दीर्घरूपैकादेशः विशेषः अग्रे  
वक्ष्यते।

६०

१०

७० १०

६० १० १०

एचोऽयवायावः पदान्ते तु तेषां वा लुप्

॥ ६७ ॥

एचः स्थाने क्रमेण अय्, अव्, आय्, आव्, एते आदेशाः  
स्युः अचि परे। पदान्ते तु तेषाम् अन्त्यस्य लुप् वा स्यात्।  
यथा सुने ए मुनये। साधो ए साधवे। नै-अकः नायकः।

पौ-अकः पावकः । पदान्ते तु अग्रे-आगतः अग्रआगतः  
अग्रयागतः । साधो एहि साधएहि साधवेहि । सन्धि-  
सूत्रेण लुपा लोपात् पुनः न सन्धिः । समासादौ तु न, गवी-  
श्वरः इत्येव । अत्र अन्यलोपविधानात् अन्यौ यवौ न इत्संज्ञौ ।

६० १० ७० १०

गोरवङ् समासे वा ॥ ६८ ॥

अचि परे समासे गोशब्दस्य अवङ् आदेशः स्यात् । ड  
इत् । तेन अन्तादेशः न तु सर्वादेशः । गो-ईश्वरः अवङि  
वक्ष्यमाणेन गुणे गवेश्वरः गवीश्वरः ।

६० १०

इन्द्राक्षयोर्नित्यम् ॥ ६९ ॥

इन्द्राक्षयोः अचि परे पूर्वोक्तं नित्यं स्यात् । गो-इन्द्रः  
गवेन्द्रः । गो-अक्षः गवाक्षः ।

६० ६० ७० १० १०

गोरोतोऽति सन्धिर्वा ॥ ७० ॥

समासे गोशब्दस्य ओकारस्य अकारे परे सन्धिः वा  
स्यात् । गो-अर्चनम् गोअर्चनम् गवाचनम् । पक्षे वक्ष्यमाणपूर्व-  
रूपैकादेशात् गोऽर्चनम् अपि ।

६० १० ७० ७०

ओदौतोरवावौ यि प्रत्यये ॥ ७१ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओकारौकारयोः स्थाने क्रमेण अव्  
आव् एतौ स्तः । गो-यम् गव्यम् । नौ-यम् नाव्यम् । प्रत्यये  
किं गोयानम् इत्यादौ न ।

६० ६० १०

धातोस्तन्निमित्तयोरेव ॥ ७२ ॥

यकारादिप्रत्ययनिमित्तयोः एव धातोः ओकारौकारयोः  
स्थाने अवावौ स्तः, न तु अन्यनिमित्तयोः । भो-यम् भव्यम् ।  
भौ-यम् भाव्यम् । तन्निमित्तयोः किम् अन्यनिमित्तयोः मा भूत्  
तेन औयते औयत इत्यादौ न । आङ्पूर्वस्य वेजः संप्रसारणे  
कृते कर्मणि वाच्ये लटि लङि च रूपम् । अत्र ओकारादिः  
एकादेशनिमित्तः न तु यादिनिमित्तः ।

५. ६. १. १.

आद्—इकः सह—गुणः ॥ ७३ ॥

अवर्णात् परस्य इकः गुणरूपः सह (पूर्वपरयोः एकादेशः)  
स्यात् । जन—इन जनेन । परा—इतः परतः । नर—ईश्वरः  
नरेश्वरः । रमा—ईश्वर. रमेश्वरः । लोक-उक्तिः लोकोक्तिः ।  
नाना-उक्तिः नानोक्तिः । धन-ऊनः धनोनः । देव-ऋषिः  
देवर्षिः । राजा-ऋषि. राजर्षिः ।

१. ६.

वृद्धिरेचः ॥ ७४ ॥

अवर्णात् परस्य एचः वृद्धिरूपः सह ( पूर्वपरयोः एका-  
देशः ) स्यात् । धन-एषणा धनैषणा । नाना-एषणा नानै-  
षणा । जल-ओघः जलोघः । नाना-ओदनः नानौदनः ।  
मत-ऐक्यम् मतैक्यम् । रोग-ओषधम् रोगौषधम् । पीडा-ओष-  
धम् पीडौषधम् ।

६.

१.

ऋतस्य तृतीयासमासे ॥ ७५ ॥

अवर्णात् परस्य ऋतशब्दस्य आदेः ऋकारस्य सह वृद्धिः  
स्यात् तृतीयासमासे । शीतेन ऋतः शीतार्तः । अन्यसमासे  
तु परम ऋतः परमर्तः ।

६० १०

ऊठञ्च ॥ ७६ ॥

अवर्णात् परस्य ऊठः सह वृद्धिः स्यात् । भार-ऊहः भारौहः ।

६० ६०

स्वस्येरिणोः ॥ ७७ ॥

स्वशब्दस्य अवर्णात् परस्य ईर, ईरिण्, इत्येतयोः आदेः ईकारस्य सह वृद्धिः स्यात् । स्व-ईरम् स्वैरम् । स्व-ईरन् स्वैरौ । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य अपि ग्रहणम् इति सिद्धान्तात् स्त्रियाम् अपि स्वैरिणी । एव सर्वत्र ।

६०

६०

प्रस्योहोढोढ्येषैष्याणाम् ॥ ७८ ॥

प्रशब्दस्य अवर्णात् परेषाम् उह, ऊठ, ऊढि, एष, एष्य, इत्येतेषाम् आदेः अचः सह वृद्धिः स्यात् । प्र-उहः प्रौहः । प्र-ऊठः प्रौढः । स्त्रियां प्रौढा । प्र-ऊढिः प्रौढिः । सार्थक-ग्रहणसम्भवे निरर्थकस्य न ग्रहणम् इति सिद्धान्तात् क्तान्तम् एव सार्थकम् ऊठपदेन गृह्यते न तु निरर्थकः क्तवत्वेकदेशः अपि । तेन तत्र प्रौढवान् इत्येव । प्र-एषः प्रैषः । प्र-एष्यः प्रैष्यः । वक्ष्यमाणपररूपापवादः । प्रेषः प्रैष्यः इत्येते तु ईष गतिहिंसादौ इत्यस्मात् घञि ण्यति च ईषः ईष्यः इति सिद्धयोः शब्दयोः प्रादिसमासे गुणेन सिद्धे ।

६० ६० ६०

उपसर्गस्य धातोर्कृतः ॥ ७९ ॥

उपसर्गस्य अवर्णात् परस्य धातोः ऋकारस्य सह वृद्धिः

स्यात् । अप-ऋच्छति अपाच्छति । परा-ऋच्छति पराच्छति ।  
अत्र ऋत्यक इति वक्ष्यमाणः पक्षे सन्धिनिषेधः न ।

६ः ६ः

एत्येधत्योरेडः ॥ ८० ॥

उपसर्गस्य अवर्णात् परयोः एति, एधति, इत्यनयोः  
धात्वोः एडः सह वृद्धिः स्यात् । पररूपापवादः । उप-एति  
उपैति । परा-एति परैति । प्र-एधते प्रैधते । परा-एधते  
परैधते ।

६ः

१ः

एडः पररूपः—॥ ८१ ॥

उपसर्गस्य अवर्णात् परस्य धातोः एडः पररूपः पूर्वपरयोः  
एकादेशः स्यात् । वृद्धापवादः । प्र-एजते प्रेजते । परा-  
एजते परेजते । प्र-ओषति प्रोषति । परा-ओषति परो-  
षति ।

५ः

६ः

अवर्णादीमादिष्टाडोः ॥ ८२ ॥

सर्वस्मात् अवर्णात् परयोः ओम्, आदिष्टाड्, इत्यनयोः  
पररूपः एकादेशः स्यात् । वेद-ओङ्कारः वेदोङ्कारः । विद्या-  
ओङ्कारः विद्योङ्कारः । आ इतः एतः, अप-एतः अपेतः ।  
आ-उतः ओतः, प्र-ओतः प्रोतः ।

६ः

७ः १ः

ओष्ठस्य समासे वा ॥ ८३ ॥

अवर्णात् परस्य ओष्ठशब्दस्य आदेः पररूपः एकादेशः वा  
स्यात् समासे । पक्षे वृद्धिः । अधर-ओष्ठः अधरोष्ठः अधरौष्ठः ।  
असमासे तु तवीष्ठः इत्येव ।

१०

१०

मनीषाद्या निपात्याः ॥ ८४ ॥

मनीषाद्याः साधनसूत्राभावे अपि पररूपादिना साध्याः ।  
मनस्-ईषा मनीषा । कुल-अटा कुलटा । सौम अन्तः सौमन्तः ।  
पतत्-अञ्जलिः पतञ्जलिः । शार-अङ्गः शारङ्गः । इत्याद्याः ।

५०

५०

६

१०

पदान्तस्थाद् एङोऽतः पूर्वरूपः ॥ ८५ ॥

पदान्तस्थात् एङः परस्य अकारस्य पूर्वरूपः सह ( पूर्व-  
परयोः एकादेशः ) स्यात् । भूपते-अव भूपतेऽव । साधो-  
अवेहि साधोऽवेहि ।

६०

७० ७०

१०

अकः सवर्णेऽकि दीर्घः ॥ ८६ ॥

सवर्णे अकि परे अकः दीर्घरूपः सह ( पूर्वपरयोः एका-  
देशः ) स्यात् । मिष्ट-अन्नम् मिष्टान्नम् । लता-अन्तः लतान्तः ।  
भूमि-इन्द्रः भूमीन्द्रः । धरणी-इन्द्रः धरणीन्द्रः । कवि-ईश्वरः  
ऋवीश्वरः । नदी ईशः नदीशः । साधु-उक्तम् साधूक्तम् । बधू-  
उपेतः बधूपेतः । मधु-जनः मधूनः । पितृ-ऋद्धिः पितृद्धिः ।

६०

६० ७० १०

१०

द्विवचनस्थानामीदूदेतामचि न सन्धिः ॥ ८७ ॥

द्विवचनसञ्ज्ञकविभक्त्यवयवस्थानाम् ईकार, ऊकार, एकार,  
इत्येषाम् अचि परे सन्धिः न स्यात् । कवी एतौ । साधू  
उक्तौ । लते इमे । पचेते एतौ । एधेते इमौ ।

६०

६०

बहुवचनस्थस्यामीदृशस्य ॥ ८८ ॥

बहुवचनस्थस्य अमी इति शब्दस्य अचि परे सन्धिः न

स्यात् । अमी आययुः । बहुवचनस्यस्य किम्, अमः रोगः  
तद्वाङ् अमी तस्य सन्धिः भवति एव । अमी-अयम् अस्ययम् ।

६०

६० १०

६०

एकमात्रस्वरस्य ओदन्तस्य च निपातस्य

॥ ८६ ॥

एकस्वरवर्णात्मकस्य उपभृतेः ओकारान्तस्य च निपातस्य  
अचि परे सन्धिः न स्यात् । उ उमापते, उ अवनीपते । अहो  
ईश्वरः । अत्र अचि इति अनुवृत्तेः पूर्वस्वरेण स्यात् एव ।  
भूप-उ भूपो । देव-अहो देवाहो ।

७० ६० १०

ऋत्यको वा ॥ ८७ ॥

अक्संज्ञकवर्णानाम् ऋकारे परे सन्धिः वा स्यात् । सप्त-  
ऋषीणाम् सप्तर्षीणाम् ।

इति अच्सन्धिप्रकरणम् ।

हल्सन्धिः ।

६० ३० १० १० ५०

स्तोः अना शुँ न शात् ॥ ८८ ॥

शकारचवर्गाभ्या योगे (पूर्वत्र परत्र वा तेषाम् अन्यतमस्य  
स्थितौ) सकारस्य स्थाने शकार, तवर्गस्य च स्थाने चवर्गः  
स्यात् न तु शकारात् परस्य । भूपतिस्-शेते भूपतिश्शेते ।  
विपन्नस्-चिन्तयति विपन्नश्चिन्तयति । उद्यत्-चन्द्र उद्यच्चन्द्रः ।  
याच्-ना याच्जा । राजन्-जय राजञ्जय । शकारात् तु प्रश्नः ।

३० १

ष्टुना ष्टुं— ॥ ६२ ॥

षकारटवर्गाभ्या योगे ( पूर्वत्र परत्र वा तेषाम् अन्यतमस्य स्थितौ ) सकारस्य स्थाने षकारः, तवर्गस्य च स्थाने टवर्गः स्यात् । मनस्-षष्ठम् मनष्षष्ठम् । हिमाद्रेस्-टङ्कः हिमाद्रे-ष्टङ्कः । इष्-त इष्टः । तत्-टीका तट्टीका ।

१०

५० ५०

न पदान्तस्थाटोः ॥ ६३ ॥

पदान्तस्थात् टवर्गात् परस्य पूर्वोक्तं कार्यं न स्यात् । षट्ते । निट्सु । टोः इत्युक्तेः पदान्तस्थात् षकारात् भवति एव । चतुष्-तयम् चतुष्टयम् ।

१०

१०

१०

१०

१०

षष्ठां षष्ठावतिः षष्ठागर्थ्य एते निपात्याः

॥ ६४ ॥

१० ६० ७०

न तोः षि ॥ ६५ ॥

तवर्गस्य षकारे परे पूर्वोक्तं कार्यं न स्यात् । गच्छत् षष्ठम् । गच्छन् षट्पदः ।

६० ७० १०

तोर्लि लः ॥ ६६ ॥

लकारे परे तवर्गस्य स्थाने लः स्यात् । चलत्-लेखनी चलल्लेखनी । भवान्-लिखति भवाल्लिखति । नकारस्थाने जातः लकारः अनुनासिकः एव ।

६०

१०

७०

७०

भलां जश् पदान्ते—ऽशि ॥ ६७ ॥



पदान्ते स्थितानां भलां स्थाने जश् स्यात् अशि परे ।  
वाक्-ईशः वागीशः । दीव्यत्-रत्नम् दीव्यद्रत्नम् ।

६० ७० १० १०

चरः—पञ्चमे पञ्चमो—वा ॥ ६८ ॥

पदान्ते स्थितानां चरप्रत्याहारवर्णानां स्थाने स्वस्ववर्गी-  
यपञ्चमवर्णे परे स्वस्ववर्गीयः पञ्चमः वा स्यात् । पक्षे जश् ।  
बृहत्-नाम बृहन्नाम बृहदुनाम । चलत्-मणिः चलन्मणिः  
चलदुमणिः ।

७० ७० १०

प्रत्यये मे नित्यम् ॥ ६९ ॥

पदान्तस्थस्य चरः स्थाने मकारादौ प्रत्यये परे पूर्वोक्तं  
कार्यं नित्यं स्यात् । वाक्-मयम् वाङ्मयम् । चित्-मयम् चिन्म-  
यम् । अप्-मयम् अम्मयम् ।

५० ६० १० १०

चरो—हो भष् वा ॥ १०० ॥

पदान्ते स्थितात् चरः परस्य ङकारस्य स्थाने भष् वा  
स्यात् । चरः स्थाने तु ( ६७ सू० ) जश् । वाक्-हीनः वाग्-  
घीनः वाग्हीनः । पतत् हविः पतद्भविः पतद्बृहविः इत्यादि ।

६० १० ७०

शश्कोऽटि ॥ १०१ ॥

पदान्ते स्थितात् चरः परस्य शकारस्य स्थाने अटि परे  
ङ्गः वा स्यात् । बृहत्-शान्तिः बृहच्छान्तिः बृहच्शान्तिः ।  
तकारस्य स्थाने अत्र ( ६१ सू० ) चुत्वम् । अटि किं वाक्  
स्योतति इत्यत्र यथा न स्यात् ।

६० १० ७०  
मोऽनुस्वारो—हलि ॥ १०२ ॥

पदान्ते स्थितस्य मस्य हलि परे अनुस्वारः स्यात् । ग्रामम्-  
गतः ग्रामंगतः । पदान्ते किं, गम्यते इत्यादौ न ।

७० ६० ७०  
अपदान्ते म्नीर्भलि ॥ १०३ ॥

अपदान्ते स्थितस्य, मस्य, नस्य च भलि परे अनुस्वारः  
स्यात् । रम्-स्यते रंस्यते । यशान्-सि यशांसि । वृन्-हितम्  
वृ हितम् । भलि किं, गम्यते मन्थते इत्यादौ न ।

६० ७० १० ७० १० १०  
अनुस्वारस्य ययि यम् पदान्ते तु वा ॥ १०४ ॥

ययप्रत्याहारवर्णेषु परेषु अपदान्ते स्थितस्य अनुस्वारस्य  
स्थाने यम् स्यात् । तत्र यवलेषु यँ वँ लांः, वर्णेषु तु स्वस्व-  
वर्गीयः पञ्चमः इति विशेषः । पदान्ते तु वा स्यात् । यं-  
यम्यते ययँम्यते । वं-वन्थते ववँन्थते । अ-चति अच्चति ।  
वं-टति वण्टति । मं-थति मन्थति । अ-कटि अङ्कति ।  
लि-पति लिम्पति । पदान्ते तु सं यन्ता सयँन्ता । सं-वत्सरः  
सवँत्सरः । यं लोकम् यल्लोकम् । स-चलति सच्चलति ।  
सं-तनोति सन्तनोति । सं-गच्छति सङ्गच्छति । सं-पद्यते  
सम्पद्यते ।

६० १० ७०  
भलां—जश् भरि ॥ १०५ ॥

अपदान्ते स्थितानां भल्संज्ञकवर्णानां स्थाने भर्संज्ञक-  
वर्णेषु परेषु जश् आदेशः स्यात् । लभ्-धम् लब्धम् । दुष्-धम्  
दुद्धम् । बुध्-धम् बुद्धम् । निष्-भ्याम् निड्भ्याम् । षस्य

एकस्थानिक' डः । मस् जति मज्जति । सस्य एकस्थानिकः  
द. तस्य ( ८१ सू० ) चुत्वम् । पदान्ते तु पक्षे चर् भविष्यति ।  
गोधुक् गोधुग् ।

७० १०

खरि चर् ॥ १०६ ॥

अपदान्ते स्थितानां भला स्थाने खरि परे चर् स्यात् ।  
आरम्भ-स्यते आरप्स्यते । मधुलिङ्-सु मधुलिङ्सु । बुभुध्-  
सति बुभुक्षति । धोष्-थति धोक्ष्यति । भेद्-ता भेत्ता ।  
निङ्-सु निङ्सु । आस्-ते आस्ते । चय् इति अनभिधाय  
चर् इत्युक्तेः सस्थाने सः एव न तु तः । एवं षस्थाने ष. एव  
न तु टः । तेन वस्ता इष्टः इत्यादि सिद्धम् ।

७०

१०

३०

पदान्ते जश्चरौ पर्यायेण ॥ १०७ ॥

पदान्तस्थानां भला स्थाने जश्, चर्, इत्येतौ पर्यायेण  
स्याताम् । ककुम्भ-ककुब् ककुप् । मधुलिङ्-मधुलिङ् मधु-  
लिङ् । युध्-युद् युत् । गोधुष्-गोधुग् गोधुक् । एवं विद्-  
विद् वित् । वाक्-वाग् वाक् । अवङ्-अवङ् अवट् इत्यादि ।

६०

७०

७०

१०

७०

पुमोऽम्परे-खयि सुँग्-न ख्याशब्दे ॥ १०८ ॥

अम्प्रत्याहारः परः परवर्ती यस्य सः अम्परः तस्मिन् खयि  
परे पदान्ते स्थितस्य पुम्स् इति शब्दस्य संयोगान्तलोपे पुम्  
इति भागस्य स्थाने सुँक् इत्यागमः ( स्थानिनः अविकारका-  
रकादेशः ) स्यात् न तु ख्याशब्दे परे । उक्ती इती कित्वात्

अन्तावयवः । पुम्-कोकिलः पुंस्कोकिलः \* । पुम्-प्रयत्नः पुंस्-  
प्रयत्नः । पुम्-खरः पुंस्खरः । अम् परे किं, पुंक्षयः । खयि  
किं, पुरुषम् । ख्याशब्दे परे तु, पुंख्यानम् ।

६. ७ ६.

नश्चव्यप्रशामः ॥ १०६ ॥

पदान्ते स्थितस्य नस्य अम्परि क्वि परे सुक् इत्यागमः  
स्यात् । न तु क्विन्तप्रशाम्शब्दस्य । राजन् ब्राहि राज्ञ-  
स्त्राहि । सौ परे अनुस्वारस्य अनुनासिकता इति सिद्धान्तः ।

७. ५. ६. १. ७.

पदान्ते ऋस्वाद् डमो द्वित्वमचि ॥ ११० ॥

पदान्ते स्थितस्य ऋस्वात् परस्य डम्सञ्जकवर्णस्य अचि  
परे द्वित्वं स्यात् । सन्-एति सन्नेति । ऋस्वात् किं, भवान्  
आगतः इत्यादौ दीर्घात् यथा न स्यात् । पदान्ते इति अनु-  
वृत्तौ सत्याम् अपि पुनः पदान्ते इति ग्रहणं समासे क्वचित्  
मा भूत् तेन सगन्तः यङन्तः इत्यादौ न ।

५. ६. ५. १. ७. १.

अचश्चो दीर्घात् तु पदान्ते वा ॥ १११ ॥

अचः परस्य ककारस्य द्वित्वं स्यात् । दीर्घात् अचः परस्य  
तु पदान्ते वा स्यात् । वृक्षच्छाया । चेच्छिद्यते । पदान्ते  
तु, लताच्छाया लताक्षाया हरितकीच्छाया हरितकीक्षाया ।

इति हल्सन्धिः ।

\* पुंस्कोकिल' इत्यत्र सुकः सस्य विसर्गः अपि अयस्का-  
न्तादित्वात् पुनः मत्वम् ।

## विसर्गसन्धिः ।

५. १. १.  
अन्यात् पूर्व उपधा ॥ ११२ ॥

अन्यवर्णात् पूर्ववर्णः उपधासंज्ञः स्यात् ।

६. १. ७.  
विसर्गस्य—सँ—श्छवि ॥ ११३ ॥

छवि परे विसर्गस्य स्थाने सँः स्यात् । अकारः इत् । मेघः-  
छादकः मेघश्छादकः, विपन्नः-चिन्तयति विपन्नश्चिन्तयति  
( ६१सू० ) सस्य शः । लोकः-तनोति लोकस्तनोति ।

५. ७. ७.  
अतः कृकमिकुम्भपात्रेषु समासे ॥ ११४ ॥

कृधातुकमिधातुजातशब्द, कुम्भ, पात्र, शब्देषु परेषु  
अकारात् परस्य विसर्गस्य स्थाने समासे सः स्यात् । अयः-  
कारः अयस्कारः, अहः-करः अहस्करः, तेजःकामः तेजस्कामः ।  
पयः-कुम्भः पयस्कुम्भः । पयः-पात्रम् पयस्पात्रम् । अतः किं,  
वाः कुम्भः । एवम् असमासे जनः कर्त्ता इत्यादौ न ।

७. १. ७. १. १. १.  
शरि वा खर्परे तु वा लोपः ॥ ११५ ॥

शरि परे विसर्गस्य सँः स्यात् वा । खर्परे शरि तु तस्य  
लोपः वा स्यात् । शिशुः-शेते शिशुश्शेते । जनाः-षट् जनाष्-  
षट् । सकारस्य शे परे ( ६१सू० ) शत्वम् । षे परे च ( ६२सू० )  
षत्वम् । बालकः-स्त्रपिति बालकस्त्रपिति । खर्परे तु,  
धीरः-स्थाता धीरस्थाता धीरस्स्थाता । बुद्धिः-स्फुरति बुद्धि-  
स्फुरति बुद्धिस्स्फुरति । दाः-स्यः दास्यः दास्यः ।

१०

१०

तमस्काण्डादयो निपात्याः ॥ ११६ ॥

तमस्काण्डम् । अयस्काण्डम् । मेदस्त्रिण्डम् । भास्करः ।  
भ्रातृष्पुत्रः । इत्यादयः ।

६०

७०

अनव्ययस्थस्य कप्रत्यये ॥ ११७ ॥

अव्ययस्थभिन्नस्य विसर्गस्य कप्रत्यये परे सः स्यात् ।  
वृद्धोरः-क वृद्धोरस्कम् । वक्ष्यमाणस्य अव्ययस्य तु न प्राप्तस्वः क ।

५० १०

दूणः षः— ॥ ११८ ॥

दूणसंज्ञकवर्णात् परस्य अनव्ययस्थस्य विसर्गस्य कप्रत्यये  
परे षः स्यात् । अकारः इत् । ससर्पिः-कम् ससर्पिष्कम् ।

६० १०

६०

७०

दूदुपधस्य चाप्रत्ययस्य कखपफेषु ॥ ११९ ॥

कखपफेषु परेषु इकारोकारोपधस्य प्रत्ययभिन्नस्य विस-  
र्गस्य स्थाने षः स्यात् । निः-प्रत्यूहम् निष्प्रत्यूहम् । आविः-  
कृतम् आविष्कृतम् । दुः-कृतम् दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किं,  
कविः करोति, वायुः करोति इत्यादौ न ।

६०

७० १०

७०

१०

१०

दूमुसोरेकवाक्ये वा समासे तु नित्यम्

॥ १२० ॥

कखपफेषु परेषु इस्, उस्, इत्येतयोः विसर्गस्य स्थाने  
एकवाक्ये षः वा स्यात् । समासे तु नित्यं स्यात् । सर्पिः-  
करोति सर्पिष्करोति । धनुः-करोति धनुष्करोति । एकवाक्ये

किं अस्तु हविः पिब क्षीरम् इति वाक्यद्वये मा भूत् । समासे  
तु हविष्कुण्डम् । धनुष्खण्डम् । इत्यादि एकम् एव ।

५०. १०. ७.

अत उद्विशोः ॥ १२१ ॥

अति हशि च परे अकारात् परस्य विसर्गस्य स्थाने उत्  
स्यात् । लोकः-अत्र लोकोऽत्र । दृष्टः-अस्ति दृष्टोऽस्ति ।  
(७३सू०) गुणः (८५सू०) पूर्वरूपश्च । कृपः-मान्यः नृपो-  
मान्यः । अतः किम्, लोका अत्र इत्यादौ मा भूत् ।

५१. १०. ७.

अवर्णभोभ्यां लुबशि ॥ १२२ ॥

अवर्ण, भो, इत्येताभ्यां परस्य विसर्गस्य लुप् स्यात् अशि  
परे । लोकाः-अत्र लोकाश्च । भोः-एहि भोएहि । सन्धि-  
सूत्रेण लुपा लोपात् पुनः न सन्धिः ।

५२. १०.

द्वचो रँः— ॥ १२३ ॥

द्वचः परस्य विसर्गस्य रँः स्यात् अशि परे । अकारः इत् ।  
कविः-अत्र कविरत्र । धनुः-आनय धनुरानय । सुनेः मानः  
सुनेर्मानः । साधोः भोगः साधोर्भोगः ।

५३.

६.

आत् रजातस्य ॥ १२४ ॥

अशि परे अवर्णात् परस्य रजातस्य विसर्गस्य स्थाने रँः  
एव स्यात् न तु उत् लुप् वा । पुनः-अत्र पुनरत्र । पितः-अव  
पितरव । द्वाः-आगत. द्वारागतः । वाः-गतम् वार्गतम् ।

६०.

७०. १०.

अहरादीनां पतिशब्दे वा ॥ १२५ ॥

पतिशब्दे परे अहर्, गिर्, धुर्, इत्येषां शब्दानां रजा-  
तस्य विसर्गस्य स्थाने रः स्यात् वा । अहः-पतिः अहर्पतिः ।  
गौः-पतिः गौर्पतिः गौष्पतिः । धूः-पतिः धूर्पतिः धूष्पतिः ।  
उभयत्र पक्षे ( ११८ सू० ) षत्वम् ।

६० १ ७०

अङ्गो न क, विभक्ति, रूप, रात्रेषु ॥ १२६ ॥

अङ्गः रजातस्य विसर्गस्य स्थाने क, विभक्त्यादिपरेषु रः  
न स्यात् । अहः अहस्कारः करः । अहः भिस् अहोभि ।  
अहः-रूपम् अहोरूपम् । अहोरात्रः । काशिकायां तु रमात्रे  
न । तेन अहोरत्रम् अहोरमणीयता इत्यादि रूपम् इति  
स्थितम् ।

६० ७० ६० ७ १० १ ६० १० १०

रो रि ठो ठि च लोपः पूर्वाणो दीर्घश्च

॥ १२७ ॥

रेफे परे रेफस्य, ढकारे परे ढकारस्य च लोपः स्यात् ।  
तस्मिन् सति च पूर्वास्थितस्य अणसञ्चवर्णानां दीर्घः स्यात् ।  
भूपतिः-राजते भूपतीराजते । गुढ्-ढः गूढः । अणः इत्यङ्गेः  
ऋकारस्य न दीर्घः । परिवृढ्-ढः परिवृढः ।

५० ६० १ ७०

तदेतद्गां सोर्लोपो हलि ॥ १२८ ॥

तदेतद्गा परस्य सोः लोपः स्यात् हलि परे । सः-याति  
सयाति । एषः गत एषगतः ।

इति विसर्गसन्धिः ।



## शब्दसंज्ञा ।

<sup>१०</sup> सुँ <sup>१०</sup> औ <sup>१०</sup> जस् (१) <sup>१०</sup> अम् <sup>१०</sup> औट् <sup>१०</sup> शस् (२) <sup>१०</sup> टा  
<sup>१०</sup> भ्याम् <sup>१०</sup> भिस् (३) <sup>१०</sup> डे <sup>१०</sup> भ्याम् <sup>१०</sup> म्यस् (४) <sup>१०</sup> ड्सिँ <sup>१०</sup> भ्याम्  
<sup>१०</sup> म्यस् (५) <sup>१०</sup> डस् <sup>१०</sup> ओस् <sup>१०</sup> आम् (६) <sup>१०</sup> डि <sup>१०</sup> ओस् <sup>१०</sup> सुप् (७)  
<sup>१०</sup> एते सुप् \* ॥ १२६ ॥

एते सुप्संज्ञाः स्युः । तेषु जशटडपाः इतः न अन्ये  
मादयः । सुडँस्थोरच् च अनुनासिकतया इत् ।

<sup>१०</sup> त्रिंशस्ते <sup>१०</sup> प्रथमादयः ॥ १३० ॥

ते एकविंशतिः प्रत्ययाः क्रमेण त्रिकं त्रिकं प्रथमा, द्वितीया,  
तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी सञ्ज्ञाः स्युः ।

<sup>७०</sup> सम्बोधने <sup>६०</sup> प्रथमाया <sup>१०</sup> एकवचनं <sup>१०</sup> संबुद्धिः ॥ १३१ ॥

सम्बोधनार्थप्रथमायाः एकवचनं संबुद्धिसञ्ज्ञा स्यात् ।

<sup>१०</sup> मुडक्तीवस्य <sup>६०</sup> सर्वनामस्थानम्— ॥ १३२ ॥

\* जसादिषु अन्यानाम् अपि सकारादीनां नेत्वं न  
विभक्तौ तु स्मा इति पाणिनिना विभक्तिस्थितवर्गसकारसका-  
राणाम् इत्त्वस्य निषेधात् औटि टकारः सुट्प्रत्याहारार्थः ।

सुँ, औ, जस्, अम्, औट् इत्ययं सुट्प्रत्याहारः सर्वनाम-  
स्थानसंज्ञः स्यात्, क्लीवलिङ्गस्य तु न । वक्ष्यमाणभसंज्ञायाः  
पुरस्तात् अपवादः ।

७ १० १०

क्लीवे शिरेव ॥ १३३ ॥

क्लीवलिङ्गे जस्-अस्थान-जातः शिः एव सर्वनामस्थान-  
संज्ञः स्यात् । न अन्यः । पूर्ववत् भसंज्ञापवादः ।

७ ७ १०

असर्वनामस्थाने स्वादौ पदम् ॥ १३४ ॥

सर्वनामस्थानभिन्ने स्वादौ प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ।

७ १० १० १० १०

याजादौ नामप्रत्यये भं न तु पदम् ॥ १३५ ॥

यकारादौ अजादौ च नामप्रकृतिकप्रत्यये परे पूर्वं भसंज्ञं  
स्यात्, न तु पदसंज्ञम् । नामप्रत्यये इत्युक्तेः धातुप्रत्यये न ।

६ः १० १

अचामन्त्याजादिष्टिः ॥ १३६ ॥

अचां मध्ये अन्त्याजादिवर्णः टिसंज्ञः स्यात् ।

१ः १ः १ः १०

प्रान्तनान्ताः संख्यावाचकाः डत्यन्ताश्च

१०

षट् ॥ १३७ ॥

प्रान्ताः नान्ताश्च संख्यावाचकाः डतिप्रत्ययान्ताश्च शब्दाः  
षट् सन्नकाः स्युः ।

१०

१०

बहु, गण, वतु-डत्यन्ताः संख्यावत् कार्य-

१०

भाजः ॥ १३८ ॥

बहुगणशब्दौ वतु-डति प्रत्ययान्तौ च संख्यावाचकवत्  
कार्यं भजन्ते । वत्कारणान्डीपि न तथात्वम् । तेन यावती  
बह्वी इत्यादौ संख्यावाचितया न डीवनिषेधः ।

१०

१०

१०

ईदूतौ—नित्यस्त्रीलिङ्गौ—नदी—॥ १३९ ॥

लिङ्गान्तरानभिधायकौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईकारान्तः ऊका-  
रन्तश्च एतौ शब्दौ नदीसंज्ञौ स्तः । वातप्रमोप्रभृतिः तु पुवो-  
धकः स्त्रीबोधकश्च, तेन न तस्य नदीत्वम् ।

१०

१०

१०

अस्त्री—नेवडुवड्स्थानी—॥ १४० ॥

इयङ्, उवङ्, स्थानीभूतौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ स्त्रीशब्दभिन्नौ  
ईदूदन्तौ नदीसंज्ञौ न स्तः । यथा हे श्रीः, हे भूः । स्त्रीश-  
ब्दस्य तु स्यात् एव । हे स्त्रि ।

७०

१०

आमि वा—॥ १४१ ॥

आमि परे स्त्रीभिन्नौ पूर्वोक्तौ शब्दौ नदीसंज्ञौ वा स्तः ।  
यथा श्रीणा, श्रियाम् । भूणा, भ्रुवाम् । स्त्रीशब्दस्य तु  
स्त्रीणाम् इत्येव ।

७०

१० १०

डिति इदूदन्तौ च ॥ १४२ ॥

डिति परे नित्यस्त्रीलिङ्गौ, स्त्रीभिन्नौ इवडुवड्स्थानिनौ

इदूदन्तौ, इदुदन्तौ च नदीसंज्ञौ वा स्तः । यथा श्रियै श्रिये ।  
भ्रुवै भ्रुवे । सर्वत्र स्त्रीशब्दस्य तु नित्यम् एव, तेन स्त्रियै  
इत्येव । मत्तु मतये । धेनू धेनवे । अनित्यस्त्रीलिङ्गौ तु  
न । शुचये, साधवे ।

१ः १ः १ः  
इदूदन्तावनदीसखी घिः—॥ १४३ ॥

नदीसंज्ञशब्द-तखिशब्द-भिन्नी इदुदन्तौ घिसंज्ञौ स्तः ।

१० ७ १०  
पतिः समास एव ॥ १४४ ॥

समासे एव पतिशब्दः घिसंज्ञः स्यात् । न अन्यत्र ।

१ १० ७ १ १०  
प्रकृतिरङ्गं प्रत्ययविकरणयोर्विकरणादिस्तु-

७  
प्रत्यये ॥ १४५ ॥

प्रत्ययविकरणयोः परयोः प्रकृतिः, प्रत्यये परे विकरणाग-  
मादिश्च अङ्गसंज्ञः स्यात् । यथा भवति इत्यत्र शपि विकरणे,  
भविता इत्यादौ ताप्रत्यये च परे भूप्रकृतेः अङ्गसंज्ञा तथा  
तनोति इत्यादौ तु उविकरणस्य एव तिप्रत्यये अङ्गसंज्ञा,  
ततश्च तस्य गुणः ।

१० १०  
सर्वादीनि—सर्वनामानि— ॥ १४६ ॥

सर्वादयः शब्दाः सर्वनामसंज्ञाः स्युः । सर्वं, विश्वं, उभयं,  
उभय, उतर-उतम-प्रत्ययान्त, इतर, अन्य, अन्यतर, त्वत्,  
त्वं, नेम, सम, सिम, पूर्व, पर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर,  
स्व, अन्तर, त्यद्, तद्, यद्, एतद्, अदस्, इदम्, एक, द्वि,

युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम्, इति सर्वादिः । उभशब्दः नित्यं द्विवचनान्तः, तस्य इह पाठस्तु अकजर्यः, तेन उभकौ इत्यादि । कप्रत्यये तु उभयत्र इत्यादिवत् उभयकौ इत्येव स्यात् समासादिद्वितौ उभशब्दात् अयचः नित्यत्वात् । अन्यतरशब्दग्रहणेन अन्यतमस्य न । त्वत्त्वौ अन्यार्थौ । नेमः इति अर्द्धवाची । समः सर्वार्थकः । अत्र अर्थविशेषः यथा ।

समोऽतुल्ये व्यवस्थाया पूर्वादयोऽन्तरोऽपुरि ।

बाह्यदेशोत्तरीये च स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

व्यवस्था दिग्देशकालानाम् अवधिनियमः । पुरि विशेऽप्याया न इत्यर्थः । बाह्यदेशः भिन्नदेशसम्बन्धः ।

७० १०

दिङ्नामसमासे वा ॥ १४७ ॥

दिङ्नामवाचकसमासे सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च अन्तराला दिक् उत्तरपूर्वा । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै ।

१० १०

संज्ञोपसर्जनीभूतानि न— ॥ १४८ ॥

तानि सर्वादीनि संज्ञाभूतानि इतरविशेषणभूतानि च न सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तत्र संज्ञायाम्, सर्वाय । विशेषणे, प्रियसर्वाय अतिसर्वाय ।

७०

७० १०

तृतीयासमासे तद्योग्यवाक्ये च ॥ १४९ ॥

तृतीयासमासे तद्योग्यवाक्ये च न उक्तसंज्ञानि स्युः । मासपूर्वाय, मासेन पूर्वाय ।

७. ७. १. १.

द्वन्द्वोत्तरपदे जसि तु वा ॥ १५० ॥

द्वन्द्वसमासोत्तरपदस्थानि तानि न सर्वनामसंज्ञानि स्युः ।  
जसि तु वा स्युः । वर्णाश्रमेतराणाम् । जसि तु वर्णाश्रमेतरे  
वर्णाश्रमेतराः । उत्तरपदे इत्युक्तेः पूर्वपदस्थस्य स्यात् एव ।  
तेन पूर्वपरे दिशौ इत्यादौ पूर्वाशब्दस्य सर्वनामतया पुंवद्भावः ।

प्रथमचरमतयाय-प्रत्ययान्ताल्लार्द्धकतिपय-

१. १. १.

नेमाः पूर्वाद्याश्च ॥ १५१ ॥

प्रथमाद्याः अष्टौ पूर्वाद्याः गणोक्ताश्च नव एते सप्तदश  
शब्दाः जसि सर्वनामसंज्ञाः वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः । द्वये  
द्वयाः । द्वितये द्वितयाः । पूर्वे पूर्वाः इत्यादि ।

१. ७.

तृतीयप्रत्ययान्ताः ङिति ॥ १५२ ॥

ङिति परे तृतीयप्रत्ययान्तशब्दाः सर्वनामसंज्ञाः वा स्युः ।  
द्वितीयस्मै द्वितीयाय । तृतीयस्याः तृतीयायाः ।

६. १.

१.

यण इक् संप्रसारणम् ॥ १५३ ॥

यणः स्थाने आदिश्यमानः इक् संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ।  
तत्र अपि स्थानिसाम्यात् यस्थाने इः, वस्थाने उः, रस्थाने ऋः  
इत्येवं विशेषः ।

७.

१.

१.

सम्बोधने प्रथमामन्वितम् ॥ १५४ ॥

सम्बोधनार्थप्रथमा आमन्वितसंज्ञा स्यात् ।

१० १० १० १० १०  
 विरुक्तो धातुर्जक्षित्यादयश्चाभ्यस्तम् ॥ १५५ ॥

कृतद्वित्वः धातुः जक्षित्यादयश्च अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः ।

जक्ष, जाम्, दरिद्रा च चकास्तिः शास्तिरेव च ।

दीधी वेवी च विज्ञेयः जक्षादिः सप्तको गणः ॥

१० १०  
 खरादिनिपातमव्ययम् ॥ १५६ ॥

खरादयः वक्ष्यमाणाः ( ३२ सू० ) उक्ताः निपाताश्च  
 एते अव्ययसंज्ञाः स्युः ।

इति शब्दसाधनोपयोगिसंज्ञाप्रकरणम् ।

## परिभाषा ।

७० १० १०  
 प्रत्ययलोपे प्रत्ययनिमित्तं कार्यम् ॥ १५७ ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययनिमित्तं गुणादिकार्यं भवेत् । यथा  
 कवे साधो इत्यादौ सम्बुद्धिलोपे अपि तन्निमित्तः गुणः । अत्र  
 लोपे इत्युक्तेः लोपशब्देन लोपे एव कार्यं न तु लुका लोपे  
 अपि, तेन कति यति इत्यादौ जसः लुका लोपे न गुणः ।

१० १० ७ १०  
 नलुबसिद्धः संज्ञासुब्विधावेव \* ॥ १५८ ॥

संज्ञाविधौ सुपि परे सुपः स्थाने वा विधाने एव नलुप्  
 असिद्धः स्यात्, न अन्यत्र । यथा पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ लुप्त-

\* न लुप् इव नलोपः अपि अन्यत्र सिद्धः तेन राज्ञम्  
 इत्यत्र नलोपे तस्य सिद्धतया तत्पूर्वस्य अवर्णस्य लोपः ।

नकारान्तत्वे अपि षट्संज्ञा । तेन संख्यावाचकतया षट्संज्ञ-  
कत्वात् ईपः निषेधः, नान्ततया आपश्च न प्राप्तिः । सति तु  
सिद्धत्वे नान्तत्वाभावेन षट्संज्ञाऽप्रसक्तौ, ईपः आपश्च निषेधः  
न स्यात् । सुपि विधौ, राजभ्याम् इत्यादौ अतः दीर्घः यजि  
इति दीर्घः न, नलुपः असिद्धत्वात् । सुपः स्थाने विधौ यथा  
अत. भिस् ऐस् इत्यनेन राजभिः इत्यादौ न ऐस् । सति च  
सिद्धत्वे ऐस् स्यात् । एषु एव असिद्धः इत्युक्तेः ज्ञानिषु इत्यादौ  
षत्वम् । राजीयते राजायते इत्यादौ च क्यजादिपरे ईकारः  
दीर्घश्च स्यात् एव । एवं दामोदरः इत्यादौ सन्धि. भवति  
एव ।

६० १०

७०

एच इग् ऋखादेशे ॥ १५६ ॥

एचः स्थाने ऋस्ते आदिश्यमाने इक् एव स्यात् । तत्र अपि  
एकस्थानिकतया एदैतोः स्थाने इः, ओदैतोः स्थाने च उः  
स्यात् ।

७० १०

१०

संप्रसारणे न संप्रसारणम् ॥ १६० ॥

संप्रसारणे परि न पुनः संप्रसारणम् । यथा यूनः इत्यादौ  
युवन् इत्यस्य वकारस्य संप्रसारणे उ, इत्यस्मिन् कृते यु इत्यत्र  
य् इत्यस्य इकाररूपं न पुनः संप्रसारणम् ।

१०

५०

११

अङ्गकार्यं सन्धिकार्यात् बलवत् ॥ १६१ ॥

अङ्गनिमित्तम् अङ्गस्थानिकार्यं वा अङ्गकार्यं तत् च बल-  
वत्त्वेन सन्धिकार्यस्य बाधकं स्यात् । यथा नर-प्रा इति



स्थिते सवर्णदीर्घे प्रसक्तं बाधित्वा टास्थाने इन एव भवति  
इत्यादि ऊह्यम् ।

इति शब्दसाधनोपयोगिपरिभाषाप्रकरणम् ।

### अजन्तपुंलिङ्गाः ।

५. १०.

प्रातिपदिकात् सुपः ॥ १६२ ॥

प्रातिपदिकात् सुप्संज्ञकाः प्रत्ययाः स्युः । तेषाम् अर्थ-  
विशेषास्तु वक्ष्यन्ते ।

७.

१०.

एकद्विवहुषु एकवचनद्विवचनबहुवचनानि

॥ १६३ ॥

एकत्वार्थे विभक्तेः एकवचनं, द्वित्वार्थे द्विवचनं, बहुत्वार्थे  
च बहुवचनं स्यात् ।

७.

७.

१.

जातिपरनिर्देशे एकस्मिन्—वा—बहुवच-

१

७.

नम्—असंख्याप्रयोगे ॥ १६४ ॥

जातिपरनिर्देशे एकस्मिन् अपि अर्थे बहुवचनं वा स्यात् ।  
संख्यारूपविशेषणप्रयोगे तु न । यवः यवाः वा । एकस्मिन्  
इत्युक्तेः ब्रीहियवौ इमौ इति द्विवचने न संख्यारूपविशेषण-  
प्रयोगे तु एकः यवः इत्यादौ न ।

५.

७.

युष्मदो गौरवे ॥ १६५ ॥

गौरवे युष्मच्छब्दात् एकस्मिन् अपि अर्थे बहुवचनं वा स्यात् । त्व मे गुरुः इत्यर्थे यूयं मे गुरवः ।

५० ५० ७० १०

अविशेषणादस्मदो द्वयोश्च ॥ १६६ ॥

अविशेषणात् अस्मच्छब्दात् एकत्वे द्वित्वे च अर्थे बहुवचनं वा स्यात् । अहं वदामि आवा वदावः इत्यर्थे पक्षे वयं वदाम' इति । सविशेषणस्य तु न, तेन सच्छात्रः अहं वदामि इत्येव स्यात् एव द्वित्वे अपि ।

नर-स् इति स्थिते शब्दसाधनाय प्रक्रिया अभिधीयते ।

७० ६० ७० ७० १० १०

पदान्ते रसयोः खरि अवसाने च विसर्गः ॥ १६७ ॥

खरि परे अवसाने च पदान्ते स्थितयोः रमयोः स्थाने विसर्गः स्यात् । पदान्ते इत्युक्तेः चस्कन्द पुस्फोर इत्यादौ न । इति सस्य विसर्गे नरः । नर-औ ( ७४ सू० ) वृद्धौ नरौ । नर-अस् ।

५० ७० १० १०

अतो जसि, सह पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ १६८ ॥

जसि परे अकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घरूपः एकादेशः स्यात् । अतः गुणे इति वक्ष्यमाणपररूपापवादः । इति एकादेशदीर्घे विसर्गः । नराः । सम्बोधने एकवचने तु भेदः । यथा हे नरस् इति स्थिते ।

५० ६० ६० १० १०

एङ्ङखनदीभ्यः सम्बुद्धेः शसादेश्च लोपः \* ॥ १६९ ॥

एङन्तात् ऋस्वान्तात् नदीसंज्ञकात् च परस्य सम्बुद्धेः,  
शस—आदेश लोपः स्यात् । इति सम्बुद्धिलोपे हे नर ।  
सम्बोधनस्य स्पष्टप्रतीत्यर्थं हेभो-प्रभृति-शब्दाः अपि प्रयु-  
ज्यन्ते । नर-अम् इति स्थिते ।

७. १. १. ६.

अमि पूर्वरूपः सहाकः— ॥ १७० ॥

अमि परे अगन्ताङ्गस्य पूर्वरूपः सह (पूर्वपरयोः एका-  
देशः) स्यात् । अमि इति (१२८ सू०) विहितामः अपि  
ग्रहणम् । इति पूर्वरूपे, नरम् । नर-अौ । प्राग्वत् वृद्धिः ।  
नरौ । नर-अस् इति स्थिते ।

६. ७. ७. १. १

ऋस्वस्य शसि नामि च दीर्घः ॥ १७१ ॥

ऋस्वस्य अगन्तस्य शसि नामि च दीर्घः स्यात् ।

५. ६. ६. १. ७.

ऋस्वाच्छसोऽन्यस्य नः पुंसि † ॥ १७२ ॥

ऋस्वात् परस्य शसः अन्यस्य स् इत्यस्य स्थाने नः इत्या-  
देशः स्यात् पुलिङ्गे । अकारः इत् । अन्यस्य इत्युक्तेः  
(६४ सू०) पञ्चम्याः परम् इत्यस्य अपवादः । नरान् । नर-  
आ इति स्थिते ।

\* शसादेश इत्यादिग्रहणं स्पष्टार्थम् । तदग्रहणे अपि  
पञ्चम्याः परम् इत्यादिना (६४ सू०) तत्ताभात् । एवम् अन्यत्र  
अपि ।

† अन्यस्य इत्युक्तिः प्रक्रियालाघवार्थम् । तदनुक्तौ पञ्चम्याः  
परम् इत्यादिना आदिस्थाने आदेशे अपि संयोगान्तलोपेन  
रूपसाधनम् इति प्रक्रियागौरवम् ।

५० ६० १०

६०

१०

अतो भिस एस् टाडेडसिड्सामिनयात्स्राः

॥ १७३ ॥

अकारान्तात् अङ्गात् परस्य भिसः स्थाने ऐस्, टास्थाने इनः, डेस्थाने यः, डसिस्थाने आत्, डसः स्थाने च स्यः इत्येवं क्रमेण एते आदेशाः स्युः । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । इति इने ( ७३सू० ) गुणे च कृते ।

५० ६० १०

७०

७०

ऋवर्णभ्यो नो णोऽपदान्ते एकपदेऽट्कुप्-

७० १०

नुस्वारव्यवधानेऽपि \* ॥ १७४ ॥

ऋवर्णरकारषकारेभ्यः परस्य अपदान्ते स्थितस्य नस्य णः स्यात् निमित्तनिमित्तिनोः एकपदे स्थितौ अटा कवर्गेण पवर्गेण अनुस्वारेण च एतैः व्यस्तैः समस्तैः वा व्यवधाने अपि । अकारः इत् । यथा ऋवर्णात्, ऋणम्, ऌणम् । रेफात्, तीर्णम्, शीर्णम् । षात्, कृष्ण, विष्णु । अपदान्ते किं, नरान् इत्यादौ न । निमित्तं ऋवर्णादि निमित्ती नकारः तयोः एकदस्थत्वे किम्, पिठनति । माटनमनम् दुर्नाम इत्यादौ न । अटा व्यवधाने रणः करणम् तोषणं पोषणम् । कवर्गेण वृक्णम् रुक्णः । पवर्गेण अर्पण दर्पण । अनुस्वारेण वृहणम् ळहणम् इत्याद्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । प्रकृते च अनेन णत्वे कृते नरेण । नर-भ्याम् इति स्थिते ।

\* ऋकारग्रहणं स्पष्टार्थम् । तदग्रहणे अपि रकारग्रहणेन एव रूपसिद्धेः ऋकारस्य रकारादित्वं भाष्यादौ स्पष्टतया स्वीकृतत्वात् ।

६० १० ७० ७० ७० ०१०

अतो दीर्घो यजि सुपि तिङि च ॥ १७५ ॥

यजादौ सुपि, तिङि च परे अकाराङ्गस्य दीर्घः स्यात् ।  
नराभ्याम् । सुपि तिङि इत्युक्तेः केशवः अङ्गना इत्यादौ  
यजादौ तद्धिते न । अङ्गस्य इत्युक्तिः भवामि इत्यादौ णप  
अकारस्य अपि दीर्घार्थः । नर-भिस् ( १७३ सू० ) ऐसि वृद्धौ  
विसर्गे च कृते । नरैः । नर-ए ( १७३ सू० ) ये, यजादि-  
तया तस्मिन् परे दीर्घः । नराय । प्राग्वत् नराभ्याम् नर-  
भ्यस् इति स्थिते ।

६० ०१०

७० ७० ०१०

अत एद् बहुवचनमुप्सभोरोसि च ॥ १७६ ॥

मादौ भादौ च बहुवचनसङ्गसुपि ओसि च परे अका-  
रान्ताङ्गस्य एत् स्यात् । इति एकारे कृते सस्य विमर्गः ।  
नरेभ्यः । नर-अस् ( १७३ सू० ) आति सवर्णदीर्घं च नरात्  
नराभ्याम् नरेभ्यः । प्राग्वत् । डसः स्ये कृते । नरस्य ।  
नर-ओस् ( १७६ सू० ) एकारे ( ६७ सू० ) अयादेशे विसर्गे च  
कृते । नरयोः । नर-आम् इति स्थिते ।

५० ०१ ६०

ऋस्वनद्यापो नुडामः ॥ १७७ ॥

ऋस्वान्तात् नदीसंज्ञकात् आवन्तात् च परस्यामः स्थाने  
नुङागमः स्यात् । उटौ इतौ । टित्वात् आदौ आगमः इति  
नुटि दीर्घे च कृते णत्वम् । नराणाम् । नर-इ इति स्थिते ।  
( ७३ सू० ) गुणे कृते नरे । नर-ओस् नरयोः । प्राग्वत् ।  
नर-सु ( १७६ सू० ) एति कृते ।

५० ७० ६ः ६० ६०  
 इण्कोरपदादौ आदेशप्रत्यययोरसात् सस्य  
 १० ६ः १० ७० १०  
 षः शासिवसिघसीनाञ्च नुम्विसर्गव्यवधानेऽपि  
 ॥ १७८ ॥

इण्सञ्जकवर्णेभ्यः कवर्गात् च परस्य अपदादौ स्थितस्य  
 आदेशप्रत्ययावयवस्य साप्रत्ययभिन्नस्य शासिवसिघसीनाञ्च  
 सस्य षः स्यात् नुम्विसर्गव्यवधानेऽपि । अः इत् । यथा इणः  
 कविषु साधुषु मातृषु नरेषु गोषु नौषु चतुर्षु हल्षु । को,  
 वाक्षु त्वक्षु ।

नुमा, व्यवधाने हवींषि यजूषि । विसर्गेण, सर्पिःषु  
 यजुःषु । सर्पिष्-षु यजुष्षु इत्यादौ तु विसर्गस्थाने सकारे  
 कृते तस्य एव अनेन षत्वे तद्योगे (८२सू०) षत्वम् । अत्र नुम्  
 इत्युक्तेः पुसु सुहिंसु इत्यादौ न तत्रानुस्कारे अपि नुमरूपत्वा  
 भावात् इति । प्रकृते च अनेन सु इत्यस्य षत्वे । नरेषु ।  
 एव जनमानवादयो अकारान्ताः साध्याः । सर्वनामशब्देषु  
 तु विशेषः ।

५० ५० ६० १० ६० १०  
 अतः सर्वनाम्नः—जसः शीः डे स्मै डसि-  
 ६० १० १ः  
 ड्योश्च स्मात्स्मिनौ ॥ १७९ ॥

अकारान्तात् सर्वनामशब्दात् परस्य जस' स्थाने शी', डे-  
 स्थाने स्मै, डसिडेया. स्थाने च क्रमात् स्मात्स्मिनौ स्याताम् ।  
 शः इत् । शिच्चात् सर्वादेशः । सर्व—अस् । जस.शी. ततो

गुणे, सर्वे । सर्व—ए स्मैभावे कृते सर्वस्मै । सर्व—अस् स्माति कृते सर्वस्मात् । सर्व—आम् ।

५० ६० ११

आदामः सुँट् ॥ १८० ॥

अवर्णान्तात् सर्वनामशब्दात् परस्य आमः स्थाने सुँडा-  
गमः स्यात् । उटौ इतौ टित्त्वात् आदावागमः । इति सुटि  
( १७६ सू० ) एत्वे षत्वे च कृते सर्वेषाम् । सर्व—इ स्मिनि  
कृते सर्वस्मिन् । अन्यत्र सर्वत्र नरसमानम् एवं विश्वादयः ।  
पूर्वादौ तु विशेषः । तत्र जसि ( १५१ सू० ) सर्वनामसञ्ज्ञा-  
विकल्पेन पूर्वं पूर्वाः ।

५० ५० १० १०

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ वा ॥ १८१ ॥

पूर्वादिभ्यः नवभ्यः शब्देभ्यः परयोः डसिद्धोः स्थाने  
स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वं ।  
एवं परादयः । प्रथमादीनान्तु जसि ( १५१ सू० ) विकल्पेन  
सर्वनामत्वात् प्रथमे प्रथमा इत्यादिरूपम् । द्वितीयतृतीय-  
शब्दयोस्तु डित्स्वेव ( १५२ सू० ) विकल्पेन सर्वनामत्वात्  
द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि रूपम् । नास्ति निर्गता वा  
जरा यस्य स अजरः निर्जरः वा । तत्र विशेषः ।

६० १० १० ७ ७

जराया असुँड् वाऽचि सुपि ॥ १८२ ॥

अजादौ सुपि परे जराशब्दस्य असुँड् इत्यादेशः स्यात् ।  
उडाविती । डित्त्वात् अन्तादेशः । एकदेशविकृतस्यात् अन्य-  
तया निर्जरादिशब्दे जरभागस्य अपि आदेशः । अजर-ग्रौ अज-  
रसौ । अजरसः अजरसम् । अजरसौ अजरसः । प्रकृति-

प्रत्यययोः मध्ये प्रकृत्याश्रित कार्य्यं बलवत् इति टादौ आदौ  
असुँडादेशे कृते अकारपरत्वाभावात् इमादेशः न इत्येव  
सिद्धान्तः । तेन अजरसा भिसि तु अजादित्वाभावेन अग्रे ऐसि  
कृते ततः अजादित्वात् असुँडादेशः इति विशेषः । अजरसैः  
पक्षे ह्लादौ च नरवत् । इति अकारान्ता ।

विश्वपाः विश्वपौ इत्यादि शसादौ अचि तु ।

६० ६ ६० १०  
आतो धातोर्भस्य लोपः ॥ १८३ ॥

भसन्नकस्य आकारान्तधातोः आकारस्य लोपः स्यात् ।  
विश्वप' विश्वपा विश्वपाभ्याम् इत्यादि । एव सर्वस्वदादयः ।  
इति आदन्ताः ।

कविः । कवि—औ इति स्थिते ।

५० १० १० ५० १०  
घिरौर्यू पत्युश्च ॥ १८४ ॥

घिसन्नकशब्दात् पतिशब्दात् च परस्य औ इत्यस्य स्थाने  
क्रमेण ई ऊ इति आदेशौ स्तः । तत्र अपि इकारात् परस्य ई,  
उकारात् परस्य ऊ इति भेदः । (१४४ सू०) पत्युः घित्वे अपि  
असमासार्थं पृथग्ग्रहणम् । इति ईत्वे कृते सवर्णदीर्घं कवी ।  
कवि — अस् ।

६० ७० ६० ७० १० १  
ऋस्वस्य जस्सम्बुद्धोर्घेर्डिब्सु च गुणः

॥ १८५ ॥

जसि सम्बुद्धौ च परतः ऋस्वान्तस्य, डित्सु, परेषु च घिसं-  
न्नकस्याङ्गस्य इक' गुण' स्यात् । इति गुणे विसर्गः । कवय' ।  
सम्बुद्धौ तु कवि-स् इति स्थिते (१६६ सू०) सम्बुद्धिलोपे



(१५७ सू०) गुणः कवे । (१७० सू०) अमि पूर्वरूपे ।  
कविम् । कवी । शसि दीर्घे नादेशे च कवीन् । कवि-  
आ ।

५० १० १० ७०

घेः टा नाऽस्त्रियाम् ॥ १८६ ॥

घेः परस्य टा इत्यस्य स्थाने ना स्यात् । कविना । कवि-  
भ्याम् कविभिः । कवि-ए गुणे अयादेशे च कृते कवये कवि-  
भ्याम् कविभ्यः । कवि-अस् गुणे कृते ।

५० ६० ६० १०

एङो ङसिङसोरादेर्लोपः ॥ १८७ ॥

एङ् परस्य ङसिङसोः आदेः लोपः स्यात् । इति आटि-  
लोपे विसर्गे च । कवे । कविभ्याम् कविभ्यः । कवेः  
कव्यो कवीनाम् । कवि—इ ।

५० ६० १०

घेर्ङेङौः ॥ १८८ ॥

घेः परस्य ङेः स्थाने ङौः स्यात् । ङः इतः इति ङौभावे ।

६० १० ७०

टेलीपो ङिति ॥ १८९ ॥

ङिति परे पूर्वस्य टेः लोपः स्यात् । इति इकारलोपे ।  
कवी । कव्योः । कविषु । एवं रविवक्त्रिप्रभृतयः इकारान्ता ।  
सखिशब्दे तु विशेषः ।

५० ६० ६० १०

ऋवर्णसखिभ्यां सोरसम्बुङ्गेडा ॥ १९० ॥

ऋवर्णात् सखिशब्दात् च परस्य सम्बुङ्घिभिन्नस्य सोः

स्थाने डा स्यात् । डः इत् । डित्त्वात् टिलोपः । सखा ।  
सखि-औ इति स्थिते ।

६० ७० ७० १०  
सख्युरसम्बद्धौ सर्वनामस्थाने वृद्धिः ॥१८१॥

सम्बद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परे सखिशब्दस्य अन्यस्य इकः  
वृद्धिः स्यात् । इति वृद्धौ आयादेशः । सखायौ एव सखाय ।  
हे सखे ! सखायम् । सखायौ । सखीन् । सखि—आ  
इत्यत्र घिसंज्ञाभावात् न ना । तेन ( ६६ सू० ) यणि सख्या  
एवं सख्ये ।

५० ५० ६० १० ६० १० १०  
इदुङ्ग्रामघेः डसिङ्सोस्तु डेस्तु शौः ॥१८२॥

घिसंज्ञकभिन्नाभ्याम् इदुङ्ग्रां परयोः डसिङ्सोः स्थाने  
उत्, डे, स्थाने च शौः स्यात् । पञ्चम्याः परमित्युक्तेः आदेः  
एवादेशः । शौः शकारेत् । शित्त्वात् सर्वादेशः । सख्युः । सख्युः ।  
सख्यौ । असमस्तपतिशब्दस्तु सखिशब्दवत् । किन्तु तृती-  
यादौ क्वचित् घित्वम् अपि इच्छन्ति । तेन पतिना नीयमा-  
नायाः पुरः-गुक्रो न दुष्यति । सै तायाः पतये नमः । नष्टे  
मृतं प्रव्रजिते क्लीवे वा पतिते पतौ इत्यादिसिद्धिः । समासे  
तु श्रीपतिशब्दादयः कविशब्दवत् । डतिप्रत्ययान्ताः कति-  
यतिप्रभृतयः नित्यं बहुवचनान्ताः इति सिद्धान्ते तत्र कति-  
अस् इति स्थिते ।

५० ६० १० ६०  
डतिषड्भ्यो जस्शसोलुक् सर्वस्य ॥ १८३ ॥

डतिप्रत्ययान्तात् षट्संज्ञकेभ्यश्च शब्देभ्यः परयोः जस्  
शसोः सर्वस्य लुक् स्यात् । कति कति । कतिभिः । कतिभ्यः ।

कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । एवं . यति । तयादयः  
मख्यावाचकाः अपि नित्यं बहुवचनान्ताः । तत्र त्रिशब्दस्य  
कतिशब्दवत् रूपम् आमि तु भेदः ।

६० १० ७०

त्रैस्त्रय आमि ॥ १८४ ॥

त्रिशब्दस्य स्थाने त्रयादेशः स्यात् आमि परे । त्रया-  
णाम् । द्विशब्दः द्विवचनान्तः । द्वि-औ ।

६० १० ७०

त्यदादीनामः सुपि ॥ १८५ ॥

सर्वादिगणेषु उक्तानां त्यदादीनाम् अ स्यात् सुपि परे ॥  
मामान्यतः अन्तादेशः । इति इकारस्थाने अकारे कृते वृद्धौ  
डौ । एव सर्वत्र अकारे कृते नरशब्दद्विवचनवद् । इति  
इकारान्ताः ।

वातप्रमीशब्दः औष्णाटिकेप्रत्ययान्तः । वातप्रमीः ।  
(६६ सू०) यण् । वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । अमि तु (१७० सू०)  
पूर्वरूपे एकादेशे वातप्रमीम् वातप्रम्यौ । शसि तु

५०

५०

६०

१०

अनदीधातुभ्यामीदूदन्ताभ्यां शस्ते नुँश् \*

॥ १८६ ॥

नदीसन्नकशब्दधातुवर्जाभ्याम् ईदूदन्ताभ्या परस्य शसः  
स्थाने नुँश् स्यात् । उशी इती । शित्त्वात् सर्वादेशः । वात-  
प्रमीन् । वातप्रम्या इत्यादयः । आमि तु ऋस्वनदीत्वा

\* शित्करणं प्रक्रियालाघवार्थं तदकरणे अपि आदि-  
स्थाने आदेशे सयोगान्वलोपेन साधने गौरवम् ॥

भावात् न नुट् । वातप्रस्याम् । डौ तु पूर्वसवर्णदीर्घं । वात-  
प्रमौ । सुधीः । सुधी-औ ।

७. ६. ७. ६. १.  
अचि—श्रु धातुभ्रवां प्रत्यये—योरियङुवङौ

॥ १६७ ॥

अजादौ प्रत्यये परे श्रु प्रत्ययस्य धातोः भ्रुवश्च इवर्णो-  
वर्णयोः स्थाने क्रमात् इयङुवङौ स्याताम् । अडौ इतौ ।  
डित्त्वात् अन्तादेशः । इति इयङि कृते सुधियौ । सुधियः  
इत्यादि । प्रधीः प्रधी-औ ।

६. ६. ६. ६. ६. १.  
एरनेकाचोधातोः संयोगादेरसुधियो यः

॥ १६८ ॥

अजादौ प्रत्यये परे अनेकाचः धातोः धात्ववयवसंयोग-  
पूर्वकभिन्नस्य इवर्णस्य स्थाने यः स्यात् न तु सुधीशब्दस्य ।  
अकारः इत् । इयङः अपवादः । अत्र सुधीति पर्युदासात्  
क्विवन्तधातोः अपि धातुत्वम् अस्ति इति गम्यते । इति ये  
कृते प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्या इत्यादि । एव सर्पभीदुर्भीप्रभृतयः ।  
संयोगपूर्वस्य तु सुश्रियौ सुश्रियः इत्यादिषु पूर्वेण इयङ् एव ।  
धात्ववयवेति किं दुर्धीशब्दस्य यः एव तस्य धात्ववयवमात्रेण  
संयोगाभावात् । शुद्धा धीः यस्य शुद्धधीः । शुद्धधी-औ  
इति स्थिते ।

६. ६. १. १. ७.  
अगतिकारकपूर्वकस्य यूर्नि यवौ सुपि ॥ १६९ ॥

गतिसन्नकशब्द—कारक—पूर्वकभिन्नस्य धातोः इवर्णो-  
वर्णयोः स्थाने अजादौ सुपि परे यवौ न स्याताम् । किन्तु

इयङुवङौ एव । इति इयङि शुद्धधियौ शुद्धधियः । अत्र  
सुपि इत्युक्तेः तिङि यः एव तेन निव्यतुः । सेनां नयति  
इति सेनानीः प्रधीवत्, डौ तु विशेषः ।

५० ६० १०

नद्यावन्नीभ्यो डेरामुं ॥ २०० ॥

नदीसंज्ञकात् आबन्तात् नीशब्दात् च परस्य डेः आमुं  
स्यात् । उदित् । इति आमि सेनान्याम् । इति ईका-  
रान्ताः । साधुः कविवत् साध्यः । साधुः साधू साधवः । हे  
साधो । साधुम् साधू साधून् । साधुना साधुभ्याम् साधुभिः ।  
साधवे साधुभ्याम् साधुभ्यः । साधोः साधुभ्याम् साधुभ्यः ।  
साधोः साध्वोः साधूनाम् । साधौ साध्वोः साधुषु । एवं  
मनुभानुकुशानुप्रभृतयः । इति चकारान्ताः ।

खलपूः । खलपू—औ इति स्थिते ।

६० ६० ६० १० ७० ७०

अनेकाचो धातोरसंयोगादेरोर्वी-ऽचि-सुपि-

१० ६

न भुवः ॥ २०१ ॥

अनेकाचः धातोः धात्ववयसंयोगपूर्वकभिन्नस्य उवर्णस्य  
स्थाने वः स्यात् अजादौ सुपि परे न तु भुवः । अः इत् ।  
इति वे कृते खलपूौ खलपूः । भुवस्तु स्वयंभुवी स्वयंभुवः  
इत्यादौ उवङ् एव । अत्र अपि अगतिकारकपूर्वस्य इति  
निषेधात् परमलुवी परमलुवः इत्यादौ उवङ् एव । संयोग-  
पूर्वकस्य तु न वः किन्तु उवङ् एव अक्षद्युवी अक्षद्युवः इत्यादि ।  
सुपि इत्युक्तेः तिङि नुनुवतुः इत्यादौ न वः । वर्षाभूपुनर्भू-  
शब्दयोस्तु भेदः ।

वर्षाभूपुनर्भवी वः ॥ २०२ ॥

वर्षाभूपुनर्भूशब्दयोः उवर्णस्य वः स्यात् अजादौ सुपि परे । वर्षाभौ वर्षाभ्व, पुनर्भौ पुनर्भवः । इत्यादि । पुनर्भूः यौगिक पुंसि । अतिचमूप्रभृतयः तु वातप्रसीवत् । किन्तु विग्रहे नदीत्वेन वृत्तौ नदीकार्यम् इति सिद्धान्तः, तेन डिङ्गु अतिचम्ब्वै अतिचम्ब्वे इत्यादि, सम्बुद्धौ च अतिचसु इति भेदः । नदीकार्यं च स्त्रीलिङ्गे वक्ष्यते । इति ऊदन्ताः ।

धाढ-स् ( १६० सू० ) डाभावे धाता धाढ-औ

ऋतो गुणो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ २०३ ॥

ऋकारान्तस्य गुणः स्यात् ङौ सर्वनामस्थाने च परे । इति गुणे कृते ।

अप्, ढन्, खस, नमृ, त्वष्ट, चत्तृ, प्रशा-

स्तृणामुपधाया दीर्घाऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥ २०४ ॥

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे अवादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे । धातारौ धातारः । सम्बुद्धौ गुणे कृते उपधादीर्घाभावः, रस्य विसर्गश्च । हे धातः । धातारम् धातारौ धातृन् धात्रा धात्रे इत्यादि । ङसिङ्सोस्तु ।

ऋतो ङुत् ङसिङ्सोः ॥ २०५ ॥

ऊदन्तात् परयोः ङसिङ्सोः आदेः स्थाने ङुत् स्यात् ।

डः इत् । इति ड, ति कृते टिलोपे च सस्य विसर्गः । धातुः  
धातुः धातूणां धातरि इत्यादि ।

पिता माता ननन्दा ना सव्येष्टृभ्रातृयातरः ।

जामाता दुहिता देवा न वृणन्ता इमे दश ॥

इत्युक्तेः सर्वनामस्थाने परे एषाम् ऋतः गुणे कृते न उप-  
धादीर्घः । तेन तत्र पितरौ पितरः इत्यादि । तत्र अपि नृश-  
ब्दस्य तु विशेषः ।

६०१० ७ १०  
नुर्वी नामि दीर्घः ॥ २०६ ॥

नामि परे नृशब्दस्य दीर्घः वा स्यात् । नृणाम् नृणाम् ।  
शेष पितृवत् । इति ऋदन्ताः । गो-स् इति स्थिते ।

६०१० ७  
ओरौत् सर्वनामस्थाने ॥ २०७ ॥

सर्वनामस्थाने परे ओकारान्तशब्दस्य औत् अन्तादेशः  
स्यात् । इति औति गौः गावौ गावः ।

६०१० ७  
ओत आदम्शसीः ॥ २०८ ॥

अमि शसि च परे ओकारान्तशब्दस्य आत् अन्तादेशः  
स्यात् । गाम् गावौ गाः इत्यादि । डसिडसोस्तु ( १७८ सू० )  
अतः लोपे गोः गोः इत्यादि । इति ओकारान्ताः ।

६०१० ७  
राय आइलि ॥ २०९ ॥

रैशब्दस्य आत् अन्तादेशः स्यात् हलि परे । राः । अचि  
तु आयादेशः । रायौ रायः राया राभ्याम् इत्यादि । इति

ऐकारान्ताः । ग्लीः । अचि आवादेशः । ग्लावी ग्लाकः  
इत्यादि । इति औदन्ताः ।

इति अजन्तयुलिङ्गाः ।

## अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

लता-स् इति स्थिते ।

५० ६० १०

हलाबीब्यः सोर्लोपः ॥ २१० ॥

हलन्तात् आवन्तात् ईबन्तात् च शब्दात् परस्य सौः  
लोपः स्यात् । इति सुलोपे लता । लता-औ ।

५० १० १०

आप औः शीः ॥ २११ ॥

आवन्तात् परः औः शीः स्यात् । शः इत् । शित्त्वात्  
सर्वादेशः । इति शीभावे गुणे च कृते लते । जसि सवर्ण-  
दोर्ध्वविसर्गौ लताः । सम्बुद्धौ तु ।

६० १० ७०

आप एत् सम्बुद्धिटौसु ॥ २१२ ॥

सम्बुद्धौ टौसौश्च परतः आवन्तस्य स्थाने एकारः स्यात् ।  
अन्तादेशः । सुलोपे अपि तन्निमित्तके एकारे कृते लते ।  
अमि पूर्वरूपे लताम् । लते । शसि तु सवर्णदोर्ध्वविसर्गौ ।  
लताः । लता-आ एति अयादेशे च लतया । लताभ्याम्  
लताभिः । लता-ए इति स्थिते ।

५० ६० १०

आपो—डितां—याट् ॥ २१३ ॥

आवन्तात् शब्दात् परेषा डिता स्थाने याट् स्यात् । टक्का-



रः इत् । टित्त्वात् आदावागमः । इति याटि वृद्धौ च लतायै  
लताभ्याम् लताभ्यः । ङसौ याटि सवर्णदीर्घे च लतायाः  
लताभ्याम् लताभ्यः । ङसि लतायाः । ओसि एति अया-  
देशे विसर्गे च लतयोः । आमि ( १७७ सू० ) नुटि लतानाम् ।  
ङौ तु ( २०० सू० ) आमौ याटि सवर्णदीर्घे च लतायाम् लतयोः  
लतासु । एव रसामायाप्रभृतयः आवन्ताः शब्दाः । आवन्त-  
सर्वनाम्ना तु ।

५०      १०      १०      १०

**सर्वनाम्नः स्याट् ऋस्वश्च ॥ २१४ ॥**

आवन्तात् सर्वनाम्नः परेषा ङितां स्थाने स्याट् स्याटि च  
पूर्वस्य ऋस्वः स्यात् । टः इत् । टित्त्वात् आदावागमः ।  
याटः अपवादः । स्याटि वृद्धौ, सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः ।  
आमि तु ( १८० सू० ) सुटि सर्वासाम् । ङौ सर्वस्याम् इत्येव  
भेदः । अन्यत्र लतावत् । एव विश्वादयः । द्वितीयादृती-  
याशब्दयोस्तु ङित्सु एव ( १५२ सू० ) विकल्पेन सर्वनाम-  
तया सर्वावत् पक्षे लतावत् च रूपम् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै  
इत्यादि । उत्तरपूर्वादिशब्दादेः अपि ( १४७ सू० ) विकल्पेन  
सर्वनामतया ङित्सु उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै इत्यादि रूप-  
द्वयम् । अम्बाशब्दस्य तु सम्बुद्धौ एव भेदः ।

६०      ७०      १०

**अम्बानदीसुभ्रवां सम्बुद्धौ ऋस्वः \* ॥ २१५ ॥**

सम्बुद्धौ परे अम्बाशब्दस्य नदीसञ्जकशब्दस्य सुभ्रूशब्दस्य  
च अन्तस्य ऋस्वः स्यात् । सम्बुद्धिसुलोपतन्निमित्ते ऋस्वे हे

\* अपाणिनीयम् अपि सुभ्रूशब्दग्रहणं भूरिप्रयोगानुरो-  
धात् । तच्च विमानना सुभ्रू कुतः इत्यादि परत्र दर्शितम् ।

अम् । शेषं लतावत् । जराशब्दस्य अजादौ ( १८२सू० ) पक्षे असुडि जरसौ जरसम् जरसौ जरसः इत्यादि, पक्षे हलादौ च लतावत् । इति आबन्ताः । विश्वपादयः तु पु वत् । मतिशब्दः कविशब्दवत् किन्तु स्त्रीत्वात् शसः स्थाने न न', टास्थाने च न ना । मतीः मत्या । ङित्सु तु नदीत्वपक्षे मति-ए इति स्थिते ।

५. ६. १.

नद्या ङितामाट् ॥ २१६ ॥

नदीसंज्ञकशब्दात् परेषा ङिता स्थाने आट् स्यात् । टः इत् । टित्त्वात् आदावागमः । इति आटि वृद्धौ यणि च कृते मत्यै, नदीत्वाभावपक्षे घित्वात् कविवत्, मतये । डसि-डसोस्तु नदीत्वपक्षे आटि सवर्णदीर्घं यणि च कृते, मत्याः मत्या । डौ तु आमी आटि यणि च कृते, मत्याम् । पक्षे घित्वात् कविवत्, मतेः मते. मतौ । एव श्रुतिस्रुतिबुद्धिप्रसू-तयः । त्रिशब्दस्य तु ।

७. ६. १. ७. १.

स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिसृचतसृ सुपि न गुण-

१.

दीर्घौ ॥ २१७ ॥

स्त्रिया वर्त्तमानयोः त्रिचतुरोः स्थाने क्रमात् तिसृ, चतसृ इति आदेशः स्यात् सुपि परे । तयोश्च निमित्ते सति न गुण-दीर्घौ स्याताम् । तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः तिसृणां तिसृषु । इति इकारान्ताः ।

नदीशब्दस्य सुलोपे नदी । यणि नद्यौ नद्यः । सम्बुद्धौ ऋस्वे नदीत्वेन घित्वाभावात् न गुणः, हे नदि । अमि पूर्व-

रूपे । नदीम् । नद्यौ । नदीत्वात् न तुश् दीर्घविसर्गः, नदीः । यणि नद्या । ङित्सु नित्यनदीत्वात् आटि, नद्यै नद्याः नद्याः नद्याम् इत्यादि एव वाणीभवानीसरस्वतीप्रभृतयः ईबन्ताः । वातप्रमोक्षश्च पुंवत् । लक्ष्मीप्रभृतयः श्रीणादिकेप्रत्ययान्ताः नित्यस्त्रीलिङ्गाः न ईबन्ताः, तेन तत्र न सुलोपः । लक्ष्मीः । एवं तरीः तन्त्रीः । एतेषां सौ एव भेदः । अन्यत्र नदीवत् । स्त्रीशब्दस्य तु नदीत्वात् ऋस्वः । हे स्त्रि, अजादौ तु भेदः ।

६० १० ७० ७० १० १० ७०

स्त्रिया इयङ्च सुपि वा त्वम्शसोः ॥२१८॥

स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यात् अजादौ सुपि परे अमि शसि तु वा स्यात् । अङौ इतौ । ङित्त्वात् अन्तादेशः । स्त्रियौ स्त्रियः । अमि तु स्त्रियम् स्त्रीम् । स्त्रियौ, शसि स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया । ङित्सु नित्यनदीत्वात् स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रिया । स्त्रियाम् इत्येव रूपाणि । अमि तु नित्यनदीत्वात् तुट् एव, स्त्रीणाम् । श्रीधौङ्गीभीशब्दास्तु क्तिबन्ताः धातवः न ईबन्ताः, तेन न सुलोपः । श्रीः । इयङ्स्थानित्वेन नदीत्वाभावेन सम्बुद्धौ न ऋस्वः । हे श्रीः । ( १८७ सू० ) अजादौ तु इयङ् । श्रियौ श्रियः इत्यादि । ङित्सु विकल्पेन ( १४२ सू० ) नदीत्वेन नदीत्वपक्षे आटि वृद्धौ इयङि च कृते, श्रियै श्रियाः श्रियाः इति पक्षे इयङ्मात्रे, श्रिये श्रियः श्रियः इति च रूपाणि । अमि च ( १४१ सू० ) विकल्पेन नदीत्वात् नदीत्वपक्षे नुटि श्रियाम् । पक्षे इयङि श्रियाम् । ङौ तु नदीपक्षे अमौ आटि च, श्रियाम् । पक्षे श्रियि इति भेदः । एवं धौङ्गीभीप्रभृतयः । सुष्ठु धीः यस्याः सा सुष्ठु ध्यायति या वा इति वाक्ये

शुधीः श्रिवत् एव । सेनानीशब्दस्तु पुंवत् एव । इति ईका-  
रान्ताः ।

धेनुः मतिवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । धेनू-  
धेनवे इत्यादि च । एवं तनुचक्षुप्रभृतयः । गुरुलघुप्रभृत-  
यस्तु न नित्यस्त्रीलिङ्गाः, तेन स्त्रियाम् अपि शस्टाभिन्ने  
साधुवत् । इति उकारान्ताः ।

बधूः गौरीवत् साध्यः । सौ एव भेदः । बधूः । बध्वौ  
बध्वः इत्यादि । भ्रूः श्रिवत् । ( १८७ सू० ) उवङि भ्रुवौ  
भ्रुवः । सम्बुद्धौ हे भ्रूः इत्येव । सुभ्रूशब्दस्य तु ( २१५ सू० )  
ऋस्व. हे सुभ्रु । विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति  
कुमारः । ङित्सु भ्रुवे भ्रुवः इत्यादि एकैकम् एव रूपम् ।  
एव भ्रूप्रभृतयः । खलपूः पुवत् । वर्षाभूपुनर्भवौ अपि पुंवत् ।  
उवङः स्थानित्वाभावेन न नदीत्वनिषेधः, तेन ऋस्वे हे पुनर्भु ।  
हे वर्षाभु । आमि ङित्सु च नित्यं नदीकार्थम् । तत्र  
आमि नदीत्वेन नुटि कृते ।

५०

५०

७

पूर्वपदस्थान्निमित्तादेकाच्सकवर्गोत्तरपदे

६० ६० १०

नामान्तनुस्विभक्तिस्थस्य नो णो ऽङादिव्यवधा-

७० १०

७० १० १०

नेऽपि अन्योत्तरपदे तु वा ॥ २१६ ॥

एकाच् सकवर्गं च उत्तरपदं यस्मिन् तस्मिन् समासोत्तर-  
पदे पूर्वपदस्थेभ्यः ऋरषेभ्यः परस्य प्रातिपदिकान्त-नुम्-  
विभक्ति-स्थस्य नस्य णं स्यात् अट्कवर्गपवर्गानुस्मारव्यवधाने  
अपि । तद्भिन्नोत्तरपदे तु वा स्यात् । अकारः इत् । इति

शत्वे पुनर्भूणाम् । वर्षाभूणाम् । अन्यत्र समानम् । स्वयंभूः  
अक्षयूः पुं वत् । इति ऊकारान्ताः ।

स्वसृ—स् इति स्थिते । सोः डाभावे स्वसा । सर्वनाम-  
स्थाने परे तु ( २०३ सू० ) गुणे उपधादीर्घे स्वसारौ स्वसारः  
स्व सारं स्वसारौ स्वसृः स्वसा इत्यादि । मातृदुहित्यादननन्द-  
प्रभृतयः पितृवत् । माता मातरौ मातरः इत्यादि किन्तु शसः  
न नः, तेन मातृः इत्यादिभेदः । इति ऋकारान्ताः । द्योश्चब्दः  
गोवत् । द्यौः द्यावौ द्यावः द्याम् द्यावौ द्याः द्यवा इत्यादि ।  
इति ओदन्ताः । नौ, ग्लौवत् । नौः नावौ नावः नावा  
इत्यादि । इति ओदन्ताः ।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

—

### अजन्तक्लीवलिङ्गाः ।

ज्ञान—स् इति स्थिते ।

५० ५० ६ः २०

अतः क्लीवात् स्वमोसुंश् \* ॥ २२० ॥

अकारान्तात् क्लीवात् परयोः स्वमोः स्थाने सुंश् स्यात् ।  
उभौ इतौ । शिच्चात् सर्वादेशः । ज्ञानम् । सम्बुद्धौ तु ( १६८  
सू० ) तत्तोपे, हे ज्ञान । ज्ञान—ओ इति स्थिते ।

\* सुंश्ः शित्करण लाभवाच्यम् । अमः आदिस्थाने  
आदेशे अपि संयोगान्त्यलोपेग रूपसिद्धेः । एतत् च सूत्रम्  
असम्बुद्धिविषये चरितार्थतया न सम्बुद्धिविषयम् । अपवादः  
यदि अन्यत्र चरितार्थः, तदा तस्य बाधकत्वाभावसिद्धान्तात् ।

<sup>५०</sup> क्लीवा—<sup>१०</sup> दौः <sup>१०</sup> शीः ॥ २२१ ॥

सर्वक्लीवलिङ्गशब्दात् परः श्रीः शोः स्यात् । शः इत् ।  
तेन सर्वादेशः । क्लीवात् इति अनुवृत्तौ पुनर्ग्रहणं सर्वक्लीव-  
प्राप्त्यर्थम् । इति श्यां ज्ञाने । ज्ञान-अम् ।

<sup>६०</sup> जस्<sup>१०</sup>शसोः शिः ॥ २२२ ॥

सर्वक्लीवात् परयोः जसः शसश्च स्थाने शिः स्यात् ।  
शः इत् सर्वनामस्थानसंज्ञार्थः । सर्वादेशः ।

<sup>६०</sup> क्लीवस्य <sup>६०</sup> भलचो <sup>१०</sup> नुँम् <sup>७०</sup> शौ ॥ २२३ ॥

शौ परे भलन्तस्य अजन्तस्य च सर्वक्लीवलिङ्गस्य नुँम्  
स्यात् । उमौ इति । मित्वात् अन्त्यात् अचः पर आगमः ।  
इति नुमि कृते ।

<sup>६०</sup> नान्तस्योपधादौर्घोऽसम्बुद्धौ <sup>१०</sup> सर्वनामस्थाने <sup>७०</sup>  
॥ २२४ ॥

नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने  
परे । असम्बुद्धौ इति पर्युदासात् लिङ्गान्तरे अपि । अन्यथा  
क्लीवे शिमात्रस्य एव सर्वनामस्थानतया सम्बुद्धेः अप्रसक्तोः  
पर्युदासभवात् । इति उपधादौर्घं, ज्ञानानि । द्वितीया  
प्रथमावत् । शेषं नरवत् । एवं फलधनवनादयः अका-  
रान्ताः । सर्वनाम्ना तु जसि लिङ्गविहितकार्यस्य बलवत्त्वेन  
शोभाव बाधित्वा शिः एव, तेन सर्वाणि इत्यादि । डेप्रभृ-  
तिषु तु पुंवत् एव । तत्र कतरादौ विशेषः ।

५० ५० ५० ६० १० १०  
 क्लीवेभ्यो डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः स्वमोर्डत् न

१ ५०  
 त्वेकतरात् ॥ २२५ ॥

डतरप्रत्ययान्तादिभ्यः सर्वनामगणपठितेभ्यः पञ्चभ्यः क्लीव-  
 लिङ्गस्थेभ्यः परयोः स्वमोः स्थाने डत् स्यात् न तु एकतरात् ।  
 ड इत् । डित्वात् टिलोपः । कतरत्, कतमत्, अन्यत्,  
 अन्यतरत्, इतरत् । एकतरस्य तु एकतरम् । एकतमस्य  
 तु स्यात् एव एकतमत् । सम्बुद्धौ अपि अयम् आदेशः  
 ईष्यते । हे कतरत् इत्यादि । अजरशब्दस्य तु अजादौ  
 असुङि, पक्षे तदभावे च रूपद्वयम् । अजरसी अजरे । जसि  
 तु शिभावे असुङादेशे भलन्ततया नुमि कृते अजरन्स् इति  
 स्थिते ।

६० १० १० ७०  
 न्सन्तमहतोर्न उपधादौर्घोऽसम्बुद्धौ सर्व-  
 ७०  
 नामस्थाने ॥ २२६ ॥

न्स् इत्यन्तस्य महतश्च यः नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः  
 स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अत्र अपि असम्बुद्धौ  
 इत्युक्तेः सर्वलिङ्गविषयता । अजरासि । पुनः तद्वत् ।  
 शेषं पुंवत् । इति अकारान्ताः ।

विश्वपा-स् इति स्थिते ।

७० ६० १०  
 क्लीवे प्रातिपदिकस्य ऋस्वः\* ॥ २२७ ॥

\* अचः इति अनुक्तौ अपि ऋस्वदीर्घौ अचः स्थाने इत्यनेन  
 लाभात् वृत्तौ अचः इत्युक्तम् ।

क्लीवे स्थितस्य प्रातिपदिकस्य अजन्तस्य ऋस् स्यात् ।  
तत्र अपि एकस्थानत्वेन (१५६ सू०) एदैतोः स्थाने इः, ओदौ-  
तोश्च उः । इति ऋस्ते ज्ञानवत् टादावचि आकारान्तत्वात् न  
अतः लोपः । इति आकारान्ताः ।

वारि-स् इति स्थिते ।

५० ६० १०  
क्लीवात्—स्वमोर्लुक् ॥ २२८ ॥

सर्वक्लीवलिङ्गात् परयोः स्वमोः लुक् स्यात् । अकारा-  
न्तात् तु सुशभावः अस्य अपवादः । वारि । वारि-ओ  
शीभावे ।

६० १० ७०  
इको नुँमचि सुपि ॥ २२९ ॥

इगन्तस्य क्लीवस्य नुँमागमः स्यात् अजादौ सुपि परे ।  
उमौ इतौ । इति नुमि णत्वे च वारिणी वारीणि ।

६० ६० १० १० ७०  
क्लीवस्येको गुणो वा सम्बुद्धौ \* ॥ २३० ॥

सम्बुद्धौ परे इगन्तस्य क्लीवस्य गुणः स्यात् वा । हे वारि  
हे वारि । नागुणवृद्धौत्त्वानि बाधित्वा नुमिति सिद्धान्तात्  
न गुणादि । तेन वारिणे वारिणा वारिणः वारिणः । आभि  
तु नुट् एव आदौ नुमः गुणादेः एव बाधकत्वात्, तेन नुटि  
( १७१ सू० ) दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । शेषं कविवत् ।  
ये शब्दाः इगन्ताः क्लीवलिङ्गाः पुलिङ्गाश्च तेषु क्वचित् विशेषः ।  
सुधीशब्दस्य क्लीवे ऋस्ते सुधि सुधिनी सुधौनि । पुनः तद्वत् ।

\* इकः ग्रहण स्पष्टार्थम् । अदेङ्गुणः स चेक इति परि-  
भाषया एव तस्य लाभात् ।



१० १० ७ १० ७ ७  
उक्तपुंस्कमिगन्तं क्लीवे पुंवत् तृतीयादावचि

॥ २३१ ॥

अजादौ तृतीयादौ परे एकस्मिन् अर्थे पुलिङ्गवाचकम्  
इगन्तं क्लीवे वर्त्तमानं पुवत् कार्यं वा भजते । इति पुवत्-  
पक्षे दीर्घभावात् इयङि सुधिया । पक्षे क्लीवत्वेन ऋस्रतया  
नाभावः । डेपरे पुवत्पक्षे इयङि सुधिये । पक्षे सुधिने  
इत्यादि । एकस्मिन् अर्थे इत्युक्तेः विभिन्नार्थे पुलिङ्गबोध-  
कत्वे न, यथा मधुशब्दः वसन्तचैत्रवाची पुलिङ्गः, चौद्रवाची  
तु क्लीवल्लिङ्गः, तस्य अर्थभेदात् न पुवज्ञावः । उक्तपुंस्कं कि  
वारिशब्दस्य मा भूत् । एवम् अनादिशुचिप्रभृतयः । तत्र  
पुवत्पक्षे कविशब्दवत् इति भेदः । दधि-आ इति स्थिते ।

६० १० ७ ७  
दध्यस्थिसक्थ्यच्छामनँडचि तृतीयादौ ॥ २३२ ॥

दधि, अस्थि, सक्थि, अक्षि इत्येषां शब्दानाम् अनङ्  
अन्तादेशः स्यात् अजादौ तृतीयादौ सुपि परे । अङौ इतौ ।  
इति अनङि ।

५० ६० १० ६० ७ १०  
अवमन्तसंयोगादनोऽलोपो भस्य डिश्योस्तु

१०  
वा ॥ २३३ ॥

वमन्तसंयोगभिन्नात् परस्य भसंज्ञकस्य अनन्तस्य अका-  
रस्य लोपः स्यात् ङौ श्यां च परतः तु वा स्यात् । अत्र अन्  
निरर्थकः अपि गृह्यते अनिनसन् इत्येतानि निरर्थकानि अपि

गृह्यन्ते इति सिद्धान्तात् । इति अकारलोपे । दध्ना दध्ने  
दध्नः दध्नोः दध्नाम् । डौ तु दध्नि दधनि इत्यादि । एवम्  
अस्थ्यादयः । इति इकारान्ताः । मधु मधुनी मधूनि ।  
पुनः तद्वत् । हे मधो हे मधु । शेषं वारिवत् नुमादि ।  
एवम् अश्वप्रभृतयः । तनुलघुगुरुप्रभृतयस्तु पुंवाचकाः अपि,  
तेन तत्र तृतीयाद्यचि पक्षे पुंवद्रूपम् । तनवे तनुने इत्यादि ।  
सुलुशब्दस्य तु सुलुना सुल्वा इत्यादौ स्वयम्भुशब्दस्य स्वयम्भुवा  
स्वयम्भुना इत्यादौ च भेदः । इति उदन्ताः । ज्ञात ज्ञातणी  
ज्ञातृणि । पुनः तद्वत् । ज्ञात्रा ज्ञातृणा ज्ञात्रे ज्ञातृणे ज्ञातुः  
ज्ञातृणः इत्यादि । एवं धातुकर्तृप्रभृतयः । इति ऋका-  
रान्ताः । क्लीवे ओकारान्तादिशब्दानां ऋसादेशे इगन्तवत्  
रूपं, किन्तु तेषाम् उक्तपुस्कत्वे अपि न पुंवत् इगन्ताङ्गस्य एव  
पु वद्भावविधानात् ।

इति अजन्तक्लीवलिङ्गाः ।

—

## हलन्तपुंलिङ्गाः ।

मधुलिङ्—स् इति स्थिते ( २१० सू० ) सुलोपे ।

६. १. ७. ७. १०.

हो—ठौ भलि—पदान्ते—च ॥ २३४ ॥

भलि परे पदान्ते च हस्य ठः स्यात् । अः इत् । इति  
पदान्ततया हस्य ठत्वे तस्य च जश्चत्ते मधुलिङ् मधुलिट् ।  
मधुलिहौ । मधुलिहः । मधुलिहम् । मधुलिहौ मधुलिहः ।  
मधुलिहा । मधुलिङ्भ्याम् मधुलिट्सु । गोदुङ्—स् इति  
स्थिते सुलोपे ।

६० ६० १० १० १०  
दादेर्धातो—घीं वा तु द्रुहमुहष्णुहनशष्णि-

६०  
हाम् ॥ २३५ ॥

भलि परे पदान्ते च दकारादेः धातोः हस्य घः स्यात् ।  
द्रुहादोना तु वा घ. अन्तादेशः स्यात् । अः इत् । इति हस्य  
घे कृते ।

६० ६० ६० १० ७ः ७० १०  
एकाचो भषन्तस्य बशी भष् सध्वयोरन्ते च  
॥ २३६ ॥

धातो. अवयव' य' एकाच् भषन्त', तदवयवस्य बशः स्थाने  
भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे च परे पदान्ते च । इति दस्य  
घत्वे घस्य जश्चरौ । गोधुग् गाधुक् गोदुहौ गोदुहः । गोदु-  
हम् । ( १३४ सू० ) पदान्तत्वेन भ्यामादौ घत्वभष्भावे-  
गोधुग्भ्याम् गोधुक्षु । मित्रद्रुहः तु सुलोपे हस्य घत्वे पक्षे  
ठत्वे भष्भावे च तयोः जश्चरौ । मित्रधुग् मित्रध्रुक् ।  
मित्रध्रुङ् मित्रध्रुट् । मित्रध्रुग्भ्याम् मित्रध्रुङ्भ्याम् । मित्र-  
ध्रुक्षु मित्रध्रुट्सु । एव सुहष्णुहनशष्णिहाम् । विश्ववाहा-  
दिशब्दानां शसादौ अचि तु ।

६० १० ६० १०  
वाह ऊठ् भस्य संप्रसारणम् ॥ २३७ ॥

भसंज्ञकस्य वाहान्तस्य सम्प्रसारणरूपम् ऊठ् स्यात् । इति  
व् इत्यस्य सम्प्रसारणरूपे ऊठि कृते ।

६० ७० १ १०  
संप्रसारणस्याधि पूर्वरूपः सह ॥ २३८ ॥

अचि परे सम्प्रसारणस्य पूर्वरूपः सह ( पूर्वपरयोः एका-  
देशः ) स्यात् । इति एकादेशे ( ७६ सू० ) वृद्धिः । विश्वोहः  
विश्वोहा इत्यादि । शेष मधुलिङ्वत् । एवं भारवाहादिरू-  
पम् । वारिवाहस्तु ऊठि वार्यूहः इत्यादि । अनडुह्—सु  
इति स्थिते सुलोपे ।

६ः १०

७०

७०

चतुरनडुहोराम् सर्वनामस्थाने सम्बुद्धौ

१

त्वम् ॥ २३६ ॥

सर्वनामस्थाने परे चतुर्शब्दस्य अनुडुहशब्दस्य च आम्  
स्यात् सम्बुद्धौ त्वम् । मः इत् । मिच्छात् अन्याचः परः ।  
इति आमि यणि च कृते ।

७०

६०

१

सावनडुहो नुम् ॥ २४० ॥

सौ परे अनडुह् इत्यस्य नुम् स्यात् । उमौ इतौ । मिच्छात्  
अन्यात् अचः परः इति नुमि ।

६०

१०

संयोगान्तपदस्य लोपः ॥ २४१ ॥

संयोगान्तं यत् पदं तस्य अन्तस्य लोपः स्यात् । इति  
अन्तहलोपे तस्य असिद्धवद्भावात् न प्रातिपदिकान्तनलोपः ।  
अनड्वान् अनडाही अनडाहः । अनडाहम् । अनडाही अन-  
डुहः । अनडुहा ।

६०

१०

७०

सान्तवमुत्तं सुध्वंस्वनुडुहां दँः पदान्ते

॥ २४२ ॥

पदान्ते स्थितानाम् एषा ढः अन्तादेशः स्यात् । सान्त-  
त्युक्तेः विद्वान् इत्यादौ संयोगान्तस्य लोपे न । इति हस्य  
दत्वे अनङ्ङुद्भ्याम् । अनङ्ङुत् । शेषं मधुलिङ्गवत् । तुरा-  
साहसु ।

६० ६० ६० १०  
सहेः साङः सस्य षः ॥ २४३ ॥

साङ् इत्येवरूपस्य सहेः सस्य षः स्यात् । अकारः इत् ।  
तुराषाङ् तुराषाट् । साङ् रूपेत्युक्तेः डत्वाभावे न । तुरा-  
साहौ तुरासाहः तुराषाङ्भ्याम् इत्यादि । इति हान्ताः ।  
चतुर्शब्दः बहुवचनान्तः । जसि ( २३८ सू० ) आसि यणि  
च कृते चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः ।

५० १० ६०  
षट्चतुर्भ्यो नुँडामः ॥ २४४ ॥

षट्सन्नकात् चतुर् इति शब्दात् च परस्य आमः स्थाने  
नुँडागमः स्यात् । उटौ इतौ । इति नुटि णत्वे च चतुर्णाम् ।

६० १० ७० १०  
रोरेव सुपि विसर्गः ॥ २४५ ॥

सप्तमौ बहुवचने परे रोः स्थाने एव विसर्गः न अन्य-  
रेफस्य । इति न विसर्गः । षत्वे चतुर्षु । इति रान्तः । प्रशाम्-  
शब्दस्य सुलोपे ।

६० १० ६० ७० ७० १०  
मो नो धातोः पदान्ते मवयोश्च ॥ २४६ ॥

धातोः मस्य नः स्यात् पदान्ते मकारे वकारे च परे ।  
अः इत् । इति मस्य नत्वे प्रशान् । प्रशामी । भ्यामादौ  
( १३४ सू० ) पदान्तत्वात् प्रशान्भ्याम् इत्यादि । किमशब्दस्य ।

६० १० ७०  
किमः को विभक्तौ ॥ २४७ ॥

विभक्तौ परे किमशब्दस्य स्थाने कः इति आदेशः स्यात् ।  
इति कादेशे कः कौ के इत्यादि सर्ववत् । इदम्-स् इति  
स्थिते त्यदाद्यत्वे ।

६० ७० १ २०  
अतो गुणे पररूपः सह ॥ २४८ ॥

गुणसन्नकवर्णे परे अकारान्तस्य पररूपः सह (पूर्वपरयोः  
एकादेशः) स्यात् । इति पररूपैकादेशे ।

६ ६० १ः ७ः ७०  
इदम्—इदस्यायमियमौ पुंस्त्रियोः सौ \*

॥ २४९ ॥

इदम् शब्दस्य इदभागस्य स्थाने पुंसि अयम् स्त्रियां च  
इयम् इति आदेशः स्यात् सौ परे । इति इदभागस्य स्थाने  
पुंसि अयम् आदेशे हल्परत्वात् सुपोपे अयम् । औप्रभृतिषु  
सर्वत्र त्यदाद्यत्वे पररूपे ।

१० १ ७०  
दो मो विभक्तौ ॥ २५० ॥

विभक्तौ परे इदमः दस्य मः स्यात् । इति दस्य सत्वे  
इमौ इमे सर्वनामकर्म ।

६० १० ७०  
इदस्या—नः टौसोः ॥ २५१ ॥

\* अयमियमौ न मित्त्वं मित्कार्यस्य अन्यथाचः परत्र  
आदेशस्य अत्र असम्भवात् अनेकवर्णतया च तयोः सर्वादेश-  
त्वात् ।

टौसोः परयोः इदस्य स्थाने अनः इति आदेशः स्यात् ।  
सर्वादेशः । इति अनादेशे टास्थाने इने कृते अनेन ।

१. ७:

अश् सभोः ॥ २५२ ॥

सभयोः परयोः इदस्य स्थाने अश् स्यात् । शित्वात् सर्वा-  
देशः । इति इदस्य स्थाने अशि कृते ( १७५ सू० ) दीर्घे  
आभ्याम् । भिसि तु । अशि ।

५: ६. १०. १०.

इदमदोभ्यां भिसो नैस् ॥ २५३ ॥

इदमः अदसश्च परस्य भिसः स्थाने ऐस् न स्यात् । इति  
ऐसः निषेधे ( १७६ सू० ) एत्वे विसर्गे च एभिः । डेविभक्तौ  
डेस्थाने स्त्रैभावे से परे इदस्य अशि अस्मै । एवम् अस्मात्  
अस्य । अनादेशे अनयोः आभि तु सुटि सकारे परे इदस्य  
अशादेशे एत्वे च एषाम् । अस्मिन् अनयोः एषु । अन्वादेशे  
तु ।

६:

७.

७. १०.

इद्वैतयोरन्वादेशे द्वितीयाटोःष्वेनः ॥ २५४ ॥

किञ्चित् कार्यं विधातुम् उक्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनः  
उपादानम् अन्वादेशः, तस्मिन् विषये द्वितीया, टा, ओस्,  
इत्येते परेषु इद्वैतयोः स्थाने एनः स्यात् । अनेन व्याकरणम्  
अधीतम् एनं काव्यम् अध्यापय । एवम् एनौ एनान् । अनेन  
एनयोः । इति मान्ताः । राजन्शब्दस्य सुलोपे ( २२४ सू० )  
उपधादीर्घः ।

६०

६० ६० १०

७०

पदान्तस्य प्रातिपदिकस्य नो लुबसम्बुद्धौ \*

॥ २५५ ॥

पदान्तस्य प्रातिपदिकस्य न इत्यस्य लुप् स्यात्, सम्बुद्धौ तु न । इति नलुपि राजा । राजानौ राजानः । हे राजन् । राजानम् । राजानौ । शसाद्यचि तु (२३३ सू०) अल्लोपे चुत्वे राज्ञः राज्ञा । भ्यामादौ तु पदान्तत्वात् नलुपि राजभ्याम् इत्यादि । अत्र (१५८ सू०) नलुपः असिद्धत्वात् न दीर्घादि । डौ तु राज्ञि राजनि । एव यज्वन्ब्रह्मन्प्रभृतयः । शसाद्यचि तु यज्वनः ब्रह्मणः । इनन्तादेः तु ।

६०

७०

७०

१०

१०

इन्हन्पूषार्यम्णां सौ शौ चोपधादीर्घः

॥ २५६ ॥

सौ शौ च परे एषाम् उपधायाः दीर्घः स्यात्, न अन्यत्र । ज्ञानी ज्ञानिनी । धनी धनिनी । निरर्थकस्य अपि इनः ग्रहणात् यशस्वी यशस्विनी । वाग्मी वाग्मिनी इत्यादि । वृत्रहन् वृत्रहा । (२१८ सू०) णत्वे वृत्रहणी । शसाद्यचि तु अल्लोपे वृत्रह इति स्थिते ।

६०

१०

१०

६०

१०

१०

हनो क्लो घ्नस्तस्य न णत्वम् ॥ २५७ ॥

हन् इत्यस्य स्थानजातस्य क्लः इत्यस्य स्थाने घ्नः आदेशः स्यात् । तस्य च णत्वहेतौ न णत्वम् । हनः इति सार्थकस्य

\* प्रातिपदिकस्य इत्युक्त्या पचेरन् अभवन् इत्यादौ न नलोपः, तयोः पदान्तत्वे अपि प्रातिपदिकत्वाभावात् ।



ग्रहणात् अहनः स्थाने जातस्य कस्य न घ्रादेशः । इति घे  
 वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् इत्यादि । एवम् अर्थ्यमा अर्थ्यमणौ ।  
 डौ तु अर्थ्यमणि अर्थ्यमणि । पूषा पूषणौ । पूष्णि पूषणि  
 इत्यादि । मघवन्शब्दः तु नान्तः, तस्य सुटि हलि च राज-  
 वत् । मघवा मघवानौ मघवभ्याम् इत्यादि । शसादौ अचि  
 तु ।

६ः ७ ७ ७ १

श्वन्युवन्मघोनां शसादावचौपि च संप्रसा-

१०

रणम् ॥ २५८ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषां सम्प्रसारणं स्यात् शसादा-  
 वचि ईपि च परे । इति व् इत्यस्य सम्प्रसारणे अकारेण सह  
 ( २३८ सू० ) पूर्वरूपैकादेशे, गुणे, मघोनः मघोना इत्यादि ।  
 एव शुनः शुना । यूनः यूना इत्यादि । अर्वा । अन्यत्र ।

६ १ ७ ७

अर्वणस्तु सुप्यसौ ॥ २५९ ॥

असौ सुपि परे अर्वन् शब्दस्य स्थाने ढ इत्यन्तादेशः  
 स्यात् । ऋकारः इत् । इति त्रादेशे ।

६ १ १

७ ६

उगिदचां नुम् सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ २६० ॥

अधातोः उक्संज्ञकवर्णेतः नलोपिनः अञ्चते च नुम्  
 स्यात् सर्वनामस्थाने परे । उमौ इतौ । मिच्छात् अन्त्यात्  
 अच परः । अञ्चते पृथग्रहणात् धातो चेत् उगित्कार्यं,  
 तर्हि अञ्चतेः एव, तेन सन्सु ध्वन्सु प्रभृतेः उत इत्वे अपि  
 न नुम् । इति ऋकारेच्चात् नुमि अनुस्वारसवर्णौ सवर्णतया

जाननस्य च न णत्वम् । अर्वन्तो अर्वन्तः इत्यादि । अर्वतः  
अर्वता अर्वदुभ्याम् इत्यादि । पथिन्-स् इति स्थिते ।

६ः १० ७

पथिमथृभुक्षा—मा—त् सौ ॥ २६१ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येषाम् आत् अन्तादेशः स्यात्  
सौ परे । इति खरादेशत्वात् सुलोपं बाधित्वा न्द्वयस्य  
आत्वे ।

६ः १० ७

इतोऽत् सर्वनामस्थाने— ॥ २६२ ॥

पथ्यादीनाम् इतः अत् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । इति  
इकारस्य अति ।

६ः ६ः १०

पथिमथोस्थो न्यः ॥ २६३ ॥

पथिमथो यस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । इति  
यस्य न्यादेशे विसर्गः पन्थाः । हे पन्थाः । औप्रभृतिषु तु  
इत अति यस्य न्यादेशे नान्ततया उपधादीर्घे च पन्थानौ  
पन्थानः । शसादौ अचि तु ।

६ः ६ः ६ः १०

पथ्यादीनां भानां टेलीपः ॥ २६४ ॥

भसन्नकाना पथ्यादीनां टेः लोपः स्यात् । इति टिलोपे  
पथः पथा । भ्यामादौ पदान्ततया ( २५५ सू० ) ननुपि पथि-  
भ्याम् इत्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षः तु न्यादेशं विना  
पथिवत् कार्यम् । पञ्चन्शब्दः बहुवचनान्तः ( १८३ सू० )  
जस्शसो. लुकि पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः पञ्चभ्यः ( २४४ सू० ) नुटि ।

६० १० ७०  
नान्तस्योपधादीर्घो नामि ॥ २६५ ॥

नामि परे नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् । इति दीर्घं  
( १३४ मू० ) पदान्ततया नलुपि पञ्चानाम् पञ्चसु ।

अष्टन्शब्दः बहुवचनान्तः ।

६० १० १० ७०  
अष्टन आ वा सुपि ॥ २६६ ॥

सुपि परे अष्टन्शब्दस्य आ अन्तादेशः वा स्यात् । इति  
आकारादेशे ।

५० ६० १०  
अष्टाभ्यः जस्शसोरौश् ॥ २६७ ॥

कृताकारात् अष्टन्शब्दात् परयोः जस्शसो. स्थाने औश्  
स्यात् । शः इत् । शित्त्वात् सर्वादेशः । इति औशि वृद्धौ  
अष्टौ अष्टौ । आकाराभावपक्षे ( १८३ मू० ) लुकि अष्ट अष्टा  
अष्टाभिः अष्टभिः । अष्टाभ्यः अष्टभ्यः । अष्टानाम् अष्टासु  
अष्टसु । इति नान्ताः । ऋत्विजः सुलोपे ।

६०  
क्विबन्तानां स्पृगृत्विग्दधृक्स्त्रिदग्दृगृक्स्त्रि-  
६ ६० १० १ ७०  
कुञ्चां क्विबन्ताञ्चुयुज्योश्च कुः पदान्ते \* ॥ २६८ ॥

पदान्ते स्थितानाम् एषा कुर्न्तादेशः स्यात् । उकारः

\* चोः कुः इति अग्रिमसूत्रेण एव अञ्चुयुजकुञ्चा कुत्वस-  
म्भवे पुनः अत्र पृथग्ग्रहणम् अन्यस्य संयुक्तचवर्गान्तस्य लोपात्  
आदौ न कुत्वम् इति ज्ञापयति । तेन खञ्ज् खन् भनज् भन्  
इत्यादि ।

इत् । इति कुत्वे जश्चरौ ऋत्विग् ऋत्विक् ऋत्विजौ ऋत्विग्-  
भ्याम् इत्यादि । युजे' तु ।

६० ७० १० ७०  
युजेरसमासे नुंम् सर्वनामस्थाने ॥ २६६ ॥

सर्वनामस्थाने परे युजेः असमासे नुंम् स्यात् । उभौ  
इती । मित्त्वात् अन्त्याचः परः । इति नुमि । अनुस्वार-  
सवर्णे युङ् युञ्जौ युञ्जः । समासे तु सुयुक् सुयुग् । सुखभाज्  
सुलोपे ।

६० १० ७० ७० १०  
चोः कुर्भलि पदान्ते च ॥ २७० ॥

भलि परे पदान्ते च स्थितस्य चवर्गस्य स्थाने कवर्गः  
स्यात् । इति जस्य कुत्वेन गत्वे जश्चरौ सुखभाग् सुखभाक्  
सुखभाजौ सुखभाग्भ्याम् इत्यादि । राज्शब्दस्य सुलोपे ।

ब्रह्मभ्रसृजसृजमृजयजराजभाजकृान्तशान्ता-

६० १० ७० ७० १० ६० १० ७०  
नां षो' भलि पदान्ते च परिव्राजस्तु पदान्ते  
॥ २७१ ॥

ब्रश्चादीनां सप्तानां कृान्तस्य शान्तस्य च षः अन्तादेशः  
स्यात् । भलि पदान्ते च परिव्राज. तु पदान्ते । अः इत् ।  
इति जस्य षत्वे ।

६० १० ७०  
षो डः पदान्ते \* ॥ २७२ ॥

\* पदान्ते जश्चरौ इत्यनेन जश्पक्षे रूपसिद्धौ अपि चर्-  
पक्षे षः स्थाने सौसादृश्यात् षः एव स्यात्, न तु टः इति तत्र  
इत्वविधानार्थं सूत्रम् ।

षस्य डः स्यात् पदान्ते । अः अत् । चरः अपवादः ।  
इति षस्य डत्वे जश्चरी राड् राट् राजौ राजः । राड्भ्याम्  
इत्यादि । एवं विश्वसृट् परिसृड् विभ्राट् परिव्राड् इत्या-  
दयः । भृस्ज्शब्दस्य सुलोपे ।

६० ६ः १० ७० ७० १०  
स्कोः संयोगाद्योर्लोपो भल्लि पदान्ते च

॥ २७३ ॥

पदान्ते भल्लि च परे संयोगाद्योः सकारककारयोः लोपः  
स्यात् । संयोगान्तलोपापवादः । इति सस्य लोपे जस्य  
षत्वे तस्य डत्वे जश्चरी भृड् भृट् । अन्यत्र तु शुनायोगे  
सस्य शत्वे तस्य च जश्त्वेन जत्वे भृज्जौ भृज्जः इत्यादि ।  
इति जान्ताः । यच्छब्दस्य अत्वे (२४८ सू०) पररूपे यः यौ  
ये इत्यादि सर्ववत् । त्यदृशब्दस्य अत्वे पररूपे च ।

६० ६ः १०  
सौ त्यत्तदेतदृसां तदोः सः ॥ २७४ ॥

एषा तदो स्थाने सः स्यात् सौ परे । अकारः इत् । स्त्र्यौ  
त्यौ त्ये । एवं सः तौ ते । एषः एतौ एते इत्यादि । शेष  
सर्ववत् । अन्वादेशे तु एतेन न्यायः अधीतः वेदम् एनम्  
अध्यापय इत्यादौ ( २५४ सू० ) एनादेशः । एवम् एनौ एनान्  
एनेन एनयोः । युष्मदस्मदोः तु त्यदाद्यत्वे ।

६ः ६ः १० ७० १०  
युष्मदस्मदोर्युष्मास्मयोस्त्वाहौ सौ, युवावौ

७० १० ७० १० ७०  
द्विवचने, यूयवयौ जसि, त्वमावेकवचने, तुभ्य-

१ः ७ १ः १० ७

मह्यौ डयि, तवममौ च डसि ॥ २७५ ॥

युष्मदस्मदोः युष्मास्त्रयोः स्थाने, सौ परे त्वाह्यौ, द्विवचने विषये युवावौ, जसि परे यूयवयौ, परिगणितभिन्ने एकवचने विषये त्वमौ, डे इति परे तुभ्यमह्यौ, डसि परे च तवममौ क्रमेण स्तः । इति सौ परे त्वे अहे ( २४८ सू० ) पररूपे च कृते ।

५

६ः १० ६

युष्मदस्मद्गां डेप्रथमाद्वितीयानाममुः शस-

१ १

च नः \* ॥ २७६ ॥

युष्मदस्मद्गा परस्य डे इत्यस्य, प्रथमायाः, द्वितीयायां च स्थाने अमुः शस. च नः स्यात् । उकार. इत् । नः अकार-रश्च । इति अमि ( १७० सू० ) पूर्वरूपे त्वम् अहम् । द्विवचने च अत्वे युवावादेशे पररूपे ।

६ः

१०

७

७ १

अनयो—राङ् प्रथमाद्विवचने द्वितीयायाञ्च

॥ २७७ ॥

प्रथमाद्विवचने परे द्वितीयायां च परतः युष्मदस्मदोः स्थाने आङ् स्यात् । डित्वात् अन्तादेशः । इति आङि, अमि, पूर्वरूपे च युवाम् आवाम् । जसि अत्वे यूयवयादेशे पररूपे ततः अमि, पूर्वरूपे च यूयम् वयम् । अमि अत्वे

\* शसः “पञ्चम्याः परम्” इत्युक्ते आदिस्थाने नादेशे संयोगान्तलोपे रूपसिद्धेः न शित्करणम् ।

एकवचनतया त्वमादेशे पररूपे आङि, अमि, पूर्वरूपे च कृते त्वाम् माम् । युवाम् आवाम् । शसि अत्वे पररूपे आङि नादेशे युष्मान् अस्मान् । टाविभक्तौ अत्वे एकवचनतया त्वमादेशे पररूपे ।

७. ७. ७. १०.

अनादेशेऽचि सुप्येङ् ॥ २७८ ॥

अनादिष्टे अजादौ सुपि परे अनयोः स्थाने एङ् स्यात् । ङित्त्वात् अन्तादेशः । इति एङि त्वया मया । भ्यामि त्यदाद्यत्वे द्विवचनतया युवावादेशे पररूपे ।

१०. ७.

आङ् हलि ॥ २७९ ॥

हलादौ परे अनयोः आङ् स्यात् । ङित्त्वात् अन्तादेशः । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । भिसि अत्वे पररूपे प्रकृत्याश्रितत्वेन बलवत्त्वात् आदौ आङि अत्परत्वाभावात् न ऐम् युष्माभिः अस्माभिः । डयि त्यदाद्यत्वे तुभ्यमह्वादेशे पररूपे अमि, पूर्वरूपे च तुभ्यम् मह्यम् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । भ्यसि त्यदाद्यत्वे पररूपे ।

५.

६.

१०.

आभ्यां—चतुर्थीभ्यसोऽभ्यमुः ॥ २८० ॥

आभ्या परस्य चतुर्थीभ्यसः स्थाने अभ्यमुः स्यात् । उकारः इत् । इति अभ्यसि पुनः पररूपे युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् । ङसौ अत्वे एकवचनं त्वमादेशे पररूपे ।

६. १०.

ङसिपञ्चमीभ्यसोरतु ॥ २८१ ॥

आभ्यां परयोः ङसिपञ्चमीवहुवचनयोः स्थाने अतुं  
स्यात् । उकारः इत् । इति पुनः पररूपे च त्वत् मत् ।  
युवाभ्याम् आवाभ्याम् । भ्यसि अत्वे पररूपे भ्यसः स्थाने  
अति पुनः पररूपे च कृते युष्मत् अस्मत् । ङसि अत्वे तव-  
ममादेशे पररूपे ।

६:०१०

ङसोऽश् ॥ २८२ ॥

आभ्या परस्य ङसः स्थाने अश् स्यात् । शिच्चात् सर्वा-  
देशः । इति अशि पुनः पररूपे तव मम । ओसि अत्वे  
युवावादेशे पररूपे एङि सन्धी च कृते युवयोः आवयोः ।  
आमि अत्वे पररूपे सुटि आङि च ।

६:०१०

सामः कमु ॥ २८३ ॥

आभ्यां परस्य ससुट्कस्य आमः स्थाने कमुं स्यात् ।  
उकारः इत् । सर्वादेशः । इति कमि कृते युष्माकम् अस्मा-  
कम् । सामः इत्युक्तेः गौखे सर्वनामत्वाभावेन सुटः अप-  
सक्तौ न कम् । तेन अतित्वयाम् अतिमयाम् इत्यादि एव ।  
ङौ अत्वे एकवचनतया त्वमादेशे पररूपे एङि अयादेशे च  
त्वयि मयि । युवयो आवयोः । सुपि अत्वे पररूपे आङि  
युष्मासु अस्मासु । अत्र एकवचनार्थकयुष्मदस्मदोः युष्मास-  
भागस्थाने त्वमादेशः इति स्वीकारात् तव पुनः इत्यर्थे अपि  
त्वत्पुनः इत्यादिसिद्धिः । द्विवचनार्थकयोः तयोः तु विभक्तौ  
एव परतः युवावादेशः न अन्यत्र तेन युवयोः धनम् इत्यर्थे  
युष्मदनम् इत्येव ।



षट्संज्ञकाः युष्मदस्मदः च त्रिषु लिङ्गेषु समाः, तेन न तेषु लिङ्गभेदकार्थम् इति बोध्यम् ।

५.                      ७.

एकवाक्यस्थपदाद् अपादादौ षष्ठीचतुर्थी-

६.                      ७.                      ६.                      १

द्वितीयानामेकद्विवचनेषु स्थितयोः तेमयो,

१.                      १.                      १.                      ७. १.                      १.                      १.

वांनावौ वस्नसौ, वा अमि तु त्वामौ न चवा-

७.

ऽहहैवाऽदर्शनार्थदृश्यर्थकधातुयोगे ॥ २८४ ॥

एकवाक्यस्थपदात् परयोः अङ्गोकादिचरणादौ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम् एकवचने स्थितयोः तयोः स्थाने तेमे इत्येतौ, द्विवचने वानौ इत्येतौ, बहुवचने वस्नसौ इत्येतौ, क्रमेण वा स्याताम्, अमि स्थितयो तु त्वा मा इत्येतौ भवतः । न तु च, वा, अह, हा, एव, योगे । न अपि अदर्शनार्थकदृश्यर्थकधातुयोगे । अयं च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायादेशः ।

शिवस्त्वा मापि पायात् सः शं ते मेऽपि ददात्वसौ ।

गतिस्ते मेऽपि गोविन्दः स वा नावपि रक्षतु ॥

दद्याद् वा नावपीशः श विष्णुर्वा नावपि प्रभुः ।

रक्षेद् वो नोऽपि गौरीशः दद्याद् वो नोऽपि शं शिवः ।

शिवो वो नोऽपि मोक्षाय प्रभविष्णुर्भवत्वसौ ॥

अत्र सर्वत्र पक्षे यथायथं त्वा माम् इत्यादि । एकवाक्यस्थपदात्, अपदादौ च इति किम् ।

येन भक्ताः हरौ युष्मानस्मास्तेन स रक्षतु ।

अत्र युष्मान् इति वाक्यादौ, अस्मान् इति चरणादौ च

वर्त्तमानम् अतः नादेशः । अत्र स्थितयोः इत्युक्तेः श्रूयमाण-  
विभक्तिकयो एव आदेशः, तेन त्वत्पुत्रः इत्यादि समासादौ  
न । चादियोगे तु न ।

हरिस्त्वा माञ्च संरक्षेत् कृपया त्वामपेक्षते इत्यादौ ।  
दर्शनार्थं तु स्यात् एव, चक्षुषा त्वा समीक्षते इति ।

७.

५.

५००१०

अन्वादेशे सपूर्वायाः प्रथमाया वा ॥ २८५ ॥

अन्वादेशविषये विद्यमानपूर्वात् एव प्रथमान्तपदात्  
पूर्वोक्तं वा स्यात् । अन्वादेशे अन्यस्मात् तु नित्यम् इति  
फलितम् । भक्ता यूयं वयञ्चेशे तत् सः वो नोऽपि रक्षतु ।  
पक्षे युष्मान् अस्मान् वा । भक्ता यूयं वयञ्चेशे तस्मात् वो  
नोऽपि सोऽवतु । इत्यादौ नित्यम् ।

१

१०

१०

आमन्त्रितं—पूर्वमविद्यमानवत्— ॥२८६॥

वाक्यादिस्थितम् आमन्त्रितं पदम् अविद्यमानवत् स्यात् ।  
हरे तवाह भक्तोऽस्मि देव मा पाहि तत् सदा ।  
अत्र वाक्यादिस्थयोः हरे, देव, इति पदयोः अविद्यमानवद्भा-  
वात् तव इति माम् इत्यस्य च एकवाक्यस्थपदात् परत्वा-  
भावेन नादेशः ।

१०

१०

७०

न विशेष्यमभिन्नविशेषणे ॥ २८७ ॥

विशेष्यम् आमन्त्रितपदम् अभिन्ने विशेषणे परे अविद्य-  
मानवत् न स्यात् । हरे दयालो नः पाहि शिवः सेव्यो  
ममार्थदः । इत्यत्र आदेशे न इति, पक्षे आदेशाभावे च मम  
इति सिद्धम् । सुपात् सुपादौ सुपादः । शसादौ अचि तु ।

६० ६० १०

पादो भस्य पत् ॥ २८८ ॥

भसञ्जकस्य पाच्छब्दस्य स्थाने पत् स्यात् । इति पदा-  
देशे सुपदः सुपदा सुपादभ्याम् इत्यादि । दान्ताः ।

प्राचशब्दस्य सुलोपे (२६० सू०) नुमि नकारस्य परसवर्णड-  
कारे संयोगान्तलोपे च प्राङ् । नुमि अनुस्वारे परसवर्णे जे  
च कृते प्राञ्चौ प्राञ्चः । प्राञ्चम् । शसादौ अचि तु ।

६० ६० ६० १० ६० १००१०

अचोर्भस्यातो लोपो पूर्वाणो \* दीर्घश्च ॥ २८९ ॥

लुप्तनकारस्य अञ्चते, भसञ्जकस्य अकारस्य लोपः स्यात्,  
तस्मिन् सति च पूर्वाणः \* दीर्घः । इति अलोपे पूर्वाणः दीर्घं  
च प्राचः प्राचा इत्यादि । एवं प्रत्यच्—प्रत्यङ् प्रतीचः प्रतीचा  
इत्यादि । अलुप्तनकारस्य तु प्राञ्चः प्राञ्चा इत्यादि ।

६० १० ७०

सहस्य सभिः वप्रत्ययान्ताञ्चतौ— ॥ २९० ॥

वप्रत्ययान्ताञ्चतौ परे सहस्य स्थाने सभिः स्यात् । इति  
सभ्रौ सभ्र्यङ् सभ्र्यञ्चौ । सभ्रीचः सभ्रीचा ।

६० १०

समः समिः ॥ २९१ ॥

वप्रत्ययान्ताञ्चतौ परे समः स्थाने समिः स्यात् । इति  
सम्यादेशे सम्यङ् सम्यञ्चौ । शसाद्यचि अलोपे पूर्वाणः दीर्घं  
समीचः समीचा इत्यादि ।

६० १० ७०

तिरसस्तिर्य्यकारालोपे ॥ २९२ ॥

अलुप्ताकारे वप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे तिरसः स्थाने तिरिः

स्यात् । इति तिरौ तिर्यङ् तिर्यञ्चौ । लुप्ताकारे तु न,  
तेन तिरश्चः तिरश्चा इत्यादि । उदच्—उदङ् ।

५० ६० ६०१० १०१०

उदोऽचोर्भस्येद् दीर्घश्च ॥ २८३ ॥

उच्छब्दात् परस्य भसञ्जकस्य लुप्तनकारवप्रत्ययान्ताच्चतेः  
आदेः इत् स्यात्, भावदीर्घश्च । (६४ सू०) पूर्वादेशः । अलो-  
पापवादः । उदीचः उदीचा इत्यादि । जलमुचः सुलोपे (२७०  
सू०) कुत्वे जश्चरौ जलमुग् जलमुक् जलमुचौ । इति चान्ता ।  
महच्छब्दस्य सुलोपे ( २६० सू० ) नुमि ( २२६ सू० ) उप-  
धादीर्घे संयोगान्तलोपे महान् । नुमुपधादीर्घौ महान्ती  
महान्तः महान्तम् महान्तौ । महतः महता महदुभ्याम्  
इत्यादि । धीमच्छब्दस्य सुलोपे ।

६० ६० १० ७० ७०

अत्रसन्तस्याधातोरुपधादीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ

॥ २८४ ॥

असम्बुद्धौ सौ परे अतुभागान्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य च  
उपधायाः दीर्घः स्यात् । इति उपधादीर्घे नुमि संयोगान्तलोपे  
च धीमान् हे धीमन् । नुमि धीमन्ती धीमन्तः इत्यादि । एवं  
मोमान् धनवान् इत्यादि । भवच्छब्दः वत्वन्, तेन भवान्  
भवन्ती इत्यादि धीमद्वत् । त्यदाद्यत्वे तु अस्मत्पर्यन्तानाम् एव  
ग्रहणं, तेन इह न । वत्वन्तमघवच्छब्दस्य तु मघवान् मघवन्ती  
इत्यादि । शत्रन्तभवच्छब्दस्य नुम्संयोगान्तलोपी भवन् भवन्ती  
इत्यादिरूपम् । एव गच्छन् पचन् । अभ्यस्तधातोः शत्रन्तात् तु ।

१० ५० ६० १०

७०

नाभ्यस्ताच्छतुर्नुम् सर्वनामस्थाने ॥ २८५ ॥

सर्वनामस्थाने परे यः नुम् विहितः सः अभ्यस्ससंज्ञकात्  
धातोः परस्य शत्रन्तस्य न स्यात् । इति नुम्निषेधे  
ददत् ददती । एव दधत् जाग्रत् लेलिहत् इत्यादि । इति  
तान्ता । ताट्श् इत्यस्य सुलोपे ( २६८ सू० ) कुत्वे जश्चरौ  
ताट्श् ताट्क् ताट्शी ताट्ग्भ्याम् इत्यादि । एवम् अन्त्याट्क  
भवाट्क् । कुत्वे सृग् सृक् सृशी सृग्भ्याम् इत्यादि । इति  
शान्ताः । षट्शब्दः बहुवचनान्तः ( १८३ सू० ) जस्त्रसोः  
लुकि ( २७२ सू० ) षस्य डत्वे तस्य जश्चरौ षड् षट् षड्भिः  
षड्भ्यः षड्भ्यः । आमि तु ( २४४ सू० ) नुटि ( ८४ सू० )  
निपातनात् षष्णाम् षट्सु । धनमुष् इत्यस्य षस्य डत्वे  
जश्चरौ धनमुड् धनमुट् धनमुषौ धनमुड्भ्याम् इत्यादि ।  
काष्ठतक्ष्शब्दस्य सुलोपे स्कोः इति कलोपे षस्य डत्वे काष्ठतट्  
काष्ठतक्षौ काष्ठतड्भ्याम् । दिधच् पिपच् शब्दस्य तु कत्वस्य  
अभिज्ञतया न संयोगादिकलोपः, तेन अपवादाप्रसक्तेः सयो-  
गान्तलोपे दिधक् दिधक्षौ, पिपक् पिपक्षौ इत्यादि । शान्ताः ।  
पिपठिस् इत्यस्य सुलोपे ।

६ः ६० १० १० ७०

इमुसोर्दीर्घोऽङ्गः रूँः पदान्ते ॥ २६६ ॥

पदान्ते स्थितानाम् एषां रूँः अन्तादेशः स्यात् । उः इत् ।  
इति रूत्वे ।

६० ६० १० १०

रावान्तधातोरुपधेको दीर्घो नाचत्तद्धित-

७ः

ययोः ॥ २६७ ॥

रिफान्तस्य वान्तस्य च धातोः उपधायाः इकाः दीर्घाः

स्यात्, न अजादौ प्रत्यये, न च यादौ तद्धिते । इति दीर्घे विसर्गे च पिपठोः । षत्वम् पिपठिषौ ( २४५ सू० ) रोरे-  
धेति नियमात् विसर्गः पिपठौःषु । चिकीर्ष् इत्यस्य सुलोपे ।

५. ६. १०. १. ७.

रात् सस्यैव लोपः पदान्ते ॥ २६८ ॥

पदान्ते स्थितस्य संयोगावयवस्य रकारात् परस्य सस्य एव लोपः, न अन्यस्य । संयोगान्तलोपनियमार्थः । इति सलोपे रस्थाने विसर्गः चिकीः । षत्वे चिकीर्षौ, सुपि तु ह्रस्वरूपत्वा-  
भावेन न रस्य विसर्गः चिकीर्षुः । अत्र रात् सस्यैव इति नियमात् रसंयोगान्तस्य अन्यस्य न लोपः, तेन उक् इत्यादौ न संयोगान्तलोपः । दसेर्दोसि दोस् इत्यस्य सुलोपे ह्रस्ववि-  
सर्गौ दोः । षत्वे दोषौ दोर्भ्याम् दोःषु । विद्वत्शब्दस्य सुलोपे नुमि ( २२६ सू० ) नृसान्ततया दीर्घे संयोगान्तलोपे विद्वान् हे विद्वन् । नुमुपधादीर्घौ विद्वांसौ विद्वासः । शसादौ अचि तु ।

६. ६. १. ६. १०. १.

वसोर्भस्य संप्रसारणं तज्जातेष्टश्च लोपः ॥ २६९ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात्, सति संप्रसारणे तत्-  
स्थानिकस्य इष्टः लोपः स्यात् । इति व् इत्यस्य संप्रसारणे ( २३८ सू० ) पूर्वरूपैकादेशे च विदुषः विदुषा ( २४२ सू० ) सस्य दत्वे विद्वद्भ्याम् । एवम् उपसेदिवान् उपसेदिवासौ । उपसेदुषः उपसेदिवद्भ्याम् । जग्मिवस् जगन्वस् इत्यनयोस्तु शसादौ जग्मुषः इत्यादि एव रूपम् । वसोः वस्य संप्रसारणे उति कृते तन्निमित्तस्य मस्थानिकनस्य निवृत्त्या ( ३६३ सू० ) वक्ष्यमाणसूत्रेण उपधाऽतः लोपात् जग्मिवस्—जग्मिवान्

जघ्नृषः । ध्वम् इत्यस्य दत्वे ध्वत् । ध्वसौ ध्वसः ध्वद्भ्याम् ॥  
एव सद् । पुम्शब्दस्य सुलोपे ।

६० १० ७०  
पुंसोऽसुङ् सर्वनामस्थाने ॥ ३०० ॥

सर्वनामस्थाने परे पुम्शब्दस्य असुङ् स्यात् । उङी  
इती । डिच्चात् अन्तादेशः । इति सस्य असुङि नुमि न्सा-  
न्ततया उपधादीर्घे सयोगान्तलोपः, पुमान् । असुङ्नुमुप-  
धादीर्घाः पुमासौ पुमासः । पुसः पुसा । सयोगान्तलोपे  
पुम्भ्याम् पुसु । अत्र अनुस्वारस्य नुम्रूपत्वाभावात् न  
प्रत्वम् । उशनस् इत्यस्य सुलोपे ।

६० १० ७० ७०  
उशनसनेहसोरनङ्सम्बुद्धौ सौ ॥ ३०१ ॥

असम्बुद्धौ सौ परे एतयोः अनङ् स्यात् । अङी इती ।  
डिच्चात् अन्तादेशः । इति अनङि नान्ततया उपधादीर्घे  
प्रातिपदिकान्तस्य न्इत्यस्य लुप्, उशना । उशनसौ उश-  
नसः । सम्बुद्धौ तु ।

६० ७० १० १० १० १० ७०  
उशनसः सम्बुद्धौ वानङ् वा च तस्मिन्

१०  
नलुप् ॥ ३०२ ॥

सम्बुद्धौ परतः उशनसः शब्दस्य अनङन्तादेशः वा स्यात्,  
तस्मिन् च सति नलुप् वा स्यात् । इति अनङि नलुपि च  
हे उशन, पक्षे हे उशनन् हे उशनः । उशनोभ्याम् इत्यादि ।  
अनेहा अनेहसौ अनेहसः । असन्ततया सौ दीर्घे वेधाः

वेधसौ वेधसः । अदस्शब्दस्य अत्वे पररूपे ( २७४ सू० )  
सत्वे स्वन्ततया नोत्त्वमत्वे ।

५० ६० १०

अदसः सोरौः ॥ ३०३ ॥

अदस् शब्दात् परस्य सोः स्थाने औः स्यात् । इति  
औत्वे । असौ । अन्यत्र त्यदाद्यत्वे पररूपे सर्ववत् कार्य्यं  
कृत्वा यथायोगम् उदूती ईत् दस्य मत्व च कार्य्यम् । औ  
तत्र उक्तरौत्या अदौ इति सिद्धे ।

६० ६० ५०

अदसोऽसोर्दाइ—ऋस्वदीर्घयोरुदूती दस्य

१० १०

च मः ॥ ३०४ ॥

स्वन्तभिन्नस्य अदस्शब्दस्य दात् परयोः ऋस्वदीर्घयोः  
स्थाने क्रमेण उदूती स्तः, तत्सङ्गयोगे च दस्य मः । इति औका-  
रस्थाने ऊत्त्वे दस्य मत्वे अमू । जसि पूर्ववत् सर्वनामतया  
जसः शीभावे अदे इति सिद्धे ।

६० १० १०

७०

एत ईच्च बहुवचने ॥ ३०५ ॥

बहुवचनजातस्य अदस्शब्दात् परस्य एतः स्थाने ईत्  
स्यात्, तस्मिन् च सति दस्य मः । पूर्वसूत्रापवादः । इति  
एतः स्थाने ईत्त्वे दस्य मत्वे अमी । प्राग्वत् अदम् इति सिद्धे  
अतः ऊत्त्वे दस्य मत्वे अमुम् । अमू । अदान् इति सिद्धे  
आतः स्थाने ऊति मत्वे अमून् । टाविभक्तौ अत्वे पररूपे ।



५० १० १० ७० ७० १० १० १०

अदसः टा नाऽस्त्रियाम् तस्मिंश्च न दीर्घः

॥ ३०६ ॥

अदस् शब्दात् परस्य टा इत्यस्य स्थाने ना स्यात्, न तु स्त्रियाम्, तस्मिन् च परे न दीर्घः। इनादेशापवादः। इति नाभावे अतो दीर्घो यजोति प्राप्तदीर्घस्य निषेधेन अकार-स्थाने उति दस्य मत्वे अमुना। प्राग्वत् अदाभ्याम् इति सिद्धे आतः स्थाने ऊति मत्वे अमूभ्याम्। भिसि अत्वे भिसः स्थाने ( २५३ सू० ) ऐसः निषेधेन ( १७६ सू० ) एत्वे एत स्थाने ईत्वे मत्वे च अमीभिः। प्राग्वत् सर्वनामकार्यम्। अदस्मै इति सिद्धे अस्य उत्त्वे मत्वे षत्वे च अमुष्मै अमू-भ्याम्। प्राग्वत् अदेभ्यः इति सिद्धे एत ईत्वे मत्वे अमीभ्यः। अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः। अमुष्य। प्राग्वत् अदयोः इति सिद्धे अतः उत्त्वे मत्वे अमुयोः। अदेषाम् इति सिद्धे एतः ईत्वे मत्वे अमीषाम्। अमुष्मिन् अमुयोः। अदेषु इति सिद्धे एतः ईत्वे मत्वे अमीषु। इति सान्ताः।

इति हलन्तपुलिङ्गाः।

—

हलन्तस्त्रीलिङ्गाः।

उपानहशब्दस्य सुलोपे।

६० १० ७० ७० १०

नहो धौ भलि पदान्ते च ॥ ३०७ ॥

भलि परे पदान्ते च नहः हस्य धौः अन्तादेशः स्यात्। अकारः इत्। इति हस्य धत्वे जश्चरो उपानद् उपान-

नत् उपानहौ उपानङ्गाम् उपानत्सु । उष्णिह्शब्दस्य सुलोपे  
( २६८ सू० ) कुत्वेन हस्य घत्वे जश्चरौ उष्णिग् उष्णिक्  
उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् उष्णिक्षु \* ।

मधुलिह्गोदुहादयः पुंवत् । इति हान्ताः ।

६० १० ७०  
दिव—औः सौ— ॥ ३०८ ॥

सौ परे दिव् शब्दस्य औः अन्तादेशः स्यात् । इति  
औत्वेन सुलोपः, द्यौः दिवौ दिवः इत्यादि ।

१० ७०

उङ्गलि ॥ ३०९ ॥

हलिपरे दिव्शब्दस्य उदन्तादेशः स्यात् । इति उत्त्वे  
द्युभ्याम् इत्यादि । अप्रत्यये अपि हलि उत्त्वम् इष्यते, तेन  
द्युमणिः इत्यादि । इति वान्तः । गिर्शब्दस्य सुलोपे ( २६७  
सू० ) उपधादीर्घे विसर्गः गौः गिरौ गौर्भ्याम् ( २४५ सू० )  
सूत्रे रोरिवेति नियमात् न विसर्गः गौर्षु । पूः पुरौ पूर्भ्याम्  
पूर्षु । चतुर् शब्दो बहुवचनान्तः ( २१७ सू० ) चतस्रादेशे  
चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणाम् चत-  
सृषु । इति रान्ताः । किमः कादेशे आपि का के काः  
इत्यादि सर्वावत् । इदमः सौ अत्वे पररूपे ( २४६ सू० )  
इयमादेशे सुलोपे इयम् । अन्यत्र अत्वे पररूपे दस्य मत्वे  
आपि सर्वावत्, इमे इमाः इमाम् इमे इमाः । सभयोः तु  
अशादेशे आपि आभ्याम् आभिः । डेप्रभृतिषु अत्वे आपि  
स्याडागमे अशि ङ्गस्वे च अस्यै अस्या अस्या अनयोः । आमि

\* हस्य कुत्वे कर्त्तव्ये महाप्राणादिभूरिप्रयत्नसाम्यात्  
घत्वम् एव जायते । इत्याशयेन घत्वे इत्युक्तम् ।

अत्वे आपि स्याडागमे अशादेशे च आसाम् । डौ तु अत्वे  
 आपि स्याडागमे डेः आमि कृते अशि ङ्गखे च अस्याम्  
 अनयोः आसु । अन्वादेशे तु अत्वे एनादेशे आपि एनाम्  
 एने एनाः एनया एनयोः इति भेदः । इति मान्ताः । सीमन्  
 शब्दस्य राजवत् रूपम् । सीमा सोमानौ सीमभ्याम् । डौ तु  
 ( २३३ सू० ) वा अङ्गापे सीमि सीमनि इत्यादि । पञ्चादयः  
 पु वत् । इति नान्ताः । ककुभ्शब्दस्य सुलोपे जश्चरौ  
 ककुब् ककुप् ककुभौ ककुभः ककुप्सु । एवम् अनुष्टुप् ( २६८  
 सू० ) कुत्वे नुमः त्रिष्टुप्प्रभृतयः । समिध्शब्दस्य सुलोपे  
 जश्चरौ समिद् समित् समिधौ समिद्भ्याम् । एवं युध् ।  
 इति धान्ताः । ( २६८ सू० ) कुत्वे जश्चरौ सग् सक् सजौ  
 सग्भ्याम् सक्तु । रुज् ( २७० सू० ) । एवं रुक् रुजौ इत्यादि ।  
 सुखभाज् इत्यादयः पु वत् । इति जान्ताः । दृशद् दृशत्  
 दृशदौ दृशद्भ्याम् इत्यादि । एवम् उदुपनिषदसदसविद्  
 इत्यादयः । त्यदादीना तु अत्वे आपि सर्वावत् । तत्र सौ तदोः  
 सत्वे स्या त्ये त्याः । सा ते ताः । एषा एते एताः इत्यादि  
 अन्वादेशे तु इदम्बत् । इति दान्ताः । ( २७० सू० ) वाचः  
 कुत्वे वाग् वाक् वाचौ वाग्भ्याम् वाक्तु । एवम् ऋच्रुच्शुच्  
 इत्यादयः । इति चान्ताः । प्रतिश्रुत् प्रतिश्रुतौ प्रतिश्रुद्भ्याम्  
 प्रतिश्रुत्सु इति । एवं पुरीतत् । इति तान्तः । अप्शब्दः बहु-  
 वचनान्तः । जसि ( २०४ सू० ) दीर्घे आपः अपः ।

६. १०. ७.

अपस्तौँ भि ॥ ३१० ॥

भादौ प्रत्यये परे अप्शब्दस्य तं अन्तादेशः स्यात् । अः इत् ।  
 इति पस्य तत्वे अङ्गि अङ्गः अङ्गः अपाम् अप्सु । पान्तः ।

( २६८ सू० ) कुत्वे दिक् दिशौ दिग्भ्याम् दिक्षु । एवं दृक् ।  
 सृक्तादृगादयः तु पुं वत् । विश्वशब्दस्य ( २७१ सू० ) षत्वे  
 षस्य डत्वे विट् विशौ विड्भ्याम् विट्सु । इति शान्ताः ।  
 षस्य डत्वे जश्चरौ रुड् रुट् रुषौ रुड्भ्याम् रुट्सु । एवं  
 त्विट् । षड्धनमुडादयः तु पु वत् । आशिषः रुत्वे उप-  
 धादीर्घविसर्गाः आशीः आशिषौ आशीभ्याम् आशीःसु ।  
 इति शान्ताः । स्रस् ध्वस् शब्दौ पु वत् । सुप्रजस् वेधो-  
 वत् । अदस्शब्दस्य सौ त्यदाद्यत्वे आपि सोः औत्वे दस्य  
 मत्वे वृद्धौ असौ अन्यत्र त्यदाद्यत्वे आपि ऊत्त्वमत्वे अमू ।  
 अमूः । अमूम् अमू अमू । टाविभक्तौ त्यदाद्यत्वे आपि  
 एङि अयादेशे उत्त्वमत्वे अमुया अमूभ्याम् अमूभिः । डेप्र-  
 भृतिषु त्यदाद्यत्वे आपि स्याडागमे ङ्रस्वे उत्त्वमत्वषत्वानि  
 अमुथै अमुथ्याः अमुथ्याः । ओसि टावत् अमुयो । आमि  
 त्यदाद्यत्वे आपि सुटि ऊत्त्वमत्वषत्वानि अमूषाम् । डौ  
 अत्वे आपि स्याटि डेः आमि ङ्रस्वे उत्त्वमत्वषत्वानि अमु-  
 थ्याम् । अमुयोः अमूष । इति शान्ताः ।

इति हलन्तक्लीवलिङ्गप्रकरणम् ।

—

### हलन्तक्लीवलिङ्गाः ।

स्वमोर्लृक् । ( २२८ सू० ) वाः । औ शौ वारी ।  
 अभलन्तत्वात् न तुम् वारि । पुनः तद्वत् । चत्वारि चत्वारि  
 शेष पुं वत् । इति शान्ताः । स्वमोः लुका लुप्तत्वात् न  
 कत्वम् । किम् के कानि । पुनः तद्वत् । शेष सर्ववत् ।  
 एवम् इदम् इमे इमानि । अन्वादेशे तु द्वितीयायाम् इदम्

एने एनानि । टादौ पुवत् । इति नान्ताः । ब्रह्म ब्रह्मणी  
ब्रह्माणि ।

७. ६. १. ७. १.

सम्बुद्धौ नान्तस्य नलुप् क्लीवे वा ॥ ३११ ॥

सम्बुद्धौ परे क्लीवे नान्तस्य नलुप् वा स्यात् । हे ब्रह्म  
ब्रह्मन् ( २८६ सू० ) कृत्वे अहः । वा अलोपे अह्नी अहनी ।  
अहानि । अह्ना अहोभ्याम् इत्यादि । ज्ञानि ज्ञानिनी  
( २५६ सू० ) दीर्घे ज्ञानीनि । इति नान्ताः । असृग् असृक्  
असृजी असृज्जि । असृजा असृग्भ्याम् इत्यादि । इति  
जान्तः । त्यद् त्ये त्यानि । एव तद् ते तानि, यत् ये यानि,  
एतत् एते एतानि । अन्वादेशे तु एनत् एने एनानि इति  
भेदः । इति द्रान्ताः । तिर्यक् । श्रेः एव सर्वनामस्थान-  
तया तदन्वाजादेः भत्वेन ( २८० सू० ) अश्चोः अतः लोपे  
तिरश्ची । तिर्यश्चि । एवं सम्यक् । इति चान्ताः । यकृत्  
यकृती यकृन्ति । शकृत् शकृती शकृन्ति । पदादीनां  
पृथक्शब्दत्वात् न पादादेः पदादेशः विहितः, ददत् ददती ।  
क्लीवे श्रेः सर्वनामस्थानतया अभ्यस्तात् परस्य शतुः ( २८५  
सू० ) नुम्निषेधे प्राप्ते ।

५. ६. १. १. ७.

अभ्यस्ताच्छतु—र्वा—नुम्—शौ ॥ ३१२ ॥

शौ परे अभ्यस्तोत्तरशतन्तात् नुम् वा स्यात् । उमौ  
इतौ । इति नुमि ददन्ति ददति । तुदत् ।

१. ७.

आच्छौनयोः— ॥ ३१३ ॥

अवर्णात् परशत्रन्तस्य स्थाने तुँम् स्याद्वा श्यामीपि च परे । प्राचां मते नदीति ईपः संज्ञा । तुदती तुदन्ती । तुदन्ति । पचत् ।

६: १०

## शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ३१४ ॥

शपः श्यनश्च अवर्णात् परशत्रन्तस्य नित्यं तुँम् स्यात्, श्यामि ईपि च परे । पचन्ती पचती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती दीव्यती । दीव्यन्ति । कुर्वत् । कुर्वती । कुर्वन्ति । इति तान्ताः । धनुः धनुषी ( २२६ सू० ) नृसान्ततया उपधादीर्घे नुम्व्यवधाने अपि ( १७८ सू० ) षत्वे धनूषि । पुनः तद्वत् । भ्यामि ( २८६ सू० ) कृत्वे अपि धातुत्वाभावात् न उपधेकः दीर्घः । धनुर्भ्याम् धनुषु । एव चक्षुर्हविःप्रभृतयः । अदः । विभक्तिकार्यात् परम् ऊच्चमत्वे अमू अमूनि । पुनः तद्वत् । शेषं पुंवत् । इति सान्ताः ।

इति हलन्तक्रीवल्लिङ्गप्रकरणम् ।

## अव्ययप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातानाम् अव्ययत्वम् उक्तं, तत्र निपाताः उक्ताः, स्वरादयः अधुना उच्यन्ते । स्वरः, अन्तरः, प्रातरः, पुनरः, उच्चैस्, नौचैस्, शनैस्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, खस्, दिवा, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, ब्रह्मिस्, अधस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, अद्वा, सामि, ( वत्प्रत्ययान्तम् ) तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, वौषट्, अस्ति, उपांशु, दोषा, सृषा, मिथ्या, सुधा, पुरा,

मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, समक्षम्, समम्, धिक्, अथ, मा, माङ्, कामम्, प्रकामम्, भूयस्, साम्प्रतम्, परम्, साक्षात्, साचि, सत्यम्, मङ्क्षु, अवश्यम्, सपदि, प्रादुस्, आविस्, ओम्, भूर्, भुवर्, सुष्टु, दुष्ट, सु, अधि, अज्ज्ञसा, किञ्चित्, अस्तम्, स्थाने, सह, सत्रम्, वरम्, कष्टम्, स्त्रित्, इत्यादि । आमन्ताः कृत्वोर्था-  
न्ताः तसिलान्ताः वत्यन्ताश्च । क्तातुमुन्मान्तकृदन्ताः अव्ययी-  
भावसमासनिष्पन्नाश्च । एते ( ३२ सू० ) प्रागुक्ताः निपा-  
ताश्च अव्ययाः ।

५० ६० १०

अव्ययात् सुपो लुक् ॥ ३१५ ॥

अव्ययसंज्ञकात् शब्दात् परस्य सुपः लुक् स्यात् । स्वः  
प्रातः । आमन्तादयस्तु सुतराम् नितराम्, पञ्चकृत्वः, द्वि,  
त्रिः, सर्वतः, सर्वत्र, सर्वदा, कृष्णवत्, पक्त्वा, कर्तुम् । स्मरं-  
स्मारम् । उपवारि ।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः इत्युक्तेः अल्लोपे  
अवगाहः वगाहः, अपिधानम् पिधानम् ।

५० ६० १०

उदः स्थास्तम्भोर्लोपः ॥ ३१६ ॥

उच्छब्दात् परस्य स्थास्तम्भोः आदेः सस्य लोपः स्यात् ।  
उत्थानम् । उत्तम्भनम् ।

इति अव्ययप्रकरणम् ।

इति सुप्प्रयोगप्रकरणम् ।

## तिङन्तसंज्ञाप्रकरणम् ।

अथ तिङः प्रदर्शयन्ते \* ।

तिप्, तस्, अन्ति, सिप्, थस्, थ, मिप्, वस्, मस् । ते, अरते, अन्ते, से, आये, ध्वे, ए, वहे, महे ( लट् ) । यात्, याताम्, युस्, यास्, यातम्, यात, याम्, याव, याम् । ईत, ईयाताम्, ईरन्, ईयास्, ईयायाम्, ईध्वम्, ईय, ईवहि, ईमहि ( विधिलिङ् ) । तुप्, ताम्, अन्तु, हि, तम्, त, आनिप्, आवप्, आमप् । ताम्, आताम्, अन्ताम्, स्व, आथाम्, ध्वम्, ऐप्, आवहैप्, आमहैप् ( लोट् ) । दिप्, ताम्, अन्, सिप्, तम्, त, अम्प्, व, म । त, आताम्, अन्त, यास्, आथाम्, ध्वम्, इ, वहि, महि ( लङ् ) । दि, ताम्, अन्, सि, तम्, त, अम्, व, म । तन्, आताम्, अन्त, थास्, आथाम्, ध्वम्, इ, वहि, महि ( लुङ् ) । णप्, अतुस्, उस्, थप्, अथुस्, अ, णप्, व, म । ए, आते, इरे, से, आथे, ध्वे, ए, वहे, महे ( लिट् ) । ता, तारौ, तारस्, तासि, तास्यस्, तास्य, तास्मि, तास्वस्, तास्मस् । ता, तारौ, तारस्, तासे, तासाथे, ताध्वे, ताहे, तास्वहे, तास्महे ( लुट् ) । यात्, यास्ताम्, यासुस्, यास्, यास्तम्, यास्त, यासम्, यास्व, यास्म । सौष्ट, सौयास्ताम्, सौरन्, सौष्टास्, सौयास्थाम्,

---

\* तिप् तस् भि सिप् प्रथ स्थ भिब्वस् मस्, ता तां भ था साथां ध्वमिङ वहिमहिङ इति पाणिनिना अष्टादश एव पठित्वा लडादिषु तेषाम् आदेशेन तास्यादिविकरणयोगेन च रूपविशेषाः सम्पादिताः प्रक्रियालाघवाय च इह सञ्ज्ञादित-  
रूपाः एव तिवादयः पठिताः ।



सीधम्, सीय, सीवहि, सीमहि ( आशीर्लिङ् ) । स्यति,  
स्यतस्, स्यन्ति, स्यसि, स्यथस्, स्यथ, स्यामि, स्यावस्, स्यामस् ।  
स्यते, स्येते, स्यन्ते, स्यसे, स्येये, स्यध्वे, स्ये, स्यावहे, स्यामहे  
( लृट् ) । स्यत्, स्यताम्, स्यन्, स्यस्, स्यतम्, स्यत, स्यम्,  
स्याव, स्याम । स्यत, स्येताम्, स्यन्त, स्यथास्, स्येथाम्,  
स्यध्वम्, स्ये, स्यावहि, स्यामहि ( लृङ् ) ।

१ः १ः १ः १ः

एतानि तिङो लकाराश्च ॥ ३१७ ॥

तिबादीनि साशीतिशतसंख्यकानि तिङ्संज्ञानि लसं-  
ज्ञानि च स्युः । तत्र एकवचनादिसंज्ञाः ( ३६ सू० ) प्राग्वन् ।  
तत्र पणौ दिस्थोः इकारः तनो नञ्चेत् स्यात् । तनः नित्-  
करण तु चिणर्थम् ।

१ः १ः

तान्यष्टादशशो लङ्विधिलिङ्लोङ्लङ्लु-

१ः

ङ्लिङ्लुङाशीर्लिङ्लृङ्लृङः ॥ ३१८ ॥

तानि अष्टादशशः क्रमेण लडादिसंज्ञानि स्युः ।

१ः १ः १ः

तेषां पूर्वापरौ परस्मैपदात्मनेपदे ॥ ३१९ ॥

तेषाम् अष्टादशानां पूर्वापरभागी क्रमेण परस्मैपदात्मने-  
पदसंज्ञौ स्तः । तद्व्यवस्था च अग्रे वक्ष्यते ।

१ः १ः १ः १ः

आद्याः पञ्च शिञ्च सार्वधातुकम् ॥ ३२० ॥

तेषां दशानाम् आद्याः लट्, विधिलिङ्, लोट्, लङ्,

लुङ्, इत्येते शकारेत्प्रत्ययश्च सार्वधातुकसंज्ञाः स्युः । अन्ये कदादयः ।

१० १०  
शेषमार्द्धधातुकम् ॥ ३२१ ॥

अवशिष्टाः पञ्च लकाराः अन्ये कदादयश्च आर्द्धधातुक-  
संज्ञाः स्युः ।

५० १० १०  
गाङ्कुटादिभ्योऽज्झित् डित्— ॥ ३२२ ॥

ङङादेशगातेः कुटादिभ्यश्च परः जिदृणिदृभिन्नः प्रत्ययः  
डित् स्यात् । तत्र गणपाठे कुटादिः । ते च ( सि० उ०  
१५३ पृ० ) द्रष्टव्याः ।

५० १० ५० १० १०  
विज इट् उर्णोस्तु वा ॥ ३२३ ॥

विजधातोः परः इट् डित् स्यात्, उर्णोस्तु परः इट् वा  
डित् ।

१० १०  
सार्वधातुकमपित् ॥ ३२४ ॥

अपित् सार्वधातुकं डित् स्यात् ।

१० १० १० १०  
आशीर्लिङ्परस्मैपदं कित्—लिट् च संयो-

५० १० १०  
गात् तु वा ॥ ३२५ ॥

अपित् लिट् आशीर्लिङ्परस्मैपदश्च कित् स्यात्, संयो-  
गात् तु परः लिट् कित् वा ।

५० १० १०

अन्धग्रन्थिदन्धिभ्यस्यप् वा ॥ ३२६ ॥

एभ्यः लिटः यप् कित् वा स्यात् ।

५० १०

ऋडऋदगुधकुशक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ३२७ ॥

एभ्यः क्त्वा कित् स्यात् । ( ३२७ सू० ) वक्ष्यमाणविकल्पाद्यपवादः ।

५० १० १०

रुदविदमुषग्रहिस्त्रिपिप्रच्छिभ्यः संञ्च ॥ ३२८ ॥

एभ्यः क्त्वा सन्प्रत्ययश्च कित् स्यात् । पूर्ववत् क्तिन्निषेधापवादः ।

५०

५०

५०

१०

१०

१०

इको भलन्तादिगुपधा—ञानिट्—सन्

॥ ३२९ ॥

इकोः, भलन्तात् इगुपधात् च ञानिट् सन् कित् स्यात् ।

५० १०

१०

७०

५०

१०

१०

उञ्च लिङ्सिचावात्मनेपदे गमस्तु वा ॥ ३३० ॥

इगुपधात् भलन्तात् ऋवर्णान्तात् च परौ ञानिटौ आत्मनेपदविषये लिङ्सिचौ कितौ स्तः, गमस्तु वा ।

५०

१०

५० १०

७०

७०

१०

१०

हनः सिच् यमस्तु सूचने विवाहे तु वा

॥ ३३१ ॥

हनः सूचनार्थं यमश्च परः ञानिट् आत्मनेपदनिमित्तकं सिच् कित् विवाहार्थं यमः परस्तु वा स्यात् ।

१० १० १०

न—क्त्वा सेट्— ॥ ३३२ ॥

सेट् क्त्वा कित् न स्यात् ।

१०

५०

५० १०

निष्ठा शीङ्खिदिमिदिद्विदिधृषो मृषस्तु

७०

जान्तौ ॥ ३३३ ॥

एभ्यः सेट् निष्ठा कित् न स्यात्, मृषस्तु क्षमायाम् ।

५०

५०

७० १०

उदुपधात् शब्वतो भावादिकर्मणोर्वा ॥ ३३४ ॥

कृतशब्दविकरणात् उदुपधात् धातोः भावे आरम्भकर्मणि च विहिता सेट् निष्ठा कित् न स्यात् वा ।

५० १० १०

पूङ् क्त्वा च ॥ ३३५ ॥

पूङ् धातोः परा सेट् निष्ठा क्त्वा च कित् न स्यात् ।

५०

५०

नोपधात् यफान्तात् ढषिष्टषिष्ठषिवञ्चिलु-

५० १० १० १०

ञ्च्यतश्च क्त्वा वा ॥ ३३६ ॥

नकारोपधात् यकारान्तात् फकारान्तात् च ढष्यादिभ्यश्च परः सेट् क्त्वा कित् वा स्यात् ।

५०

५० १०

५० १० १०

इदुदुपधाद्रलन्ताच्च हलादेः संञ्च ॥ ३३७ ॥

इकारोकारोपधात् रलन्तात् हलादेः धातोः परः सेट् क्त्वा सन् च कित् वा स्यात् ।

१० १० १०  
अपिद् दाधा वु ॥ ३३८ ॥

अपित् दा धा च घुसंज्ञः स्यात् ।

६० १० १०  
द्विरुक्ताद्यादिरभ्यासः ॥ ३३९ ॥

कृतद्वित्वस्य आदिः अभ्याससंज्ञः स्यात् ।

इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ।

— — —  
अथ भ्वादितिङन्तप्रकरणम् ।

७० ५० १०  
धात्वर्थक्रियाप्राधान्ये धातो—स्तिङ्—॥ ३४० ॥

धात्वर्थक्रियाप्राधान्ये द्योत्ये धातोः तिङ् स्यात् । क्वत्तु तु  
न धात्वर्थक्रियाप्राधान्यम् ।

५० ७० ५० १०  
सकर्मकात् कर्त्तृकर्मणोरकर्मकात् तु कर्त्तृ-  
७०

भावयोः ॥ ३४१ ॥

सकर्मकात् धातोः कर्त्तरि कर्मणि च अकर्मकात् तु  
कर्त्तरि भावे च अर्थे तिङ् स्यात् । तत्र पदव्यवस्था लडाद्य-  
र्थविशेषाश्च अग्रे वक्ष्यन्ते । भू सत्तायाम् । भू—ति इति  
स्थिते ।

७० ७० १०  
कर्त्तरि सार्वधातुके शप् ॥ ३४२ ॥

कर्त्तर्यकसार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शप् इतौ ।

असति विशेषे सर्वधातुभ्यः एव शप् । तथाहि, धातवः  
त्रिविधाः—सौत्राः गणपठिताः पारिभाषिकाश्च । तत्र  
सौत्राणां पाठानुसारेण तत्तद्गणकार्याणि । गणपठितास्तु  
दशविधाः । यथा—

भाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च ।

तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुरादयः ॥

एते च दशविधाः धातवः गणपाठे पाणिनिना गणभेदेन  
पठिताः, ते च सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थोत्तरार्द्धे प्रकरणभेदेन  
दर्शिताः । तत्र भादिप्रभृतौना नवविधानां सार्वधातुकविषये  
विकरणतल्लुगूपकार्यभेदात् तेषां विशेषगणीयत्वम्, आर्द्ध-  
धातुके तु सर्वगणीयानाम् एकरूपम् एव कार्यम् । तत्र च  
सामान्यतः कर्त्रर्थे सार्वधातुके भादिभ्यः शप्, अदादिभ्यः शपः  
लुक्, जुहोत्यादिभ्यः कृतस्य शपः लुकि द्वित्वम्, दिवादिभ्यः  
श्यन्, स्वादिभ्यः श्रुः, तुदादिभ्यः शः, रुधादिभ्यः श्रम्, तना-  
दिभ्यः शप्, क्रादिभ्यः श्रा । एतान् विशेषान् आदायैव एषा  
तत्तद्गणीयताव्यवहारः । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे णिचि तदन्त-  
त्वेन प्रत्ययान्ततया पुनः पारिभाषिकधातुसञ्ज्ञा । एवञ्च  
णिच्प्रत्ययान्ततया कृतधातुसंज्ञेभ्यः तेभ्यः अन्येभ्यः पारि-  
भाषिकेभ्यश्च शब्देव विकरण इति विशेषः । तत्र गणभेदेन  
सार्वधातुके कार्यविशेषार्थम् इदं प्रकरणम् । तत्र भुवः भादि-  
गणीयतया अनेन शपि कृते ।

६: १०

७

इग्लघूपधयोर्गुणः किङ्ङिङ्ङिन्नप्रत्यये ॥३४३॥

किङ्ङिङ्ङिन्ने प्रत्यये परे इगन्तस्य लघूपधस्य च गुणः  
स्यात् । इति गुणे अवादेशे भवति । एव भवतः । (२४८ सू०)

पररूपे भवन्ति । भवसि भवथः भवथ । ( १७५ सू० ) दीर्घे  
भवामि भवावः भवामः । प्राप्तप्रत्ययस्य तु भवतेः आत्मनेपदे ।

५० ६० ६० १०

अतो—ङितामात ईत् ॥ ३४४ ॥

अकारात् परस्य ङित्संज्ञकस्य तिङः आतः स्थाने ईत्  
स्यात् । इति ईत्वे भवेते । भवन्ते, भवसे, भवध्वे । पर-  
रूपे भवे । दीर्घे भवावहे भवामहे । विधिलिङि शपि  
गुणे अवादेशे च कृते ।

६०

६०

१०

विधिलिङो यायुस्यामामिदियुसियमः \* ॥ ३४५ ॥

अकारात् परस्य विधिलिङः या, युस्, याम् इत्येषा स्थाने  
क्रमेण इत्, इयुस्, इयम् एते स्युः । इति इत्वे गुणे भवेत् ।  
भवेताम् । युसः इयुसि भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत । यामः  
इयमि भवेयम्, भवेव, भवेम । भवेत भवेयाताम् भवेरन्  
भवेथाः भवेयाथाम् । भवेध्वम् भवेय भवेवहि भवेमहि ।  
लोटि शपि गुणे अवादेशे च भवतु भवताम् । पररूपे  
भवन्तु ।

५० ५०

५० ५० १० ६० १०

अतः शुपोऽसंयुक्तान्नीञ्च हिलोपः ॥ ३४६ ॥

अकारात्, शुपः, असंयुक्तात् शुप्रत्ययात् च, परस्य हेः  
लोपः स्यात् । इति हिलोपे भव भवतम् भवत । भवानि,  
भवाव, भवाम । भवताम् । आतः ईत्वे भवेताम् । पररूपे

\* इयुसियमोर्विभक्त्यादेशतया विभक्तित्वात् तत्स्थसकार-  
मकारतोर्नञ्च न विभक्तौ तुस्मा इति पाणिनीयात् इतस्तका-  
रस्तु ऋस्वरूपकालग्रहणार्थतया इत् ।

भवन्ताम् भवस्व भवेयाम् भवध्वम् । भवै भवावहै भवामहै ।  
लङि ।

७ः ६०१० ६० १०१० १०

लङ्लिङ्लृङ्लुङ्लृषु धातोरङजादेस्त्वाट् न

३ः

माङ्मास्माभ्याम् ॥ ३४७ ॥

एषु परेषु धातोः अट् स्यात्, अजादेस्तु आट्, न तु माङ्मा-  
स्माभ्या योगे । टः इत् । टित्त्वात् आदौ आगमः । इति अटि  
शपि गुणे अवादेशे च अभवत् अभवताम् । पररूपे अभवन् ।  
अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । अभ-  
वत । आतः ईत्त्वे अभवेताम् । पररूपे अभवन्त । अभवथाः  
अभवेयाम् अभवध्वम् अभवे । दीर्घे अभवावहि अभवामहि ।  
लुङादिरूपम् अग्रे तत्तत्प्रकरणे वक्ष्यते ।

५० ६० १० ६० १०१०

श्रुवः शपः श्रुः श्रुवः श्ट च \* ॥ ३४८ ॥

श्रुवः परं विहितस्य शपः स्थाने श्रुः स्यात्, तस्मिन्च परे  
श्रुवः श्रु इत्यादेशः स्यात् । शः इत् । विकरणे न विकरण  
इति सिद्धान्तात् पुनः न शप् । इति श्री श्रु इत्यादेशे (१४५  
सू०) नु इत्यस्य अङ्गसंज्ञया गुणे श्रुणोति । श्रुणुतः । (१८७  
सू०) चवङि प्राप्ते ।

\* श्रोः शित्करणं सार्वधातुकसंज्ञार्थं, ततश्चापित्सार्व-  
धातुकत्वेन ङित्त्वात् तस्मिन् परे न गुणः । एवं श्यन् श्रादौ  
अपि द्रष्टव्यम् ।



६: १: ७ ७ ७  
 असंयुक्तशुबोर्वड् सार्वधातुकेऽगुणेऽचि \*

॥ ३४६ ॥

सार्वधातुके गुणसाधनभिन्ने अजादौ प्र<sup>४</sup>ये परे असंयुक्तश्रोः  
 हुवश्च वड् स्यात् । अडौ इती । इति वडि शृण्वन्ति ।  
 अगुणे किम् शृण्वै ।

६ ६ ६ १ ६ १ १ ७  
 असंयुक्तस्य नो रूपश्चोतो लोपो वा भ्वाः

५ १ ७ १ २  
 कृजस्तु ये च नित्यम् ॥ ३५० ॥

वादिमादिप्रत्यययोः परयोः असंयुक्तस्य नो रूपः च उत  
 लोपः वा स्यात्, कृजस्तु ये तयोश्च परतः नित्यम् । शृण्वः  
 शृणुवः । शृण्मः शृणुमः । उतः इत्युक्तेः शृणोमि इत्यादौ  
 ओतः लोपः न ( ३४६ सू० ) हिलोपे शृणुहि ।

५ ६ १ ६ १ १  
 कृविधिविभ्यां शपः श्रुस्तयोश्च कृधी ॥ ३५१ ॥

आभ्यां शपः श्रुः स्यात्, सति च तस्मिन् धात्वोः क्रमेण  
 कृधी स्याताम् । कृवि—कृणोति, धिवि—धिनोति ।

५ १  
 अक्षतनूकरणार्थतक्षिभ्यां वा ॥ ३५२ ॥

अक्षतेः तनूकरणार्थतक्षतेश्च परस्य शपः स्थाने श्रुः  
 स्यात् वा । इति शपः श्रौ णत्वे गुणे च अक्ष्णोति अक्ष्णुतः

\* हुवः संयोगादित्वासम्भवेन श्रोरेव असंयोगेति विशेष-  
 णम् ।

संयुक्तत्वात् न उवङ् । उवङि अच्णुवन्ति, अच्णुवः अच्णुमः ।  
अच्णुहि, पच्चे अच्चति इत्यादि । एवं तच्णोति इत्यादयः ।  
अन्यार्थे तु तं स तच्चति भर्त्सयति इत्यर्थः । क्रम्धातोः शपि ।

भाशभ्लाशभमुक्रमुक्लमुत्रसियसिसंयसिवुटिल-

५ः १०१०

षिभ्यः श्यन् वा ॥ ३५३ ॥

एतेभ्यः शपः श्यन् वा स्यात् । शनौ इतौ । इति श्यनि ।

६ः ७ १० ६०१०

ष्ठिवक्लमाचमां शिति दीर्घः क्रमस्तु परस्मै-

७

पदे ॥ ३५४ ॥

शिति परे एषा दीर्घः स्यात्, क्रमस्तु परस्मैपदविषये ।  
इति दीर्घे क्ताम्यति, पच्चे क्रामति । आत्मनेपदे तु क्रम्यते  
क्रमते इत्येव । एवं क्ताम्यति इत्यादि । ष्टिवस्तु ( २८७ सू० )  
अजादौ दीर्घनिषेधे अनेन दीर्घे ष्ठीवति । आचामति ।  
आङः अन्यत्र चमति विचमति ।

पा, घ्रा, ध्या, स्या, म्ना, दाण, दृश्यत्ति, यम,

६ः

गम, शद, सदौषि, ज्ञा, जनां, पिब, जिघ्र, धम,  
तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्यच्छ, यच्छ, गच्छ, शीय,

१ः ७ ६ १०१० ७

सौदेच्छ, जाः शिति सरतेस्तु धौर्वेगगतौ ॥ ३५५ ॥

शिति परे एषाम् एते आदेशाः क्रमात् स्युः । वेगगत्यर्थ-  
कसरतेस्तु धौः इत्यादेशः । पा—पिबति घ्रा—जिघ्रति ध्या—

धमति स्था-तिष्ठति न्ना-मनति दाण-यच्छति दृश-पश्यति ऋ-  
ऋच्छति यम-यच्छति गम-गच्छति ।

५. ७. १.

शदः शपि आत्मनेपदम् ॥ ३५६ ॥

शब्दविषये शदः आत्मनेपदं स्यात् । इति आत्मनेपदे शद-  
श्रीयते सद-तौदति । इषिज्ञादीना रूपम् अग्रे वक्ष्यते । सरते-  
स्तु वेगे धावति, अन्यत्र सरति ।

६. १. ७. ६. १.

दन्शसन्जस्वन्जां नलोपः शपि रन्जस्तु

७. १.

भावकरणाघञसनषकेषु च ॥ ३५७ ॥

शपि परे दन्शादीनां नलोपः स्यात्, रन्जस्तु भावकर-  
णार्थे घञि असि अने षके शपि च । इति नलोपे दन्श-  
दशति सन्ज-सजति स्वनज-स्वजते ।

६. ७. १. १. १.

आटोऽचि सह वृद्धिः पररूपः ॥ ३५८ ॥

अचि परे आटः पररूपः सह (पूर्वपरयोः एकादेशः)  
वृद्धिः स्यात् । इति वृद्धौ ऊह-औहत ।

इति भादि ।

—

अदादिप्रकरणम् ।

५. ६. १.

अदादिजुहोत्यादिभ्यः शपो लुक् ॥ ३५९ ॥

एभ्यः शपः लुक् स्यात् । अद भक्षणे इत्यादयः गण-

पठिताः अदादयः, ते च ( सि० उ० १०८ पृ० ) द्रष्टव्याः ।  
अद्-ति चरि अत्ति अत्तः अदन्ति ।

५ः ६ः १ः

हुभलभ्यां हेर्धिः ॥ ३६० ॥

जुहोतेः भलश्च परस्य हेः धिः स्यात् । इति धौ अङि ।

५ः ६ः १० ५ः १० १ः

अदो लङ्दिस्योरट् हलस्तु लोपः ॥ ३६१ ॥

अदः परयोः लङ्दिस्योः अडागमः, हलः परयोस्तु तयोः  
लोपः स्यात् । टः इत् । इति अटि आदत् आदः । हन्-ति  
हन्ति । तसि ।

६ः १० ७ः ७

तनाद्यनिटोः पञ्चमवर्णलोपोऽगुणे अत्तिचि—

७ः ७ः १

भल्लि ल्यपि च ॥ ३६२ ॥

तनादीनाम् अनिटाञ्च अन्यपञ्चमवर्णस्य लोपः स्यात्,  
अगुणे भलादौ ल्यपि च परे अत्तिचि । तत्र तनु, ज्ञणु, क्षिणु,  
ऋणु, ऌणु, एणु, वणु, मणु । इति तनादयः ।

अनिट्सु गमि, नमि, मन्यति, यमि, रमि, हनि इति  
एते एव पञ्चमान्ताः अनिटः । इति नलोपे हतः ।

६ः ६ः १० ७ः ७

गमहनजनखनघसामुपधातो लोपोऽनङ्यचि  
॥ ३६३ ॥

एषाम् उपधाकारस्य लोपः स्यात् अनङि अगुणे अजादौ  
परे । इति उपधाकारस्य लोपे ( २५७ सू० ) घ्रादेशे घ्नन्ति ।  
अनुस्वारे हंसि ।

३.

६.

१.

हिना हन्त्यस्तिशाधीनां जह्ये धिशाधयः ॥३६४॥

हिसहितानाम् एषा स्थाने क्रमेण एते आदेशाः स्युः ।  
जहि । दिस्योः लोपे अहन् अहन । लिह्—ति गुणे हस्य  
ढत्वे ।

६. ६. १. ६.

भषस्तथो धोऽधः ॥ ३६५ ॥

भषः परयोः तथोः स्थाने धं स्यात् न तु धाजः । अः  
इत् । इति तकारस्य धत्वे टुत्वेन ढत्वे ( १२७ सू० ) ढे ढलोपे  
लेढि । तसि गुणाभावे पूर्वाणः दीर्घे लीढः । लिहन्ति ।  
सिपि हस्य ढत्वे ।

६. १. ७.

षढोः कः सि ॥ ३६६ ॥

से परे षढयोः कः स्यात् । इति ढस्य कत्वे षत्वे च  
लेद्धि । ईश-ते शस्य ( २७१ ) षत्वे टुत्वे ईष्टे ।

५.

६. १.

ईशीडिजनिभ्यः सार्वधातुकसध्वयोरिट् ॥३६७॥

एभ्यः परयोः सार्वधातुकसन्नयोः स्थाने इडागमः स्यात् ।  
ट इत् । टित्त्वात् आदौ इति इटि ईशिषे ईशिध्वे । एवम्  
ईडिषे इत्यादि । सू—ते सूते एपि तु ।

६.

७.

१.

६. १. १.

शीडः सार्वधातुके गुणः सुवस्तु न ॥३६८॥

शीडः गुणः स्यात् सार्वधातुके परे, सुवस्तु तस्मिन् न ।  
सुवै । शी-ते, गुणे श्रुते गुणे अयादेशे च श्रयाते ।

५० ६० ६० १० ५० १० १०

शीङोऽन्तोऽतो रुँट् विदस्तु वा ॥ ३६६ ॥

शीङः परस्य अन्तः स्थाने जातस्य अत् इत्यस्य स्थाने रुँडा-  
गमः स्यात्, विदः परस्य तु वा स्यात् । उटौ इतौ । ( ४४०  
सू० ) वक्ष्यमाणेनान्तस्थाने अति रुटि च शेरते शेरताम्  
अशेरत । विदस्तु सविद्रते संविदते ।

५० ६० ६० १० १०

विदस्तिवादीनां नवानां णबादयो वा ॥ ३७० ॥

विदः परेषा तिवादीनां नवानां स्थाने क्रमेण णबादयः  
नव वा स्युः । वेद वेत्ति, विदतुः वित्तुः, विदुः विदन्ति,  
वेत्य, वेत्ति, विदथुः वित्यः, विद वित्य, वेद वेद्मि, विद्म विद्मः,  
विद्म विद्मः । लोटि ।

५० १० १० ७ः ७० १० १०

विदो डाम् वा लिङ्लोटोर्लोटि तु कृजे-

१० १०

वानु ॥ ३७१ ॥

लिटि लोटि च परे विदः परं डाम् स्यात् वा, सति च  
डामि लोटि कृज् एव अनुप्रयुज्यते । डः इत् । डिच्चात्  
न गुणः । इति डामि कृज्प्रयोगे च विदाम् कृ तु इति स्थिते ।

५० १० ७० ७०

तनादिभ्यः शुप् कर्त्रर्थे सार्वधातुके ॥ ३७२ ॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तनादिभ्यः शुप् स्यात् । शपो  
इतौ । इति शुपि गुणे च विदाङ्करोतु । पक्षे वेत्तु । तामि ।

६० ६० १० ७०

शुप्प्रत्ययान्तकृजोऽतः उदगुणे ॥ ३७३ ॥

शुप्रत्ययान्तकृजः अकारस्य चत् स्यात्, अगुणे प्रत्यये परे। इति अतः उच्चे विदाङ्कुरुताम् वित्ताम् ( ३४६ सू० ) हिलोपे विदाङ्कुरु। पक्षे हेः धौ विद्धि। लङि दिलोपे अवेत्। अवित्ताम्। अनि तु।

५. ६. १०.

५०. १०. १०.

सिजभ्यस्ताभ्यामन उस् द्विप्रविदातस्तु वा

॥ ३७४ ॥

सिचः, अभ्यस्तात् च परस्य अनः स्थाने उस् स्यात्, द्वेष्टेः वेत्तेः आदन्तात् च तु वा स्यात्। अविदुः अविदन्। सिपः लोपे पदान्तत्वे।

७. ६. १०. ७०. १०.

पदान्ते दधो रुः सिपि वा ॥ ३७५ ॥

पदान्तस्थस्य धातोः दस्य धस्य च रुः स्यात् वा, सिपि परे। उः इत्। इति रुत्वे अवेः, पक्षे अवेत्।

अस्—ति अस्ति। तसादौ तु।

६. १०. ७०.

७०. ६०. १०. ७०.

अमस्त्योरल्लोपोऽगुणे सार्वधातुकेऽस्तेस्तु से

१०. १०.

सलोपश्च ॥ ३७६ ॥

अम्रत्ययस्य अस्तेः अकारस्य च लोपः स्यात् अगुणे सार्वधातुके परे, से तु अस्तेः सलोपश्च। इति अल्लोपे स्तः। सन्ति। सलोपे असि। लङि।

५०.

६०. १०.

अस्तिविद्यमानसिचो दिश्योरीट् रुदादि-

५० १० १० १०

भ्यस्वट् च ॥ ३७७ ॥

अस्तेः विद्यमानसिचश्च परयोः दिश्योः ईट् स्यात्, रुदा-  
दिभ्यस्तु अडौटौ पर्यायेण स्तः । टः इत् । इति ईटि आसीत्  
आसीः । रुद—ति ।

५०

६०

६०

१०

रुदादिभ्यः सार्वधातुकस्य वलादेरिट् ॥ ३७८ ॥

रोदितिः स्वपतिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥

इत्युक्तरुदादेः परस्य सार्वधातुकस्य वलादेः इट् स्यात् ।  
टः इत् । आदौ आगमः । रोदिति रुदितः । वलादित्वा-  
भावात् रुदन्ति । लङौटि पक्षे अटि च अरोदीत् अरोदत् ।  
अरोदीः अरोदः । एव स्वपित्यादयः । जक्षिति जक्षितः ।  
( १५५ सू० ) अभ्यस्तसंज्ञायाम् ।

५०

६०

१०

अभ्यस्तादन्तोऽतिः ॥ ३७९ ॥

अभ्यस्तात् परस्य अन्त् इत्यस्य स्थाने अतिः स्यात् ।  
इकारः इत् । इति अति जक्षति ( ३७४ सू० ) अनः उप्ति  
अजक्षुः । जागृ जागर्त्ति जागृतः । अनि तु अनः उप्ति ।

६०

१०

६०

७०

६०

१०

अभ्यस्तस्य गुणोऽन उप्ति जागुस्त्वचिस्त्वव-

७० १०

डिति च ॥ ३८० ॥

अभ्यस्तस्य गुणः स्यात्, अनः जाते उप्ति परे, जागर्त्तेस्तु  
चिण्णवडिङ्गिने उप्ति च परे । इति गुणे अजागरुः । सिपि



गुणे ( ३६१ सू० ) सिपः लोपे अजागः । दरिद्रा—दरिद्राति ।

६० १० ७० ७० ७०  
 दरिद्र इदगुणे—हलि सार्वधातुके—हाग्-  
 ६० १० १०  
 भ्योस्तु वा ॥ ३८१ ॥

अगुणे हलादौ सार्वधातुके पते दरिद्राधातोः इत् अन्तादेशः स्यात्, हाग्भ्योस्तु वा । इति इत्त्वे दरिद्रितः ।

६ः ६० १० ७० १० १० १० ६०  
 आभ्यस्तयोरातो लोपो हलि त्वीत् न घोः  
 ॥ ३८२ ॥

आप्रत्ययस्य अभ्यस्तस्य च आकारस्य लोपः स्यात् अगुणे सार्वधातुके परे, हलादौ तु ईत् न तु घुसंज्ञस्य । इति आलोपे अत्यादेशे दरिद्रति । शासु—ति शास्ति ।

६० १० ७० ६० ७० १० ६० १०  
 शास इदङ् हलोरुपधायाः कौ त्वाशासञ्च\*  
 ॥ ३८३ ॥

शास्तेः उपधायाः इत् स्यात् अङि अगुणे हलादौ च परे, कौ तु शास्तेः आशास्तेश्च स्यात् । इति इत्त्वे ( १७८ सू० ) षत्वे टुत्वे शिष्टः । ( ३७८ सू० ) अन्तः स्थाने अति शासति । ( ३६५ सू० ) शाधि ।

\* सार्वधातुके इति न अनुवर्त्तते, कौ तु इति तुकारस्वरमात् । अगुणे इत्येव अनुवर्त्तते, क्विपि तत्सम्भवात् ।

६० १० ७० ७० १० १० १०

पदान्तस्य सस्य दः दिपि सिपि तु कूर्वा ॥ ३८४ ॥

दिपि परे पदान्तस्य सस्य दः स्यात्, सिपि तु कः स्यात्  
वा । अकारः रोः उकारश्च इत् । दिपि अशात् । सिपि अशाः  
अशात् ।

६० १० ७० १० १० ७० ७०

मृजेष्टृडिरक्ङिति वा त्वच्यगुणे ॥ ३८५ ॥

मृजेः वृद्धिः स्यात् किङ्किट्भिन्नप्रत्यये परे, अगुणे अजादौ  
तु वा । इति वृद्धौ ( २७१ मू० ) जस्य षत्वे टुत्वे मार्षि ।  
मृष्टः । मार्ज्जन्ति मृजन्ति । जस्य षत्वे तस्य भवि जग्-  
त्वेन डत्वे हेः धित्वे टुत्वे मृड्ढि, दिलोपे षत्वडत्वे जश्चरौ  
आमाङ् अमाट् । राक्स्रैवेति ( २६८ सू० ) नियमात् न संयो-  
गान्तलोपः ।

६० ६० १० ७० ७०

अनभ्यस्तस्योतो वृद्धिः सार्वधातुके पिति

७० १० १० ६०

हलि वा तूर्णोतेः ॥ ३८६ ॥

अभ्यस्तभिन्नस्य धातो. उतः वृद्धिः स्यात् ऊर्णोतिस्तु वा  
सार्वधातुके पिति हलादौ परे । इति वृद्धौ यु—यौति, नु—  
नौति ।

५० १० ६० ६० ६०

ब्रुव—ईट् सार्वधातुकस्य पितो वली रुस्तु-

५० १० ६० १०

यङ् लुङन्तेभ्यस्त्वपितोऽपि ॥ ३८७ ॥

ब्रुवः परस्य सार्वधातुकस्य पितः वलादेः ईट् स्यात्, रुस्तु-

यङ्लुगन्तेभ्यस्तु अपितः अपि स्यात् । टः इत् । इति ईटि  
गुणे ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । रु—ति रवीति रौति ।  
रु-तस् रुवीतः रुतः । रुवन्ति । स्तु-ति स्तवीति स्तौति ।  
स्तु-तस् स्तवीतः स्तुतः ।

५०                      ६०                      ६०                      १०                      १०  
ब्रुवस्तिवादीनां पञ्चानां णवादयः पञ्च

६० १० १०

ब्रुवश्चाहः ॥ ३८८ ॥

ब्रुवः परेषा पञ्चानां तिवादीनां स्थाने पञ्च णवादयः वा  
स्युः, तस्मिन् सति ब्रुवश्च आहः । इति णवाद्यादेशे आहे च  
आह् आहतुः आहुः ।

६० १० ७०

आहस्यँस्यपि ॥ ३८९ ॥

आह इत्यस्य थं अन्तादेशः स्यात् । अः इत् । इति थत्वे  
चरि आत्थ, आहथुः । पक्षे ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति इत्यादि ।  
इण-ति एति इतः ( १८७ सू० ) इयङि प्राप्ते ।

६०                      १० ७० ७०

दूणो यँङ्च्यगुणे ॥ ३९० ॥

अगुणे अजादौ परे दूणः यँङ् स्यात् । अङ्गी इती । इति ।  
यङि यन्ति । अगुणे किम् अयानि । इक् इङ् च अधि-  
पूर्वकः एव प्रयुज्यते । तत्र इकः ।

६०                      १० ७० १०

दूक दूग्वत्तिङि रूपम् ॥ ३९१ ॥

दूणः इव इकः तिङः रूपम् स्यात् । अध्येति अधीतः

अधियन्ति । तिङ् इत्युक्तेः कृति न तेन तत्र सति निमित्ते  
इयङ् एव, तेन ससीतयो राघवयोरधीयन् इति भट्टिः । वश्-  
ति षत्वटुत्वे वष्टि तसादेः ङित्त्वात् ।

६ः                      ७                      १०

वचिस्वपियजादीनां किति सम्प्रसारणं  
ग्रहिज्याव्यधिवष्टिविचतिष्टश्चतिपृच्छतिभृज्जती-  
६ः    ७    १०    ६ः    ६ः १०                      ६ः    ७  
नां ङिति चोभयेषां व्यथश्चाभ्यासस्यस्य लिटि  
॥ ३६२ ॥

किति परे वचादीनां, किति ङिति च परे ग्रहिज्या-  
दीना सम्प्रसारणं स्यात्, लिटि तु उभयेषां, व्यथश्च अभ्या-  
सस्य । तत्र यजादयः । यथा—

यजिर्वपिर्वसिश्चैव वेज्व्येजौ ह्वयतिस्तथा ।

वदिर्वसिश्च श्वयतिरेते नव यजादयः ॥

इति सम्प्रसारणे ( २३८ सू० ) पूर्वरूपे च उष्टः । उग्रन्ति ।  
वचेस्तु वक्ति वक्तः । वचेस्तु अन्तिप्रयोगः न अस्ति इति  
सिद्धान्तः ।

इति अदादि ।

जुहोत्यादि ।

६ः                      १०                      ७                      ७

जुहोत्यादीनां द्वित्वं कर्त्तरि सार्वधातुके  
॥ ३६३ ॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे जुहोत्यादीनां द्वित्वं स्यात् । इति द्वित्वे हु हु-ति इति स्थिते अपि तल्लुकि च ।

६०

अभ्यासस्य—ऋ, भष्, खय्, कुह, दीर्घा-

६०

१०

णामद्, जश्, चय्, चुज, ऋखाः ॥ ३८४ ॥

अभ्यासस्थानाम् ऋवर्णभष्खय्कवर्गहकारदीर्घाणां स्थाने क्रमेण अकारजश्चय्चवर्गजकारऋखाः इति आदेशाः स्युः । इति अभ्यासस्य हस्य जत्वे गुणे जुहोति जुहुतः ( ३४८ सू० ) वङ्ङि ( ३७८ सू० ) अति च जुह्वति । ( ३६० सू० ) हेः धौ जुहुधि ( ३७४ सू० ) अनः उसि ( ३८० सू० ) गुणे च अजुह्वुः । भी-ति द्वित्वे अभ्यासभस्य वत्वे ऋस्वे गुणे बिभेति ( ३८१ सू० ) वा इत्त्वे बिभितः, पक्षे बिभीतः ( १८८ सू० ) ये अति आदेशे च बिभ्यति । झी-ति द्वित्वे झीझी—ति स्थिते ।

७०

१

१०

१०

अभ्यासे आदिर्हलच्च शेषः शरादिखयन्तसं-

६०

१०

योगादेस्तु द्वितीयः ॥ ३८५ ॥

अभ्यासे हला मध्ये आदिः हल् अत् च शिष्यते, अन्ये हलः अचस्य लुप्यन्ते, शर्पूर्वखयन्तसंयोगादेस्तु द्वितीयः एव शिष्यते । इति रस्य लोपे ऋस्वे हस्य जत्वे गुणे च जिह्वेति । जिह्वीतः ( १८७ सू० ) इयङ्ङि अतौ च जिह्वीयति । पृ—पालने ।

६ः०

६० ६०

०१

अत्ति<sup>०</sup>पृभृज्माङ्हाङामभ्यासस्याच इत्

०

सार्वधातुके ॥ ३८६ ॥

सार्वधातुके परे एषाम् अभ्यासस्य अचः इत् स्यात् ।  
अत्त्वापवादः । इति अभ्यासस्य अचः इत्वे गुणे पिपत्तिः ।

६० ०१ ०

५० ०१ ०१

ऋत ड्रगुणे ओष्ठवर्णात् तूर् ॥ ३८७ ॥

अगुणे परे ऋकारस्य डर् स्यात्, ओष्ठवर्णात् परस्य  
तु डर् स्यात् । इति डरि ( २८७ सू० ) दीर्घे पिपूर्तः । डरि  
अच्परत्वाद्दीर्घाभावे अति च कृते पिपुरति । भृ-ति इत्त्वे  
गुणे विभर्त्ति विभृतः विभ्रति । लुङि दिपि सिपि च गुणे  
हल्परतया दिस्थोः लोपे अविभः । अनः डसि गुणे च अवि-  
भरुः । मा-ते ( ३८२ सू० ) अतः ईत्त्वे मिमीते । हाङ्-  
ते जिहीते जिहाते जिहते । हाकस्तु जहाति ( ३८१ सू० )  
इत्त्वे जहितः । पक्षे ईत्त्वे जहीतः । आतः लोपे अदादेशे  
च जहति ।

६० ०१ ०१ ०

जहाते—रा च हौ ॥ ३८८ ॥

हौ परे जहातेः आत्त्वम् इदीतौ च प्राप्नौ स्याताम् ।  
जहाहि जहिहि जहीहि ।

६०

१०

७०

आतो लोपो विधिलिङि ॥ ३८९ ॥

विधिलिङि परे जहातेः आतः लोपः स्यात् । जज्ञात् ।  
दा-ति ददाति ( ३८२ ) सू० ) ईत्त्वनिषेधे आलोपे चरि दत्तः  
ददति । दत्ते । दा-हि स्थिते ।

६ः ६ः १ः ७ः  
दाधोर्विरुक्तयोर्देधे हौ ॥ ४०० ॥

हौ परे द्विरुक्तयोः दा, धा, इत्यनयोः क्रमेण दे, धे इति  
आदेशौ स्तः । देहि । अददात् । अददुः । धा-ति दधाति ।  
तसि तु द्वित्वे धस्य दत्वे आलोपे ।

६ः ६ः १ः ७ः ६ः ७ः  
धाजोऽभ्यासदस्य धँस्तयोरन्यातो लोपे ॥ ४०१ ॥

धाजः अभ्यासस्य दस्य धँः स्यात्, अन्यातः लोपे सति  
तथयो. परयो. । इति अभ्यासस्य दस्य धत्वे चरि धत्त ।  
दधति । द्वित्वे आलोपे धत्वे ( २३६ सू० ) भष्भावे धस्य  
चरि धत्वे । भष्भावे जशि धङ्गे । धेहि । निज्-ति द्वित्वे  
आदिभिन्नहलः लोपे ।

६ः ६ः १ः ७ः  
निजविजविषामभ्यासस्य गुणः सार्वधातुके ॥ ४०२ ॥

एषाम् अभ्यासस्य गुणः स्यात्, सार्वधातुके परे । इति  
अभ्यासगुणे मूलधातुगुणे कुत्वे च नेनेक्ति, नेनक्तिः ।

१ः ६ः १ः ७ः ७ः  
नाभ्यस्तस्योपधागुणोऽचि सार्वधातुके ॥ ४०३ ॥

अभ्यस्तधातोः उपधागुणः न स्यात्, सार्वधातुके अजादौ  
परे । इति गुणनिषेधे नेनिजानि । एवं विजविषौ । जन-  
ति जजन्ति । तसि तु ।

६ः १ः ७ः ७ः ७ः १ः १ः  
जनसनखनामात् भलि क्ङिति ये तु वा ॥ ४०४ ॥

एषाम् आदन्तादेशः स्यात् किति ङिति च भलादौ परे,  
ये तु तथाभूते वा । इति आत्वे द्वित्वे ङस्ते च जजातः ।

( ३६२ सू० ) उपधातः लोपे जज्ञति, इटि जज्ञिषे जज्ञिध्वे ।  
 ऋ-ति द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे धातोः गुणे ।

६० ६० १० ७० ७०

अभ्यासस्य योरियँडु वँडावसवर्णेऽचि ॥४०५॥

असवर्णे अजादौ परे अभ्यासस्य इदुतोः स्थाने क्रमात्  
 इयँडुवँडौ स्याताम् । अडौ इतौ । इति इयङि इयत्ति  
 इयृतः । इयूति । लङि ऐयः अनि ऐयरुः ।

इति जुहोत्यादि ।

### दिवादिप्रकरणम् ।

५० १० ७० ७०

दिवादिभ्यः श्यन् कर्त्तरि सार्वधातुके ॥४०६॥

कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे दिवादिभ्यः श्यन् स्यात् । शनौ  
 इतौ । शपः अपवादः । दिवादयश्च ( सि० उ० १३३ पृ० )  
 द्रष्टव्याः । दिक्-ति श्यनि ( २८७ सू० ) दीर्घे दीव्यति दीव्यतः  
 ( २४८ सू० ) पररूपे दीव्यन्ति दीर्घे दीव्यामि ( ३४५ सू० )  
 याभागस्य इत्वे गुणे दीव्येत् । हेः लोपे दीव्य । एवम् अन्ये  
 अपि तद्वर्णीयाः । जृ-ति श्यनि ( ३८६ सू० ) इरि दीर्घे  
 जीर्यति । शो-ति श्यनि ।

६० १० ६० १० ७०

ओतो लोपो मिदेगुणः श्यनि ॥ ४०७ ॥

श्यनि परे ओकारस्य लोपः, मिदेस्तु गुणः स्यात् । इति  
 ओतः लोपे श्यति । सो-स्यति । दो-द्यति । जन-ति श्यनि  
 ( ३५५ सू० ) जादेशे जायते । रन्जस्तु-श्यनि अपित्त्वेन  
 ङित्वात् ।



६ः

१०

७०

अनिदितामुपधानलोपः कङिति \* ॥४०८॥

किति ङिति च परे इदिदन्यधातून् उपधाभूतनकारस्य लोपः स्यात् । इति नलोपे रञ्जति रज्यते । अनदिताम् इत्युक्तेः इदितां न । इदिता तु ।

६०

१०

६०

इदितो नुम् यातोः ॥ ४०९ ॥

गणपाठे इदितः धातोः नुम् स्यात् । इति नुमि सति निमित्ते न नलोपः । इदि-इत्यात् कुयि-कुन्यात् व्यध-ति श्यनि ( ३६२ सू० ) सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च विध्यति मिद-ति श्यनि गुणे मेद्यति शम-ति श्यनि ।

६ः

१०

७०

शमादीनां दीर्घः श्यनि ॥ ४१० ॥

श्यनि परे शमादीनां दीर्घः स्यात् । इति दीर्घं शाम्यति । शमादयश्च-शम, तम, दम, श्रम, क्षम, भ्रम, मद, इत्येते अष्टौ ।

इति दिवादि ।

—

स्वादि ।

५०

१०

७०

७०

स्वादिभ्यः श्रुः कर्त्तरि सार्वधातुके ॥४११॥

कर्त्तर्यं सार्वधातुके परे स्वादिभ्यः श्रुः स्यात् । शः इत् ।

\* अपूजार्थाञ्चतेः इत्यपि वक्तव्यं, तेन अञ्चितः पूजितः इत्यर्थं न नलोपः ।

शपः अपवादः । स्वादयश्च ( सि० उ० १४५ पृ० ) द्रष्टव्याः ।  
इति श्री अपित्त्वात् अगुणाभावे धिकरणगुणे सुनोति सुनुतः  
( ३४६ सू० ) वडि सुन्वन्ति ( ३५० सू० ) पक्षे उतः लोपे  
सुन्वः सुनुवः, सुन्मः, सुनुमः । हेः लोपे सुनु । एवं चिनुमिनु-  
हिनुप्रभृतयः । आपस्तु परस्य श्रीः संयुक्तत्वात् उवडि आप्रु-  
वन्ति । एवं तस्मात् एव उतः लोपाभावे आप्रुवः आप्रुमः ।  
तस्मात् एव च हेः लोपाभावे आप्रुहि इत्यादिभेदः ।

इति स्वादि ।

## तुदादि ।

५० १० ७० ७०

तुदादिभ्यः शः कर्त्तरि सार्वधातुके ॥४१२॥

कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् । शः इत् ।  
शपः अपवादः । ते च ( सि० उ० १४६ पृ० ) द्रष्टव्याः । अस्य  
अपित्त्वेन डित्त्वात् गुणाभावे तुदति तुदते । पररूपे तुदन्ति ।  
दीर्घे तुदामि । या इत्यस्य इत्त्वे तुदेत् । हेः लोपे तुद । एवं  
तुददिशादयः । भ्रस्ज-ति शे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सस्य दत्वे  
चुत्वे भृज्जति । व्रश्चव्यचप्रच्छीनां च सम्प्रसारणपूर्वरूपे  
वृश्चति, विचति, पृच्छति, इत्यादिरूपम् । इषः शे ( ३५५ सू० )  
इच्छादेशे इच्छति । लस्ज-ते शे सस्य दत्वे चुत्वे लज्जते ।  
एवं मस्ज-ति मज्जति ।

६० १० ७०

७० १०

भृत्तो रिङ् शे यक्किदाशीर्लिङोश्च ॥४१३॥

ऋकारस्य रिङ् स्यात्, शे यकि कित्संज्ञकाशीर्लिङि च  
परे । ङः इत् । इति ऋतः रिङि इयङि धृ-ध्रियते । ङङ्

तु आङ्पूर्वकः एव प्रयुज्यते आद्रियते । षृङ् व्याङ्पूर्वकः एव प्रयुज्यते व्याप्रियते । मृङः डिच्चेन सर्वत्र आत्मनेपदप्राप्तौ ।

५०

७०

७०.१०

१०

मृङः शिति लुङ्लिङोश्चात्मनेपदम् ॥४१४॥

शिति लुङि लिङि च परे मृङः परम् आत्मनेपद स्यात्, न अन्यत्र । इति नियमे श्ने विषये आत्मनेपदे रिङि म्रियते । अन्यत्र परस्मैपदं समार इत्यादि । गृ-ति श्ने इरि अच्पर-तया दीर्घाभावे च ।

६०

६०

१०

७०

७०.१०.१०

गिरो रो लो यङि अचि तु वा ॥४१५॥

गिरः इत्यस्य रस्य लँ स्यात्, यङि परे, अजादौ तु वा । अ इत् । इति रस्य लत्वे गिलति, पक्षे गिरति । कृ-ति किरति ।

५०

७०

५०

१०

७०

६०

प्रत्युपाभ्यां हिंसायामुपात् तु छेदने किरः

१०

सुँट् ॥ ४१६ ॥

प्रत्युपाभ्या परस्य हिंसार्थकस्य, उपात् तु छेदनार्थकस्य च किरतेः सुँट् स्यात् । उटौ इतौ । टित्त्वात् आदौ आगमः । इति सुटि प्रतिस्किरति, उपस्किरति शत्रुं हिनस्ति इत्यर्थः । उपस्किरति धान्यं छिनत्ति इत्यर्थः ।

६०

१०

७०

मुचादौनां नुँम् शे ॥ ४१७

शे परे मुचादौना नुँम् स्यात् । उटौ इतौ । इति

नुमि अनुस्वारपरसवर्णे सुञ्चति । सुच, लुप, विद, लिप,  
सिच, कृत, विद, पिश । इति मुचादयः ।

इति तुदादि ।

—

## रूधादिप्रकरणम् ।

५० १०

७०

७०

रूधादिभ्यः ञ्म् कर्त्तरि सार्वधातुके ॥४१८॥

कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे रूधादिभ्यः ञ्म् स्यात् । शमौ  
इतौ । मित्त्वात् अनादिष्टस्य अपि अन्त्यात् अचः परः ।  
शपः अपवादः । रूधादयश्च (सि० उ० १५८ १०) द्रष्टव्याः ।  
इति अमि तकारस्य (३६५ सू०) धत्वे जशि णत्वे च  
रूणञि । (३७६ सू०) अम. अल्लोपे नस्य अनुस्वारे परसवर्णे  
रुन्ङः । सवर्णजातस्य नस्य न णत्वम् इत्युक्तं प्राक् । रुन्धन्ति ।  
सिपि तु अमि चर्भावे णत्वे रूणन्ति । मिपि रूणन्ति ।  
रुन्धः \* । रुन्ध्मः । हेः धौ जशि रुन्ङि । दिपि धस्य दावे  
अरूणत् । सिपि (३७५ सू०) पक्षे रुत्वे अरूणः अरूणत् ।  
एवं छिदभिदादयः । शिषस्तु शिनष्टि शिंष्टः । शिंषन्ति ।  
हेः धौ षस्य डत्वे टुत्वे अल्लोपे परसवर्णे शिल्ङि । (४०६ सू०)  
हिसेः इदित्त्वात् नुमि हिनस्ति अमि ।

५० ६०

१०

अमो नो लोपः ॥ ४१९ ॥

अमः परस्य न्दत्यस्य लोपः स्यात् । इति नुमः नलोपे  
हिनस्ति, अमः अल्लोपे हिस्तः । हिंसन्ति ।

६. ७. ७. १.

ढण्हः पिति वलि इम् ॥ ४२० ॥

कृतश्रमविकरणस्य ढह् इत्यस्य इम् स्यात् पिति वलादौ परे। मः इत्। मिच्छात् अन्यात् अच. परः। इति इमि गुणे हस्य ढत्वे तत्परतकारस्य धत्वे ढत्वे ढे ढलोपे णत्वे च ढणेढि। तसि तु श्रमः अलोपे हस्य ढत्वे तकास्य धत्वे ढत्वे ढे ढलोपे नस्य अनुस्वारे परसवर्णतया एव णत्वे ढण्ढ। ढ हन्ति। अनज्. श्रमि नलोपे कुत्वे अनक्ति अङ्क्तः।

इति रुधादि।

### तनादिप्रकरणम् ।

तनादयश्च ( सि० उ० १६१ पृ० ) तनादिभ्यः (३७२ सू०) शुपि गुणे उतश्च गुणे कृते तनोति। तनुतः। यणि तन्वन्ति। उत वा लोपे तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः। हेः लोपे तनु। कजस्तु नित्यम् उतः लोपे कुर्वः कुर्मः। यादौ अपि उतः लोपे कुर्यात्।

५.

७.

६.

१.

सम्पर्युपेभ्यो भूषणसंघातयोः कजः—सुँट्

॥ ४२१ ॥

भूषणसंघातयोः वर्त्तमानस्य सम्पर्युपेभ्यः परस्य करोतिः सुँट् स्यात्। उटौ इतौ। सस्करोति उपस्करोति परिष्करोति \* बालम् अलङ्करोति इत्यर्थः।

\* परिष्करोति इत्यत्र सुटः सस्य ( ५१२ सू० ) वक्ष्यमाणेन सूत्रेण षत्वम्।

संस्कुर्वन्ति केशाः संघीभवन्ति इत्यर्थः ।

५०

७:

उपात् प्रतियत्नविकृतवाक्याध्याहारेषु ॥४२२॥

एषु अर्थेषु उपात् परस्य कृजः सुट् स्यात् । प्रतियत्नः गुणाधानम् । विकृतं विकारः । वाक्यस्य अध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्करोति कन्या भूषयति इत्यर्थः । एधोदकस्य उपस्कुरुते एधोदकम् आहितगुणं करोति इत्यर्थः । उपस्करोति वाक्य विकरोति अध्याहृत्य वा ब्रूते इत्यर्थः । अयं च सुट् द्वित्वात् आदौ मूलधातोः एव इष्यते, अथवा द्वित्वात् पूर्वं सुट्, ततः धातुः द्विः उच्यते, तेन सचस्कार इत्यादि सिद्धम् । अट् तु सुटः प्राक् एव जायते वक्ष्यमाण-प्रत्ययविधायकसूत्रे अङ्गव्यवधाने अपीति निर्देशात् । तेन पर्यङ्कार्पीत् इत्यादि । एवं किरतेः सुट् अपि ।

इति तनादि ।

—

क्रादिप्रकरणम् ।

५० १०

७०

७०

क्रादिभ्यः क्रा कर्त्तरि—सार्वधातुके ॥४२३॥

कर्त्तर्यं सार्वधातुके परे क्रादिभ्यः क्रा स्यात् । श. इत् । शपः अपवादः । ते च ( मि० उ० १६४ पृ० ) द्रष्टव्या । क्रीणाति । क्रा इत्यस्य ( ३८२ सू० ) आत. ईत्त्वे क्रीणीतः । तेन एव सूत्रेण आतः लोपे क्रीणन्ति । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । एव प्रोमीप्रभृतयः ।

५०

१०

स्तन्भादिभ्यः क्रा कौ ॥ ४२४ ॥

स्तन्भादिभ्यः कर्त्तव्यं सार्वधातुके श्रु, श्रा, उत्प्रेती पय्यः-  
येण भवतः । इति श्रौ ( ३८२ सू० ) नलोपे स्तम्बोति श्रा पक्षे  
सम्भाति । ते च स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुङ् इत्येते ।  
ग्रह-श्रा ( ३८२ सू० ) सम्प्रसारणे णत्वे गृह्णाति गृह्णीतः  
गृह्णन्ति । हौ तु श्रा तस्मिन् परे सम्प्रसारणे ।

५० ६० १० ७०

हलः श्र आनो हौ ॥ ४२५ ॥

हल्वर्णात् परस्य श्रा इत्यस्य स्थाने आनः स्यात्, हौ परे ।  
सर्वादेशः । इति आने गृहाण । बन्ध—ति श्रा नलोपे  
बध्नाति बध्नीतः, हौ तु बधान इत्यादि ।

६० ७० १०

प्वादीनां शिति ऋस्वः ॥ ४२६ ॥

शिति परे प्वादीना ऋस्वः स्यात् । पुनाति पुनीते । ते च  
( सि० उ० १६५ पृ० ) ज्ञेयाः । एवं लुनाति लुनीते इत्यादि ।  
ज्या—ति श्रा सम्प्रसारणे ।

५० ६० ६० १०

हलः सम्प्रसारणस्यान्यस्य दीर्घः ॥ ४२७ ॥

हलः परस्य सम्प्रसारणस्य अन्यस्य दीर्घः स्यात् । इति  
दीर्घे प्वादितया ऋस्वे च जिनाति । मन्यस्तु श्रा नलोपे मथ्नाति  
मथ्नीतः इत्यादि । अन्येषा भ्वाद्यादिगणीयप्रसिद्धधातूना  
रूप मत्कृतधातुरूपादर्शे ज्ञेयम् ।

इति क्रयादि ।

—

चुरादिप्रकरणम् ।

दशसु गणेषु मध्ये भ्वाद्यादयः नव एव सार्वधातुके विशेष-

स्वार्थिकप्रत्ययान्ततिङन्तधातुप्रकरणम् । १२८

विकरणवन्तः चुरादयस्तु न तथा, तेभ्यः सर्वत्र लकारे स्वार्थे  
णिचः विधानात् । चुरादेस्तु ।

५० १० ७०

चुरादिभ्यो णिच् स्वार्थे ॥ ४२८ ॥

चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् स्यात् । णचौ द्विती । णिचि ।

१० १०

णिच्सनन्ताद्यन्ताः धातवः ॥ ४२९ ॥

णिजन्ताः सन्प्रत्ययाद्यन्ताश्च धातुसंज्ञाः स्युः । इति धातु-  
संज्ञायाम् अपवादाप्रसक्तौ सामान्यतः शपि गुणे अयादेशे च  
चोरयति । चोरयतः । अदन्तानां तु ।

५० ६० १० ७०

हलोऽतो लोपोऽशिति ॥ ४३० ॥

अशिति परे हलः परस्य अतः लोपः स्यात् । इति अलोपे  
तस्य स्थानिवद्भावात् वक्ष्यमाणनोपधावृद्धि । मणयति कद-  
यति इत्यादि । अन्यत् प्रेरणार्थणिचि वक्ष्यते ।

इति चुरादि ।

—

स्वार्थिकप्रत्ययान्ततिङन्तधातुप्रकरणम् ।

५० ७० १० ६० १० १० १०

गुपतिजकितेभ्यः स्वार्थे—सन् तस्य च नेट्

५ १ १ १० ६०

मानवधदानशानेभ्यस्त्वौङ् चाभ्यासस्य ॥ ४३१ ॥

गुपादिभ्यः स्वार्थे सन् स्यात्, तस्य च न इट्, मानादेस्तु  
मन्, तेषाम् अभ्यासस्य ईङ् च स्यात् । तत्र गुपेः निन्दायाम्,  
तिजेः चान्तौ, कितेः व्याधिप्रतीकारे, निग्रहे अपनयने, संशये



च, मानेः विचारणे, बधेः चित्तविकारे, दानेः आर्जवे, शानेः निशाने, एतेषु एव अर्थेषु वर्तमानेषु तेभ्यः सन् । इति सनि ।

६ः १०

सन्यङन्तयोर्द्वित्वम् ॥ ४३२ ॥

सनन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्वं स्यात् । इति द्वित्वे आदि-  
हल्शेषे अभ्यासस्यगस्य जत्वे (३२६ सू०) अनिट्सनः कित्त्वेन  
गुणाभावे जुगुप्स इत्यस्य ( ४२६ सू० ) धातुसंज्ञायाम् ।

६ः

१०

१०

आयसनोः प्रकृतिवत् पदव्यवस्था ॥ ४३३ ॥

आयान्तस्य सनन्तस्य च धातोः तत्प्रकृतेः इव परस्मैपदा-  
त्मनेपदव्यवस्था स्यात् । इति गुप्ते, आत्मनेपदितया सनन्तस्य  
आत्मनेपदे सामान्यतः कर्त्तरि शपि पररूपे जुगुप्सते । तिजेः  
सनि द्वित्वे कुत्वे षत्वे तित्तिक्षते । कित-चिकित्सते । मानेः  
सनि अभ्यासस्य ईडि च सौमासते । बधेः भष्भावे चरि  
बीभक्षते । दानेः—दौदासते । शानेः—श्रीशासते । गुप् रक्षणे ।

५ः १० ५० १० ७० ५० १०

गपूधूपपनिभ्य आयः पणस्तु स्तुतौ कमेर्णिङ्

५० १०

७० १० १० १०

ऋतेरीयङ् आर्द्धधातुके तु ते वा ॥ ४३४ ॥

गुपादिभ्यः स्वार्थे आयः स्यात्, पणस्तु स्तुतौ एव कमेः  
णिङ् ऋतेश्च ईयङ् स्यात् । आर्द्धधातुके परे त्वायादयः वा स्युः ।  
इति आये गुणे पुनः धातुसंज्ञायां शपि पररूपे गोपायति ।  
धूप धूपायति । पन-पनायते । स्तुतौ—पणायते, अन्यत्र  
पणते । कमेः णिङि ।

६० ६० ६० १० ७० ७० १  
अत उपधाया द्वकञ्च वृद्धिर्णिति जिति च

॥ ४३५ ॥

णिति जिति च परे उपधाभूतस्य अकारस्य इगन्ताङ्गस्य च वृद्धिः स्यात् । इति उपधाभूतातः वृद्धौ कामि इत्यस्य धातु-  
संज्ञाया अपि गुणे अयादेशे कामयते । ऋतेः ईयङि ऋती-  
यते ।

इति स्वार्थिकप्रत्ययान्ततिङन्तधातुप्रकरणम् ।

### लुङ्तिङन्तप्रकरणम् ।

अथ सर्वगणीयेभ्यः लुडादौ कार्यम् उच्यते । तत्र लुङि ।

५० ७० १०  
धातोर्लुङि सिच् ॥ ४३६ ॥

लुङि परे धातोः सिच् स्यात् । शबाद्यपवादः । इति  
भुवः सिचि ।

५० ६० १० ७०  
गायिस्थाघुभूपाभ्यः सिचो लुक् परस्मैपदे

५० १० १० ५० ७०  
घेसोच्छोन्नस्तु वा तनादिभ्यस्तन्यासोः गुहदुह-

५० १० ७० १०  
दिहलिहेभ्यस्तु तन्यासध्वम्बहिषु वा ॥ ४३७ ॥

परस्मैपदे परे एभ्यः परस्य सिचः लुक्, घेटादिभ्यस्तु वा ।  
तनादिभ्यस्तु तन्यास् इत्यनयोः परयोः, गुहादिभ्यस्तु तना-  
दिषु परेषु वा । इति सिचः लुकि, लुङः अपितृसार्वधातु-

कत्वेन डित्त्वात् सिचश्च लुका लुप्तत्वात् न गुणः । अभूत् अभू-  
ताम् ।

६० १ ७ ७ १ ७  
भुवो वुग् लुङि लिटि चाचि ॥ ४३८ ॥

अङ्गदौ लुङि लिटि च परे भुवः वुगागमः स्यात् । कः  
इत् । कित्त्वात् अन्तावयवः । इति वुकि अभूवम् । अभूः  
अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम ।

६० ६० १ ५ ५ १  
बलादेरार्द्धधातुकस्येड् सेड्भ्यः स्तुक्रमस्तु  
७  
परस्मैपदे ॥ ४३९ ॥

सेड्धातुभ्यः परस्य बलादेः आर्द्धधातुकस्य स्थाने इट् स्यात्,  
स्तु क्रमाभ्यां तु परस्मैपदे । टः इत् । टित्त्वात् आदावा-  
गमः । इति इटि गुणे अवादेशे षत्वे टुत्वे च कृते अभविष्ट ।  
अभविषाताम् । भू-अन्त ।

६० ६० १ ५  
आत्मनेपदस्यस्यान्तोऽतिरनतः ॥ ४४० ॥

अकारभिन्नात् परस्य आत्मनेपदस्य अन्तः इति भागस्य  
स्थाने अतिः स्यात् । इकारः इत् । इति अती अभविषत  
अभविष्ठाः अभविषाथाम् । भू-ध्वम् ।

७ १ १  
धि सलोपो वा ॥ ४४१ ॥

धकारे परे सस्य लोपः वा स्यात् । इति सलोपे ।

५० ६० ६० १० ५०  
इणः सीध्वलुङ्लिटां धस्य ढँ इट्परात्

५० १०

तु वा ॥ ४४२ ॥

इणसन्नकवर्णात् परस्य मीध्वम् इत्यस्य लुङ्लिटोश्च धस्य ढँ स्यात्, इडुत्तरात् तु वा । अ इत् । इति धस्य ढत्वे अभविद्धम्, पक्षे मलोपे अभविध्वम्, पक्षे सस्य जश्भावे अभविद्धम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि ।

चित्त—दि अटि सिचि इटि ( ३७७ सू० ) ईटि ।

५ ७ ६० १ ५० १० ६०

ऋस्यभलभ्यां भलि सेलीप इटस्तु ईटि ॥४४३॥

भलि परे ऋखात् भलश्च परस्य, इटस्तु परस्य ईटि एव परे. से. लोप स्यात् । इति मिलोपे दीर्घे अचेतीत् । सी-अचेतीः ( ३७४ सू० ) अनः उसि अचेतिषु ।

६० ७ १० ७०

एकाचः सिचि—टङ्घिः परस्मैपदे ॥४४४॥

परस्मैपदे विहिते सिचि परे एकाचः इगन्तस्य वृद्धिः स्यात् । यु-अयावीत्, नु-अनावीत् । वृज्-अवारीत्, तृ-अतारोत् । एकाचः किम्, अजागरीत् अध्वनयीत् । श्वेस्तु अश्वयीत् ।

६० ६० १० ६०

व्रजवदारन्तालन्तस्यानिटश्चाचः ॥४४५॥

परस्मैपदे सिचि परे व्रजः वदे अरन्तस्य अलन्तस्य अनिटश्च अच वृद्धिः स्यात् । व्रज-अव्राजीत्, वद-अवादीत् । अनयोः वक्ष्यमाणविकल्पापवादः । ज्वर-अज्वारीत्, ज्वल-अज्वा-



लपिट्प्योरधादित्वे न वेट्कत्वेऽप्यर्थमिह पाठः ॥

६० ६० ६० ६० १० १ ७०

अतो हलादेर्लघोरुर्णोश्च वा सेटि ॥४४६॥

परस्मैपदे सेटि सिचि परे हलादेः धातोः लघुसञ्ज्ञस्य  
अकारस्य ऊर्णोतिश्च वृद्धिः वा स्यात् । गद-अगादौत्  
अगदीत् । ऊर्णोस्तु डित्त्वाभावपक्षे और्णावीत् और्णवीत् ।  
डित्यक्षे उवडि और्णवीत् । हलादेः किम् अट-मा अटीत् ।  
लघोः किम् तक्ष-प्रतक्षीत् । एकाचः इति अनुवृत्तेः दरिद्रातेः न ।

१०

६०

नैदिद्द्वयमान्तक्षणश्वसबधश्चयतीनाम् ॥४४७॥

परस्मैपदे सिचि परे एषा नित्य विभाषया वा वृद्धिः न  
स्यात् । एदित्-हस-अहसौत् । ह-ग्रह-अग्रहीत् । य-हय-  
अहयीत् । म-क्रम-अक्रमीत् । क्षण-अक्षणीत् । श्वस-अश्व-  
सीत् । बध-अबधीत् । श्वि-अश्वयीत् ।

५०

१० १०

७०

कृषिञ्चपिस्पृशितपिटपिभ्यः सिज् वा लुङि

॥ ४४८ ॥

लुङि परे एभ्यः सिच् वा स्यात् । इचौ इती । इति  
सिचि ।

६०

६० १० १०

७०

७०

ऋदुपधस्यानिटोऽम् वाऽकिति भलि दृश-

६० १०

२०

ञ्जोस्तु नित्यम् ॥ ४४९ ॥

अकिति भलादौ परे ऋदुपधस्य अनिटः धातोः अम् वा  
स्यात्, दृशञ्जोस्तु नित्यम् । मः इत् । मित्त्वात् अन्त्यात् अचः

परः । इति अमि यणि मिचि वृद्धौ षस्य ( ३६६ सू० ) कत्वे षत्वे च अक्राक्षीत् । अमभावपक्षे वृद्धौ अकार्षीत् । सिज-  
भावपक्षे ।

५० ५० ५० ५० १० ७०

अट्टशः शल इगुपधादनिटः क्सो लुङि

५० १० ७०

स्त्रिषस्त्वाल्लिङ्गने ॥ ४५० ॥

लुङि परे ट्तिवर्जात् इगुपधात् शलन्तात् अनिटः  
धातोः क्सः स्यात्, स्त्रिष्यतेस्तु आलिङ्गने अर्थे । कः इत् ।  
इति क्से षस्य कत्वे षत्वे अकृक्षत् । गुङ्ग सवरणे तनि  
( ४३७ सू० ) सिचः वा लुकि हस्य ढत्वे तत्परस्य तकारस्य  
धत्वे टुत्वे ढे ढलोपे अपित्सर्वधातुकत्वेन ङित्त्वात् गुणा-  
भावः, पूर्वाणः दीर्घे अगूढ । पक्षे सिचः बाधेन क्से ढत्व-  
कत्वे भष्भावे षत्वे अधुक्षत् । सिचः लुकि दुहदिहोः दादि-  
तया हस्य घत्वे तकारस्य धत्वे घस्य जश्भावे अदुग्ध  
अदिग्ध । पक्षे क्से घत्वे भष्भावे चरि षत्वे अधिक्षत् ।  
लिहस्तु सिचः लुकि हस्य ढत्वे तकारस्य धत्वे टुत्वे ढे ढलोपे  
पूर्वाणः दीर्घे अलौढ । पक्षे प्राग्वत् अलिक्षत् । इ-विभक्तौ  
तु ।

६० ६० १० ७०

क्सस्यातो लोपोऽचि ॥ ४५१ ॥

अजादौ परे क्सस्य अतः लोपः स्यात् । अलिचि ।

५० ७० ७० १०

णिश्रिद्रुसुम्यः कर्त्तरि लुङि चङ् श्विघेट-

५० १० १०

ध्वनिम्यस्तु वा ॥ ४५२ ॥

कर्त्रर्थे लुङि परे ण्यन्तात् आदिभ्यश्च चङ् स्यात्, शिघ्रे-  
टध्वनिभ्यस्तु वा । चङौ इतौ । इति श्रियः चङि ।

६ ६ १ ७

अनभ्यासस्य धातोर्द्वित्वं लिट्चङीः ॥४५३॥

लिटि चङि च परे अकृतद्वित्वस्य धातोः द्वित्वं स्यात् ।  
इति द्वित्वे आदिहल्शेषे च (१६७ सू०) इयङि अशिश्चियत् ।  
द्रुवः उवङि अदुद्रवत् । घेटस्तु चङि ।

अशिति एचः गणोक्तस्य स्यात् आत्, व्यञस्तु नः लिटि  
इत्युक्तेः आत् द्वित्वे अभ्यासकार्यं च ।

६ १ ७ ७ ७ ७ ७

आतो लोपोऽचि कङित्यार्द्धधातुके इय्यु सि

१

च ॥ ४५४ ॥

धातोः आतः लोपः स्यात् आर्द्धधातुके किति ङिति च,  
अजादौ इटि असि च परे । इति आलोपे अदधत् । चङ्भाव-  
पक्षे ( ४३७ सू० ) सिचः वा लोपे अधात् । तदभावपक्षे ।

५ ६ १ ७ ६

यमरमनमाद्भ्यः सिच इट् परस्मैपदे तेषां

१ १

सक् च ॥ ४५५ ॥

एभ्यः सिचः इट् स्यात्, परस्मैपदे सति च इटि तेषां  
सक् च । अकौ इतौ । किच्चात् अन्ते आगमः । इति इटि  
सकि च अधासीत् । ह्येजस्तु ।

५ ५ १ १

वक्तव्यस्यातिभ्यो लिपिसिचि ह्येजश्चाङ्—



७०

७०

५०.१०

७०.१०

कर्त्तरि लुङि—लिप्यादेस्वात्मनेपदे वा ॥ ४५६ ॥

कर्त्तर्ये लुङि परे वक्त्यादिभ्यः लिप्यादिभ्यश्च अङ्, लिप्या-  
देस्तु आत्मनेपदे वा स्यात् । सिचः अपवादः । डः इत्,  
इति अङि आति आलोपे अहत् । आत्मनेपदे तु अहृत  
अह्नास्त इत्यादिरूपद्वयम् ।

५०

५०.१०

लुङितः शास्त्रिपुषादियुतादिभ्यश्च परस्मै-

७

पदे— ॥ ४५७ ॥

गणपाठे लृकारित', शास्त्रे, पुषादिभ्य', युतादिभ्यश्च पर-  
स्मैपदे लुङि परे अङ् स्यात् । इति अङि पुष-अपुषत्, युत-  
अद्युतत् । पुषादयः ( सि० ड० १३८ पृ० ) युतादयश्च (सि०  
ड० ७७ पृ० ) द्रष्टव्याः । च्युतिरस्तु ।

५०.१०.१०

जृश्विस्तन्भेरितो वाङ् ॥ ४५८ ॥

कर्त्तर्ये परस्मैपदे लुङि परे जृप्रभृतेः गणपाठे इरितश्च  
अङ् वा स्यात् । इति अङि अच्युतत्, पक्षे अच्योतीत् ।

५०

७०.१०

सर्त्तृर्त्तिभ्यामात्मनेपदे च ॥ ४५९ ॥

उभयपदयोः लुङि सर्त्तः अर्त्तेश्च परम् अङ् स्यात् । इति  
अङि ।

६० ७०

१०

ऋदृशोरङि गुणः ॥ ४६० ॥

अवर्णान्तस्य वृशेच अङि परे गुणः स्यात् । इति गुणे  
ऋ-आरत् । सृ-असरत् ।

५० १० ७० ७०

पदस्त्रिण् कर्त्तरि तनि दीपजनबुधपूरिता-

५० १० १०

यिष्यायिभ्यस्तु वा ॥ ४६१ ॥

कर्त्तर्ये तनि परे पद्यतेः चिण् स्यात्, दीपादिभ्यस्तु वा ।  
चणौ इतौ । इति चिणि ।

५० ६० १०

चिणस्तनो लोपः ॥ ४६२ ॥

चिणः परस्य तनः लोपः स्यात् । सर्वलोपः । अतायि,  
पक्षे अतायिष्ट । इति लुङि सिजादिप्रकरणम् ।

६० १० १० ७० ७०

जनिवधिसेडमन्तानां न वृद्धिस्त्रिणि णिति

७० ७० १० ६० ६० १०

जिति कृति चावमकमाचमाममयमविश्रमस्तु

१०

वा ॥ ४६३ ॥

चिणि, जिति, णिति, कृति, च परे जनेः वधेः  
सेडमन्तस्य च वृद्धिः न स्यात्, न तु वमादेः, अमादेस्तु वा ।  
जन-चिणि अजनि, पक्षे अजनिष्ट ।

५० ५० ५० ५० १० ५०

ऋतो वृङ्ष्टज्भ्यां संयोगादेऋतश्चास्कुः

६० ६० १० १० १०

सन आत्मनेपदाशीर्लिङ्सिचोश्च वेत् ॥ ४६४ ॥

ऋकारान्तात्, वडः, वज, संयोगादेः ऋदन्ताच्च परस्य सनः आत्मनेपदस्थाशीर्लिङ्सिचोश्च स्थाने इट् वा स्यात्, न तु ससुट्कजः । इति इटि ।

५०

६०

ऋवृङ् वज्भ्योऽलिट्—परस्मैपदसिज्—लिङ्

६० १० १० ५० १० ६० २०

इटो दीर्घो वा ग्रहेस्त्वलिटो नित्यम् ॥ ४६५ ॥

ऋदन्तात्, वडः, वजश्च परस्य लिट्परस्मैपदसिज्, लिङ्-भिन्नस्थानजातस्य इटः दीर्घः वा स्यात्, ग्रहेः परस्य तु अलिटः इटः नित्यम् । इति दीर्घे स्तृ-अस्तरीष्ट, पक्षे अस्तरिष्ट । इडभावपक्षे कित्वेन इरि दीर्घे च अस्तीर्ष्ट । वडः वजश्च अवरीष्ट अवरिष्ट, पक्षे कित्वे गुणाभावे सिचः लोपे अवत । स्कुस्तु समस्कृत । ग्रहेः—अग्रहीष्ट ।

५०

स्वरतिसूतिसूयतिधूज्रधादिदिष्कुष्युदितो

१० ६० ६० १०

वार्द्धधातुकस्य वलादेरिट् ॥ ४६६ ॥

स्वरत्यादिभ्यः ऊदितश्च परस्य वार्द्धधातुकस्य वलादेः इट् वा स्यात् । तत्र रध, नश, लप, हप, द्रुह, झुह, मुह झिह इति रधादि । स्तृ-अस्वारीत् अस्वार्षीत् । सूतिसूयत्योः असविष्ट असोष्ट । धूजः परस्मैपदे ।

५०

७०

६०

१०

सुस्तुधूभ्यः परस्मैपदे सिच इट् \* ॥ ४६७ ॥

\* सुस्तुधूभ्यः इति पाणिनीयसूत्रे षुज् गतौ षुज् स्तुती धूज् कम्पे इत्येते उभयपदिनः एव त्रयः गृहीताः, जकारेण

एभ्यः परस्मैपटे सिचः इट् स्यात् । इति नित्यम् इटि अधावीत् । तनि तु अधविष्ट अधोष्ट । सु-इटि देः ईटि सिचः लोपे वृद्धादौ च असावीत् । ढपे सिचः वेटि अत-पीत् । इडभावपक्षे अमि अत्राप्सोत् । अमभावपक्षे अता-प्सोत् सिजभावपक्षे पुषादित्वात् अङि अलपत् । एव ढपेः । मुह—अमोहीत् अमुक्षत् । दुह—अद्रोहीत् अङ्मुक्षत् । निरः कुषेः निरकोषीत्, पक्षे निरकुक्षत् । ऊदितः माह—अमा-हिष्ट अगाढ । अनृजस्तु उदित्वेन वेट् कत्वेन ।

५० ६० १० २०

अनृजः सिच इट् नित्यम् \* ॥ ४६८ ॥

अनृजः परस्य सिचः नित्यम् इट् स्यात् । आञ्जीत् ।

६० ७० १०

जभोऽचि नृम् ॥ ४६९ ॥

अजादौ परे जभेः नृम् स्यात् । चमी इतौ । अजभिष्ट ।

६० १० १० ७०

सहवहोरदोत् टि ॥ ४७० ॥

ढकारि परे सहेः वहेश्च अतः स्थाने ओत् स्यात् । इति ओति वह-अवोट । सिचः कित्त्वे गुणाभावे सिलोपे अहृत । विद अवित्त । बुध ( ४६१ सू० ) चिणि अवोधि, पक्षे अबुध ।

त्रिभिः सम्बन्धात् । तेन धूधातो दीर्घान्तस्य एव इह ग्रह-णम् । ऋक्षान्तपाठस्तु पाणिनीयविरुद्धत्वात् अनादेयः ।

\* अनृजः सिचोति ( ७२१९ पा सू० ) परस्मैपदानिर्दे-शात् इह न तन्निर्देशः । तेन आत्मनेपदे कर्मणिवाच्ये आञ्जि-षाताम् आङ्क्षाताम् इति विकल्पेन एव इट् ।

६० १०

७० ७०

सस्य द आर्द्धधातुके से \* ॥ ४७१ ॥

आर्द्धधातुके सादौ परे सस्य द स्यात् । अवात्सीत् ।  
आर्द्धधातुके इत्युक्तेः सार्वधातुके न चर् ।

६ः १०

७०

७० १०

७० १० १०

मिम्योर्डा ल्यप्यक्ङिति च सनि तु वा ॥ ४७२ ॥

मिनोतेः मौनातेश्च डा स्यात्, ल्यपि किङ्ङिङ्ङिन्ने परे,  
सनि तु वा । डः इत् । इति डादेशे आदन्ततया इटि  
सकि च अमासौत् । तनि तु अमास ।

६ः १०

७०

७०

१०

१०

स्थाधोरिदात्मनेपदे लुङि न गुणः † ॥ ४७३ ॥

आत्मनेपदविषये लुङि तिष्ठतेः घुसन्नकस्य इदन्तादेशः  
स्यात्, तस्य च न गुणः । प्रास्थित । अदित अधित ।

१०

७०

७०

७०

१०

१०

दरिद्रालोप आर्द्धधातुकेऽसनि लुङि तु वा

॥ ४७४ ॥

दरिद्रातेः अन्तस्य लोपः स्यात्, आर्द्धधातुके परे, न तु  
सनि, लुङि तु वा । इति आलोपे अदरिद्रौत्, पक्षे अदरि-  
द्रासौत् । (३२२ सू०) ङित्वे स्फुट-अस्फुटौत् स्फुर-अस्फु-  
रीत् स्फुल-अस्फुलीत् । विजस्तु इटः (३२३ सू०) ङित्वे  
अविजिष्ट ।

\* १०६ सू० खरिचरिति सूत्रेण चरि कर्त्तव्ये सौसा-  
दृशात् सस्थाने सः एव प्राप्तः, इत्यतः दत्वविधानार्थम् इदम् ।

† स्थाधातोः परस्मैपदित्वे अपि ५८६ सू० पं कां  
आत्मनेपदित्वसम्भवात् प्रास्थित इति उदाहृतम् ।

गोहोऽजादौ भवेद् गूहो १ ऽकृपादौ च कृपेः\* क्लृपः २ ।

भ्रमर्जभर्जो ३ वचिर्ब्रूजौ ४ भूरस्तेः ५ चार्द्धधातुके ।

नाने नोससि तत्रैव चक्षिङ्. ख्याज् ६ वर्जने ।

क्शाञ्जुक्तो भाष्यकारेण लिटि तौ च विभाषया ।

अदो घञ् ७ लुङि सनि घञपोर्वा तु तक्षिति ।

आशीर्लिङि बधो हन्ते. ८ लुङि वा त्वात्मनेपदे ।

गाऽङिङो लिटि वा तु स्यात् लुङ्लङोर्गात्वियो १० लुङि ।

श्वेश्वो ११ वोचो १२ वचेः पप्तः १३ पतेरस्थो १४ऽस्यतेरङि ।

नश्यतेर्वाङि नेशः १५ स्यात् व्याख्यानोदाहृती क्रमात् ।

अचि परे कृतगुणस्य गुहेः गूह स्यात् १ । अगूहिषाताम् ।  
एवं सार्वधातुके अपि गूहते । कृपा, कृपण कृपाणादन्यत्र  
कृपेः क्लृपः स्यात् २ । द्युतादित्वात् अङि अक्लृपत् । शपि  
कल्पते ॥ आर्द्धधातुके परे भ्रसृजः स्थाने भर्जः स्यात् ३ ।  
इति भर्जादेशे इटि अभर्जीत्, पक्षे सयोगादिसलोपे वृद्धौ  
जस्य षत्वे † तस्य कत्वे षत्वे च अभ्राक्षीत् । आर्द्धधातुके  
परे ब्रूङः वचिः अस्तेस्तु भूः स्यात् ४-५ । इति वच्चादेशे  
अङि, वचेः वोचः स्यात् अङि १२ । इति वोचादेशे अवो-  
चत् । तनि अवोचत । भ्वादेशे तु सिचः लुकि अभूत् ।  
चक्षिङः ख्याजादेशः स्यात् आर्द्धधातुके परे, न तु अने नोसि  
नासि च लिटि तु वा स्यात् ६ । भाष्ये तु क्शाञ् इति

\* अजादौ इत्युक्तेः गोह्यम् इत्यादौ न गूहादेशः, तेन  
गुणमात्रनिमित्ते गूहादेशविधानम् अपाणिनीयत्वात् अना-  
देयम् ।

† धात्वादेशे स्थानिवत्त्वं नास्ति इत्युक्तेः अभर्जीत् इत्यत्र  
इट् ।

पठितम् इति ख्यादेशे ( ४५६ सू० ) अडि आलोपे अख्यत् ।  
तनि अख्यत । लुङि सनि घञि अपि च परे अदः स्थाने  
घञ् लुङि परे तु वा स्यात् ७ । लृदित्वात् अङ् अवसत् ।  
आशीर्लिङि लुङि च परे हन्तेः बध् स्यात् आत्मनेपदलुङि  
तु वा ८ । वधश्च अदन्तः । इति बधादेशे सिचि \* अतो  
लोपे अवधीत् । आत्मनेपदे तु आवधिष्ठ ( ३३१ सू० ) सिचः  
किञ्चे न नलोपे आहत । लिङि परे इङ् गाङ् स्यात् लुङि  
लृङि च परे तु वा ९ । ङः इत् । इति गादेशे ( ३२२  
सू० ) सिचः ङिञ्चे ।

६० ६० १० ७० ७०

घुमास्यागापाजहातिसामात ईडलि किति

७० ७० ७०

डित्यार्द्धधातुके—ऽल्यपि ॥ ४७५ ॥

किति डिति च आर्द्धधातुके हलादौ परे घुमादीनाम्  
आतः ईत् स्यात्, न तु ल्यपि । इति ईत्वे अध्यगीष्ट ।  
अध्यैष्ट । लुङि परे इणः गा स्यात् ( १० ) इति गादेशे सिचः  
लुकि अगात् । एवम्, अधीकः अध्यगात् । श्वयतेः श्वः  
स्यात् अङि ( ११ ) । इति अङि खादेशे अश्वत् । पत्ते  
चङि द्वित्वे आदिहल्शेषे इयङि अशिश्चियत्, तदभावपत्ते  
सिचि वृद्धिनिषेधे अश्वयीत् । पतेः लृदित्वात् अङि, पतेः  
पमः स्यात् अङि ( १३ ) इति पमादेशे अपमत् । अस्यतेः

\* लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् इति  
न्यायात् प्रतिपदोक्तबधस्यैव वृद्धिनिषेधात् अस्य च लाक्षणि-  
कस्य अनिषेधात् वृद्धिप्रसङ्गे अदन्तः इत्युक्तं, तेन ४३० सूत्रेण  
अकारलोपे अकारस्य उपधाभूतत्वाभावेन अवधीत् अवधि  
अवधिषाताम् इत्यादौ न वृद्धिः ।

अस्यः स्यात् अङि ( १४ ) । इति अस्यादेशे आस्यत् । नश्यतेः  
नेशः वा स्यात् अङि ( १५ ) । इति वा नेशादेशे अनेशत्  
आस्यमतम् । अनशत् इति सूत्रमतम् ।

इति लुङ्प्रकरणम् ।

## लिट्प्रकरणम् ।

भू— अ इति स्थिते वुकि द्वित्वे आदिहल्शेषे जशि ।

६० ६०१० ७०

भवतेरभ्यासस्यात् लिटि ॥ ४७६ ॥

लिटि परे भवते अभ्यासस्य उकारस्य स्थाने अत् स्यात् ।  
इकारः इत् । इति उतः अत्त्वे बभूव इह वुक् गुण वृद्धादिं  
बाधते बभूवतुः बभुवुः । बभूविथ । बभूवथुः बभूव \* ।  
बभूव बभूविव बभूविम । बभूवे बभूवाथे बभूविर । बभू-  
विषे बभूवाथे बभूविद्धे, बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूवि-  
महे । अट-द्वित्वे उपधातः वृद्धौ आट । अतुसि पररूपप्राप्तौ ।

६० ६० ६० १०

अत आदेरभ्यासस्य—दीर्घः ॥ ४७७ ॥

अभ्यासस्य आदेः अतः दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।  
आटतुः आटुः । अर्च—द्वित्वे अन्त्यहलोपे ।

५० ५० ६० ६० ६०१० ७०

दीर्घादतः संयुक्तस्याश्रोतेर्नर्ततश्च लिटि—

१०  
नुँट् ॥ ४७८ ॥

\* गुणस्येव वृद्धेः उवङश्च बाधनं वाच्यं, तेन बभूव इत्यादौ  
न वृद्धिः, बभूविव इत्यादौ च न उवङ् ।



अभ्यासस्य दीर्घाभूतात् अतः परस्य संयुक्तस्य अश्रोतेः  
ऋकारस्य च नुँट् स्यात् । उटौ इतौ । इति नुटि आनर्च ।  
अश-आनशे ऋध-आनृधे । एधङ् ह्रस्वौ लिटि द्वित्वे प्राप्ते ।

५० ५० ५० ५०  
इजादेर्गुरुमतोऽनृच्छूर्णैरनेकाचः कासद-

५० १० १०

५० १० १०

यायासञ्चामुँ दरिद्राकाशजागुषस्तु वा ॥४७६॥

ऋच्छतेः ऊर्णैतिश्च अन्यस्मात् गुरुमतः इजादेः, अनेकाचः,  
कासादेश्च परम् आमुँ स्यात्, लिटि परे दरिद्रादेस्तु वा । उः  
इत् । इति आमौ ।

५०

६०

१०

१० १०

१०

आमो लिटो लुक् कृभ्वस्तयोऽनु लिट्पराः \*

॥ ४८० ॥

आमन्तात् धातोः लिटः लुक् स्यात् । तदुत्तरम् अव्यव-  
हितमेव लिङुत्तराः कृभ्वस्तयः प्रयुज्यन्ते । इति क्राव्यनु-  
प्रयोगे आमन्तधातोः इव कृजः एव पदव्यवस्था न भवत्योः  
इति सिद्धान्तात् कृजः आत्मनेपदे द्वित्वे अभ्यासकार्यं एधा-  
ञ्चक्रे । एधास्वभूव एधामास । अस्तेः पृथग्यङ्गणसामर्थ्यात्  
न भ्वादेशः । कास—कासामास । कासाञ्चक्रे । अनेकाचः  
चकाशामास । दय—दयामास दयाञ्चक्रे । अय—अयामास  
अयाञ्चक्रे । आस—आसामास आसाञ्चक्रे । दरिद्रा—दरिद्रा-

\* आमन्तात् लिटः लोपविधानात्तदन्तं पदं, तेन तस्य  
क्वचित् स्वतन्त्रप्रयोगोऽपि, तं पातयां प्रथममासेति उक्तां  
प्रचक्रुः इत्यादौ । किन्तु अनुशब्दोपादानात् पदान्तरव्यवधाने  
नास्य साधुता इति वार्तिककाराशयः ।

मास (४७४ सू०) आलोपे ददरिद्र । जागृ-जागरामास जजा-  
गार ।

५० ७० १० १० १०

भीक्रीभृहभ्यो लिङ्यामुँ तच्च सार्वधातुक-

१०

वत् \* ॥ ४८१ ॥

लिटि परे एभ्यः आमुँ स्यात् । तच्च सार्वधातुकवत्  
कार्यं लभते । तेन सार्वधातुकवत्त्वित्वे अभ्यासकार्यगुणे  
लिट्परक्तभ्वाद्यनुयोगे भी-विभयास्वभूव क्री-जिह्रयामास  
भृ-विभराञ्चकार विभराञ्चक्रे हु-जुहवामास जुहवाञ्चकार ।  
विद ( ३७१ सू० ) वा ङामि ङित्त्वात् गुणाभावे विदास्वभूव  
विविद । मन्य-लिटः ( ३२५ सू० ) वा कित्त्वे नलोपे मम-  
यतुः ममन्यतुः । पतेः द्वित्वे ।

६०

असंयुक्तहल्मध्यस्थस्य तृफलभजवपहिंसा-

६० १० ६० १०

१० १०

७०

७०

७०

थराधाञ्चात एदभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि

७० १० १०

६०

थपि च न विहतादिशसददवादिगुणिनलोपिनां

६० १० १०

जृवमभ्रमवसफणादेस्तु वा ॥ ४८२ ॥

किति लिटि, सेटि थपि च परे असंयुक्तहल्मध्यस्थस्य,  
तृफलादेश्च अतः स्थाने एत् स्यात् अभ्यासलोपश्च, न तु आदि-

\* सार्वधातुकवत् इति वत्करणात् न सर्वथा तद्रूपत्वम्,  
तेन अमः अपित्त्वे अपि न ङित्त्वं ततश्च विभरांस्वभूव इत्यादौ  
गुणः ।

ष्टादेः, न च शसदटादेश, जादेस्तु वा । इति एत्त्वे अभ्यासलोपे  
पेततुः पेतित्थ । फल-फेलतुः फेलित्थ । तृ द्वित्वे अभ्यासकार्यम् ।

६० १० ७० ७०

**ऋतो गुणो लिटि किति ॥ ४८३ ॥**

किति लिटि परे ऋकारस्य गुणः स्यात् । इति गुणे अतः  
एत्त्वे अभ्यासलोपे तेरतुः तेरित्थ । आदिष्टादेस्तु गद-जगदतुः ।  
शस-शशमतुः । गुणिनः पृ-पपरतुः । वादेः वल-ववलतुः ।  
नलोपिनः रन्ज-ररजतुः । जृ-जेरतुः जजरतुः जेरित्थ जज-  
रित्थ । फण राज भ्राज भ्राश भ्लाश स्थम स्वन । इति फणादि ।  
एषाम् आतोऽपि एत्त्वम् इष्यते । रजतुः रराजतुः ।

६० १० ७०

**जैर्गिः सन्लिटोः ॥ ४८४ ॥**

सनि लिटि च परे जैः गिः स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः ॥  
धे-आतः एत्त्वे द्वित्वे अभ्यासकार्यम् ।

५० ६० १०

**आतो णप औः ॥ ४८५ ॥**

आतः परस्य णपः स्थाने औः स्यात् । दधौ । ( ४५४  
सू० ) आलोपे दधतुः गै-जगौ सो-ससौ ।

६० ६० १० ७० ७०

**अर्त्तिसंयोगाद्योर्ऋतो गुणो यङ्यकोः कितोः**

७० १० ६० १० ७०

**लिडाशीर्लिङोश्च स्कुस्तु लिटि ॥ ४८६ ॥**

अर्त्तः संयोगादेश ऋकारस्य गुणः स्यात् यङि, यकि,  
किति, लिटि, आशीर्लिङि च परे, स्कुस्तु लिटि एव परे ।  
इति गुणे ऋ-आरतुः स्र-सस्सरतुः स्ह-सश्चस्सरतुः ।

६ः ६ः १ः  
द्युतस्वाप्योरभ्यासस्य सम्प्रसारणम्— ॥४८७॥

द्युतेः स्वापेश्च अभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपैकादेशे च दिद्युते ।

६ः ७ः  
श्वेर्यङ्लिटोः ॥ ४८८ ॥

श्वयतेः सम्प्रसारणं स्यात्, यङि लिटि च परे । इति सम्प्रसारणे ।

१० ५० १० १० ७० ७०  
न द्वित्वात् प्रागजादेशो द्वित्वनिमित्तेऽचि  
॥ ४८९ ॥

द्वित्वनिमित्ते अचि परे द्वित्वात् प्राक् अजादेशः न स्यात् । इति शु शु इत्यस्य द्वित्वे वृद्धादौ शुभाव । उवङि शुश्रुवतुः ।

६ः ७ः १ः  
ह्वेजो द्वित्वहेतौ सम्प्रसारणम् ॥ ४९० ॥

द्वित्वहेतौ परे ह्वेजः सम्प्रसारणं स्यात् । इति सम्प्रसारणे प्राग्वत् जुहाव जुहुवतुः । अद- ( १४३ पृ० ५ प० ) वा घसादेशे जघास आद । उपधाऽलोपे जक्षतुः आदतुः । हन्तेः द्वित्वे आदिहल्शेषे ।

५० ६० ६० १ ७० ७० १०  
अभ्यासात् हन्तेर्ही घो जिति णिति च ॥४९१॥

अभ्यासात् परस्य हन्तेः हस्य घः स्यात्, जिति च परे, अनभ्यासात् अपि । जघान, उपधाऽलोपे जघ्नतुः । इणः द्वित्वे वृद्धौ इयङि इयाय । अतुसि द्वित्वे ।

५- ६- १- ७- ७- १-  
 अभ्यासादिणो दीर्घः किति डिति चाशौ-  
 ७- १- १- ५-  
 लिङि तु नोपसर्गात् ॥ ४६२ ॥

अभ्यासात् परस्य इणः दीर्घः स्यात् किति डिति च परे,  
 आशौर्लिङि तु न उपर्गात् । ईयतुः ईयुः । इङः गादेशे  
 अधिजगे । वचेः सम्प्रसारणे उवाच ऊचतुः । खन-चखान ।  
 उपधाऽल्लोपे चखूतुः ।

तासि नित्यानिडजन्तो गणे वाऽकारवानपि ।

सृजिदृशिश्व वेट्कोऽयम् व्योऽदत्तिरहितस्थपि ॥

तादृगृदन्तो नित्यानिट् यपि ऋवृस्त्ववर्जितः ।

नित्यानिटः क्रादिभिन्ना सेटस्ते लिटि वादिषु ॥

क्व सृ ऋ वृ स्तु द्रु सु श्च एते क्रादयः । तत्र अजन्तस्य,  
 नो-निनयिथ निनेथ निन्यिव निन्यिम । च्यु-चुच्यविथ  
 चुच्योथ चुच्यु विव । सृ-ममर्थ मस्त्रिव । अकारवतः, गम-  
 जगमिथ जगम्य जग्मिव सजग्मिषे । पच-पेचिथ पपक्थ  
 पेचिव । पेचिषे । सृज-ससर्जिथ ससृष्ठ ससृजिव । दृश-दृद-  
 शिथ ददृष्ठ ददृशिथ । सन्दृशिषे । वे-विवयिथ । अद-  
 आदिथ ऋ-आरिथ । वृ-ववरिथ स्त्र-मञ्चस्करिथ, अन्यत्र  
 चकर्थ । क्रादिषु असुट्कस्य एव ग्रहणात् चक्षषे । सुटि  
 तु सञ्चस्क्रिव ।

६- १- १- ७:

चेः किर्वा लिट्सनोः ॥ ४६३ ॥

चिनोतेः किः स्यात् लिटि सनि च परे । इति क्वादेशे

चिकाय चिकाय । ऊर्णु—( ४९८ सू० ) आम् निषेधे सर्व-  
द्वित्वे प्राप्ते ।

६० ६० ५० ६० १० ७० ७०  
अजादेर्बह्वच आद्याचः परस्य द्वित्वं तत्रायै

६० १०  
नवदरसंयोगादेर्न \* ॥ ४८४ ॥

अजादेः अनेकाचः आद्याचः परस्य द्वित्वम् । तस्मिन्  
द्वित्वीये नवदरसंयोगादेः न द्वित्वं स्यात्, न तु ये । इति  
ऊर् इत्येती विहाय नु, नु, इति द्वित्वे वृद्धिण्यत्वे ऊर्णुनाव ।  
उवडि ऊर्णुनुवतुः । ( ३२३ सू० ) इटः वा डिस्वे ऊर्णुनु-  
विथ ऊर्णुनविथ । गुहेर्गूहे-जुगूह । जुगुहतुः । कृपेः क्लृपा-  
देशे चक्लृपे । अस्तेः भ्वादेशे बभूव । ब्रुजः वच्चादेशे  
ऊचतुः । चक्षिडः ख्याजादेशे चख्यौ चख्ये चचक्षे । ग्रहेः  
इटः दीर्घनिषेधे जग्रहिथ । सम्प्रसारणे जगृहिव ।

६० १० १० ७० ७०  
शृदृपां ऋस्वो वा लिटि किति ॥ ४८५ ॥

किति लिटि परे एषां ऋस्वः वा स्यात् । इति ऋस्वे  
शश्रतुः, पक्षे गुणे शशरतुः ।

७० ६० १० १०  
लिटि वेज्प्रच्छब्रश्चभ्रसृजां न सम्प्रसारणम्

॥ ४८६ ॥

लिटि परे एषा सम्प्रसारणं न स्यात् । इति सम्प्रसारण-  
निषेधे प्रच्छ-पप्रच्छतुः, ब्रह्-वब्रश्चतुः । भ्रस्स-वा भर्जादेशे

\* तत्र इत्यस्य प्रसक्तद्वित्वे इत्यर्थः, तथार्थद्योतनाय वृत्तौ  
द्वित्वीये इत्युक्तम् ।

बभर्जतु बभ्रज्जतुः । सम्प्रसारणे यज-इयाज ईजतुः । व्यथ-  
विव्यथे । स्वप-सुष्वाप सुषुपतुः । गुणे जागृ-जजागरतुः ।

इति लिट् प्रकरणम् ।

### अथ लुट् प्रकरणम् ।

भू-लुटि इटि गुणावादेशौ भविता भवितारौ भवितारः ।  
भवितारः । भवितासि भवितास्यः भवितास्य । भवितास्मि  
भवितास्वः भवितास्म । भविता भवितारौ भवितारः ।  
भवितासे भवितासाथे भवितास्त्रे । भविताहे भवितास्त्रहे  
भवितास्त्रहे ।

५.

६. १. १.

दूषसहलुभरुषरिष आर्द्धधातुकतस्य वेट्

॥ ४६७ ॥

एभ्यः परस्य आर्द्धधातुकतस्य इट् स्यात् वा । इष-एषिता  
एष्टा । सह-सहिता ( ४७० सू० ) ओन्त्वे सोढा । लुभ-  
लोभिता लोब्धा । रुष-रोषिता रोष्टा । रिष-रेषिता रेष्टा  
( ४६६ सू० ) वेटि खृ खरिता खर्त्ता । सु-सविता सोता ।  
ऊदितः गुह्-गूहादेशे गूहिता गोढा । नश्-नशिता, पक्षे ।

६:

१.

७.

६:

नशमसजोर्नुम् भलि रभलभोरशब्लि-

७. ७.

अचि ॥ ४६८ ॥

भलि परे नशमसजोः, अशपि अलिटि च अजादौ परे  
रभलभोश्च नुम् स्यात् । उमौ इतौ । इति लुमि ( २३५ सू० )  
पक्षे घत्वे तस्य धत्वे जसि नङ्घ्वा, पक्षे शस्य षत्वे टुत्वे

नंष्टा । मस्ज-मंष्टा । रभ-रब्धा लभ-लब्धा । कपेस्तु ऊदि-  
त्वात् वा इटि प्राप्ते ।

५. ६. ७. १०. ११.

ऊपेलुटः परस्मैपदे नेट् ॥ ४६६ ॥

कृपेः परस्य लुटः स्थाने इट् न स्थात् परस्मैपदविषये ।  
अतएव परस्मैपदम् । एव द्युतादित्वात् अङि अपि । तेन  
लुटि लृटि लृङि च परे, द्युतादिपाठेनाङ्प्रसक्तये लुङि च  
कृपेः परस्मैपदम्, अन्यत्र आत्मनेपदम् । कृपादेशे कल्प्ता,  
आत्मनेपदे तु कल्पितासे कल्प्तासे । अस्तेः भ्वादेशे भविता ।  
ब्रूजः वच्चादेशे वक्ता । भ्रस्ज वा-भर्जादेशे भर्जिता भ्रष्टा ।  
चक्षिङः ख्यादेशे ख्याता । ऊर्णो. ( ३२२ सू० ) ऊर्णुविता  
ऊर्णविता । विज-विजिता । कुटादित्वात् गुणाभावे चुट-  
लुटिता । स्फुट्-स्फुटिता स्फुर-स्फुरिता ।

इति लुट्प्रकरणम् ।

—

आशीर्लिङ् प्रकरणम् ।

आशीर्लिङः परस्मैपदस्य कित्वेन गुणाभावे भूयात् भूया-  
स्ताम् भूयासुः भूयाः भूयास्तम् भूयास्त भूयासम् भूयास्व  
भूयास्म ।

६. १. ७. ७. ११.

दूको दीर्घो यि—क्ङिति—न कृत्सार्वधा-

७.

तुके— ॥ ५०० ॥

किति ङिति च यादौ परे इमन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्, न त



क्षति, सार्वधातुके च परे । इति दीर्घे जि-जीयात् । क्षि-  
क्षीयात् स्तू-स्तूयात् ।

५. ६. १.

उपसर्गाटूहतेऋस्वः ॥ ५०१ ॥

उपसर्गात् परस्य ऊहतेः ऋस्वः स्यात्, प्रागुक्तरूपे यादौ  
परे इति ऋस्वे समुह्यात् । ( ४८२ सू० ) दीर्घे ईयात्, उप-  
सर्गात् तु समुदियात् । ( ४८६ सू० ) गुणे स्मृ-स्मर्यात् ऋ  
अर्यात् ( ४१३ सू० ) रिङि ह-त्रियात् । कृ-क्रियात् । सृ-  
क्ष्रियात् । तृ-तीर्यात् । पृ-पूर्यात् । नलोपै मन्य-मन्यात् ।  
इदितान्न वदि-वन्यात् । हन्तेः बधादेशे बध्यात् ( ४०४ सू० )  
पक्षे डा खयात् खन्यात् सायात् सन्यात् ।

६. १.

६. १.

घुमास्यागाप्राजहातिसामेत् संयोगादेस्तु

१.

वा ॥ ५०२ ॥

घुसंज्ञस्य मास्यादीनाम् एदन्तादेशः स्यात् स्थान्यसंयोगा-  
देस्तु वा । दा-देयात् । धा-धेयात् । मा-मेयात् । स्था-  
स्थेयात् । पा-पेयात् । हा-हेयात् । सो-सेयात् । संयोगादेस्तु  
घ्रा-घ्रेयात् घ्रायात् । ज्ञा-ज्ञेयात् ज्ञायात् ।

आत्मनेपदे इति गुणावादेशषत्वानि भविषीष्ट भविषीथा-  
स्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठां भविषीयास्याम् ( ४४२ सू० )  
वा ढत्वे भविषीढ्वम् भविषीध्वम् । भविषीय भविषीवहि  
भविषीमहि । ( ४६४ सू० ) वेटि दीर्घाभावे तृ-तरिषीष्ट  
इडभावे ( ३३० सू० ) क्तिस्वे तीर्षीष्ट । स्तृ-स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ।  
हृ-वरिषीष्ट हृषीष्ट । ग्रहेस्तु ग्रहीषीष्ट । स्तृ-सस्तृषीष्ट ।

गुहेः-वा इट् गूहिषीष्ट एच्चे ( ३३० सू० ) कित्त्वेन गुणाभावे  
 षत्वे भष्भावे कत्वे षत्वे घुच्चीष्ट । दुहेः दादितया ( २३५ सू० )  
 हस्य घत्वे भषि चरि षत्वे धुच्चीष्ट । वेटि सविषीष्ट सोषीष्ट ।  
 कृपे कल्पिषीष्ट कृष्णीष्ट । ऊर्णु-ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णविषीष्ट ।  
 भ्रसज्-भर्जिषीष्ट भ्रच्चीष्ट । हन-आवधिषीष्ट ब्रूजः  
 वच्चीष्ट । यज-यच्चीष्ट चञ्चिङ्-ख्यासीष्ट ।

इति आशीर्लिङ्प्रकरणम् ।

### लट्प्रकरणम् ।

भू-लटि गुणावादेशषत्वानि भविष्यति भविष्यतः भवि-  
 ष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः  
 भविष्यामः । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भवि-  
 ष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।

५० ६० १०

ऋङ्नः स्यस्येद्र— ॥ ५०३ ॥

ऋकारान्तात् हन्तिश्च परस्य स्यादेः इट् स्यात् । ऋ सारि-  
 ष्यति हन-हनिष्यति ।

५०

६० ६०

७०

गम आर्द्धधातुकस्य सस्य परस्मैपदे ॥ ५०४ ॥

गमः परस्य आर्द्धधातुकस्य सस्य स्थाने इट् स्यात् परस्मैप-  
 दाविषये । गमिष्यति । आत्मनेपदे तु सङ्गस्यते । ( ४६६ सू० )  
 वेटि मू-सविष्यते सोष्यते नश-नशिष्यति ( ४८८ सू० ) नुमि  
 घत्वे धत्वे चरि, षत्वकत्वे वा नञ्यति । वृत्तादेरुदिच्चेन  
 वेटि प्राप्ते ।

५ः ५०१० ईः ७०१०

वृतादिभ्यः कृपेञ्च स्यसनोः परस्मैपदे न ॥५०५॥

वृतादिभ्यः परस्य स्यादेः सनञ्च स्थाने इट् न स्यात् पर-  
स्मैपदविषये । वृत वृध शुध स्यन्द वृतादि । अतएव परस्मै-  
पदम् । वृत-वर्त्स्यति वृध-वर्त्स्यति स्यन्द-स्यन्त्यति ।  
आत्मनेपदे तु वर्त्तिष्यते वर्त्स्यते । कल्पिष्यते कल्प्यते ।

५० ६० ६०१०

कृतचतच्छृददृदन्तोऽसिचः सस्य वा ॥५०६॥

कृतादिभ्यः परस्य असिचः सस्य स्थाने इट् न स्यात् वा ।  
कृत-कर्त्स्यति कर्त्तिष्यति । नृत नर्त्स्यति नर्त्तिष्यति । अस्ते-  
भविष्यति । गुहे-गूहिष्यति घोक्ष्यति । भ्रस्ज-भर्जिष्यति  
भ्रक्ष्यति । ब्रुवः वक्ष्यति । चक्षिडः-ख्यास्यति ख्यास्यते ।  
प्रच्छ-प्रक्ष्यति । यज-यक्ष्यति यक्ष्यते । तृ-तरीष्यति तरि-  
ष्यति । धे धास्यति । गै-गास्यति । ऊर्णु-ऊर्णुविष्यति  
ऊर्णविष्यति । विज-विजिष्यति । स्फुर-स्फुरिष्यति ।

इति लृट्प्रकरणम् ।

### लृङ्प्रकरणम् ।

भू-लृङि अटि इटि गुणावादेशपत्वानि अभविष्यत् अभ-  
विष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत ।  
अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । अभविष्यत अभविष्ये-  
ताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्यथाम् अभविष्य-  
ध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । अजादेस्तु  
आटि अट—आटिष्यत् अन्यत् सर्वं लृङ्वत् । इङस्तु (४७४सू०  
का० १०स०) पक्षे गादेशे (३२२सू०) ङित्वेन (४७५सू०) ईत्वे

अध्यगीयत अध्यैयत इति भेदः । एवं सर्वत्र धातुषूच्यम् ।  
विस्तरस्तु मत्कृतधातुरूपादर्शं ज्ञेयः ।

इति लृङ्प्रकरणम् ।

## तिङन्तेषु एत्वषत्वप्रकरणम् ।

विशेषविधिं विना निमित्तस्य नकारसकारयोश्च एकपद-  
स्थत्वे एव एत्वषत्वे प्राप्ते तत्र उपसर्गादेः असमस्ततया भिन्न-  
पदत्वे अपि सहितानित्यत्वस्वीकारेण एत्वषत्वयोः माध-  
नार्थम् आरभ्यते ।

शोपदेशषोपदेशौ गणे बौ णादिषादिकौ ।  
नृताद्यन्यसृपाद्यन्यौ तौ एत्वषत्वभागिनौ ।  
नादयो धातवो ये स्युर्गणे ते णादयो मताः ।  
नृत्यति नन्दति नाथि विना ते शोपदेशकाः ।  
स्वरान्तसादयो ये च दन्त्यवर्णान्तसादयः ।  
स्वपस्विदस्वदृन्मिडश्च सृप्सृज्स्थैस्तृविवर्जिताः ।  
एकाचश्च गणे प्रोक्ताः षादयः षोपदेशकाः ।  
णादिषादौ गणेषूक्तौ प्रयोगे नादिसादिकौ ।  
प्राप्नुतो एत्वषत्वे तावुपसर्गादियोगतः । यथा—

प्रपरापरिनिरन्तर्भ्यः शोपदेशस्य नादेः शान्त-  
नशो हिनुमीनात्योरानिपो हन्तेरत्पूर्वस्य च नो  
णः—प्राग्वदननिन्दयोस्तु वा ॥ ५०७ ॥

एभ्यः परस्य णोपदेशस्य नादेः धातोः, शान्तनश्, हिनु-  
मौनात्योः, आनिपः प्रत्ययस्य, अद्युक्तस्य हन्तेश्च नस्य णत्व,  
प्राग्वत् अडादिव्यवधाने अपि स्यात्, अननिन्दयोस्तु वा ।  
प्रणदति प्रणश्यति । शान्तेत्युक्तेः प्रनष्ट इत्यादौ न । प्रहि-  
नोति प्रमीणाति प्रभवाणि । प्रहृष्यात् । अत्पूर्वस्य कि,  
प्रघ्नन्ति । प्राणिति प्रानिति । परिणिन्दति परिनिन्दति ।

६.

नेर्गदनदप्रतपदघुमास्यतिहन्तियातिवाति-

७.

द्रातिप्सातिवपतिवहतिशास्यतिचिनोतिदेग्धिषु

॥ ५०८ ॥

गदादिधातुषु परेषु प्रादिभ्यः परस्य नेः उपसर्गस्य तस्य  
णत्व स्यात् । प्रणिगदति । प्रणिनदति प्रणिपतति । प्रणि-  
पद्यते प्रणिददाति प्रणिदधाति ।

७.

७.

७

६. १०१

अकखादावप्रान्ते शेते मवान्तहन्तेश्च वा

॥ ५०९ ॥

कादिखादिभिन्ने षान्तभिन्ने च गदादेः अन्यस्मिन् धातौ  
परे प्रादिभ्यः परस्य नेः मवान्तहन्तेश्च नस्य णत्वं वा स्यात् ।  
इति विभाषया णत्वे प्रणिभवति प्रनिभवति । प्रहृष्वः प्रहृष्वः ।  
प्रहृष्वः प्रहृष्वः । कखादौ तु प्रनिक्रामति प्रनिखादति ।  
षान्ते प्रनिमृपति ।

इति णत्वप्रकरणम् ।

धत्वप्रकरणम् ।

६ ५.

उपसर्गस्येकः—सुनोति सुवति स्थति स्तौति-

६ः ५

स्तीभति स्यासेनयसेधसिचसन्जस्वन्जामप्रतेः स-

६ १ १ ६ १.

देश्च प्राग्वत् सस्य—षः— ॥ ५१० ॥

प्राग्वत् नुम्विसर्गव्यवधाने अपि उपसर्गस्य इक. परेषाम्  
एषा सस्य षः स्यात् । ग्रहणसामर्थ्यात् अषोपदेशस्य अपि  
णिजन्तसेनाशब्दस्य षत्वम् । सुनु-अभिषुणोति परिषुणोति ।  
सुव-अभिषुवति सो-अभिष्यति । स्तु-अभिष्टौति स्तुभ-परिष्टो-  
भते । स्या-अभिष्ठाता । सेनय-अभिषेणयति । सेध-अनि-  
षेधति । सिच-अभिषिञ्चति । सन्ज-अभिषजति । स्वन्ज-  
अभिष्वजते । सद-अभिषीदति । प्रतेस्तु प्रतिसीदति ।

६ १ ५. १

७:

स्तम्भेष्वावात्त्वालम्बनसामीप्ययोः ॥ ५११ ॥

उपसर्गस्य इकः परस्य स्तम्भेः सस्य षः स्यात् अवात् तु  
आलम्बनसामीप्ययोः अर्थयोः । अभिष्टम्भोति प्रतिष्टम्भाति,  
अवष्टम्भाति यष्टिम् अवलम्बते इत्यर्थः । अवष्टम्भ्यते गौः सामीप्ये  
निरुध्यते इत्यर्थः ।

५ः

६.

७.

व्यवाभ्यां स्वनो भोजने ॥ ५१२ ॥

आभ्या परस्य भोजनार्थे स्वनः सस्य षः स्यात् । विष्प्र-

णति अवप्यणति सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । आभ्या \* किं निस्स-  
नति । भोजने किम्, विस्वनति वीणा ।

५:-

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तु-

६

स्वन्जाम् ॥ ५१३ ॥

एभ्यः परेषाम् एषां सस्य षः स्यात् । सेव-परिषेवते  
निषेवते विषेवते । क्तान्तसो-परिषितः । अजन्तसि-परि-  
षयः विषयः । सिवु-परिषीव्यति निषीव्यति । सह-परिष-  
हते । सुट्-परिष्करोति । स्तु परिष्टीति । स्वन्ज-परिष्व-  
जते । एषु किम्, अभिसेवते । स्तुस्वन्जोः पूर्वेण एव सिद्धे  
उत्तरत्र अनुवृत्त्यर्थम् इह पुनः ग्रहणम् ।

५

६:-

७ १-

एभ्यः सिवादीनामङ्यवधाने वा ॥ ५१४ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिव सह सुट् स्तु स्वन्ज इत्येषाम्  
अङ्यवधाने सस्य षत्वं वा स्यात् । सिव-पर्यषीव्यत् पर्य-  
षीव्यत् । सह-पर्यषहत पर्यसहत । सुट्-पर्यष्करोत्  
पर्यस्करोत् । स्तु-पर्यष्टीत् पर्यस्तीत् । स्वन्ज-पर्यष्वजत  
पर्यष्वजत ।

६-

७-

१-

सेवान्तानामङ्यवधाने नित्यम् ॥ ५१५ ॥

\* सति तु उपसर्गाणां तिङन्तपदैः समस्तत्वे समासत्वेन  
प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्त्या ततः सुपः प्रसङ्गः सामान्ये नपुंसकतया  
सुपः लोपसमर्थने तु प्राभवन् प्रकुर्वीरन् इत्यादौ नलोपस्य,  
प्रकुरुते इत्यादौ क्लीवे क्लृप्तस्य च आपत्तिः इत्यत उक्तम् अस्म-  
भस्तेति, अतः तत्र समासविधानम् अतीव प्राग्भादिकम् ।

सुनोति इति आरभ्य सेवपर्यन्तानां पञ्चदशानाम् अङ्-  
व्यवधाने नित्यं षत्वं स्यात् । सुनु-अभ्यषुणोत् सुव-पर्यषु-  
वत् । से-अभ्यथत् स्तु अभ्यष्टौत् । न्यष्टोभत । स्था-न्यष्टात् ।  
सेनय-अभ्यषेणयत् । सिध पर्यषेधत् । सिच अभ्यषिञ्चत् ।  
सन्ज-पर्यसजत् । स्खन्ज-अभ्यस्खजत । पर्यादिभ्यस्तु स्तु-  
स्खन्जोः पूर्वेण एव वा । सद-पर्यषीदत् स्तन्म-व्यष्टम्नात्  
अवाष्टम्नात् । स्खन्-व्यष्वणत् अवाष्वणत् सेव-पर्यषेवत ।

७ ६० ३० ६० १

तेषु स्थादीनामभ्यासेनाभ्यासस्य च ॥५१६॥

प्रागुक्तानां पञ्चदशानां मध्ये स्थादीनां दशानाम् अभ्या-  
सेन व्यवधाने अपि षत्वं स्यात्, अभ्यासस्य च । स्था-अभि-  
तष्टौ । सेनय-अभिषिषेणयिषति । सिध-अभिषिषेधं सिच-  
अभिषिषेच । सन्ज-अभिषिषिञ्चति \* । स्खन्ज-अभिषिष्वङ्-  
क्षते । सद-निषषाद । स्तन्म-अभितष्टम् । स्खन-विषष्वण  
अवषष्वण । सेव-परिषिषेव ।

५० ६० ६०

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिकर्तृकस्य

१०

वा— ॥ ५१७ ॥

एभ्यः परस्य स्यन्दतेः सस्य षः वा स्यात्, प्राणिकर्तृकस्य  
तु न । अनुष्यन्दते विष्यन्दते निष्यन्दते वृत्तम् । पक्षे अषत्वम् ।  
प्राणिकर्तृकस्य तु निष्यन्दते मत्स्यः । विधानसामर्थ्यात्  
असोपदेशस्य अपि षत्वम् ।

\* अभिषिषिञ्चति इत्यत्र ५५१ सूत्रेण षत्वनिर्वा-  
मकेन न षत्वस्य बाधः, तस्य उपसर्गरहितं चरितार्थत्वात् ।



५०

६० ५० १०

७०

परः स्कन्देर्वस्वनिष्ठायाम् ॥ ५१८ ॥

परिपूर्वकस्य स्कन्देः सस्य षः वा स्यात्, विपूर्वकस्य तु अनिष्ठायाम् । परिष्कन्दति परिस्कन्दति । विष्कन्दति विस्कन्दति । निष्ठायान्तु विस्कन्नम् । परेस्तु विभाषया स्यात् एव, परिष्कन्नं परिस्कन्नम् ।

५०

६०

निर्निविध्यः स्फुरस्फुलोः ॥ ५१९ ॥

एभ्यः परयोः अनयोः सस्य षः वा स्यात् । निष्फुरति निष्फुलति । पक्षे अषत्वम् ।

५०

६०

७०

७०

१०

उपसर्गेकप्रादुर्भ्यामस्तेरचि ङिति ये च ॥ ५२० ॥

आभ्या परस्य अस्तेः ङित्संज्ञके अचि ये च परे सः षः स्यात् । निषन्ति निष्ठात् प्रादुःषन्ति प्रादुःष्यात् ।

उपसर्गात् सुजःस्ये नो सिवस्तम्भोश्चण्डि ।

महेरोति च सः षत्वं वयुक्तस्य स्वपेक्ष न ।

मेधेर्गतौ न षत्व स्यान्न कथञ्चित् सिचेर्यङि । यथा—

परिसीष्यते । पर्यसीषिवत् व्यतस्तम्भत् । पर्यसीषहत् विसोढा । सुसुष्वाप, अन्यत्र सुषुषुपतुः । ग्राम परिसेधति गच्छति इत्यर्थः । एषु तु मूलधातोस्तु इण्कोः इत्यनेन षत्वम्, उपसर्गात् परस्य एव निषेधात् । सेसिच्यते इत्यत्र तु कश्चिद् इत्युक्तेः न षत्वम् ।

इति षत्वप्रकरणम् ।

णिजन्तप्रकरणम् ।

५० १०

७०

धातोर्णिच् प्रवर्त्तनायाम् ॥ ५२१ ॥

प्रवृत्तिजनकः व्यापारः प्रवर्त्तना, तदर्थे धातोः णिच्  
स्यात् । इचौ इतौ । णिचि वृद्ध्यादौ भावि ( ४२८ सू० )  
धातुसन्नायां सामान्यतः अपि गुणावादेशे भावयति । भाव-  
येत् । भावयतु । अभावयत् । वच-वाचयति । हन-हस्य  
( ४८१ सू० ) घत्वे ।

६० १

७०

७०

हनस्तङ्णप्चिणि ज्णिति ॥ ५२२ ॥

हन्तेः तङ् स्यात् जिति णिति च परे, न तु णपि चिणि  
च । डः इत् । इति नस्य तङि घातयति ।

६०

१

७०

६०

१०

अर्त्थातो पुक् णिचि—शा, सा ह्वेवेपिवान्तु

१०

युक् ॥ ५२३ ॥

णिचि परे अर्त्तेः आदन्तस्य च पुक् स्यात् शा, सादीनान्तु  
युक् । ऋ—अर्पयति । आतः स्था—स्थापयति या—याप-  
यति । शो—शायति सो—साययति ह्वे—ह्वाययति वे—  
वाययति पिबतेः पाययति ।

६० ६

१

क्रौड्जीनामच आत् चिस्फुरप्रजनार्थवी-

६० १० १०

यतेस्तु वा ॥ ५२४ ॥

णिचि परे एषाम् अचः आत् स्मात्, चिस्फुरादेस्तु वा ।

इति आस्वे पुकि क्री-क्रापयति इङ्-अर्ध्यापयति जि—जाप-  
यति । चि—चापयति चाययति । स्फुरस्फारयति स्फोर-  
यति । वी-वापयति वाययति पुरोवातः गर्भं ग्राहयति  
इत्यर्थः । अन्यत्र वाययति ।

५ः १ ५० ७० ६ः ११ ११  
भीस्मिङ्भ्यां तङ् हेतोर्भयस्मये तयोश्चात्

७  
णिचि ॥ ५२५ ॥

प्रयोजकात् भये स्मये च गम्यमाने भीस्मिङ्भ्याम्  
आत्मनेपद स्यात्, तयोश्च अचः आत् णिचि । तङ् इति  
आत्मनेपदसञ्ज्ञा । विस्मापयते ।

६ १० १० ७०  
भियो भीषो वा तङ् विषये ॥ ५२६ ॥

प्रागुक्तात्मनेपदविषये भियः भीषः स्यात् वा णिचि ।  
भीषयते, पक्षे भाययते । हेतुभये किम्, अस्त्रेण भाययति ।

पाते. पालो, ऽगती शातः शदेः, रोपस्तु वा रुहेः ।

दुषेदूषि, र्वा विकारे, ऽज्ञाने गमिरिणो णिचि ।

स्नेहद्वे लियो लापिः, सिधेः साधस्तु लौकिके । ३

प्रीजः प्रीणो णिचि भवेत्, धूजो धूनिश्च वा णिचि ।

पार्तः—प्रजाः पालयति । शद—पत्रं शातयति नाश-  
यति इत्यर्थः । गती तु शादयति गाः गमयति इत्यर्थः ।  
रुह-रोपयति रोहयति । दुष-दूषयति । चित्तविकारे तु,  
दूषयति दोषयति वा चित्तम् । इण-गमयति वक्ष्यमाणेन  
ऋक्षः । ज्ञाने तु प्रत्याययति । लिय-वृत्तं विलापयति ।

अन्यत्र लोहं विलाययति । सिधं अन्नं साधयति । अन्यत्र  
ग्रहं अरिष्टं सेधयति सेचयति इत्यर्थः । प्रीज्—प्रीणयति  
प्राधयति । धूज्—धूनयति धावयति ।

घटधातोः णिचि उपधाभूताकारस्य वृद्धौ ।

६ः ६ः

घटादिजनोजीर्यतौनामकमामचमोऽमन्त-

६ः ६ १० ७ ७ १ १

स्योपधाया—ऋस्वो—णौ—चिस्समुल्परं तु वा

६ १०

जागुश्च ॥ ५२७ ॥

णौ परे घटादीनां कमादिवर्जितस्य अमन्तस्य च उप-  
धायाः ऋस्वः स्यात्, चिस्समुल्परं णौ तु जागुश्च वा स्यात् ।  
णौ इति णिङ्णिचो ग्रहणाय । घटादिः ( सि० उ० ८२ पृ० )  
ज्ञेयः । इति ऋस्वे घटयति रण रणयति ध्वन-ध्वनयति  
इत्यादि । जन-जनयति जीर्यतेः जरयति । जृणातेस्तु जार-  
यति । अमन्तस्य गम-गमयति दम-दमयति । कमादेस्तु  
कम णिङि कामयते अम-आमयति चम-चामयति ।

६ ७ ६ ७ ६ ७ ६

शमा दर्शने यमो भोजने चलेः कम्पने श्रः

७ ७ ६

पाके मारणतोषणाचाक्षुषज्ञानेषु ज्ञापिः \*

॥ ५२८ ॥

---

\* चिस्समुल्परं तु वा इति अनुवर्तनीयम्, तेन चिण्परं  
अशामि अशमि इत्येव । एव णमुल्परं अपि ।

एषु अर्थेषु एषां ऋस्वः स्यात् णी, न अन्यत्र अर्थे । शमयति दर्शयति इत्यर्थः । अन्यत्र निशामयति आवयति इत्यर्थः । यमयति विप्र भोजयति इत्यर्थः । अन्यत्र आयामयति हस्तं व्यापारयति इत्यर्थः । पाकः विकृतिमात्रम् । अन्नं अपयति विकृदयति इत्यर्थः । अन्यत्र हस्तं आपयति स्वेदयति इत्यर्थः । चलयति शाखां कम्पयति इत्यर्थः । अन्यत्र चालयति शीलम् अन्यथाकरोति इत्यर्थः । जपयति मृगं मारयति तोषयति वा अर्थः । जपयति वेदं आवयति इत्यर्थः । चाक्षुषज्ञाने तु, ज्ञापयति नृपं दर्शयति इत्यर्थः ।

५०

६० १०

अनुपसर्गात् ज्वलं हलं ग्लां स्ना वमं नमां वा ॥ ५२६ ॥

अनुपसर्गात् एषा ऋस्वः वा स्यात् । तत्र ग्ला, स्ना, इत्यनयो. अप्राप्ते इतरेषा प्राप्ते विकल्पः । ज्वलयति ज्वालयति । ह्वलयति ह्वालयति । ग्लपयति ग्लापयति । स्नपयति स्नापयति । वमयति वामयति । नमयति नामयति । उपसर्गात् तु प्रज्वलयति इत्यादौ नित्यं ऋस्वः, प्रग्लापयति प्रस्नापयति इत्यादौ अऋस्वः । भू-णिचि लुङि (४५२ सू०) चङि वृद्धादौ प्राप्ते ( ४८६ सू० ) अजादेशात् प्राक् भू इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये जश्ऋस्वे मूलधातोः वृद्धौ आवादेशे ।

७० ७०

६०

१०

चङ् परे णावुपधाया ऋस्वोऽनग्लोपिशा-

६०

६० १०-१०

ऋदितां भ्राजादेस्तु वा ॥ ५३० ॥

चङ् परः यस्मात् तथाभूते णी परे उपधायाः ऋस्वः स्यात्, न तु अग्लोपिनः, शास्त्रे, ऋदितश्च, भ्राजादेस्तु वा । भ्राज

भास भाष जीव मील पीड कण रण वण भण अण लप लुप  
हेट भ्राजादि । इति उपधाङ्गम् ।

७ ७ ६ १  
चङुत्तरणिपरे लघुन्यभ्यासस्य सन्वदनग-

७  
लोपे ॥ ५३१ ॥

चङुत्तरवर्ती णिः परः यस्मात् तादृशे लघुवर्णे परे अभ्या-  
मस्य सनि इव कार्यं स्यात्, न तु धातोः अग्लोपे । इति  
सन्वद्भावे ।

६ १ ७ ७ ७  
ओरभ्यासस्यात् पुयण्जेध्ववर्णोत्तरेषु सनि

६ १ १  
श्रुवादेस्तु वा ॥ ५३२ ॥

सनि परे अङ्गस्य यः अभ्यासः तस्य उकारस्य स्थाने अत्  
स्यात्, अवर्णोत्तरपवर्गयण्जकारिषु परिषु, श्रुवादेस्तु वा । श्रु  
स्तु द्रु म्नु पुच्यु इति श्रुवादि । इति अभ्यासस्य उतः स्थाने अत्त्वे ।

६ ६ १ ७  
अभ्यासस्यात् इत् सनि ॥ ५३३ ॥

सनि परे अङ्गस्य यः अभ्यासः तस्य अतः स्थाने इत् स्यात् ।  
इति अतः इत्त्वे ।

६ १ ७  
दीर्घो लघोः सन्वद्भावे ॥ ५३४ ॥

सन्वद्भावविषये अभ्यामस्य लघोः स्थाने दीर्घं स्यात् ।  
इति दीर्घं ।

६० १०

७०

७०

खेलीपोऽनिडामिन्नात्विष्णावार्द्धधातुके ॥५३५॥

इट्, आम्, इत्, आलु, इष्णुभिन्ने आर्द्धधातुके परे खे-  
लोपः स्यात् । इति णिलोपे अबीभवत् । पु-अपीपवत् यु-  
अयीयवत् रु अरीरवत् लु अलीलवत् जु अजीजवत् । प्रादिषु  
किम्, अनूनवत् असूषवत् इत्यादौ सन्वद्भावे दीर्घ एव ।  
श्रुवादेस्तु अश्रुश्रुवत् अशिश्रुवत् इत्यादि । अग्लोपिनः—  
अवादिधीरत् । आस अशशासत् । ऋदित्-अचकाशत् ।

६० १०

६०

७०

७०

अभ्यासस्यात् स्मृदृत्वरस्तूप्रयां चङ्परि णौ

६० १० १०

६० ११ १०

चेष्टिवेष्ट्योस्तु वा गणकथयोस्त्वीच्च ॥ ५३६ ॥

चङ्त्तरे णौ परे स्मृादौनाम् अभ्यासस्य अदन्तादेशः स्यात्,  
चेष्टिवेष्ट्योस्तु वा, गणकथयोः ईत् च । स्मृ-असस्मरत् दृ-  
अददरत् त्वर-अतत्वरत् स्तृ अतस्तरत् प्रथ-अपप्रथत् । चेष्ट-  
अचचेष्टत् अचिचेष्टत् । वेष्ट-अववेष्टत् अविवेष्टत् । गण-अजी-  
गणत् अजगणत् । कथ-अचीकथत् अचकथत् ।

६० ११ १

७० ७०

दृङो गा वा सन्चङ्परि णौ ॥ ५३७ ॥

इङ्. गादेशः वा स्यात्, सन्परि चङ्परि च णौ परे ।  
इति गादेशे अध्यजीगपत्, पक्षे अध्यापिपत् ।

५

१० १० १० १०

ऋदुपधाच्चङ्परि णिर्ङिद्वा ॥ ५३८ ॥

ऋदुपधात् धातोः परः चङ्परि णिः वा ङित् स्यात् ।  
इति ङित्वे वृत्त-अवीवृत्तत्, पक्षे गुणे लघुपरत्वाभावात्

सन्वद्भावाभावेन अववर्त्तत् । लिटि तु अनेकाच्त्वेन क्राद्यनु-  
प्रयोगे भू-भावयाञ्चकार भावयाञ्चके । भावयाम्बभूव भाव-  
यामास । लुटि भावयिता । आशीर्लिङि खेः लोपे भाव्यात् ।  
लृटि भावयिष्यति । लृङि अभवयिष्यत् ।

इति णिच्प्रकरणम् ।

### सनन्तप्रकरणम् ।

५० ५० ५० ७०  
इष्टमाणाद्धातोः समानकर्तृकादिच्छायां

१० १

सन् वा ॥ ५३६ ॥

इष्टमाणात् इषिणा एककर्तृकात् धातोः सन् वा स्यात्  
इच्छार्थे । नः इत् । भवितुम् इच्छति इति वाक्ये सनि  
सनन्ततया ( ४२८ सू० ) धातुसंज्ञायां भू भू इति द्वित्वे अभ्या-  
सकार्ये इटि प्राप्ते ।

५० ६० १ १०

उग्रहगुहः सनो नेट् ॥ ५४० ॥

उवर्णान्तात् ग्रहेः गुहश्च परस्य सनः स्थाने इट् न स्यात् ।  
इति इटः निषेधे ( ३२८ सू० ) कित्त्वे गुणाभावे कर्तृलकारे  
अपि पररूपे बुभूषति । ग्रहेस्तु इटः निषेधे ।

६० १० ७०

ग्रहस्वप्प्रच्छां सम्प्रसारणं सनि ॥ ५४१ ॥

एषा सम्प्रसारण स्यात् सनि । इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे  
कित्त्वेन गुणाभावे हस्य ढत्वे भषि चरि षत्वे वृज् इत्यस्य  
धातुसंज्ञाया द्वित्वे आदिहल्शेषादौ अभ्यासकार्ये ( ५३३



सू०) इत्त्वे जिष्टञ्चति गुह जुष्टञ्चति । स्वप् सुषुप्सति बोध-  
देशतया ( १७८ सू० ) षत्वम् । प्रच्छेस्तु-सम्प्रसारणे ।

५० ५० ६० १०

किरादिभ्यः पञ्चम्यः सन इट् ॥ ५४२ ॥

क्लृ गृ ङ ध प्रच्छ एभ्यः परस्य सनः स्थाने इट् स्यात् ।  
इति इटि ककारस्य द्वित्वे तत्पूर्वस्य ऋतः उपधाभूतलघुत्वा-  
भावेन गुणाभावे द्वित्वादौ पिष्टृच्छिषति कृ-चिकरिषति  
धृ-दिधरिषति । ( ३२७ सू० ) कित्त्वे भिद-बिभित्सति रुज-  
रुरुञ्चति । इगुपधत्वाभावेन कित्त्वाभावात् न सम्प्रसारणम्  
यज यियञ्चति वच विवञ्चति । इणस्तु ।

६० ६० १० ७०

अबोधार्थेणः इडञ्च गमिः सनि— ॥ ५४३ ॥

अबोधनार्थस्य इणः इडञ्च स्थाने गमिः स्यात् । इति  
गम्यादेशे इणस्थानिकस्य परस्मैपदितया ( ५०४ सू० ) इटि  
जिगमिषति । बोधे गम्यादेशाभावे अजादितया इकारं  
विहाय षस्य द्वित्वे इत्त्वे प्रतीषिषति । कर्मणि भावे च  
वाच्ये गम्यादेशे आत्मनेपदितया इडभावे ।

६० १० ७० ६० १०

आदिष्टगमिहनचां दीर्घोऽनिटि तनोतेर्वा \*

॥ ५४४ ॥

आदिष्टगमेः हन्तेः अजन्तस्य च दीर्घः स्यात् अनिटि

\* लक्षणप्रतिपदोक्तयोः मध्ये प्रतिपदोक्तस्य एव ग्रहणम्  
इति न्यायेन अनादिष्टस्य एव ग्रहणे प्राप्ते आदिष्टेति विशेष-  
णम् ।

सनि परे, तनोतेस्तु वा । इति दीर्घे जिगांस्यते । इडः  
गमेः आत्मनेपदितया इडभावे अधिजिगांसते । हनः ( ४८१  
सू० ) घत्वे जिघांसति । अत्र इगुपधत्वाभावेन किञ्चा-  
भावात् न नलोपः ।

अजन्तस्य नुनृषति, क्त—दीर्घे इरि इकः दीर्घे चिकी-  
र्षति ।

५०

इवन्तर्धभ्रसृजदन्भस्वयूष्णिभरञ्जपिसनस्तन-

५० १० ६० १० १०

पतदरिद्रातेश्च सनो वेट् ॥ ५४५ ॥

इवन्तस्य ऋधादेः तनादेश्च परस्य सनः स्थाने इट् वा  
स्यात् । इति इटि दिव-दिदेविषति सिव-सिसेविषति ( ३३०  
सू० ) वान्तत्वात् किञ्चाभावेन गुणः । पक्षे ।

६० १० ७० ७० १० ७०

कवयोः शूठावनुनासिके भल्लि च क्ङिति

७० १०

कौ च ॥ ५४६ ॥

ककारस्य शः, वकारस्य च ऊट्, स्यात् किति ङिति अनु-  
नामिकादौ भल्लादौ क्विपि च परे । इति वस्व ऊटि यणि  
दित्वे हलादिशेषादौ दुद्यूषति सुस्यूषति । भ्रसृज—वा  
भर्जादेशे बिभर्जिषति बिभ्रञ्जति । सृ-सिस्वरिषति सुसू-  
र्षति । अस्य संयोगादितया ( ४६४ सू० ) वा इटि प्राप्ते  
अन्यसंयोगादेः नियमार्थम्, तेन सृ-सुस्यूषति इत्येव । यौत्या-  
देस्तु ( ५४० सू० ) उवर्णान्ततया इङ्निषेधे विभाषया इट्  
अभ्यासस्य उतः अस्वे यु-यियविषति युयूषति । ऊर्णु-अजा-

दितया ऊर्भामं विहाय द्वित्वे वा डित्वे च ऊर्णुनविषति  
ऊर्णुनुविषति, इडभावे ऊर्णून्षति । तन-तितनिषति, वा  
दीर्घे तितांसति तितंसति । पत-पिपतिषति, पत्ते ।

६० ६

३०

मौमाधुरभलभशकपतपदामच—इसुंरनि०

७०

१

१

ट्सन्वम्यासलोप—अ ॥ ५४७ ॥

एषाम् अचः इसुंः स्यात् अनिट्सनि परे, अभ्यासलोपश्च ।  
चकारः इत् । इति इति ( ४७१ सू० ) सस्य दत्वे चरि  
अभ्यासलोपे पित्सति । मा-मित्सति । दा दित्सति धा-  
धित्सति, संयोगादिसलोपे रभ-रिप्सते लभ-लिप्सते शक-  
शित्सति ।

६० १०

ज्ञाप्यापोरीत् ॥ ५४८ ॥

ज्ञापे आपश्च अचः स्थाने ईत् स्यात् अनिट्सनि, अभ्यास-  
लोपश्च । ज्ञापि-जिज्ञापिषति ज्ञीप्सति ।

६०

६०

१ १०

मुचोऽकर्मकस्य मोचो वा ॥ ५४९ ॥

अकर्मकस्य मुचः स्थाने मोचः स्यात् अनिट्सनि परे,  
अभ्यासलोपश्च । मोचते मुमुक्षते । अकर्मकस्य किं, वत्सं  
मुमुक्षति ( ५०५ सू० ) इडभावे हत विवृत्सति, तडि तु विव-  
र्त्तिषते । ( ५०६ सू० ) वा इटि निनर्त्तिषति निनृत्सति  
( ४६४, ४६५ सू० ) वा इटि वा दीर्घे च ह-विवरौषति विक्-  
रिषति वुवूर्षति । तृ-तितरीषति तितरिषति तितरीषति ।  
स्कु-स्तु संचिस्कीर्षति ।

५. ६. १.

स्मिङ्पुङ्शनज्यत्तिभ्यः सनः इट् ॥५५०॥

एभ्यः परस्य सनः स्थाने इट् स्यात् । इति इटि सिस्म-  
यिषते ( ५३२ सू० ) उतः अत्वे पिपविषते अशिशिषते अञ्जि-  
जिषति । ऋ-इटि ऋकारं विहाय इषभागस्य द्वित्वे प्राप्ते  
“कार्यमनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते” इति  
न्यायात् इषभागस्य अजादित्वे अपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन  
द्वित्वात् प्राक् ( ४८८ सू० ) न अजादेशनिषेधः, तेन गुणे  
अभाग विहाय रिषभागस्य द्वित्वे अरिरिषति, इङ्. णिचि  
सनि गाडादेशे अधिजिगापयिषते, पु-णिचि उतः अत्वे  
पिपावयिषति, यु-यियावयिषति । अन्यत्र तु, नु-नुनावयि-  
षति ।

६. १. ७. ५. ६. १.

स्तौतिख्योरेव षण्यभ्यासेणः सस्य षः ॥५५१॥

अभ्यासस्थेणः परस्य स्तौतिख्यन्तयोः एव सस्य षः स्यात्,  
षभूते सनि परे, न अन्यस्य । तुष्टूषति ( ४८७ सू० ) सम्प्र-  
सारणे सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । एतयोः किं, सिसे-  
धिषति । उपसर्गात् तु भवति एव, इण् कोः इत्यस्य एव  
नियमर्थत्वात् अस्य, तेन परिषिषेविषते परिषिषिच्छति ।  
षणि किम्, तिष्ठासति । अभ्यासेणः इत्युक्तेः न इह इण्-  
धातोः प्रतीषिषति ।

१.

६.

न खिदिसदिसहीनाम् ॥ ५५२ ॥

ख्यन्तानाम् एषां प्रागुक्तं षत्वं न स्यात् । सिस्वेदयिषति  
सिसादयिषति सिसाहयिषति । “समानार्थसनन्तात् तु न सन्

तुल्यार्थकः पुनः” इत्युक्तेः इच्छार्थकसनन्तात् न पुनः इच्छार्थकः सन्, स्वार्थसनन्तात् तु स्यात् एव ।

इति सनन्तप्रकरणम् ।

—

यङन्तप्रकरणम् ।

५. ५. ५.  
धातोरेकाचो हलादेः सूचिसूत्रमूत्राव्यर्त्य-  
५.०.१. ७. ७.०.१. ०.१.  
शूणीतिभ्यश्च पौनःपुन्ये भृशार्थे च यङ् शुभरु-  
५.०.१. ७.  
चस्तु भृशार्थे ॥ ५५३ ॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च एकाचः हलादेः धातोः सूचादेश्च यङ् स्यात्, शुभरुचस्तु भृशार्थे । ङः इत् । ङित्वात् आत्मनेपदम् ( ४३१ सू० ) द्वित्वे अभ्यासकार्यम् ।

६. १. ७.  
अभ्यासस्य गुणो यङ्तल्लुकोः ॥ ५५४ ॥

यङि परे तल्लुकि च सति अभ्यासस्य इकः गुणः स्यात् । इति गुणे धातुसंज्ञाया कर्तृलकारे शब्दादौ, बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत । अबोभूयिष्ठ । अनेकाच्त्वात् आभि क्ताद्यनुप्रयोगे बोभूयाञ्चक्रे बोभूयास्वभूव बोभूयामास । बोभूयिता । बोभूयिषीष्ठ । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । एकाचः किं, जाण्टदरिद्रादेः न । हलादेः किम्, अजादे न । सूत्रादेः अनेकाच्त्वात् अप्राप्तौ पृथग्यहणम् । सोमूच्यते सोमूत्रयते इत्यादि । एकाचः एव षोपदेशविधानात्

स्वरान्तसादित्वे अपि अनेकाच्त्वेन षोपदेशाभावात् सूच्या-  
देः न षत्वम् ।

५. ६. १. ७.  
हलो यस्य लोप आर्द्धधातुके ॥ ५५५ ॥

आर्द्धधातुके परे हलः परस्य यस्य लोपः स्यात् । यस्य  
इति यकारयुक्तस्य ग्रहणम् । यलोपे सोसूचाञ्चके सोसूचिता  
इत्यादि ।

६. ६. १. ७. ७. १.  
अकिताऽभ्यासस्य दीर्घो यङि तल्लुकि च  
॥ ५५६ ॥

ककारेदन्यस्य अभ्यासस्य दीर्घः स्यात्, यङि परे, तल्लुकि  
च । इति दीर्घं अटायते । ऋ-(४८६ सू०) गुणे अय्यं  
इत्यस्य अजादितया अकारं विहाय (४८४ सू०) अये  
इत्युक्तेः रसहितस्य र्यभागस्य द्वित्वे हलादिशेषे दीर्घं अरा-  
य्यते । दीर्घं ऊर्णनूयते । बेभिव्यते । यलोपस्य स्थानिव-  
त्त्वेन न गुणः बेभिदिता ।

५. ७. १.  
गत्यर्थेभ्यः कौटिल्ये यङ् ॥ ५५७ ॥

गत्यर्थेभ्यः कौटिल्ये अर्थे यङ् स्यात् । कुटिलं व्रजति वात्र-  
ज्यते ।

५.  
लुपसदचरजपजभदहदन्शगृभ्यो भावगर्हा-  
७.  
याम् ॥ ४५८ ॥

एभ्यः क्रियानिन्दायाम् अर्थे यङ् स्यात् । गर्हितं लुप्यति  
लोलुप्यते । एव सासद्यते ।

६ः

६ः

चरफलजपजभदहृदन्शसन्जामभ्यासस्य

१०

१० १०

७

७

१०

नुक् पदान्तवच्च यङि तल्लुकि च ॥ ५५६ ॥

यङि परे तल्लुकि च सति एषाम् अभ्यासस्य नुगागमः  
स्यात् । उकौ इतौ । इति नुकि पदान्तवद्भावात् अनुस्वारे  
पक्षे परसवर्णे च ।

६ः

५ः

६ः ६ः

१०

चरफलोर्भ्यासात् परस्यात् उत् ॥ ५६० ॥

अनयोः अभ्यासात् परस्य अतः स्थाने उत् स्यात्, यङि  
तल्लुकि च सति । इति उत्त्वे चचूर्यते चच्चूर्यते । पफुल्यते  
पम्फुल्यते । गर्हित गिरति ( ४१५ सू० ) लत्वे जेगिल्यते  
( ४८६ सू० ) गुणे सास्मर्यते ।

६ः

६ः

१०

अदुपधस्याऽनुनासिकान्तस्य नुक् पदान्त-

१० १०

वच्च ॥ ५६१ ॥

अदुपधस्य अनुनासिकान्तस्य अभ्यासस्य नुगागमः पदा-  
न्तवच्च स्यात्, यङि परे तल्लुकि च सति । ययस्यते । ( ४०४  
सू० ) डाभावे जाजायते, पक्षे जंजन्यते ।

६ः

वन्चुसन्सुध्वन्सुकसपतपदस्कन्दामभ्या-

६ः १०

सस्य नौक् ॥ ५६२ ॥

एषाम् अभ्यासस्य नीगागमः स्यात्, यङि परे, तल्लुकि च सति । कः इत् । इति नोक्ति अकितः इत्युक्तेः न दीर्घः वनीवच्यते स्रणीस्रस्यते पनीपत्यते ।

७. ६. १. ७.

हिंसायां हनो घीर्यङि ॥ ५६३ ॥

यङि परे हिंसायां हन्तेः घ्नीः स्यात् । जेघ्नीयते । हिंसायाः अन्यत्र आजघ्न्यते ।

६. १. ६. ७.

ऋत्वतो रीगभ्यासस्य यङ्यङ्लुकोः ॥ ५६४ ॥

ऋकारवतः धातोः अभ्यासस्य रीगागमः स्यात्, यङि तल्लुकि च । कः इत् । नरीनृत्यते जरीगृह्यते वरीवृत्यते परीसृश्यते ।

६. १. ७.

स्वपिवेजोः सम्प्रसारणं यङि ॥ ५६५ ॥

अनयो. सम्प्रसारणं स्यात् यङि । सोषुष्यते वेक्रीयते ।

६. १. ७. ७.

शीङोऽयङ् यि क्ङिति ॥ ५६६ ॥

किति ङिति च यकारे परे शीङः अयङ् स्यात् । अङौ इतौ । शाश्रय्यते । सिचस्तु सेसिच्यते ( १६२ पृ० १३ प० ) न षत्वम् ।

६. १. ७. ७. १. ७.

ऋतो रीङ् यि च्चौ चाकृत्सार्वधातुके ॥ ५६७ ॥

यादौ प्रत्यये च्चौ च परे ऋकारान्तस्य रीङ् स्यात्, न तु कृति सार्वधातुके च । ङ. इत् ।

इति रीङि चेक्रोयते ।

इति यङन्तप्रकरणम् ।



## यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

५० ५० ६० १० ७० १० १०  
अनुतो धातोर्यङो लुग्वान्प्रत्यये तु नित्यम्

॥ ५६८ ॥

उदन्तभिन्नात् धातोः परस्मै यङः लुक् वा स्यात्, अच्-  
प्रत्यये परे तु नित्यम् ।

७० १० ७० १०  
यङ्लुकि द्वित्वादि कर्तरि परस्मैपदम्-  
१० १०  
दादिवच्च ॥ ५६९ ॥

यङः लुकि सति यङन्तनिमित्तकद्वित्वादिकार्यं तदन्तात्  
कर्तरि परस्मैपदम् अदादिवत् शप् तल्लुग्रूपकार्यञ्च स्यात् ।  
भुवः यङः लुकि द्वित्वाभ्यासकार्यादौ बोभू इति धातुसञ्ज्ञा-  
याम् कर्तरि, परस्मैपदे शपि तल्लुकि च पक्षे तिपः ( ३८७  
सू० ) ईटि गुणे बोभवीति, रुस्वीः एव अपितः अपि यङ्लु-  
क्स्तु पितः एव वा इट् इति सिद्धान्तात् तसादेः न इट्  
बोभूतः बोभुवति । बोभूयात् बोभवीतु बोभोतु । अबोभवीत्  
अबोभीत् । लुङि सिचः लुकि अबोभूत् ।

७० ७० ७० १० १० १०  
यङ्लुकि क्यङ्लोपे च न गुणवृद्धौ आर्द्ध-  
७०  
धातुके \* ॥ ५७० ॥

\* आर्द्धधातुके इति निमित्तसप्तमी आर्द्धधातुके निमित्ते  
इति क्यङ्लोपः एव अन्वेति यङ्लुकोऽनिमित्तत्वात्, तेन तत्र  
आर्द्धधातुके परे अपि गुणवृद्धौ स्तः इति सिद्धान्तकौमुद्यां

आर्द्धधातुके परे यङ्लुकि क्यङि अलोपे च न गुणवृद्धी  
 स्याताम् । इति गुणनिषेधे उवङि बोभुवाञ्चकार । बोभु-  
 विता । बोभूयात् । बोभुविष्यति । अबोभुविष्यत् ( ५५६  
 सू० ) दीर्घे नट-नानदीति नानन्ति । नुकि उक्त्वे च चर-  
 चञ्चुरीति चञ्चूर्ति । फल-पफुलीति पफुन्ति । गम-जगमीति  
 जंगन्ति । जगत । जंगमति । जन-जजनीति जञ्जन्ति ।  
 जाजातः । जञ्जति । खन-चखनीति चखन्ति । चाखातः ।  
 नौकि-वनोवञ्चीति वनौवङ्क्ति ।

६०

६०

१० १०

७०

ऋत्वतोऽभ्यासस्य रुग्रिकौ च यङ्लुकि ॥५७१॥

यङ लुकि सति ऋकारवतः धातोः अभ्यासस्य स्थानं  
 रुग्रिकौ, चकारात् पूर्वप्राप्तः रौङ् पर्याग्रेण एते स्युः । चरी-  
 करोति चरिकरीति चर्करीति । ईडभावपक्षे चरीकर्त्ति  
 इत्यादि । एवम् ( ४०३ सू० ) गुणनिषेधे वृत्-वरीवृतीति  
 वरिवृतीति वर्वृतीति, पक्षे वरीवर्त्ति इत्यादि ।

तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्ट यङ्गणेन च ।

यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥

इत्युक्तकार्यपञ्चकं विहाय सर्वे मूलधातोः इव कार्यम्,  
 तेन ग्रहादेः ङिति सम्प्रसारणम् जागृढः । पाष्टुष्टः । स्वपादेः  
 किति एव सम्प्रसारणं सासुप्यात् । अप्रसिद्धत्वात् दिङ्मात्रम्  
 उदाहृतम् ।

इति यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

स्थितम् । भाष्ये तु वेभिदिता मर्द्धजिता इति उदाहृतं  
 तत् अनुसृत्य इह यङ्लुकि गुणवृद्धिनिषेधः अभिहितः ।

## नामधातुप्रकरणम् ।

आत्मनः पुत्रम् इच्छति इति वाक्ये ।

इच्छुसम्बन्धिन इष्यमाणात्—सुपः—क्यच्  
 १० १० ५० १० ५० ५० १०  
 वा न मान्ताव्ययेभ्यः काम्यच् तु तेभ्योऽपि ॥५७२॥

इच्छाकर्तृसम्बन्धिनः इष्यमाणार्थकात् सुबन्तात् क्यच् वा  
 स्यात्, न तु मान्तात् अव्ययाच्च । काम्यच् तु तेभ्यः अपि ।  
 क्यचः कचौ इतौ, काम्यचस्तु चः इत् । इति क्यचि सनाद्यन्त-  
 तया धातुत्वे ।

धातुप्रातिपदिकावयवस्य सुपो लुक् ॥५७३॥

धातोः, प्रातिपदिकस्य, च अवयवस्य सुपः लुक् स्यात् ।  
 इति सुपः लुकि ।

ईदस्य क्यचि च्चौ च क्यङ्क्यपोस्तु दीर्घः  
 १० ६० ७० ७ १० ७० १० १०  
 ॥ ५७४ ॥

क्यचि च्चौ च परे अवर्णस्य ईत् स्यात्, क्यङ्क्यपोस्तु  
 दीर्घः । इति अस्य ईत्त्वे कर्त्तरि लकारशबादौ पररूपे पुत्री-  
 यति । मित्रीयति । धनीयति । गाम्- ( ७१ सू० ) अवादेशे  
 गव्यति । नावम्-आवादेशे नाव्यति । क्यचि क्यङि च  
 नान्तस्य एव पदत्वस्वीकारः न अन्यस्य इति ( ६७ सू० ) न  
 बलोपः । राजानम्-पदत्वात् नस्य लुपि तस्य ( १५८ सू० )  
 अमिद्वत्त्वाभावेन अस्य ईत्त्वे राजीयति । कर्त्तरिम् ( ५६६

सू० ) रीडि कर्त्तयति । मातरम् मात्रीयति । वाचम् पद-  
त्वाभावात् न कुत्वम् वाच्यति । समिधम् समिध्यति ।

५० ६० ६० १० १० ७०  
हलः परयोः क्यच्क्वडोर्लोपो वाङ्धातुके  
॥ ५७५ ॥

आङ्धातुके परे हलः परयोः क्यच्क्वडोः लोपः वा  
स्यात् । लुटि क्यलोपे ( ५७० सू० ) न गुणः । समिधिता  
समिध्यिता । धनम्-धनःकाम्यति । किम्-किंकाम्यति स्वर-  
स्वःकाम्यति ।

१० ७०  
अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागङ्घ्रेषु  
॥ ५७६ ॥

एतेषु अर्थेषु एते क्यजन्ताः निपात्यन्ते । अशनं बुभुक्षते  
अशनायति । उदकं पातुम् इच्छति उदन्यति । धनम्  
अतिदृष्ट्या इच्छति धनायति ।

६० ७ १० ७०  
अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छायां सुङ्क् क्यचि ॥ ५७७ ॥

एतयोः एतदर्थे सुङ्गागमः स्यात्, क्यचि परे । उकौ  
इतौ । अश्वं यज्जुम् इच्छति अश्वस्यति । वृषम्-वृषस्यति गौः ।

६० १० ७०  
सर्वप्रातिपदिकानां सुङ्गसुङ्गौ लालसायां  
१० १० १०  
न प्रत्वञ्च \* ॥ ५७८ ॥

\* क्यचि इति अनुवर्त्तनीयं, तेन क्यचि परे सुङ्गसुङ्गौ  
स्तः इति व्याख्येयम् ।

लालसायां सर्वप्रातिपदिकानां सुङ्गसुङ्गी स्तः । सति  
निमित्ते तत्स्य न षत्वम् । दधि-दधिस्यात् दध्यस्यति ।  
मधु-मधुस्यति मध्वस्यति ।

५० ५० ५० १० ७ १०

उपमानात्—कर्मण आधाराच्चाचारे क्यच्  
॥ ५७६ ॥

उपमानात् कर्मणः आधाराच्च सुबन्तात् आचारे अर्थे  
क्यच् स्यात् । आचारश्च पोषणसम्माननादिरूपः व्यवहारः ।  
पुत्रम् इव आचरति भृत्यम् पुत्रीयति पोषयति इत्यर्थः ।  
नृपम् इव आचरति सचिवं नृपीयति सम्मानयति इत्यर्थः ।  
मित्रम् इव आचरति शत्रुं मित्रीयति पश्यति इत्यर्थः ।  
शिवम् इव आचरति द्विजं शिवीयति । विष्णुम् इव आच-  
रति शिवम् ( ५०० सू० ) दीर्घं विष्णूयति । प्रासादे इव  
आचरति कुव्या प्रासादीयति ।

५० १० १० १० १०

कर्तुः क्यङ्क्विपौ सलोपश्च न पदान्त-

१०

कार्यम् ॥ ५८० ॥

उपमानात् कर्तुः सुबन्तात् क्यङ्क्विपौ स्याता, सान्तस्य  
अन्त्यलोपश्च, तत्र न पदान्तकार्यम् ।

ओजसोऽप्सरसो नित्यमन्यस्य तु विभाषया \* ॥

क्यङः कङो इती । डिच्चात् आत्मनेपदम् । क्विपस्तु  
सर्वे इतः । ( ५७४ सू० ) दीर्घं हसः इव आचरति हसायते  
काकः । ओजः-ओजायते । अप्सरः-अप्सरायते । पयः-पया-

\* सर्वेषां नित्यसलोपे प्राप्ते व्यवस्थामाह ओजस, इत्यादि ।

यतै पर्यस्यते । यशः-यशायते यशस्यते । हरितवर्णा स्त्री  
हरिणी वक्ष्यमाणेन पुवङ्गावे हरितायते । श्वेनी-श्वेतायते ।  
कुमारी-कुमारायते । गुर्वी-गुरुयते । कोपधादेः निषेधात्  
पाचिकायते इत्यादि । क्विपि तु क्णः इव आचरति  
क्णति । कविः इव आचरति कवयति । श्रीः इव आच-  
रति श्रयति । अस्य अनेकाच्त्वाभावात् लिटि न आमुः,  
तैन शिआय ।

५० ७० ७० १० ६०  
भृशादिभ्योऽभूततङ्गावे भवत्यर्थे क्यङ् हलो

१००१०

लोपश्च ॥ ५८१ ॥

अभूततङ्गावे भवत्यर्थे भृशादिभ्यः क्यङ् स्यात्, तस्मिन्  
परि च हल. लोपः । भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्-  
सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्नमनस् रहस् शश्वत्  
ओजस् सुरजस् । इत्यादि भृशादि । अभृशः भृशः भवति  
भृशायते । सुमनसः सलोपे सुमनायते । भवत्यर्थे किम्,  
अभृशं भृशं करोति इत्यादौ न ।

५० १०

१००१०

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् उभयपदश्च ॥ ५८२ ॥

लोहितादिभ्यः डाजन्ताच्च क्यष् स्यात् । तदन्ताच्च उभय-  
पदम् । कषौ इतौ । लोहित चरित नील फेन मन्द्र हरित  
दास । लोहितादि । दीर्घे लोहितायते लोहितायति ।  
डाचः पटपटायते ।

५०

७०

१०

कष्टकुच्छाभ्यां क्रमणे क्यङ्— ॥ ५८३ ॥

आभ्यां क्रमणे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते  
पापं कर्तुम् उत्सहते इत्यर्थः । एवं कच्छायते ।

५. ५. ७. ५. ७.  
कर्मणो रोमन्यादावर्त्तने तपसश्चरणे ॥ ५८४ ॥

उद्गीर्णं चर्वणं रोमन्यः । आवर्त्तनम् अभ्यासः । आव-  
र्त्तने अर्थे रोमन्यात् कर्मणः, चरणे अर्थे तपसश्च कर्मणः,  
क्यङ् स्यात् । रोमन्यम् आवर्त्तयति रोमन्यायते । तप-  
श्चरति तपस्यति ।

५. ५. ७.  
कर्मभ्यां वाष्पफेनाभ्यामुदमने ॥ ५८५ ॥

आभ्यां कर्मभ्याम् उदमने अर्थे क्यङ् स्यात् । वाष्पम्  
उदमति वाष्पायते । फेन—फेनायते ।

५. ७.  
शब्दवैरकलहेभ्यः करणे ॥ ५८६ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करणे अर्थे क्यङ् स्यात् । शब्द करोति  
शब्दायते । वैरं—वैरायते, कलहं—कलहायते ।

५. ७.  
सुखादिभ्योऽनुभवे ॥ ५८७ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यः अनुभवे अर्थे क्यङ् स्यात् । सुख  
दुःख तप्त कृच्छ्र अलौक प्रतीप करुण कुशल सुखादि ।  
सुखम् अनुभवति सुखायते । दुःखम्—दुःखायते ।

५. ७. ५. ७. १.  
पुच्छादुदसने भाण्डात् समाचयने णिङ्—\*  
॥ ५८८ ॥

\* उदसनसमाचयनयोः आद्यौ उपसर्गौ उत्सर्गौ णिङ्गन्ते  
अपि प्रयोज्यौ इति उदाहरणेन ज्ञापितम् ।

आभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण एतयोः अर्थयोः णिङ् स्यात् ।  
णङो इती । डित्वात् आत्मनेपदम् । पुच्छम् उदस्यति  
उत्पुच्छयते । भाण्डानि समाचिनोति सम्भाण्डयते ।

५. ७. ५. ७. ७.  
मुण्डादिभ्यः कृतौ व्रताङ्गोजने तन्निवृत्तौ  
१. ५. ७.  
च वस्त्रात् समाच्छादने ॥ ५८६ ॥

मुण्डादिव्रतादिभ्यः एषु अर्थेषु णिङ् स्यात् । मुण्ड मित्र  
ल्लक्ष लवण । मुण्डादि । मुण्डं करोति मुण्डयते । पयः  
व्रतयति भुङ्क्ते इत्यर्थः । शूद्रान्न व्रतयति परिहरति ।  
वस्त्रं समाच्छादयति संवस्त्रयति ।

५. ७. १. १०. १.  
कलिहलिभ्यां कृतौ णिज—न्यलोपश्च \*  
॥ ५८७ ॥

आभ्या कृतौ णिच् स्यात्, अन्यलोपश्च । णचौ इती ।  
कलनं कलि. महत् हल हलिः । कलयति हलयति अग्लो-  
पित्वात् न सन्वद्भावः । अचकलत् । अचहलत् ।

५. १. १. ७.  
सत्यार्थवेदैकाजदन्तेभ्यः आपुक् च कृतौ  
॥ ५८८ ॥

सत्यादिभ्यः करणार्थं णिच् स्यात्, तस्मिन् च आपुक् ।  
चकौ इती । सत्यं करोति सत्यापयति । अर्थम्—अर्थाप-  
यति । वेदम्-वेदापयति । स्वम्—स्वापयति ।

\* अन्यलोपश्च इत्युक्तिः स्पष्टार्था, णिचः डिङ्भावस्य अग्रे  
वक्ष्यमाणत्वात्, तेन एव अस्य लोपसिद्धेः ।



५ः

७.

## पाशादिभ्योऽर्थविशेषे ॥ ५६२ ॥

अर्थविशेषे पाशादिभ्यः णिच् स्यात् । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणया उपगायति उपवीणयति । श्लोकैः उपस्तौति उपस्तोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । लोमानि अनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा सनह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । स्थूलादिभ्यः अपि करणार्थं णिच्, तत्र स्थूलादीनां स्थवाद्यादेशाः । यथा—

स्थूलः स्थवः स्थिरः स्थः स्याद् दूरो दव उरुर्वरः ।

पृथुः प्रथः प्रियः प्रः स्यात् क्षिप्रः क्षेपो मृदुस्मृदः ॥

कशः कशो बहुभूर्ः स्याद्वाढः साधो गुरुर्गरः ।

अन्तिकश्च भवन्नेदो दीर्घो द्राघो दृढो द्रढः ॥

भृशो भ्रशो युवाल्पी वा कन् स्यात् पक्षे युवा यवः ।

क्षुद्रः क्षोदः प्रशस्यः श्रो ऋस्वो ऋस इतीष्यते ॥

बहुलश्च भवेद्बहो वृद्धो वर्षस्तथा भवेत् ।

णिचीमनीष्टे आदेशा इयसौ च क्रमादिमे ॥

एषु डिङ्दनेकाचष्टिलोपः स्यात्ततो भवेत् ।

विनो मतोश्च लुक् तेषु प्रकृतेः पूर्वरूपता \* ॥

स्थूलं करोति-स्थवयति । स्थिरम्-एकाजदन्तत्वात् आपुकि स्थापयति । दूरम्-दवयति इत्यादि । तनुम्-डिङ्गन्नावे टिलोपे

\* पूर्वरूपता इति पूर्वरूपकारकतायाः अपि उपलक्षणं, तेन सीताहरणम् आचष्टे इत्यत्र सीता हारयति इत्यादि-प्रयोगः, तत्र कृतो लोपे प्रकृतिवत् कर्मकारकत्वम् । प्रपञ्चितञ्च एतत् शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः ।

तनयति । लङ्घुम्-लघयति । आख्यानार्थे अपि सर्वनामभ्यः  
णिच् । तत्र विनः मतुपश्च लुकि प्रकृतेः पूर्वरूपता । सग्वि-  
णम् आचष्टे स्रजयति । ईक्षन्तम्-ईक्षयति । श्रीमन्तं  
श्रीमतीं वा आचष्टे आययति ।

५ः ७ १

कण्डूदिभ्यः स्वार्थे यक् ॥ ५८३ ॥

कण्डूप्रभृतिभ्यः धातुनामरूपेभ्यः स्वार्थे यक् स्यात् । कः  
इत् । कण्डूदि ( सि० उ० २३७ पृ० ) । कण्डूयते महीयते  
चित्रीयते क्लीणीयते । ईर्यति ईर्यते ।

इति नामधातुप्रकरणम् ।

## आत्मनेपदप्रकरणम् ।

५ १ ७

ङित आत्मनेपदं—कर्त्तरि— ॥ ५८४ ॥

कविकल्पद्रुमगणपाठे ङकारेतः धातोः आत्मनेपदं स्यात्,  
कर्त्तरि । एधङ्-एधते । शीङ्-शेते । आसङ्-आस्ते । वसङ्-  
वस्ते ।

७

५ः

कर्मव्यतिहारेऽह्रगतिहिंसार्थहसजल्पान्येभ्यः

॥ ५८५ ॥

हृभिन्नगत्यर्थहिंसार्थहसजल्पान्येभ्यः सर्वेभ्यः धातुभ्यः  
कर्मव्यतिहारे कर्त्तरि आत्मनेपदं स्यात् । एकजातीयक्रिया-  
करणं कर्मव्यतिहारः । लु-व्यति लुनीते अन्यकर्तृकलवनजा-  
तीयं लवनं करोति इत्यर्थः । अस-व्यतिस्ते ( ५२० सू० ) षत्वे  
व्यतिषाते व्यतिषते व्यतिषे ( ४४१ सू० ) सलोपे व्यतिष्वे ।

६० १० ७०

अस्तेर्ह एति ॥ ५८६ ॥

एकारादौ परे अस्तेः हः स्यात् । इति ह्यादेशे अस्तेः  
अलोपे पररूपे व्यतिहे । गत्यर्थादौ तु व्यतिगच्छन्ति व्यति-  
खादन्ति । व्यतिहसन्ति व्यतिजल्पन्ति । हरतेस्तु भवति एव,  
व्यतिहरते ।

विपराभ्या परस्यात्र जयतेऽरात्मनेपदम् ।

परिव्यवेभ्यः क्रीणातेऽस्तङ् स्यात् कर्त्तरि नेर्विशः ३ ।

आडो दीऽसुखविस्तारे शपथे शपतेऽर्भवेत् ।

पर्यन्वाडः क्रीडः ६ स्यादकूजार्थात् ७ तङ्समः ।

आडो नीतेः ८ पृच्छतेऽश्च क्षमायामागमेऽर्भवेत् ।

नाथतेऽराषिषि भवेत् जिज्ञासायान्तु शिञ्जतेः १२ ।

हर्षात् भक्षाय वासाय लेखनार्थात् किरस्तु १३ तङ् ।

अपात् कर्त्तरि सुट् तस्य चतुष्पादेऽथ पक्षिणि ।

प्रतिज्ञाया, निर्णयार्थमाश्रयेऽभौष्टबोधने ।

वर्त्तमानात्तिष्ठतेऽस्तङ् तथा कर्मविवर्जितात् १५ ।

देवपूजासङ्गमयोर्मन्त्रा मार्गगतौ तथा ।

उपात्तङ् १६ तिष्ठतेऽथैव मन्त्रसाधनकाच्च १७ तङ् ।

तथा सम्प्रपरिभ्यस्थ १८ उदऽश्चानूर्ध्वकर्मणि ।

स्वाङ्गकर्माकर्मकात् २० तङ्द्विभ्या तपतेऽर्भवेत् ।

विजयते पराजयते । १ । परिक्रीणीते एवं वेः अवाच्च ।

तङ् आत्मनेपदम् । २ । निविशते । ३ । आदत्ते सुखविस्तारे

तु सुखं व्याददाति । ४ । कृष्णाय शपते गोपी । ५ । परिक्री-

डते अवक्रीडते । ६ । संक्रीडते, कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । ७ ।

आनुते । ८ । आपृच्छते । ९ । कालम् आगमयते सहते न

त्वरते इत्यर्थः । १० । मोक्षं नाथते मोक्षः मे भूयात् इति प्रार्थ-  
यते इत्यर्थः । ११ । शास्त्रं शिञ्जते ज्ञातुम् इच्छति इत्यर्थः । १२ ।  
हर्षेण भक्षार्थी वासार्थी वा वृषः श्वा कुक्कुटः वा अपस्किरतेः  
अन्यत्र अपकिरति । १३ । शब्दं नित्यम् आतिष्ठते प्रति-  
जानीते इत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः कर्णादीन्  
निर्णेतृत्वेन आश्रयति इत्यर्थः । रामाय तिष्ठते सीता स्वाभि-  
प्रायं प्रकाशयति इत्यर्थः । १४ । तिष्ठते । १५ । विष्णुम् उप-  
तिष्ठते पूजयति इत्यर्थः । गङ्गा यमुनाम् उपतिष्ठते तथा  
सङ्गच्छते इत्यर्थः । साधुम् उपतिष्ठते मैत्रीकरोति इत्यर्थः ।  
पत्न्याः काशीम् उपतिष्ठते प्राप्नोति इत्यर्थः । १६ । गायत्र्या  
सूर्यम् उपतिष्ठते । १७ । सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते परितिष्ठते । १८ ।  
ग्रामात् उत्तिष्ठते उत्पद्यते इत्यर्थः । ऊर्ध्वं कर्मणि तु आसनात्  
उत्तिष्ठति । १९ । उत्तपते वितपते शीर्षम् । २० । उत्तपते  
वितपते वा । २१ ।

हृनो २२ यम२३स्तथाभूतादाङ् कर्त्तरि तङ् भवेत् ।

समः कर्माविवक्षायां गम्य२४त्ति २५श्च२६दृशो २७ भवेत् ।

उपसर्गादस्यते२८स्तडूहते२९श्च विभाषया ।

निसंव्युपेभ्यो ह्ययतेः ३० स्रङ्घायामाङ् ३१ एव तङ् ।

सूचने, भर्त्सने, दुष्टे सहसैव प्रवर्त्तने ।

सतो गुणान्तराधाने, सेवायां विनियोजने ।

कथने च कज३२स्तङ् स्यादधेस्तु ३३ सहने तथा ।

वेः शब्दकर्मणस्तस्मात् ३४ कर्मणा रक्षिताच्च ३५ तङ् ।

शास्त्रार्थवेदनेनैव सम्माने तत्त्वनिश्चये ।

उत्क्षेपणे प्रार्थने च ऋणनिर्यातने तथा ।

अन्तिकप्रापणे भृत्या व्यये चापनये तथा ।

अमूर्त्ते कर्त्तृगे कर्मण्येषु तङ् नयते ३६ भवेत् ।

जरः आहते, पादम् आयच्छते आहते आयच्छतै वा ।  
 २२ । २३ । सङ्गच्छते । २४ । समृच्छते । २५ । संशृणुते । २६ ।  
 सम्पश्यते । २७ । निरस्यते निरस्यति । २८ । समुहते समु-  
 हति । २९ । निह्वयते संह्वयते । ३० । कृष्णः कंसम् आह्वयते,  
 अन्यत्र आह्वयति । ३१ । उत्कुरुते हिंसाद्यनिष्टरूपम् अपकारं  
 सूचयति इत्यर्थः । शत्रून् अपकुरुते भर्त्सयति इत्यर्थः । परदा-  
 रान् प्रकुरुते सहसैव तेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । स्वर्णस्य उपस्कृ-  
 रते कुण्डलादिरूपान्तरं प्रापयति इत्यर्थः । अत्र कर्मणि  
 षष्ठी । साधून् उपकुरुते सेवते इत्यर्थः । शतं \* प्रकुरुते विनि-  
 युङ्क्ते इत्यर्थः । गाथाः प्रकुरुते कथयति इत्यर्थः । ३२ । शत्रून्  
 अधिकुरुते सहते इत्यर्थः । ३३ । शब्दं विकुरुते । ३४ । छात्रा  
 विकुर्वन्ते विकारं लभन्ते । ३५ । गुरुम् उपनयते शास्त्रज्ञान-  
 लाभेन सम्मानयति । शास्त्रम् उपनयते तत्त्वेन निश्चिनोति  
 इत्यर्थः । दण्डम् उन्नयते उत्क्षिपति । राजानम् उन्नयते  
 प्रार्थयते । राजकरम् उन्नयति विगणय्य शोधयति इत्यर्थः ।  
 भृत्यान् उन्नयते भृतिदानेन अन्तिकं प्रापयति इत्यर्थः । धनम्  
 उन्नयते व्ययितं कराति इत्यर्थः । शिष्यम् उपनयते उपनयन-  
 सस्कारेण अन्तिकस्थं करोति इत्यर्थः । क्रोधं विनयते शम-  
 यति इत्यर्थः । कर्तृगं किम्, गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्त्तं  
 किम्, व्रणं विनयति । ३६ ।

उत्साहे चाप्रतिहतौ वृद्धौ च क्रमतेस्तु ३७ तङ् ।

परोपाभ्याञ्चेतरार्थं ३८ तङ्गाडो ३९ ज्योतिरुद्गमे ।

---

\* कर्मणि षष्ठी वक्ष्यमाणेन कृजः प्रतियत्ने इति ६८७  
 सूत्रेण ।

प्रोपाभ्या तङ् ४० समारम्भे वे. पादचलनार्थकात् ४१ ।

विभाषया क्रमेस्तङ् स्यादुपसर्गविवर्जितात् ४२ ।

निङ्गवे चोऽ३२५कर्मकाच्च ४४ सप्रतिभ्यामचिन्तने ४५ ।

यत्ने च ज्ञानपूर्वोक्तौ विमतावुपसान्वने ।

प्रार्थने च वदेऽ३६व्यक्ते सम्भूयोच्चारणे ४७ तु तङ् ।

अनोरकर्मका ४८ द्व्यक्ते सहोक्ते विमते तु वा ४९ ।

अवाङ्मिरः ५० कर्त्तरि तङ् प्रतिज्ञाया सम५१स्तथा ।

उदञ्चरः ५२ कर्मयुक्तात् समो ५३ युक्तात् तृतीयया ।

तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे दाणः सपूर्वकात् ५४ तङ् ।

उपपूर्वाद्दिवाहार्यं यम५५स्तङ् कर्त्तरौष्यते \* ।

अध्ययनाय क्रमते उत्सहते इत्यर्थः । शास्त्रे बुद्धिः क्रमते न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । शास्त्राणि क्रमन्ते वृद्धान् इत्यर्थः । ३७ । एव पराक्रमते उपक्रमते, अर्थस्तु तदन्य ३८ । सूर्यः आक्रमते । ३९ । प्रक्रमते उपक्रमते आरभते इत्यर्थः । ४० । विक्रमते वाह, पदभ्या चलति इत्यर्थः । ४१ । क्रमते क्रामति । ४२ । शतम् अपजानीते अपलपति इत्यर्थः । ४३ । सर्पिषा जानीते प्रवर्त्तते इत्यर्थः । ४४ । सञ्जानीते प्रतिजानीते, चिन्तने तु सञ्जानाति स्मरति इत्यर्थः । ४५ । चेचे वदते यतते इत्यर्थः । शास्त्रे वदते ज्ञानपूर्वं वदति । विमती, क्षेत्रे विवदन्ते । भृत्यान् उपवदते सान्वयति इत्यर्थः । नृपम् उपवदते प्रार्थयते इत्यर्थः । ४६ । संप्रवदन्ते विप्राः सम्भूय व्यक्त वदन्ति इत्यर्थः । ४७ । अनुवदते । ४८ । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः विप्राः वा व्यक्त सम्भूय विरुद्धं वदन्ति इत्यर्थः । ४९ ।

\* तृतीया चेत् इति अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीयेति २, ३, २३ सूत्रस्थवार्त्तिकेन इति शेषः ।

अवगिरते । ५० । संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः । ५१ । धर्मम्  
उच्चरते उल्लङ्घ्य गच्छति, अन्यत्र उच्चरति उपरिष्ठात् गच्छति  
इत्यर्थः । ५२ । पादेन सच्चरते । ५३ । वेश्यया संयच्छते अभी-  
ष्टम् वेश्यायै ददाति इत्यर्थः । ५४ । भार्याम् उपयच्छते । ५५ ।  
तङ् ज्ञा, ५६ शुश्रूष्य ५८ पश्यते ५९ च सनन्तात्कर्तरीयते ।

अनोजिज्ञासतेनैव प्रत्याङ्भ्याच्च तथा श्रुवः ।

स्वराद्यन्तोपसर्गात्तङ् युजे ६० न यज्ञपात्रके \* ।

अपालने भुजे ६१ स्तङ् स्यात् क्षुवः ६२ संपूर्वकात्तु तङ् ।

अस्मृत्यर्थस्य धातोर्यत् कर्माण्यन्तस्य चेद्भवेत् ।

ण्यन्तस्य कर्त्ता स, तदा तस्मात् ण्यन्तात् ६३ भवेत्तु तङ् ।

णिजन्ताच्च गृध्रे ६४ वच्चेः ६५ प्रतारार्थे तु तङ् भवेत् ।

क्रविकल्पद्रुमग्रन्थे जित्वेन पठितास्तु ये ।

णिजन्ताश्चोभयपदास्तेभ्यस्तङ् ६६ कर्त्तृगे फले (उद्देश्ये) ।

अपाह्नदो ६७ यमो ६८ ग्रन्थे समुदाङ्भ्यस्तथैव तङ् ।

उपसर्गादृते ज्ञ ६९ च तथा तङ् कर्त्तृगे फले (उद्देश्ये) ।

समीपस्थपदेनैव कर्त्तृगस्य फलस्य (उद्देश्यस्य) चेत् ।

द्योतनं स्यात्तदा तत्र तङ् कर्त्तरि ७० विभाषया ।

जिज्ञासते । ५६ । शुश्रूषते । ५७ । सुस्मर्षते ५८ । दिदृक्षते ।  
५९ । अनोजिज्ञास्तु अनुजिज्ञासति । तथा प्रतिशुश्रूषति आशु-  
श्रूषति स्वराद्युपसर्गात् उद्युङ्क्ते । स्वरान्तोपसर्गात् प्रयुङ्क्ते  
नियुङ्क्ते । यज्ञपात्रकर्मकात्तु न । ६० । अन्नं भुङ्क्ते सुखं  
भुङ्क्ते । अपालने किं, भूमिं भुनक्ति । ६१ । संच्छुते शस्त्रम् ।  
६२ । दर्शयते नृपः सेवकान् अणिकर्म चेत् न ण्यन्तस्य कर्त्ता  
तदा तु मृत्मान् दर्शयति नृपं सचिवः । ६३ । वच्चयते ६४ गर्ह-

\* स्वरादेः स्वरान्ताच्च उपसर्गात्, तेन दुर्निभ्यां न ।

यते ६५ शत्रुं प्रतारयति इत्यर्थः । यजति यजते । अत्र  
 कियायाः फले (उद्देश्ये) कर्तृगामिनि यजते इत्येव । ६६ ।  
 एवं नयते हरते कुरुते इत्यर्थादि । न्यायम् अपवदते । ६७ ।  
 ब्रौह्मीन् सयच्छतै भारम् उद्यच्छते । वस्त्रम् आयच्छते ग्रन्थे  
 तु वेदम् उद्यच्छति । ६८ । जानोते ज्ञातुं यतते इत्यर्थः । ६९ ।  
 स्त्रं यज्ञं यजति यजते वा । स्वर्गकामः यजति यजते ७०  
 वा ।

इति आत्मनेपदप्रकरणम् ।

परस्मैपदप्रकरणम् ।

५० १० ७०

जित उभयपदं कर्त्तरि \* ॥ ५८७ ॥

जकारेतः धातोः उभयपदं स्यात् कर्त्तृवाच्ये असति  
 विशेषे । नयति नयते ।

५० ५० १०

जिड्डिड्भ्यामन्यस्मात् परस्मैपदम् ॥ ५८८ ॥

जितः ङितश्च अन्यस्मात् धातोः परस्मैपदं स्यात्, कर्त्तरि  
 वाच्ये । भू-भवति । चित-चेतति ।

परानुभ्या करोतेः १ स्यादतिप्रत्यभितः क्षिपः २ ।

परिर्मृषः ३ प्राद्वह ४ च व्याड्परिभ्यो रमे ५ स्तथा ।

उपाद्रमे ६ विक्ल्वेन परस्मैपदमिष्यते ।

बुधेर्युधेर्नशेर्ण्यन्तात् प्रवतेर्द्रवतेरिङः ।

\* जितः इति णिजन्तस्य अपि उपलक्षणम् १८२ पृ  
 १३ पं का० णिजन्तेभ्यः उभयपदविधानात् ।



स्रवतेश्च जनेष्वैव परस्मैपदमन्वशात् । ७,—१४

अदिं विना भोजनार्थात् १५ चलनार्थाच्च १६ पण्डिताः ।

अणावकर्मकात्प्राणिकर्तृकाच्च णिजन्तः ।

परस्मैपदमिच्छन्ति कर्त्तृगेऽपि क्रियाफले १७ ।

पिबति नृत्यति हित्वा दमिमायममायसम् ।

वचि परिमुहिं मुक्त्वा वदति वसति तथा ॥

परा करोति अनुकरोति । १ । अतिक्षिपति प्रतिक्षिपति  
अभिक्षिपति । २ । परिमृषति । ३ । प्रवहति । ४ । विरमति  
आरमति । ५ । उपरमति उपरमते वा । ६ । बोधयति । ७ ।  
योधयति । ८ । नाशयति । ९ । प्रावयति । १० । द्रावयति ।  
११ । अध्यापयति । १२ । स्त्रावयति । १३ । जनयति । १४ ।  
भोजयति । १५ । चलयति । १६ । शाययति बालं माता ।  
१७ । प्राणिकर्तृकात् किम्, शोषयते धान्य कालः । अदेस्तु  
आदयते । एव पाययते नर्त्तयते दमयते आयामयते आयास-  
यते । वाचयते परिमोहयते वादयते वासयते । अत्र चलनार्थतया  
भोजनार्थतया अकर्मकतया वा फलस्य कर्त्तृगत्वेन प्राप्तौ अप-  
वादः \* ।

इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

भावकर्मप्रकरणम् ।

५० १० ७:

धातोस्तङ् भावकर्मणोः— ॥ ५८८ ॥

भावे कर्मणि च वाच्ये धातोः तङ् स्यात् ।

\* प्राप्तौ परस्मैपदप्राप्तौ, अपवादः विनयाव्युदासः ।

७. १.

सार्वधातुके यक् ॥ ६०० ॥

भावकर्मणोः सार्वधातुके परे धातोः यक् स्यात् । कः  
इत् ।

७. ६.

१.

भावे तङ् आद्यवचनम् ॥ ६०१ ॥

भावे वाच्ये तङ् आद्यवचनम् एव प्रयुज्यते । भावः  
धात्वर्थः । स च धातुना बोधितः अपि तङ् अनूद्यते एकः  
हौ इत्यादौ प्रथमायाः इव अनुवादकत्वे अपि पदसाधुत्वार्थम्  
एव तस्य प्रयोगः । तत्कर्तुश्च प्रत्ययेनाभिहितत्वाभावेन तद्वा-  
चकात् तृतीया । त्वया मया अन्यैः वा भूयते । भूयेत । भूय-  
ताम् । अभूयत । लुङि तु अङागमे ।

१०.

७.

७.

चिण् भावकर्मणोस्तानि ॥ ६०२ ॥

भावकर्मवाचिनि तानि परे धातोः चिण् स्यात् । चणी  
इती । इति चिणि वृद्धौ आवादेशे च ( ४६२ सू० ) तनः  
लुपि अभावि । लिटि बभूवे । लुटि तु ।

७.

५.

उपदेशेऽज्हनग्रहट्टिशिभ्यः स्थसिजाशीर्लिङ्-

६.

१०. १.

१०. १.

७.

लुटामिट् वा चिण्वच्च भावकर्मणोः ॥ ६०३ ॥

उपदेशे अजन्तात् हनादिभ्यश्च भावकर्मणः गम्यमानयोः  
स्यादीना स्थाने इट् वा स्यात्, स च चिण्वत् । इति इटि  
चिण्वद्भावात् वृद्धौ भाविता । पक्षे वलादिनिमित्ते इटि

भविता । आशीर्लिङि भाविषीष्ट भविषीष्ट । लटि भावि-  
 ष्यते भविष्यते । लङि अभविष्यत अभविष्यत । अनुभव-  
 तेष्व सकर्मकत्वात् ( ३४१ सू० ) कर्मणि लकारः, तेन तिङा  
 उक्तत्वात् कर्मणि प्रथमा कर्तुश्च अनुक्तत्वात् तृतीया अनुभूयते  
 आनन्द. जनेन त्वया मया वा । अनुभूयेते सुखदु खे । अनु-  
 भूयन्ते विषयाः । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् अन्वभ-  
 विषाताम् । अन्वभाविषत अन्वभविषत । भावेस्तु णिलोपे  
 भाव्यते । अभवि । चिखत्पक्षे णिलोपे अभविषाताम्  
 ( ५३५ सू० ) इटि णिलोपाभावे अभवयिषाताम् । भावया-  
 च्चक्रे भावयाम्बभूवे भावयामासे इत्यादि । भाविता भाव-  
 यिता । भावयिषीष्ट भाविषीष्ट । भावयिष्यते भाविष्यते ।  
 मनन्तात् तु बुभूष्यते । यङन्तात् बोभूष्यते । यङ्लुगन्तात्  
 वोभूयते । स्तु-स्तूयते अस्तावि अस्ताविषाताम् अस्तोषा-  
 ताम् । ऋ—( ४८६ सू० ) गुणे अर्थ्यते । आरि-आरिता  
 अर्त्ता । स्मृ—स्मर्यते स्मारिता स्मर्त्ता । कृज् ( ४१३ सू० )  
 रिङि क्रियते अकारि कारिता कर्त्ता । सृ-स्त्रियते असारि  
 सारिता सर्त्ता । हन्यते अघानि अबधि । अघानिषाताम्  
 अबधिषाताम् अहसाताम् । घानिता हन्ता । सम्प्रसारणे  
 गृह्यते अग्राहि ग्राहिता ग्रहीता । दृश्यते अदर्शि । अदर्शि-  
 षाताम् अदृक्षाताम् । दर्शिता द्रष्टा । ( ४०८ सू० ) नलोपे  
 मन्य-मथ्यते । इदितस्तु न, वदि-वन्यते । यज-इज्यते । वच-  
 उच्यते । स्वप-सुप्यते । शीङः ( ५६६ सू० ) अयङि श्य्यते ।  
 जनः ४०४ सू० ) वा डा जायते जन्यते, खायते खन्यते ।  
 तनोते. अपि वा डाम् इच्छन्ति । तायते तन्यते । ( ४७५  
 सू० ) ईच्चे दा-दौयते धा-धीयते मा-मीयते स्था—  
 स्थीयते गा-गीयते पा-पीयते । लुङि तु ॥

६. १. ७. ७. ७. ७. १.  
आतो युक् चिणि कृति जिति णिति च ॥६०४॥

आदन्ताना युगागमः स्यात् चिणि, कृति जिति णिति च परे । उक्तौ इतौ । इति युक्ति अदायि । अदायिषाताम् ( ४७३ सू० ) इत्वे अदिषाताम् अधायि अधायिषाताम् अधिषाताम् इत्यादि । शमेः णिचि णिलोपे शम्यते । लुङि ( ५२७ सू० ) वा ङ्गस्वे अशामि अशमि । शामिता शमिता शमयिता । श्यन्तत्वाभावे शम्यते ( ४६३ सू० ) वृद्धिनिषेधे अशमि । नमेस्तु अनिट्कत्वात् वृद्धौ अनामि । कामादेस्तु अकामि अचामि अवामि ।

६. ७ १ १  
भन्जेञ्चिणि नलोपो वा ॥ ६०५ ॥

चिणि परे भन्जेः नलोपः वा स्यात् । अभाजि अभञ्जि \* ।

६. १. ७. १. ५. १. २.  
लभेनुं चिण्मुलोर्वीपसर्गात् तु नित्यम् ॥६०६॥

चिणि णमुलि च परे लभेः नुमागमः वा स्यात्, उपसर्गात् तु नित्यम् । अलाभि अलम्भि । प्रालम्भि, उपालम्भि । द्विकर्मकाणां तु ।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्कष्वहाम् ।

बुद्धिभन्नाद्ययोः शब्दकर्मणाञ्च निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां श्यन्तानां लादयो मताः ।

दुह्यादयः कारके वक्ष्यन्ते । गौ दुह्यते पयांसि । राजा

\* नलुपः इव नलोपस्य अपि पूर्वं सिद्धत्वोक्त्या अभाजि इत्यत्र उपधाकारस्य वृद्धिः, सति तु असिद्धत्वे अकारस्य उपधाभूतत्वाभावात् न वृद्धिः ।

अर्थं याच्यते । बाल' ग्रामं नीयते क्रियते कथ्यते उह्यते वा ।  
 भोज्यते विप्रम् ओदनः, ओदनं विप्रः वा । बोध्यते बाल धर्मः,  
 धर्मं वा बालः । अन्येषां तु बालः घटं दर्श्यते कार्य्यते इत्यादि ।  
 अकर्मकाणाम् अपि कालदेशादिकर्मणा कर्मणि भावे च  
 लकारः इष्यते । मासः मासं वा स्थीयते जनेन ।

इति भावकर्मार्थतिङ्प्रकरणम् ।

### कर्मकर्तृप्रकरणम् ।

उत्पत्तिमात्रे कर्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके ।

इत्युक्तादिशा कर्मणः यत्र कर्तृत्वविवक्षा तत्र कार्य्यभेदम् आह ।

३                      ३                      १०                      १  
 कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म-  
 १० १० १०                      ५०  
 वत् न त्वपचदुहसकर्मकेभ्यः ॥ ६०७ ॥

कर्मस्थया क्रियया समानाधिकरणव्यापारः कर्त्ता कर्म-  
 वत् लकाररूपं कार्य्यं लभते, पचदुहभिन्नसकर्मकेभ्यस्तु न ।  
 धातोः अर्थं क्रिया, सा च फल व्यापारश्च, तत्र फलस्य कर्म-  
 स्थत्वं व्यापारस्य कर्त्तृस्थत्वम् । तथाच कर्मस्थफलेन समा-  
 नाधिकरणः व्यापारः यत्र धात्वर्थः विवक्ष्यते तत्र कर्मकर्त्तृ-  
 व्यवहारः । तत्र धातुविशेषव्यवस्था ।

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः ।

कर्त्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः ॥

कार्य्यञ्च यक् चिण् चिण्वदिट् तङ् च इति । तत्र कर्म-  
 स्थभावके पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि ।

अभेदि । कर्तृस्थभावके तु गच्छति ग्रामः । जानाति वेदः  
इत्यादौ कर्तृवत् कार्यम् इति भेदः ।

१. ५. १ ७. ५. १  
न दुहन्तु नमो यक्चिणौ कर्मकर्तृरि रुधस्तु  
१. १.  
न चिण्— ॥ ६०८ ॥

कर्मकर्तृरि वाच्ये एभ्यः यक्चिणौ न स्तः रुधस्तु न  
चिण् । इति यत्र निषेधे दुहः अपि तलुकि च गौः पयो  
दुग्धे । अदुग्धः । प्रसूति गौः । नमते दुग्धः ।

५. ५. १. ७. १. १. ७.  
अचौ दुहश्च कर्मकर्तृरि वा चिण् तनि ॥ ६०९ ॥

कर्मकर्तृरि वाच्ये तनि परे अजन्तात् दुहश्च चिण् वा  
स्यात् । दुहेः पूर्वेण निषेधे विकल्पः । अकारि अकृत । अदोहि  
अदुग्धः ।

५. ५.  
भूषाकर्मकिरादिसनन्तेभ्य आत्मनेपदाद-  
१. १.  
न्यत्र ॥ ६१० ॥

भूषावाचिनः किरादिभ्यः सनन्तेभ्यश्च आत्मनेपदात्  
अन्यत् न भवति । अलं कुरुते कन्या अलम् अकुरुत । अद-  
किरते हस्ती । किरादि ( सि० उ० १५४ पृ० ) द्रष्टव्यः ।  
चिकीर्षते घटः । इच्छायाः कर्तृस्थत्वे अपि उत्पादनार्थक-  
करोतिः उत्पत्तिरूपफलेन एव कर्मवत्त्वात् तदुत्तरसनः अपि  
तदनुसारिण एव पदव्यवस्थावत् कलत्रत्वम् इति ।

इति कर्मकर्तृप्रकरणम् ।

## लकारार्थप्रकरणम् ।

६० १० १० १०  
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ६११ ॥

लडादीना त्रीणि त्रीणि क्रमेण प्रथममध्यमोत्तमस-  
न्नानि स्युः ।

७० १० ७० ७०  
अप्रयुज्यमानेऽपि तिङ्र्थकारकाभिन्ने युष्मदि  
१० ७० १० ७० १०  
मध्यमोऽस्मदि उत्तमः शेषे तु प्रथमः तत्संख्या-  
३ १०  
भेदेनैकवचनादि \* ॥ ६१२ ॥

तिङ्वाच्यकारकाभिन्ने अप्रयुज्यमाने अपि युष्मदि  
मध्यमः, अस्मदि उत्तमः, युष्मदस्मद्भिन्ने तु प्रथमः स्यात् ।  
तिङ्र्थकर्त्रभिन्नयुष्मदादिसंख्यानुसारेण एकवचनद्विवचनबहु-  
वचनप्रयोगः । त्वं भवसि युवा भवथः यूय भवथ । अह भवामि  
आवा भवावः वयं भवामः । स भवति तौ भवतः ते भवन्तु ।  
एवं तिङ्र्थकर्माभिन्नयुष्मदादिसंख्याभेदेन त्वं दृश्यसे युवां  
दृश्यथे यूय दृश्यध्वे । अह दृश्ये आवा दृश्यावहे वयं दृश्या-  
महे । स दृश्यते तौ दृश्येते ते दृश्यन्ते । एव विधिलिङादौ  
अपि ।

७० १०  
वर्त्तमाने लट्— ॥ ६१३ ॥

\* शेषतियोगिनः अनभिधाने शेषे इति वक्तुम् अशक्य-  
तया व्युत्क्रमेण अपि मध्यमादेः प्रथमम् उक्तिः ।

वर्त्तमानक्रियावाचिधातोः लट् स्यात् । वर्त्तमानस्तु  
आरब्धापरिसमाप्तः कालः । स च प्रयोगसमानकालः एव  
भवति ।

७.

३:

७.

भविष्यति यावत्पुराभ्यां योगे ॥ ६१४ ॥

यावत्पुराशब्दाभ्या योगे भविष्यति लट् स्यात् । यावत्  
पुरा वा भवति भविष्यति इत्यर्थः ।

७.

५.

१०.

३.

अनद्यतनभूते धातोर्लट् स्मिन् ॥ ६१५ ॥

स्मशब्दयोगे अनद्यतनातीतार्थे धातोः लट् स्यात् । हन्ति  
स्म रावण रामः जघान इत्यर्थः । रावणहननम् अनद्यतनाती-  
तम् । गतरात्रिशेषार्द्धयुक्तवर्त्तमानदिनम् अद्यतनम् ।

३.

७.

१.

१०.

१.

३.

पुराशब्देनातीते लुङ्लटौ वा न तु स्मिन्  
॥ ६१६ ॥

पुरायोगे अतीते काले लुङ्लटौ वा स्याताम्, न तु स्मश-  
ब्दप्रयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्ति इह पुरा छात्राः  
अवात्सुः वा, पक्षे अवसन् ऊषुः वा ।

३:

७.

१०.

१.

कदाकर्हिभ्यां भविष्यति—वा—लट्— ॥ ६१७ ॥

आभ्या योगे भविष्यति लट् स्यात् । कदा कर्हि वा  
भुङ्क्ते । पक्षे भोक्ष्यते भोक्ता वा ।

७.

प्रैष्यादिलक्षणे ॥ ६१८ ॥

प्रैष्यादिः लक्ष्यते येन तस्मिन् अर्थे वर्त्तमानात् धातोः



भविष्यति लट् वा स्यात् । कृष्णः चेत् भुङ्क्ते त्वं गाः चारयं  
चारयिष्यसि वा । भावि कृष्णभोजन गोचारणप्रवर्त्तकम् ।

७ ७ ७ १  
वर्त्तमानसामौप्ये भूते भविष्यति—च ॥६१८॥

वर्त्तमानकालासन्ने भूते भविष्यति च लट् वा स्यात् ।  
कदा आगतः असि, अयम् आगच्छामि अयम् आगमं वा ।  
कदा गमिष्यसि एष गच्छामि गमिष्यामि वा ।

७ १ १ १  
आशंसायां भूतवत् वर्त्तमानवच्च ॥६१९॥

भविष्यति काले भूतवत् वर्त्तमानवत् च प्रत्ययाः वा स्युः  
आशंसायाम् । देवः चेत् अवर्षीत् वर्षति वा, पक्षे वर्षि-  
ष्यति । धान्यम् अभवत् भवति वा, पक्षे भविष्यति ।

७ ७ १  
आशंसावचने उपपदे लिङ् ॥ ६२१ ॥

आशसावाचिनि उपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् । पूर्व-  
सूत्रापवादः । गुरुः चेत् आयात् आशंसे अधीयीय ।

३ ७ १ ७  
जात्वपिभ्यां सर्वकाले—लट् गर्हायाम् ॥६२२॥

आभ्यां योगे सर्वस्मिन् काले लट् स्यात् गर्हायाम् । जातु  
वेश्यां गच्छसि अपि जायां त्यजसि गर्हितम् एतत् ।

३ १ १  
कथमा विधिलिङ्लटौ वा ॥ ६२३ ॥

कथमशब्दयोगे सर्वस्मिन् काले विधिलिङ्लटौ वा स्तः  
गर्हायाम् । कथ धर्मं त्यजेः त्यजसि वा, पक्षे कालत्रयल-  
काराः ।

३० १ः  
क्रिंकतरकतमैर्विधिलिङ्लटौ— ॥६२४॥

एभिः योगे सदा विधिलिङ्लटौ स्तः मर्हायाम् । कः  
कतरः कतमः वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा ।

७ः ३०  
असम्भावनामर्षयोः—शब्दमात्रेण ॥६२५॥

शब्दमात्रयोगे सदा विधिलिङ्लटौ स्तः असम्भावना-  
याम् अक्षमायाञ्च । न सम्भावयामि न मर्षये वा । भवान्  
हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा ।

३० १०  
जातुयदायद्यत्रयच्चयदिभिर्विधिलिङ्— ॥६२६॥

एभिः योगे सदा विधिलिङ् स्यात् असम्भावनामर्षयोः ।  
जातु, यदा, यद्, यत्र, यच्च, यदि, वा तादृशः हरिं निन्देत्  
न सम्भावयामि न मर्षये वा ।

३० ७ ७० १०  
यच्चयत्राभ्यां गर्हायां चित्नीकरणे च ॥६२७॥

आभ्यां योगे गर्हायां चित्नीकरणे च सदा विधिलिङ्  
स्यात् । यच्च यत्र वा त्व शूद्र याजयेः गर्हितम् एतत् आश्च-  
र्यम् एतत् इति वा ।

७० १० १०  
कामप्रवेदने लोट् च ॥ ६२८ ॥

प्रयोक्तृकामवेदनार्थकशब्दयोगे सदा लोट्, चात् विधि-  
लिङ् स्यात् । इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । काम-  
प्रवेदने किम्, इच्छन् भुङ्क्ते इत्यादौ न ।

३० १०  
समानकर्तृकेच्छार्थैर्विधिलिङ्— ॥६२६॥

समानकर्तृकेच्छार्थे, योगे सदा धातोः विधिलिङ् स्यात् ।  
भुञ्जीर्येति इच्छति ।

५० ७० १०  
इच्छार्थेभ्यो वर्त्तमाने वा ॥ ६३० ॥

इच्छार्थकधातुभ्यः वर्त्तमाने विधिलिङ् स्यात् । यः  
इच्छेत् इच्छति वा ।

७० १०  
प्रवर्त्तनसंप्रश्नप्रार्थनेषु विधिलिङ् लोटौ ॥६३१॥

एषु अर्थेषु धातोः विधिलिङ् लोट् च स्यात् । भृत्यादेः  
निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं प्रेरणम् । आवश्यकं श्राद्धभोजनादौ प्रव-  
र्त्तनं निमन्त्रणम् । कामचारानुज्ञा आमन्त्रणम् । सत्कार-  
पूर्वकप्रवर्त्तनम् अध्वेषणम् । एतत् चतुर्विधं प्रवर्त्तनम् । यथा  
यजेत । इह भुञ्जीत भवान् । इह आसीत भवान् । पुत्रम्  
अध्यापयेत् भवान् । संप्रश्ने किं, भो वेदम् अधीयीय । प्रार्थने  
भो भोजनं लभेय । एव लोट् ।

७० ७० १० १०  
कार्यकारणभावे भविष्यति लिङ् वा ॥६३२॥

धात्वर्थयोः द्वयोः कार्यकारणभावे गम्यमाने धातुभ्या  
विधिलिङ् स्यात् । विद्याम् अभ्यस्येत् चेत् सुखं यायात् ।  
पक्षे भविष्यत्कालप्रयोगः ।

७० १० ७०  
सम्भावने लिङ् सामर्थ्ये ॥ ६३३ ॥

सामर्थ्यं द्योत्ये सम्भावने विधिलिङ् स्यात् । अपि गिरिं  
शिरसा भिन्द्यात् ।

७. ७. १.  
अर्हे शक्नौ च ॥ ६३४ ॥

अर्हे शक्नौ च धातोः विधिलिङ् स्यात् । कन्यां वहेः ।  
भारं वहेः ।

७. ७. १.  
अनद्यतने भूते लङ् ॥ ६३५ ॥

अनद्यतनभूतार्थे धातोः लङ् स्यात् । अभवत् । अपचत् ।  
परोक्षे लोकविज्ञाते प्रयोक्तुः दर्शनयोग्ये एव अयम् दृश्यते इति  
भाष्यम्, तदुदाहरणञ्च तत्र एव दर्शितम् । यवनाः साकेतम्  
अरुन्धन् । तद्वीत्या अद्य इलण्डीयाः पञ्चनददेशान् अजयन्  
इति उदाहरणम् ।

३. ७. १.  
मास्त्रेण सर्वकाले लङ्लुङौ ॥ ६३६ ॥

मास्त्रशब्दयोगे धातोः सर्वकाले लङ्लुङौ स्तः । मास्त्र  
भवत् दुःखम् मास्त्र भूत् शोकः ।

७. १.  
भूतमात्रे लुङ्— ॥ ६३७ ॥

भूतसामान्ये धातोः लुङ् स्यात् । अभूत् ।

३. ७.  
माङ्ग सर्वकाले ॥ ६३८ ॥

माङ्गशब्दयोगे सर्वकाले लुङ् स्यात् । मा भूत् दुःखम् ।

७. १.  
परोक्षानद्यतने लिट्— ॥ ६३९ ॥

प्रयोक्तुः अपरोक्षे अनद्यतने भूते धातोः लिट् स्यात् । सः  
माद । त्वं जगदिथ । मत्ततादिना स्वव्यापाराम्रत्वञ्चे

एव अहं जगाम इत्यादिप्रयोगः । सुप्ताहं विललाप किम्  
इत्यादि ।

७. ७. १०.

भविष्यत्यनद्यतने लुट् ॥ ६४० ॥

अनद्यतने भविष्यति धातोः लुट् स्यात् । श्वः भविता ।

१०. ७.

आशीर्लिङाशिषि ॥ ६४१ ॥

आशिषि अर्थे धातोः आशीर्लिङ् स्यात् । सुखं ते भूयात् ।

७. १०.

भविष्यत्सामान्ये लट्— ॥ ६४२ ॥

भविष्यत्सामान्ये धातोः लट् स्यात् । अद्य श्वः वा  
भाविनि वस्तुनि भविष्यति इत्येव प्रयोगः ।

३. ७. १०.

स्मरणार्थैरतीते लट् ॥ ६४३ ॥

स्मरणार्थकशब्दयोगे अतीते लट् स्यात् । स्मरसि शास्त्रम्  
अध्येष्यसि ।

६:

७.

७. १०.

क्रिययोरनिष्पत्तौ कार्यकारणभावे लृङ् ॥ ६४४ ॥

क्रिययोः अनिष्पत्तौ हेतुहेतुमद्भावे गम्ये धातोः लृङ्  
स्यात् । ज्ञानं चेत् अमविष्यत् सुखम् अभविष्यत् । ज्ञाना-  
निष्पत्तौ सुखानिष्पत्तिः अत्र गम्यते ।

६:

१०.

७.

तुह्योस्तातडाशिषि ॥ ६४५ ॥

स्त्रीविहितप्रत्ययं विना समानरूपः कृतप्रत्ययः समान-  
रूपकृतः बाधकः स्यात्, न अन्यस्य ।

७. १. २. १.

कर्त्तरि कृतं विशेषोक्तिं विना ॥ ६५१ ॥

विशेषार्थानुक्तौ सर्वः एव कृतं कर्त्तरि वाच्ये स्यात् ।

१. १.

कृत्यादयो बहुलम् ॥ ६५२ ॥

कृत्यादयः कृतः यत्र अर्थे विहिताः, ततः अन्यत्र अर्थे अपि  
स्युः ।

१. १. १. १.

कृततद्धितान्तं समासश्च प्रातिपदिकम् ॥ ६५३ ॥

कृताद्यन्तं समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । ततः सुप् ।

७. ५. १.

भावकर्मणीर्धातोः कृत्यक्तखलर्याः ॥ ६५४ ॥

कृत्यादयः धातुमात्रात् भावे कर्मणि च षर्थे स्युः ।

७. ६.

शक्यार्हप्रैषानुज्ञाप्राप्तकालेषु कृत्याः ॥ ६५५ ॥

कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः शक्याद्यर्थेषु स्युः ।

कृत्यमध्ये धातुभेदे प्रत्ययभेदम् आह ।

५. १.

सर्वधातुभ्यस्तव्यानीयौ ॥ ६५६ ॥

सर्वेभ्यः धातुभ्यः तव्यानीयौ स्याताम् । तत्र भावे भू-तव्यं  
'इटि' गुणे भवितव्यम् भवनीयम् । क-कर्त्तव्यम् करणीयम् ।  
कर्मणि तु अनुभवितव्यः अनुभवनीयः आनन्दः । द्रष्टव्यः दर्श-  
नीयः घटः ।

५. १० ५. १० ७.

कृदहल्भ्यां ण्यदोस्त्वावश्यकं ॥ ६५७ ॥

कृदवर्णान्तात् हलन्ताच्च धातोः ण्यत् स्यात्, उवर्णात् तु आवश्यकं अर्थे ण्यत् स्यात् । णती इती । क-कार्यम् । कृ-तार्थम् । दह-दाह्यम् । मन-मान्यम् ।

५. १

अचो यः— ॥ ६५८ ॥

अजन्तात् धातोः यः स्यात् । वि-चेयम् भू-गुणे ( ७२ सू० ) अवादेशे भव्यम् । आवश्यके तु पूर्वेण ण्यति द्वौ भू-भाव्यम् सु-साव्यम् ।

६ १० ७.

आत एद्ये ॥ ५५९ ॥

आतः स्थाने एत् स्यात् ये परे । दा-देयम् ।

५.

५. १० १०.

५.

पोः सहशकशसञ्च योऽचमवपरपलपत्रपदभः

॥ ६६० ॥

चमादिवर्जात् पवर्गान्तात् सहादेश्च यः स्यात् । ण्यतः अपवादः । पोः शप-शप्यम् लभ-लभ्यम् सह-सह्यम् शक-शक्यम् । चमादेस्तु चाम्यम् वाप्यम् ।

५. १० ७.

आलभेनुँम् ये ॥ ६६१ ॥

यादौ प्रत्यये आलभेः नुँम् स्यात् । उमौ इती । आलभ्यः अश्वः ।

५. १०.

५.

गदमदचरयमञ्चानुपसर्गात् ॥ ६६२ ॥

अनुपसर्गात् गदादेः यः स्यात् । गद्यं मद्यम् चर्यम्  
यस्यम् । उपसर्गात् तु प्रगाद्यम् प्रमाद्यम् प्रचार्यम् आया-  
न्यम् ।

१०

७:

अवद्यपण्याचार्या गह्वर्यवहार्यगुरुषु ॥ ६६३ ॥

गह्वर्येषु एते यान्ताः निपात्यन्ते । न उद्यते इति  
अवद्य गह्वम् । गह्वं किम्, अनुद्यं गुरुनाम् । पण्या गौ  
हार्या इत्यर्थः, अन्यत् पाण्यं स्तुत्यर्हम् । आचार्यः गुरुः  
अन्यत्र चर्यः देशः ।

यान्त वच्चं भवेद्याने स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ।

उपसर्ग्या गर्भयोग्या सङ्गतेऽज्यमिष्यते ॥

७

५.

१:

७

सुपि—वदः क्यव्यौ भावे— \* ॥ ६६४ ॥

भावे वाच्ये सुबन्ते उपपदे वदः क्यप् यश्च स्यात् । ख्यतः  
अपवादः । कपी इती । ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः  
तस्य वदनम् इत्यर्थः ।

५:

.१.

६.

.१. १

भूहनिभ्यां क्यप्—हनस्तङ् च ॥ ६६५ ॥

भावे वाच्ये सुबन्ते उपपदे भूहनिभ्या क्यप् स्यात्, हनश्च  
तङ् । ख्यतः अपवादः । ब्रह्मभूयम् ब्रह्महत्या । देवभूयम्  
विप्रभूयम् विप्रहत्या ।

५:

७.

स्तुशासिभ्यां कर्मभावयोः ॥ ६६६ ॥

\* क्यव्यौ कर्मणि अपि इष्येते, तेन अनुद्य गुरुम् आस  
इत्यादि उदाहृतम् ।



आभ्यां कर्मभावयोः वाच्ययोः क्यप् स्यात् । यण्यतोः  
अपवादः ।

६० १० ७० ७०

ऋस्वस्य तुक् पिति कृति ईई७ ॥

कृत्स्नके पिति परे ऋस्वस्य तुक् स्यात् । उक्ती इती ।  
किच्चात् अन्तावयवः । स्तु-स्तुत्यः । शास-( ३८३ सू० ) इत्त्व  
शिष्यः ।

५ः १ १०

शंसिगुहिभ्यां वा क्यप् ॥ ईई८ ॥

आभ्या वा क्यप् स्यात्, पक्षे ण्यत् । शस्यम् । शंस्यम् ।  
गुह्यम् गोह्यम् ।

५० ५

ऋदुपधादकृपिचृतः ॥ ईई९ ॥

कृपिचृतिवर्जात् ऋदुपधात् क्यप् स्यात् । नृत-नृत्यं,  
वृध-वृध्यम् । कृपेस्तु ये कल्प्यम् ।

५० १ १

खनः इञ्च ॥ ई७० ॥

खनः क्यप् स्यात्, इञ्च अन्तादेशः । खेयम् ।

५० ७० ५० १० १०

भृजोऽसंज्ञायां समस्तु वा ॥ ई७१ ॥

असंज्ञाया भृजः क्यप् स्यात्, संपूर्वकात् तु वा स्यात् ।  
ख्यतः अपवादः । भृत्याः भर्तव्याः कर्मकराः । संज्ञायां  
भार्याः नाम क्षत्रियाः । समस्तु संभृत्यः सम्भार्यः ।

५० १०

भृजेर्वा ॥ ई७२ ॥

मृजेः क्यप् वा स्यात्, पक्षे ण्यत् । मृज्यम्, पक्षे ण्यति ।

७ ६० ६० १ ७:

निष्ठायामनिटञ्चजोः कुर्धिण्यत्यतोः ॥ ६७३ ॥

घिति ण्यति च परे निष्ठायाम् अनिटः धातोः चजोः स्थाने कुः स्यात् । इति जस्य गत्वे (३८५ सू०) वृद्धौ मार्ग्यम् ।

१ ७० ७० ६० १०

न एय आवश्यक्ये यजत्यजयाचप्रवचञ्च ॥ ६७४ ॥

आवश्यकार्थे ण्ये परे यजादेश्च चजोः स्थाने कुः न स्यात् । अवश्यपाच्यम् \* । अन्यत्र पाच्यम् । याज्यम् त्याज्यम् ।

६० ७० ६० ७० ६ १०

वचोऽशब्दसंज्ञायां निप्रयुजो शक्यार्थे भुजेञ्च

७०

भक्ष्ये ॥ ६७५ ॥

एषु अर्थेषु एतेषां चजोः स्थाने कुः न स्यात् । वाच्यम् । शब्दसंज्ञायान्तु वाक्यं पदसमुदायः । प्रयोक्तुं शक्यः भृत्यः प्रयोज्यः । एव नियोज्यः । अर्हार्थे तु नियोक्तुम् अर्हति इति नियोग्यः प्रभुः । भोज्य भक्ष्यम्, अन्यत्र भोग्या पृथिवी ।

६ ६० १० ७० १० ७०

भिदेरुक्तेऽपि क्यपि—भियोद्यौ नदे ॥ ६७६ ॥

एताभ्यां क्यपि नदे अर्थे कर्तरि एतौ निपात्यौ । कूलं भिनत्ति इति भियः नदः । वारि उञ्जतीति उद्गरः नदः निपातनात् इत्वम् ।

\* लुम्पेदवश्यमः कृत्ये इत्यभेदेना परत्र वक्ष्यमाणेन (१२२१ सू० वृ०) अवश्यमः मलोपः ।

१०

राजसूयसूर्यमृषोद्यकुप्यकृष्टपच्याः ॥६७७॥

एते क्वबन्ताः निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः अभिषवद्वारा  
निष्पादयितव्यः राजसूयः । सरति इति सूर्यः कर्त्तरि  
क्वप् ऊच्यते निपात्यते । मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् नित्यार्थं  
निपातनम् । गुपेः आदेः कुत्व क्वप् च निपात्यते, सुवर्णरज-  
तभिन्नं धनम् कुप्यम् । कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते कृष्टपच्यः  
कर्मकर्त्तरि क्वप् ।

१०

७०

७०

सिध्यतिथ्यपुण्याणि नक्षत्रे कर्त्तरि ॥६७८॥

कर्त्तरि वाच्ये नक्षत्रे अर्थे एतानि क्वबन्तानि निपा-  
त्यन्ते । साधयति इति सिध्यम् पुण्यातीति पुथ्यम् तिथ्यञ्च ।

७०

५०

१०

परतन्त्र, वाह्या, पक्षेषु ग्रहेः क्वप् ॥६७९॥

एषु अर्थेषु क्वबन्तेन द्योत्येषु ग्रहेः क्वप् स्यात् । गृह्याः  
शुकाः पञ्चरवन्धादिना परतन्त्रीकृताः । ग्रामगृह्या ग्राम-  
वाह्या सेना । आर्यगृह्यः आर्यपक्ष्यः ।

५० १०

कृष्टधिभ्यां वा ॥ ६८० ॥

आभ्यां क्वप् वा स्यात्, पक्षे स्थित् । कृत्यम् कार्यम्, वृथं  
वर्थम् ।

युग्यं याने स्थिति युजेः सहार्थमापदाहसेः ।

अमावास्याप्यमावस्या कुह्वा स्थिति निपात्यते ॥

अमा सह वसतः अर्केन्दू यत्र सा सा अमावास्या अमावस्या  
कुहः ।

५. १.

आसु, यु, वपि, लपि, चमो ग्यत् ॥६८१॥

एभ्यः स्यात् स्यात्, अनावश्यके अपि । आसु-आसाव्यम् ।  
वप-वाप्यम् लप-लाप्यम् इत्यादि ।

१.

७.

१.

७.५

सान्नाय्यं हविषि निकाय्यो निवासि ॥६८२॥

एषु अर्थेषु एते खेदन्ताः निपात्यन्ते । संनीयते होमा-  
र्थम् अग्निं प्रति इति सान्नाय्यं हविः । निचैयते अस्मिन्  
धान्यादिकं निकाय्यः निवासः, अन्यत्र निचैयः ।

भव्यगेयप्रवचनौयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापा-

१.

१. १

७.

त्याः कृत्यान्ता वा कर्त्तरि ॥ ६८३ ॥

एते कृत्यप्रत्ययान्ताः वा कर्त्तरि निपात्यन्ते । पक्षे कर्म-  
भावयोः यथाप्राप्तम् । भवति इति भव्यम् गायति इति गेयः,  
पक्षे भव्यम् अनेन गेयं साम अनेन इत्यादि ।

५.

१

७.

धातोः कैलिमः कर्मकर्त्तरि ॥ ६८४ ॥

कर्मकर्त्तरि वाच्ये धातोः कैलिमः स्यात् । कः इत् ।  
पचेलिमाः तण्डुलाः । भिडेलिमाः माषाः ।

कृदन्ते णत्वप्रकरणम् ।

१. ४.

६.

६. १

६. १.

प्राग्वदचः कृतो निर्विषस्य च नो णः ॥६८५॥

प्रपरानिर्परिभ्यः अन्तःशब्दाच्च परस्य अचः परं विहि-  
तस्य कृतः, निर्विषस्य च नस्य णत्वं स्यात्, अडादिव्यवधाने

अपि । प्रपाणीयम् प्रमाणीयम् । निर्विषम् इत्यत्र परस्य णत्वे पूर्वस्य टुत्वम् । अचः किं, प्रमग्नः इत्यादौ न ।

५० ५० १० ५० १० ५० ५० १० २०

णेर्हलश्चेजुपधाद्वा सनुम् इजादेस्तु नित्यम्

॥ ६८६ ॥

प्रादिभ्यः परस्य स्थान्तधातोः, इजुपधात् हलन्ताच्च धातोः पर विहितस्य कृतं नस्य णत्वं वा स्यात्, नुम्सहितात् इजादेस्तु नित्यम् । प्रयापणीयम् प्रायापनीयम् । एवं प्रयाप्यमाण प्रयाप्यमानम् इत्यादि । प्रकोपणीयम् प्रकोपनीयम् । सनु-  
मस्तु प्रेङ्गणीयम् ।

५०

५०

न भा० पूकमिगमिप्यायीवेपिभ्यः ॥ ६८७ ॥

एभ्यः विहितस्य कृतः नस्य णत्वं न स्यात् । प्रभानीयम् प्रभवनीयम् इत्यादि ।

१० १०

६०

७०

प्राग्वत् वा निंसनिच्चनिन्दां कृति ॥ ६८८ ॥

प्रादिभ्यः परस्य एषां नस्य णः स्यात् वा, कृति परे । प्रणि-  
न्दितव्यम् प्रनिन्दितव्यम् इत्यादि ।

इति कृत्यप्रकरणम् ।

कर्तृकृतप्रकरणम् ।

५०

१०

७०

धातोर्गुल्ठचौ कर्त्तरि ॥ ६८९ ॥

कर्त्तरि वाच्ये धातोः खल् ठच् च प्रत्ययः स्यात् । खलुलः

खली इतो, टचश्च चः इत् । असति विशेषे सर्वत्र कर्त्तरि  
इति अनुवर्त्यम् । इति खुलि ।

६ः ६ः १ः

प्रत्ययाद्योर्युव्वोरनाकौ ॥ ६६० ॥

प्रत्ययाद्यस्य योः स्थाने अनः, वोः स्थाने च अकः स्यात् ।  
इति वोः अके णित्त्वात् वृद्धौ नी-नायकः, भू-भावकः, क-  
कारकः । हनः ( ५२२ सू० ) तडि घत्वे घातकः । दा-  
( ६०४ सू० ) युकि दायकः । ( ४६३ सू० ) अवृद्धौ शमकः,  
जनकः । भू-टचि इटि भविता । क्त-कर्त्ता । विज ( ३२३  
सू० ) इटः डित्त्वे विजिता । नश-नशिता । इडभावपक्षे  
( ४६८ सू० ) नुमि पक्षे घत्वे नग्धा नष्टा । इष- ( ४६७ सू० )  
इटि एषिता, पक्षे एष्टा । सह-सहिता, पक्षे ( ४७० सू० )  
ओत्वे सोढा ।

५०

५०

६० १ १

क्रमेर्नित्यात्मनेपदविषयात् कृतो नेट् ॥ ६६१ ॥

नित्यात्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य कृतः स्थाने इट् न  
स्यात् । प्रक्रान्ता । ( १६१ पृ० १प० ) प्रोपाभ्याम् इति  
नित्यात्मनेपदयोग्यता अस्य । अन्यत्र क्रमिता ।

५०

१

५०

१

नन्द्यादिभ्यो ल्युग्रहादिभ्यो णिनिः पचा-

५० १०

दिभ्योऽच् ॥ ६६२ ॥

एतेभ्यः क्रमेण एते प्रत्ययाः स्युः । ल्योः लः इत्, णिनिः  
इणौ इतो, अचस्तु चः इत् । ल्योः युस्थाने अनः नन्दनः  
मधुसूदनः विचक्षणः विभौषणः । नन्द्यादिगणे निपातनात्

इसे वाच्ये णत्वे लवणः । ग्रहः-णिनी ग्राही, युक्ति स्थायी ।  
अत्र मणे विशयी विषयी ते ऋसपाठात् वृद्धाभावः निपा-  
त्यते । पचतीति पचः नदः देवः इत्यादि । नन्द्यादिगणत्रय  
तु ( सि० उ० ३१७ पृ० ) द्रष्टव्यम् ।

६० १० ७० १० १० १०  
चरिचलिहनीनां वाचि द्वित्वमाक् चाभ्या-  
६० ६० १० १०  
सस्य हन्तेर्धत्वञ्च ॥ ६८३ ॥

अचि परे एषां द्वित्वं वा स्यात् अभ्यासस्य आक् च स्यात्,  
हन्तेः धत्वञ्च । चराचरः चलाचलः घनाघनः, पक्षे चरः  
चलः इत्यादौ अच् । पचादिश्च आकृतिगणः अचि यङः लुक्  
निधेधञ्चापकात् ।

५० १०  
इदुपधञ्चाप्रौकिरः कः ॥ ६८४ ॥

एभ्यः कः स्यात् । कः इत् । क्षिपः । लिखः । बुधः ।  
नुदः । कृशः । ज्ञः । प्रियः । किरः । असरूपत्वात्  
खुल्लुचो न बाधः, तेन क्षेपकः क्षेप्ता इत्यादि ।

५० ५०  
उपसर्गादातः \* ॥ ६८५ ॥

उपसर्गपूर्वकात् आदन्तात् कः स्यात् । आतः श्याव्यधे-  
त्यादिवक्ष्यमाणस्य णस्य बाधकः । प्रह्ण । प्रदः । विधः ।  
प्रज्ञः । विज्ञः । अभिज्ञः । प्रस्थः । षत्वे निष्ठः । वक्ष्यमाणसूत्रेण  
अग्रगामिनि अर्थे षत्वे प्रष्ठः ।

\* प्रादिसमासे उपपदसमासे च रूपाभेदात् उपसर्गे इति  
अनुक्ता उपसर्गात् इति उक्तम् ।

५० १० ५० १०

७०

पाश्चादशधेटः शो प्रस्त्वसंज्ञायाम् ॥ ६६६ ॥

एभ्यः शः स्यात्, जिघ्रतेस्तु असंज्ञायाम् । शः इत् ।  
शित्त्वात् शबादि । पिबः धमः पश्यः धयः । धया कन्या,  
खशन्तस्य एव स्त्रियाम् ईवन्तता इति सिद्धान्तः । घ्रा-जिघ्रः ।  
संज्ञायान्तु व्याघ्रः इत्यादौ कः एव ।

७०

अनुपसर्गे—लिम्पविन्दधारिपारिवेद्यदेजि-

५०

चेतिभ्यः ॥ ६६७ ॥

अनुपसर्गे उपपदे एतेभ्यः शः स्यात् । लिम्पः विन्दः ।  
अनुपसर्गे इत्युक्तेः, गोविन्दः अरविन्दः इत्यादौ अन्यस्मिन्  
उपपदे स्यात् एव । एवं धारयः पारयः ।

५० १० १०

ज्वलादिभ्यो णो—घा ॥ ६६८ ॥

अनुपसर्गे उपपदे ज्वलादिगणेभ्यः णः वा स्यात्, पक्षे  
पञ्चाद्यच् । ज्वालः ज्वलः । चालः चलः । ज्वलादिगणस्तु  
( सि० उ० ८८-९० पृ० ) द्रष्टव्यः । उपसर्गे तु उज्ज्वलः  
प्रज्वलः इत्येव ।

५०

आतः श्याव्यधाड्संस्रवतीणवसावहलिह-

५० १० २०

स्त्रिषप्रवसञ्च नित्यम् ॥ ६६९ ॥

आदन्तात् श्यादेश्च नित्यं णः स्यात् । श्यैडः अवस्यतेश्च  
अदन्तत्वे अपि पुनर्ग्रहणम् उपसर्गात् परतया प्राप्तस्य कस्य



बोधनार्थम् । दायः । माया । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । व्याधः ।  
आस्रावः संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः ।  
श्लेषः । श्वासः ।

५. ५:  
अनुपसर्गाद्दुनोतिनीभ्याम् ॥ ७०० ॥

अनुपसर्गात् आभ्या णः स्यात् । दावः, दवतेस्तु पचा-  
द्यङि दवः । नायः, उपसर्गात् तु प्रणयः ।

५. ७. १. ७. १.  
ग्रहेर्जलचरे णो ज्योतिष्यच् ॥ ७०१ ॥

अनयो. अर्थयोः ग्रहेः एतौ स्तः । ग्राहः जलचरः । ग्रहः  
ज्योतिः ।

५. ७. १. ७. १.  
भवतेः पदार्थे णो हरसंसारयोरच् ॥ ७०२ ॥

भवतेः पदार्थे अर्थे णः, शिवसंसारयोः अर्थयोस्तु अच्  
स्यात् । भावः पदार्थः । भवः शिवः संसारश्च ।

५. १. ७.  
ग्रहेः को गेहदारेषु ॥ ७०३ ॥

गेहे दारेषु अर्थेषु च ग्रहेः कः स्यात् । कः इत् । गृह्णाति  
इति गृहं गेहम् । गृहाः दाराः ।

५. ७. ७.  
नृतिखनिरञ्जिभ्यः शिल्पिनि—कर्त्तरि—

१.  
षकः ॥ ७०४ ॥

एभ्यः क्रियाकौशलवति कर्त्तरि षकः स्यात् । षः इत् ।  
षित्वात् स्त्रियाम् ईप्, नर्त्तकी । खनकः (३५७ सू०) नलोपे,  
रजकः, स्त्रियां रजकी ।

५. १:  
गायतेल्युट् थकनौ ॥ ७०५ ॥

गायतेः शिल्पिनि कर्त्तरि ल्युट् थकन् च स्यात् । ल्युट् लटौ इतौ, थकनः नः इत् । इति ल्युटि अतः युकि योः अनादेशे गायनः, टित्त्वात् ईप् गायनौ । माथकः ।

५. १. ७:  
जहातेल्युट् ब्रीहिकालयोः ॥ ७०६ ॥

ब्रीहौ काले च कर्त्तरि जहातेः ल्युट् स्यात् । जहाति उटकम् इति हायनः ब्रीहिः । जहाति भावान् इति हायनः वत्सरः ।

७. ५. १:  
आशिषि धातोर्वुन् ॥ ७०७ ॥

आशीर्वादे अर्थे धातोः वुन् स्यात् । जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः ।

७ १.  
कर्मण्यण् ॥ ७०८ ॥

कर्मणि उपपदे धातोः अण् स्यात् । णः इत् । वक्ष्यमाणः उपपदसमासः । कुम्भं करोति इति अणि कुम्भकारः, स्वर्णकारः, लौहकारः । गङ्गाधरभूधरादयस्तु धरति इति पक्षाच्च गङ्गादीनां सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठौसमाससाध्याः । अग्रे सर्वत्र अविशेषे कर्मणि इति अनुवर्त्यम् ।

५. ५. ५. १.  
अवामाभ्यामातोऽनुपसर्गात् कः ॥ ७०९ ॥

अनुपसर्गात् वयतिमातिवर्जात् आदन्तात् धातोः कर्मणि उपपदे कः स्यात् । अणः अपवादः । इति के ( ४५४ सू० )

आतः लोपे धनदः पादत्रम् । अनुपसर्गात् किं, गोसंप्रदायः ।  
गोप्रदस्तु गवा प्रदः इति कप्रत्ययान्तेन षष्ठीसमाससाध्यः ।  
वयतेः मातेस्तु कर्मणि उपपदे पूर्वेण अण् एव । तन्तुवायः  
धान्यमायः ।

७. ५. १.

मुषादन्तात् कः— ॥ ७१० ॥

मुषन्ते उपपदे आदन्तात् कः स्यात् । अकर्मणि अपि  
इदम् । तेन द्वाभ्यां पिबति इति द्विपः । समेन तिष्ठति  
इति समस्थः । एषं विषमस्थः । गावः तिष्ठन्ति इत्यत्र इति  
आधारे ( ६५२ सू० ) बाहुलकात् के अम्बठादित्वात् वक्ष्य-  
माखेन षत्वे गोष्ठम् ।

५. ५. १. १. १. ७. १.

धरतेः छादेस्तु ऋस्वश्च चक्विबिस्मनिन्सु च  
॥ ७११ ॥

कर्मणि उपपदे धरतेः छादेश्च कः, तस्मिन् परे त्वादिषु च  
छादेः ऋस्वश्च स्यात् । अणः अपवादः । महीध्रः, उरच्छदः,  
दन्तच्छदः, तनुच्छदः ।

१.

शत्रुघ्नादयः ॥ ७१२ ॥

एते कान्ताः निपात्यन्ते । शत्रुघ्नः, प्रलम्बघ्नः, हस्तिघ्नः  
ना, कपाटघ्नः चौरः । आकृतिगणः ।

५. ५. ७. १. ५.

अनुपसर्गात् गायतेः सुराशीष्मोश्च पिबते-

१.

ष्टक् ॥ ७१३ ॥

कर्मणि उपपदे अनुपसर्गात् गायतेः, सुराशीधूपपदे च पिबतेः टक् स्यात् । टकौ इतौ । सामगः, स्त्रिया टिप्त्वात् इपि सामगौ । सुरापः, सुरापी । शीधुपः । अन्यत्र क्षीरपः, क्षीरपा स्त्री । उपसर्गात् तु अण् एव, सामसङ्गायः, सुरा-सम्पायः ।

५० ७० ७० १०० १०

हरतेरनुद्यमने वयसि चाच्— ॥ ७१४ ॥

कर्मणि उपपदे हरतेः अनुद्यमने अर्थे वयसि च गम्ये अर्थे अच् स्यात् । अंशहरः, भागहरः । उद्यमने तु भार-हारः । वयसि कवचहरः वर्महरः युवा ।

५० १०

अर्हतेश्च ॥ ७१५ ॥

कर्मणि उपपदे अर्हतेः अच् स्यात् । पूजार्हः, पूजार्हा ब्राह्मणी । अणि तु ईप् स्यात् ।

७०

५०

७०

स्तम्बकर्णयोः रमिजपिभ्यां हस्तिमूचकयोः  
॥ ७१६ ॥

स्तम्बोपपदे रमतेः, हस्तिनि अर्थे, कर्णोपपदे च जपतेः मूचके अर्थे अच् स्यात् । स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरमः हस्ती । कर्णे जपति इति कर्णेजपः मूचकः । उभयत्र अलुक्समासः \* ।

७०

५०

७० १०

अधिकरणे—शेतेः—पाश्वादिषु च ॥ ७१७ ॥

\* हलदन्तात् सप्तम्याः इति ११८८ सूत्रेण अलुक्समासः कर्णेजपस्तम्बेरमयोः संज्ञाशब्दत्वात् ।

शेतेः अधिकरणे उपपदे पार्श्वदिषु अनधिकरणेषु  
अपि उपपदेषु च अच् स्यात् । भूमिशयः । पार्श्वभ्यां शेते  
पार्श्वशयः । उदरेण शेते उदरशयः । उत्तानः सन् शेते उत्ता-  
नशयः । अवनतशयः ।

७. १.

गिरौ डः— ॥ ७१८ ॥

गिरौ अधिकरणे उपपदे शेतेः डः स्यात् । गिरिशसुप-  
चचार प्रत्यहं सा सुकेशी ।

७. ५. १.

सुपि गमेञ्च ॥ ७१९ ॥

सुवन्ते उपपदे गमेः डः स्यात् । अन्तगः, अलन्तगः,  
अध्वगः, दूरगः, सर्वगः, सर्वत्रगः, पन्नं पतित गच्छति इति  
पन्नगः । एव ग्रामगभुजगादयः साध्याः ।

५.

७:

५

अपात् क्लेशतमसोर्हन्तेः ॥ ७२० ॥

अपपूर्वात् हन्तेः एतयोः उपपदयोः डः स्यात् । क्लेशा-  
पहः पुत्रः, तमोपहः सूर्यः ।

७:

१.

कुमारशौर्षयोरिनिः— ॥ ७२१ ॥

एतयोः उपपदयोः हन्तेः णिनिः स्यात् । इणी इती ।  
कुमारघाती, शौर्षघाती । असरूपस्य अपि अणः बाधकः ।

७. १. १.

कर्मणि टक् च \* ॥ ७२२ ॥

\* टक् चेति चकारेण णिनिः अनुकृष्यते, तेन शत्रुघातौ-  
त्यादिसिद्धिः । पूर्वसूत्रे कुमारादिग्रहणं तु टकः बाधनार्थम् ।

कर्मणि उपपदे हन्तेः टक् स्यात् । टकौ इतौ । इति  
 टकि ( ३६३ सू० ) उपधातः लोपे ( २५७ सू० ) घ्रादेशे  
 जायान्नः पुमान्, पतिघ्नी स्त्री । जायान्नः तिलकालकः  
 पतिघ्नी पाणिरेखा, विषघ्नम् औषधम्, पित्तघ्नं घृतम्  
 इत्यादि ।

७० ५० १०

७० १०

अधिकरणे चरेष्टः—सहसेनयोश्च ॥७२३॥

अधिकरणे उपपदे चरतेः टः स्यात् सहसेनयोस्तु अनधि-  
 करणयोः अपि उपपदयोः । टः इत् । कुरुषु चरति इति  
 कुरुचरः, टित्वात् स्त्रियाम् ईपि कुरुचरी । निशाचरः,  
 निशाचरी । सहचरः, सहचरी । एव सेनाचरः ।

७० ५० ७० १०

७०

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सरतेः पूर्वं च कर्त्तरि ॥७२४॥

एषु उपपदेषु कर्त्तरूपे पूर्वं च उपपदे सरतेः टः स्यात् ।  
 पुरस्सरः, अग्रतस्सरः । पूर्वं सन् सरति इति पूर्वसरः । कर्त्तरि  
 किं, पूर्वं सरति इत्यत्र अण् एव, पूर्वसारः ।

५०

७०

७०

कृजो—हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु कर्मणि ॥७२५॥

एषु अर्थेषु द्योत्येषु कर्मणि उपपदे करोतेः टः स्यात् ।  
 तत्र हेतौ, यशस्करी विद्या । स्वास्थप्रकरः सतततत्करण-  
 शीलः । वचनकरः वशवदतारूपानुलोम्यकरः ।

दिवाविभाप्रभानिशाहन्भास्करान्तानन्दबहुकिं-

७० १०

लिपिलिविभक्तिचित्रसंख्याधनुरकृष्ण च ॥७२६॥

एषु उपपदेषु कृजः टः स्यात् । अहेत्वादी अपि । दिवा-  
करः, निशाकरः । अहस्करः, धनुष्करः, अरुष्करः ।

७. ७.  
कर्मणि भृतौ— ॥ ७२७ ॥

कर्मेति उपपदे कृजः टः स्यात् भृतौ । कर्मकरः । भृतौ  
किम्, कर्मकारः अन्यः ।

१.  
न शब्दश्लोककलङ्कगायावैरचाटुसूत्रमन्त्रप-  
७.  
देषु ॥ ७२८ ॥

एषु उपपदेषु कृजः टः न स्यात् । हेत्वादिप्राप्तस्य  
निषेधः । अतः तत्र अण् एव । शब्दकारः, श्लोककारः,  
चाटुकारः, मन्त्रकारः, पदकारः \* ।

७. ७. १.  
स्तम्बशक्तो ब्रीहिवत्सयोरिन् ॥ ७२९ ॥

स्तम्बे उपपदे ब्रीहौ पथे, शक्ति उपपदे च वत्से अर्थे  
कृजः इन् स्यात् । न इत् । स्तम्बकरिः ब्रीहिः, शक्तकरिः  
वत्सः । अन्यत्र स्तम्बकारः इत्यादि ।

५. २. ५. १ २.  
एजेः खश् अजादेश्च यथाशिष्टम् ॥ ७३० ॥

स्वन्तैजतेः खश् स्यात्, अजादेश्च उपपदविशेषे यथा-  
प्रयोगं खशादि स्यात् । खशौ इती । शित्वात् शब्दादि ।  
इति खशि ।

---

\* वेदासंहिताया सम्यादिना पदानाम् अवयवपरिवृत्तिः,  
तानि च सम्यादिकार्यम् अपहाय स्पष्टानि पृथग्भूतानि  
करोति इति पदकारः ।

६० १० ७० ६०  
अरुर्द्विषदजन्तस्य मुँम् खिति एकाजिच०

१० १०

स्त्वम् ॥ ७३१ ॥

खिदन्ते धातौ परे अरुषः द्विषतः अजन्तस्य च मुँमागँमः  
स्यात् । एकाजिजन्तस्य अम् ( द्वितीयैकवचनम् ) स्यात् ।  
चमौ इतौ । इति मुँमि जनमेजयः ।

अजादेश्च यथाशिष्टं खंशि वातमजो मृगे ।  
पुष्पन्धयो मधुकरे ज्ञेयो बाले स्तनन्धयः ।  
नाडिन्धमः स्वर्णकारे पशौ तद्वत् वहंलिहः ।  
अभ्र लिहस्तथात्युच्चै राक्षावर्थे विधुन्तुदः ।  
अरुन्तुदो दुःखदे स्यात् मेघज्योतिरिरम्भदः ।  
लंलाटन्तप उग्रंशावसूर्यपश्य आवृते ।  
वशवदस्तथायत्ते प्रियोक्तौ च प्रियंवदः ।  
ह्रस्वन् सन् गच्छतीत्यर्थे प्लवगश्च प्लवङ्गमः ।  
पतन् सन् गच्छतीत्यर्थे पतङ्गश्च पतङ्गमः ।  
पतंगोऽपि भवेदत्र भुजङ्गोऽहो भुजङ्गमः ।  
उरसा गच्छतीत्यर्थे उरगश्चाप्युरङ्गमः ।  
तुरेण (वेगेन) गच्छतीत्यर्थे तुरगश्च तुरङ्गमः ।  
विहायसा गच्छतीति विहङ्गश्च बिहङ्गमः ।  
विहङ्गोऽपि भवेदत्र निपात्यन्ते खशादिभिः ।  
सर्वसहः समर्थे स्यात् रोगभेदे भगन्दरः ।  
पुरन्दरः सहस्राक्षे पर्वते च युगन्धरः ।  
पतिंवरा कन्यकायां शत्रुघातिन्यरिन्दमः ।  
अभ्रङ्गो वायुभेदे भयहेतौ भयङ्करः ।



सर्वकषः सर्वहिंस्रे नटे कूलङ्घो मतः ।  
 क्षेमङ्करक्षेमकारौ प्रियकारप्रियङ्करौ ।  
 प्रियकारिणि तद्वत् स्यात् विकल्पेन मताविमौ ।  
 विश्वम्भरा धरण्याञ्च सामभेदे रथन्तरम् ।  
 शत्रुन्तपः शक्तियुक्ते तस्मिन्नर्थेऽप्यरिन्दमः ।  
 वाचयमो मौनिनि स्यात् हस्तिनि स्यात् मितङ्गम् ।  
 कूलमुद्रुजतीत्यर्थे नदे स्यात् कूलमुद्रुजः ।  
 कूलमुद्रुहते यस्तु नदोऽसौ कूलमुद्रुहः ।  
 आत्मभरिस्तथा कुक्षिभरिः स्यादुदरभरिः ।  
 एते त्रयो निप्रात्यन्ते स्तोदरस्यैव पूरके ।

७० ७०  
 आढ्यसुभगस्यूलपलितलग्नान्धप्रियेषु चूर्थे-

७० ५० ७० ११  
 प्वचौ कृजः करणे ख्युन् ॥ ७३२ ॥

अभूततद्वावाशेषु अचूर्णेषु कर्मसु उपपदेषु एषु करणे  
 वाच्ये कृजः ख्युन् स्यात् । खनौ इती । इति ख्युनि योः  
 अनादेशे मुमि च अनाढ्यम् आढ्य कुर्वन्ति अनेन इति \*  
 आढ्यङ्करण, सुभगङ्करणम् इत्यादि ।

५० ७० १०  
 भुवः—कर्त्तरि खिष्णुखुकजौ ॥ ७३३ ॥

कर्मणि इति निवृत्तम् । भवते चूर्थे एतौ स्तः कर्त्तरि  
 वाच्ये । खजौ इती । अनाढ्यः आढ्यः भवति इति आढ्यम्  
 विष्णुः, आढ्यभावकः इत्यादि । प्रियम्भविष्णुः ।

\* आढ्यादिषु उपपदेषु इत्येव वाच्यं, ततश्च पूर्वसूत्रात्  
 आढ्यादिषु इति अनुवर्त्तनीयम् ।

५० ७० १०  
 सृशोऽनुदके किंन् ॥ ७३४ ॥

उदकभिन्ने उपपदे सृशेः किंन् स्यात् । किनी इती ।  
 इति किनि ।

६० १०  
 वमात्रस्य लोपः ॥ ७३५ ॥

वमात्रप्रत्ययस्य लोपः स्यात् । इति वलोपे, कुत्वे घृ-  
 तसृक्, मन्त्रेण सृशति इति मन्त्रसृक् ।

१०  
 ऋत्विग्दधृक्स्त्रिदग्दृगुणिगसृक्क्रुञ्चः ॥ ७३६ ॥

एते किनन्ताः निपात्यन्ते । ऋतौ यजते इति ऋत्विक्,  
 धृणाति इति दधृक्, सृज्यते इति सृक्, दिश्यते इति टिक्,  
 दृश्यते इति दृक्, ऊर्ध्वं स्निह्यति इति उणिक्, न सृज्यते  
 इति असृक्, क्रुच्यते इति क्रुञ् ।

७० ७० ५०  
 समानान्यत्यदादिषूपमानेषु कर्मसु दृशेः

१० १० ७०  
 सकृट्कौ च कर्मणि ॥ ७३७ ॥

समानादिषु उपमानेषु कर्मसु उपपदेषु कर्मणि वाच्ये  
 दृशेः सकृट्क् किंन् च स्यात् । ट्कौ इती । समानः इव  
 दृश्यते इति वाक्ये सकि वक्ष्यमाणेन समानस्य सादेशे शस्य  
 षत्वे तस्य कत्वे षत्वे च सदृक् । टकि सदृशः, स्त्रिया टित्वात्  
 ईपि सदृशी । किनि कुत्वे सदृक् । अन्यः इव दृश्यते इति  
 सकि ।

६० ७०  
 सर्वनाम्न आदृदृक्षदृशदृग्वतुषु ॥ ७३८ ॥

एषु परेषु सर्वनाम्नः आदन्तादशः स्यात् । इति आत्वे  
अन्यादृचः अन्यादृशः अन्यादृक् । तादृचः तादृशः तादृक् ।  
एवं यादृच्चादयः ।

समानस्य स आदेशः किम्ः कीः स्यात् सगादिषु ।

ईर्भवेदिदमस्तोषु तृथामूरदसो भवेत् ।

किम्-क्रीदृचः, इदम्-ईदृचः । अदस्-अमूदृचः ।

५०

सत्सुद्विषदुहृदुहयुजविदच्छिदजिनीराज

७० १० ७० १०

उपसर्गेऽपि सुपि—क्विप् ॥ ७३६ ॥

एभ्यः क्विप् स्यात्, उपसर्गे सति असति वा सुबन्ते उप-  
पदे । क्विपौ इतौ । नाकसद्, सभासद्, ससद् । प्रसू । पितृ-  
द्विट् । मित्रधुक् । गोधुक् । कामधुक् । अश्वयुक् । वेदवित् ।

५० ६० ६० १०

अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्ना णः ॥ ७४० ॥

आभ्या परस्य नयतेः नस्य णः स्यात् । अग्रणीः, ग्रामणीः ।  
स्वराट् ।

७० ५० १०

सुपि भजो ग्विः ॥ ७४१ ॥

सुबन्ते उपपदे भजतेः ग्विः स्यात् । इणी इतौ । वलोपे ।  
सुखभाक्, दुःखभाक् ।

५० ७० १०

अदोऽनन्ते विट् ॥ ७४२ ॥

अन्नभिन्ने उपपदे अन्तेः विट् स्यात् । इटौ इतौ । शस्यम्  
अत्ति इति शस्यात्, क्रव्यात् । अन्ने तु, अन्नादः ।

१०

असुसिस्मनिँक्कनिँव्वनिँप्किँपः ॥ ७४३ ॥

एते प्रत्ययाः उपपदाभावे अपि धातुसामान्यात् स्युः ।  
एषु विच्किपोः सर्वाभावः, अन्येषाम् इकनपाः इतः । रज्यते  
इति असि ( ३५७ सू० ) नलोपे रजः । मनुते इति मनः ।  
चष्टे इति उंसि ख्यादेशाभावे चक्षुः । ह्रयते इति बाहुलकात्  
कर्माणि वाच्ये इंसि हविः छादयति इति छादेः ऋस्वे छदिः ।

६० ६० ६० १ ६० १०१०

वशादेस्वस्य तेच्च कृतो नेट्— ॥ ७४४ ॥

वश्प्रत्याहारादेः तस्य तेष्व कृतः इट् न स्यात् । इति इड-  
भावे शर्म सुशर्मा वर्म छादयति आन्तरम् इति ऋस्वे छद्म ।  
क्किनिपि तुकि सुत्वा तु अभिषवि कर्त, प्रातरित्वा । सहयुध्वा,  
पारदृष्ट्वा । वनिपि अर्वा । क्किपि गौः पूः । ( ५४६ सू० )  
जटि अक्षयूः । ( ३८३ सू० ) इत्त्वे पुत्रशोः आशौः ।

६० १० ७

गमाद्यनिटामन्तलोपः कौ— ॥ ७४५ ॥

क्किपि परे गमादीनाम् अनिटाम् अन्तलोपः स्यात् ।  
मङ्गत्, सयत् । “उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् क्किब्घजादौ क्किचि-  
ञ्जवेत्” इत्युक्तेः दीर्घं परीतत् ।

६० ६० ६० १०

अनुनासिकान्तस्योपधायास्तासिसेटो दीर्घः

॥ ७४६ ॥

तासिसेटः अनुनासिकान्तस्य धातोः उपधायाः दीर्घः  
स्यात् । क्किपि ( २४६ सू० ) मस्य नत्वे शम-प्रश्नान्, तम-  
प्रतान् ।

७. ७. १. ७.  
मुप्यजातौ णिनिं—स्ताच्छील्ये ॥ ७४७ ॥

अजात्यर्थं सुबन्ते उपपदे धातोः णिनिं स्यात् ताच्छील्ये  
अर्थे । इणौ इतौ । उष्णभोजी, शीतभोजी । उपजौवौ ।  
अजातौ कि, ब्राह्मणानाम् आमन्त्रयिता ।

७. ५.  
साधुब्रह्मणोर्वदेः ॥ ७४८ ॥

एतयोः उपपदयोः वदेः णिनिं स्यात् अताच्छील्ये अपि ।  
साधुवादी, ब्रह्मवादी ।

७. ७.  
कर्त्तर्युपमाने— ॥ ७४९ ॥

कर्त्तरि उपमाने उपपदे णिनिं स्यात् । सिंहः इव विक्र-  
मते सिंहविक्रमी । सुधास्यन्दी ।

७. ५.  
व्रते सर्वस्मात् ॥ ७५० ॥

व्रते गम्ये सर्वस्मात् धातोः णिनिं स्यात् । स्थण्डिलशायी,  
क्षीरपायी, शिरःस्नायी ।

७. ५. ७. १. १.  
सुपि मन्यतेरात्ममाने खश् च ॥ ७५१ ॥

सुबन्ते उपपदे मन्यतेः खश् चाब् णिनिं स्यात् आत्म-  
कर्मकमाने । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति वाक्ये खशि  
खित्वेन सुपि पण्डितमन्यः । गवि उपपदे द्वितीयैकवचन-  
रूपे अमि ( २०८ सू० ) आत्वे गामन्यः, इयडि श्रियमन्या ।  
उवडि सुभुवमन्या । पण्डितमानौ, गोमानौ ।

७. ५. १.

सुपि जनेडः ॥ ७५२ ॥

सुवन्ते उपपदे जनेः ड' स्यात् । अज', अग्रजः, द्विजः ।  
सरसिजः, मनसिजः । वक्ष्यमाणेन अलुक्समासः । पङ्कज,  
सस्कारजः, पुण्यजः, प्रजा ।

५. १.

जीर्यतेरटन् ॥ ७५३ ॥

जीर्यतेः अटन् स्यात् । ऋणौ इतौ । जरन्, जरती ।  
शतरि तु जीर्यन् जीर्यन्ती इति स्यात् ।

७. ५. १. ७.

करणे यजेर्णिनिर्भूते— ॥ ७५४ ॥

करणे उपपदे धातोः अतीते अर्थे णिनिः स्यात् । सोमेन  
इष्टवान् सोमयाजी, राजसूययाजी ।

७. ५.

कर्मणि हन्तेः— ॥ ७५५ ॥

कर्मणि उपपदे भूते हन्तेः णिनिं स्यात् । शत्रुघाती ।

७. १.

ब्रह्मभूणष्टचे षु किप् ॥ ७५६ ॥

एषु कर्मसु उपपदेषु हन्तेः भूते किप् स्यात् । इकपाः  
इतः । ब्रह्महा, भूणहा, वृत्रहा । सामान्यतः क्विपि प्राप्ते  
अपि ब्रह्मादिषु एव किप् एव इति नियमार्थम् इदम् ।

७. ५.

सुकर्मपापपुण्यमन्त्रेषु कृजः ॥ ७५७ ॥

एषु कर्मसु उपपदेषु कृजः भूते किप् स्यात् । सुकृत्,  
कर्मकृत्, पापकृत्, पुण्यकृत्, मन्त्रकृत् । अत्र स्वादिषु एवेति

नियमाभावात् भाष्यकृत् शास्त्रकृत् इत्यादौ सामान्यतः किंप्  
स्यात् एव । भूतार्थम् एष तु सूत्रम् ।

७. ५. ७. १. ५.

सोमे सुजोऽग्नी च चिनोते ॥ ७५८ ॥

सोमे कर्मणि, सुजः, अग्नी च कर्मणि, उपपदे चिनोतेः  
भूते किंप् स्यात् । सोमसुत्, अग्निचित् ।

७. ५. १. ७.

कर्मणि विक्रिय इनिः कुत्सिते ॥ ७५९ ॥

कर्मणि उपपदे विपूर्वात् क्रोशातेः इनिः स्यात्, भूते  
कुत्सिते अर्थे गम्ये । सोमविक्रयी, मद्यविक्रयी ।

५. १

७.

धातोस्तृन् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ ७६० ॥

एषु अर्थेषु धातोः ढन् स्यात् । नः इत् । कटं कर्त्ता ।  
ढणः शीलार्थकतया न कर्मणि षष्ठी \* । एते च अर्थाः उत्त-  
रत्र सर्वत्र अनुवर्त्याः ।

अलंनिराकृज्प्रजनीत्यतोन्मदरुचपचवपट-

५. १.

तट्टधसहचरिभ्य इष्णुः ॥ ७६१ ॥

प्रागुक्तेषु अर्थेषु एतेभ्यः इष्णुः स्यात् । अलङ्कारिष्णुः ।  
निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः इत्यादि ।

५. १. ६. १. १. १.

ग्लाभूस्याजिभ्यः सुक् स्यस्तु नेत् ॥ ७६२ ॥

\* न लोकाव्ययखलर्थदनामिति २।३।६७ सू० पाणिनि-  
ना अणत्वस्य निर्देशेन ढन्प्रत्याहारस्य ग्रहणस्य सूचनाय  
तन्मध्ये शीलार्थढणः सच्चात् तदनुरोधेन शीलार्थढणि न षष्ठी  
इति वक्तव्यसूत्रेण षष्ठीनिषेधः ।

एभ्यः क्लृक् स्यात्, तिष्ठतेस्तु ईत्त्वं न। कः इत्। ग्लास्रुः।  
भुवः क्लृकि वलादिनिमित्ते इटि प्राप्ते।

५० ६० ६० १०१०

श्रुक् कृतः कितो नेट् \* ॥ ७६३ ॥

श्रिजः उगन्तात् च परस्य कित्संज्ञस्य कृतः स्थाने इट्  
न स्यात्। भूष्णुः। स्यास्रुः। जिष्णुः।

५० १०

वसिष्ठधिवृषिचिपः क्लृः ॥ ७६४ ॥

पूर्वार्थेषु एभ्यः क्लृः स्यात्। कः इत्। वस्रुः, वृष्रुः, चिप्रुः, वृष्णुः, चिप्णुः।

५०

संष्ट्रसंसृजयुजविविचत्यजरुजभुजभजिभ्यो

१०

घिनुँण् ॥ ७६५ ॥

एभ्यः घिनुँण् स्यात्। उघणाः इतः। घित्त्वात् चजोः  
कुत्वम्। सम्पर्की, ससर्गी, योगी, विवेकी, त्यागी, रोगी,  
भोगी, भागी।

५० १०

जुक्रमुहृज्वलशुचक्रुधमण्डनार्थेभ्यो युः ॥ ७६६ ॥

ज्वादेः भूषणार्थात् च युः स्यात्। योः अनादेशे जवनः,

\* अत्रिहाहचर्यात् एकाचः एव ग्रहण, तेन जागर्त्तेः न  
निषेधः। ततश्च इटि निपातनात् गुणे जागरितमिति—

† वसिष्ठधिवृषा सेट्कत्वे अपि वक्ष्यमाणेन वशादेः इत्य-  
नेन सूत्रेण इड्निषेधः।



संक्रमणः । सरणः । ज्वलनः । शोचनः । क्रोधनः । कोपनः ।  
मण्डनः ।

५ः

१०

लषपतपदस्थाभूटषहनकमगमिभ्य उकञ्

॥ ७६७ ॥

एभ्यः उकञ् स्यात् । जः इत् । लाषुकः, पातुकः, पादुकः,  
स्थायुकः, वर्षुकः, घातुकः, इत्यादि ।

५ः

१०

प्रजुजिद्विनिविश्रिपरिभूप्रसुभ्य इनिः ॥ ७६८ ॥

एभ्यः इनिः स्यात् । इकारः इत् । प्रजवी । जयी । दरी ।  
क्षयी । विश्रयी । परिभवी । प्रसवी ।

५ः

१०

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्त्रिभ्य आलुः ॥ ७६९ ॥

एभ्यः आलुः स्यात् । स्पृहयालुः, दयालुः, निद्रालुः ।

सृघस्यदः क्करः ॥ ७७० ॥

एभ्यः क्करः स्यात् । कः इत् । सृमरः । घक्करः । अक्करः ।

५ः

१०

५० १०

७

भासमिदो घुरो भन्जेस्तु कर्मकर्त्तरि ॥ ७७१ ॥

प्रागर्थेषु आभ्या घुरः स्यात्, भन्जेस्तु कर्मकर्त्तरि । घः  
इत् । भासुरः, मेदुरः । घित्त्वात् जस्य गत्वे भङ्गुरः ।

५ः

१०

७

विदिभिदिच्छिदेः कुरः कर्त्तरि ॥ ७७२ ॥

एभ्यः कर्त्तरि वाच्ये प्रागर्थेषु कुरः स्यात् । कः इत् ।  
विदुरः । भिदुरः । छिदुरः ।

५० १०

द्वण्णशजिगमिभ्यः क्ष्वरप् ॥ ७७३ ॥

द्वणादिभ्यः क्ष्वरप् स्यात् । षकपाः इतः । पित्त्वात् तुकि  
षित्त्वात् स्त्रियाम् ईपि इत्वरी । नश्चरः, जित्वरः । अन्त्य-  
लोपे तुकि गत्वरः ।

५० १०

जागृयङन्तयजजपदंशे ऊकः ॥ ७७४ ॥

प्रागर्थेषु एभ्यः ऊकः स्यात् । जागरूकः । यायजूकः ।  
जजपूकः । दशशूकः ।

५० १०

नमिकम्पिस्त्राजसकमहिंसदीपो रः ॥ ७७५ ॥

प्रागुक्तार्थेषु एभ्यः रः स्यात् । नम्रः । कम्पः । स्मेरः । नज्-  
पूर्वः जसि । क्रियासातत्ये अजसः । कम्पः । हिंसः । दीप्रः ।

५० १०

सनन्ताशंसभिच्च उः ॥ ७७६ ॥

एभ्यः उः स्यात् । चिकीर्षुः । जिगमिषुः । आशंसुः ।  
भिच्चुः ।

१०

विन्दूच्छू ॥ ७७७ ॥

एतौ उपत्ययान्तौ निपात्यौ ।

७० ५० १०

शंविप्रेषु भुवो डुः ॥ ७७८ ॥

एषु उपपदेषु भुवः डुः स्यात् । डुः इत् । शम्भुः । विभुः । प्रभुः ।

५०

१०

भियः क्रुक्नु कक्नु काः ॥ ७७९ ॥

विभेतेः एते स्युः । कः इत् । भीरुः । भीरुकः । भीलुकः ।

५० १०

स्थेशभासो वरः ॥ ७८० ॥

एभ्यः वरः स्यात् । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः ।

इति कर्त्तृकृदन्तप्रकरणम् ।

—

निष्ठाकृदन्तप्रकरणम् ।

५० १० ७०

धातोर्निष्ठा भूते ॥ ७८१ ॥

भूते काले धातोः निष्ठा ( क्तवतू ) स्यात् । उक्तौ इतौ । तत्र भावकर्मणोरेव इत्युक्तेः भावकर्मणोः क्तः । क्तवतुस्तु कर्त्तरि एव कर्त्तरि क्त इत्युक्तेः । तत्र भावक्तान्तस्य नपुंसकता । विद-भावे क्ते इटि विदितम्, कर्मणि विदितः, क्तवतौ विदितवान् (७६३ सू०) इङ्निषेधे श्रि-श्रितः । यु-युतः । रु-रुतः । भू-भूतः । वृ-वृतः । क्त-क्ततः । गृ-इरि ।

५० ६० १० ६० १० ६० ६०

रदाभ्यां निष्ठातो—नः—पूर्वस्य च दोऽमदेः

॥ ७८२ ॥

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातकारस्य स्थाने नः स्यात्, निष्ठातः पूर्वस्य धातोः दस्य च नः स्यात् । इति रपरतया नत्वे दीर्घे गौर्णः, शृ-शीर्णः ।

५० ५० ५० ५० ५० १०

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः त्वादिभ्यश्च ॥ ७८३ ॥

संयोगादेः यण्वतः आदन्तात् धातोः, त्वादिभ्यश्च परस्य

निष्ठातस्य नः स्यात् । श्यानः । द्राणः । ग्लानः । स्वादयस्तु  
(सि० उ० २६५ पृ०) द्रष्टव्याः । लूनः । दूनः ।

५० ५० १० ५०

ओदितः क्षियञ्च दीर्घात्— ॥ ७८४ ॥

धातुपाठे ओकारेतः धातोः (डौभुजप्रभृतेः) दीर्घान्तात्  
क्षियञ्च परस्य प्रागुक्तं स्यात् । ओडौ-उड्डौनः । भुजो जस्य  
गत्वे भुग्नः । सयोगाद्यसलोपे मसृज-मग्नः । दीर्घात् इत्युक्ते.  
क्षियः दीर्घः अपि क्षीणः ।

५०

७०

दिवोऽजिगीषायाम् ॥ ७८५ ॥

अजिगीषावृत्तेः दिवः परस्य प्रागुक्तं स्यात् । इति निष्ठा-  
तस्य नत्वे ऊठि-आद्यूनः औदरिकः । अन्यत्र व्यूतम् ।

५० १० ५० १०

७०

नुदचाघ्राक्क्रीभ्यो वा विदस्तु धनप्रतीतयोः

॥ ७८६ ॥

नुदादेः परस्य प्रागुक्तं वा स्यात्, विदस्तु धनविख्यातयोः ।  
नुन्नः नुत्तः । व्राणः व्रातः । घ्राणः घ्रातः । क्रीणः क्रीतः ।  
वित्तं धनं, वित्तः स्यातः । अन्यत्र विन्नः ।

१

७०

१०

७०

भित्तं शकले ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ७८७ ॥

एतयोः अर्थयोः एतौ निपात्यौ । अन्यत्र भिन्नम् । ऋतम् ।

५० १

५० १०

५० १० १०

शुषः कः पचो वः क्षायञ्च मः ॥ ७८८ ॥

शुषः परस्य निष्ठातस्य कः, पचः परस्य वः, क्षायः  
परस्य च मः स्यात् । शुष्कः । पक्वः । क्षामः ।

५०

१०

अनुपसर्गात् फुल्लोत्फुल्लसंफुल्लचीवकृशः

१० १० ७०

निर्वाणश्चावाते ॥ ७८६ ॥

अनुपसर्गात् एते निपात्यन्ते । क्तवत्वेकदेशतकारस्य अपि इदम् । फुल्लं फुल्लवान् । चीवः मत्तः । कृशः तनुः । निर्वाणं दौषः । वाते तु निर्वातः । उपसर्गे तु जि फला विसरणि इत्यस्य आकारित्वात् ।

५०

६०

१० १०

७० १०

आदितो निष्ठाया नेट् भावादिक्रिययोस्तु

१०

वा ॥ ७८७ ॥

आकारितः परस्य निष्ठाया स्थाने इट् न स्यात्, भावार-  
भक्रियार्थयोस्तु वा । इति इङ्निषेधे ।

६०

६०

१०

७०

७०

चरफलोत्त इत् ति किति ॥ ७८८ ॥

चरफलोः अकारस्य इत् स्यात् तादौ किति परे । इति उकारे प्रफुल्लुतः प्रफलितः फलितुम् आरब्धवान् । भावे तु प्रफुल्लुतम् प्रफलितम् । प्रफुल्लुतराजीवमिवाङ्गमध्ये \* इत्यत्र तकारमध्यः एव पाठः । लोभ्रद्रुम सानुमतः प्रफुल्लम् इत्यत्र तु फुल्ल विकासो इत्यस्य पचाद्यचि रूपम् । उदादेशु विशेषात् उत्फुल्लः संफुल्लः इति ।

\* प्रफुल्लुतराजीवम् इत्यत्र कर्त्तरि निष्ठायाम् आदितः  
इत्यादिना इङ्निषेधः ।

५. ६. १०१०

श्रवयतीदितो निष्ठाया नेट्— ॥ ७६२ ॥

श्रवयते: ईकारितश्च परस्याः निष्ठायाः इट् न स्यात् । श्रि-  
तो सम्प्रसारणे ओकारित्वात् तस्य नत्वे शूनः । मदी-मत्तः ।

५.

५.

विकल्पितेत्कादपतिदरिद्रानिष्कुषः ॥ ७६३ ॥

पत्यादिवर्जात् विकल्पितेत्कात् धातोः परस्याः निष्ठायाः  
इट् न स्यात् । वृत्-वृत्तः । कृपू-कृमृसः । पत्यादेस्तु पतितः,  
दरिद्रितः, निष्कुषितः ।

५:

६:

११

५.

१०

वसतिक्षुधिभ्यां क्षानिष्ठयोरिट्—लुभस्तु

७.

मोहने ॥ ७६४ ॥

आभ्यां परयोः क्षानिष्ठयोः इट् स्यात्, लुभस्तु विमोहने  
अर्थे । वस-उषितः । क्षुध-क्षुधितः । लुभ-लुभितः, गार्डे तु  
लुब्धः ।

५: १०

पूक्लिशिभ्यां वा ॥ ७६५ ॥

आभ्या परयोः क्षानिष्ठयोः वा इट् स्यात् । पूजः ( ३३५  
सू० ) कित्त्वाभावे पवितः, पक्षे पूतः । क्लिशितः क्लिष्टः ।  
( ३३३ सू० ) अक्त्वै शयितः सुवेदितः । धर्षितः । नृष-  
मर्षितः क्षान्ती, अन्यत्र अपनृषितम् ।

७.

७.

१०

१०

आरम्भक्रियायां कर्त्तरि च क्तः ॥ ७६६ ॥

आरम्भार्थक्रियावृत्तिधातोः कर्त्तरि चात् भावकर्मणोः क्तः

स्वात् । खिदा-खेदितः खिन्नः । मिदा-मेदितः मिन्नः मेदि-  
तुम् आरब्धान् इत्यर्थः । ( ३३४ सू० ) पक्षे किञ्चाभावे  
द्योतितम् द्युतितम् । तन्न शब्दतः इत्युक्तेः रुदितम्, विदितम् ।

६० १०

७०

णेर्लोपो निष्ठायाम् ॥ ७६७ ॥

निष्ठायां परतः णेः लोपः स्यात् । भावितः ।

क्षुब्धो मन्ये हृदि स्वान्त ध्वान्त तमसि साध्यते ।

लग्न सक्ते भृशे वाढं न्निष्टमस्यष्टवाचकम् ।

घृष्टोऽलज्जे विशस्तः स्यात् पक्षे विशसितो भवेत् ।

दृढः स्थूले बलवति प्रभौ परिवृढो मतः ।

कष्टं कच्छ्रेऽतिगह्वने समीपेऽभ्यर्णमिष्यते ।

वर्तेर्वृत्तमध्ययने शृतं पक्वे निपात्यते ।

णिजन्तस्य दमादेस्तु दान्तशान्तौ विभाषया ।

पूर्णं स्पष्टं तथा कृन्नं ज्ञप्त पक्षे यथायथम् ।

प्यायः पीन तु निष्ठायां स्फायः स्फ्रीतं तथा भवेत् ।

हृषेर्लोमनि हृष्टं स्याद् एवन्ते तु हृषितं मतम् ।

त्वरितं तु त्वरेस्तूर्णं रुष्टं च रुषितं रुषेः ।

निष्णातश्च नदीष्णातः स्नातः स्यात् कुशलार्थके ।

६०

१०

७०

७०

६० १०

द्यतिस्यतिमास्थामित् ति—किति—शस्तु

१०

वा ॥ ७६८ ॥

तादौ किति परे एषाम् आकारः अन्तादेशः स्यात्,  
श्यवेस्तु वा । दो-दितः । सो-सितः । मा-मितः । स्वा-स्थितः ।  
शो-शितः शतः ।

६० १०  
दधातेर्हिः ॥ ७६८ ॥

तादौ किति परे दधातेः हिः स्यात् । हितः ।

६० १० ५० १० १० ६० १० १०  
दो ददुपसर्गाचस्तु तुँश् इकस्तु दीर्घः ॥ ८०० ॥

तादौ किति परे दा इत्यस्य दत् स्यात्, उपसर्गाचः परस्य तु तुँश् स्यात्, तस्मिन् सति च इगन्तस्य उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । उशौ इती । शिच्चात् सर्वादेशः । दत्तम् । प्रत्तम् । आत्तम् । नीत्तम् वीत्तम् ।

अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्त वा निपात्यते ॥

६० १ ७० १० ७०  
अदो जग्धिँल्यपि चानोदने \* ॥ ८०१ ॥

अोदनभिन्ने अर्थे तादौ किति ल्यपि च परे अदः जग्धिँः स्यात् । इकारः इत् । जग्द्धम् । अोदने तु अन्नम् ।

गत्यर्थाकर्मकस्त्रिषशीड्स्यासवसजनरुहजीर्य-

५० ७० १० १  
तिभ्यः कर्त्तरि च क्तः ॥ ८०२ ॥

एभ्यः कर्त्तरि भावकर्मणोश्च क्तः स्यात् । अकर्मकत्वेन प्राप्ते अपि आधारस्य कर्मसंज्ञया सकर्मकत्वेन अप्राप्तौ शीडा-दीना पृथक् ग्रहणम् । ग्रामं गतः । गत्यर्थग्रहणे प्राप्त्यर्थस्य अपि ग्रहणम् इति प्राप्तः । ग्लानः । भूतः । शिशुम् आश्लिष्टः ।

\* अनोदने इति निष्ठाविषयं क्तिल्यपोः तद्वाचकत्वाभावात् ।



ग्रथ्याम् अधिशयितः । आसनम् अधिष्ठितः । नृपम् उपा-  
सितः । रजनीम् उपोषितः । अग्रजम् अनुजातः । अश्वम्  
आरूढः । देहम् अनुजीर्णः । भावकर्मणोस्तु यथायथम्  
ऊह्यम् ।

५० १० ७० १०  
स्यैर्यगतिभोजनार्थेभ्यः क्तोऽधिकरणे च ॥८०३॥

स्यैर्याद्यर्थेभ्यः धातुभ्यः अधिकरणे, यथाप्राप्तं कर्मभावयोः,  
कर्त्तरि च क्तः स्यात् ।

गुरोः स्थितमिदं तस्य यातमासनमन्तिके ।

भुक्तं भाजनमस्येदं मनसा तं सदा भज ॥

यथाप्राप्तम् अपि भावादौ ।

५० ५० १० ७० १०  
जौत इच्छाबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च वर्त्तमाने क्तः ॥८०४॥

गणे जिकारितः धातोः अभिलाषाद्यर्थेभ्यश्च वर्त्तमाने क्तः  
स्यात् । भूते इति अस्य अपवादः । जि इन्धी इङ् । अत्रा-  
कर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । सताम् इष्टः-मतः बुद्धः विदितः  
इष्यमाणः इत्याद्यर्थः । अत्र कर्मणि क्तः । कर्त्तरि तु न  
इष्यते ।

शिलितो रक्षितः चान्त आकुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिध्याहृत इत्यपि ।

हृष्टतुष्टौ तथा क्तान्तस्तथोभौ सयतोद्यतौ ।

वर्त्तमानेऽपि कालेऽमी यथाप्राप्तेऽप्यनेहसि ।

इति निष्ठाकदन्तप्रकरणम् ।

## कर्मादिकृदन्तप्रकरणम् ।

५. ७. १.

धः कर्मणि घ्रः— ॥ ८०५ ॥

कर्मणि वाच्ये घेटः धाजश्च घ्रः स्यात् । घः इत् । पित्त्वात् स्त्रियाम् ईपि धात्री ।

५.

दोनौशसयुयुजस्तुतुदमिहपतदन्शनहिभ्यः

७.

करणे— ॥ ८०६ ॥

करणे वाच्ये एभ्यः घ्रः स्यात् । दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । मेद्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा, अत्र अजादित्वात् न ईप् । नदघ्नी ।

७. १.

हलशूकरमुखे पोत्रम् ॥ ८०७ ॥

हलस्य शूकरस्य च मुखे अर्थे पोत्रं निपात्यते ।

५. १.

अर्त्तिपूलूधूखनिचरिभ्य इवः ॥ ८०८ ॥

एभ्यः करणे इवः स्यात् । अरितम् । पवित्रम् । लवि-  
त्रम् । धवित्रम् । खनित्रम् । चरित्रम् ।

६.

१.

७.

लटः शतृशाना—वप्रथमान्तार्थभिदे ॥ ८०९ ॥

अप्रथमान्तार्थेन अभेदान्वये सति लटः शतृशानौ  
स्याताम् । तत्र परस्मैपदस्थाने शता आत्मनेपदस्थाने च  
शानः । ऋशौ इतौ । तेन शवादि । पचन्तं पश्य । पचता

दृश्यते । गच्छते ददाति । चलतः पतति । अर्जयतः धनम् ।  
गच्छति जने चेष्टा ।

६० ७० १०

अत आनि मुँक् \* ॥ ८१० ॥

अदन्तस्य अङ्गस्य मुँक् स्यात् आनि परे । पचमानं पश्य ।

१० ७० १०

सदादयः प्रथमान्तार्थाभेदेऽपि— ॥ ८११ ॥

सन् ब्राह्मणः । विदन् विप्रः ।

७० १०

सम्बोधने च ॥ ८१२ ॥

सम्बोधनार्थकप्रथमान्तार्थाभेदे अपि शब्दशानौ स्तः । हे  
पचन्, हे गच्छन्, हे पचमान ।

७० ६०

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ८१३ ॥

क्रियायाः परिचायके हेतौ च अर्थे प्रथमान्तार्थाभेदे अपि  
तौ स्तः । शयाना यवना भुञ्जते । पठन् छात्रः याति ।  
अर्जयन् वसति । ईश्वरं ध्यायन् मुच्यते । कृतः नस्य णत्वे  
प्रणीयमाणः इत्यादि ।

५० ६० १०

आस आनस्येत् ॥ ८१४ ॥

आसः परस्य आन इत्यस्य आदेः ईत् स्यात् । आसीनः ।

५ ६० १० १०

विदेः शतुर्वमुँर्वा ॥ ८१५ ॥

\* अतः इति अङ्गस्य विशेषण, तेन १४५ सू० प्रकृतेरिव  
विकरणस्य अपि अङ्गसङ्गाविधानात् पचमानम् इत्यत्र शवि-  
करणयुक्तपचः अङ्गत्वात्, तस्मात् अदन्तात् परस्य मुक् ।

विदेः परस्य शतुः स्थाने वसुः वा स्यात् । उः इत् ।  
विद्वान्, विदन् ।

७. ५. १. १.

ताच्छ्रोल्यवयोवचनशक्तिषु पूज्यजश्च शानः

॥ ८१६ ॥

एषु अर्थेषु धातुमात्रात्, पूज्यजिभ्याञ्च अन्यार्थे अपि  
शानः स्यात् । शत्रपवादः । भोग्यं भुञ्जानः । कवच बिभ्राणः ।  
शत्रुं निघ्नान् । पवमानः । यजमानः ।

अर्हन् पूज्ये द्विषन् शत्रौ सुन्वन् यज्ञक्रियावति ।

६. १. ७. ७. १.

लुटः स्यत्स्यमानौ क्वचित् तुमर्थे च ॥ ८१७ ॥

लुटः स्थाने स्यत्स्यमानौ स्तः, क्वचित् तुमर्थे च ।  
ऋकारः इत् । करिष्यन् करिष्यमाणः । पच्यन् याति पक्तु  
याति इत्यर्थः ।

६. १.

लिटः कसुकानौ ॥ ८१८ ॥

लिटः स्थाने कसुकानौ स्याताम् । उक्ती इती । लिट्-  
स्थानिकत्वेन अमुं विहाय सर्वं द्वित्वादि कार्यम् । बुभू-  
वान् । तुष्टुवान् ।

६. ५. १.

५. १.

वसोरेकाजाह्वसिभ्य इट् गमहनविदृशस्तु  
१.

वा ॥ ८१९ ॥

एभ्यः परस्य वसोः स्थाने इट् स्यात्, गमादेस्तु वा । वशा-  
दिक्कत्तया इट्, निषेधेः अनेन प्रतिप्रसवः । एकाचः आरिवान्,

पेचिवान्, पेटिवान् । आतः ददिवान् । घस-जञ्चिवान् ।  
गम-जग्मिवान् जगन्वान् । हन-जञ्चिवान् जघन्वान् । विद-  
विविदिवान् विविहान् । दृश-दृष्टिवान् दृष्टवान् ।

१ः

७.

गमिगाम्यादयो भविष्यति ॥ ८२० ॥

गमिप्रभृतयः भविष्यति स्तुः । गमो गामी भावी ।

१ः

७.

भौसादयोऽपादाने ॥ ८२१ ॥

विभेति अस्मात् भौमः । भौषयते अस्मात् भौषः प्रस-  
न्दनः । रच्यते यस्मात् रचः ।

१ः

७.

७.

७.

तुमुन्वुणौ क्रियार्थायां क्रियायां भावे

७.

समानकर्तृकत्वे ॥ ८२२ ॥

भावे वाच्ये समानकर्तृकत्वे व्योत्ये क्रियार्थक्रियावृत्ति-  
धातोः तुमुन्वुणौ स्याताम् । उनणाः इतः । अन्नं भोक्तुं  
पचति, भोजनार्थकं पाकः एककर्तृकश्च इत्यर्थः । एवं नृप  
सेवितुं याति । वोः अकादेशे देवं दर्शकः याति । अन्य-  
कर्तृके तु न ।

७ः

७ः

१ः

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु तुमुन्— ॥ ८२३ ॥

इच्छार्थेषु एककर्तृकेषु उपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् ।  
अक्रियार्थः अयम् आरम्भः । इच्छति भोक्तुम् वाञ्छति भोक्तुम् ।

७ः

शकधृषञ्जाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु  
॥ ८२४ ॥

एषु उपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् ।  
 धृष्योति जानाति ग्लायति घटते रभते लभते क्रमते सहते  
 अर्हति अस्ति विद्यते वा भोक्तुम् ।

७. ७. १.

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु च ॥ ८२५ ॥

पर्याप्तिः पूर्णता, तदर्थेषु सामर्थ्यवचनेषु च उपपदेषु  
 धातोः तुमुन् स्यात् । अक्रियार्थ. अयम् आरम्भ । पर्याप्तः  
 प्रवीणः कुशल. पटुः दा भोक्तुम् । अल भोक्तुम् ।

७. १.

कालसमयवेलासु च ॥ ८२६ ॥

एषु उपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् । कालः भोक्तुं, समयः  
 भोक्तुं, वेला भोक्तुम् \* ।

१. ७. ७. ७.

घञादयो भविष्यति क्रियार्थायां क्रियायाम्

॥ ८२७ ॥

वक्ष्यमाणाः घञादयः भविष्यति काले क्रियार्थक्रिया-  
 वृत्तिधातोः स्युः । यागाय याति यष्टु याति इत्यर्थः । यज-  
 नाय याति यष्टुं याति इत्यर्थः ।

५. १. ७

पदरुजदिशस्प्रशो घञ्—कर्त्तरि— ॥ ८२८ ॥

एभ्यः कर्त्तरि वाच्ये घञ् स्यात् । घञौ इती । पद्यते

\* कालादीनाम् उपपदत्वे अपि तुमनः अमन्तत्वाभावात् न  
 समासः अमन्ताव्ययस्य एव उपपदसमासस्य अग्रे—वक्ष्यमाण-  
 त्वात् ।

इति पादः । रुजति इति रोगः । वशति इति वशः ।  
सृशति इति स्पर्शः ।

५०

७०

७० १०

सरतेः स्थिरे व्याधिमत्स्यबलेषु च ॥८२६॥

स्थिरे कर्त्तरि व्याध्यादिषु अर्थेषु च सरतेः घञ् स्यात् ।  
सरति कालान्तरम् इति सारः । व्याधौ अतीसारः । विसारः  
मत्स्यः । सारः बलम् ।

७०

७०

१०

७०

१०

भावे—ऽकर्त्तरि—च कारके—घञादयः ॥८३०॥

भावे कर्त्तृभिन्नकारके च वाच्ये घञादयः स्युः । पाकः ।  
त्यागः । रज्यते अनेन इति रागः । प्रास्यते इति प्रासः ।  
लभ्यते इति लाभः लभ्यम् इत्यर्थः । शमः क्रस्ते शमः । कामा-  
देस्तु कामः, आचामः, वामः ।

५०

१०

७०

५०

१०

धातोर्घञ् उपसर्गे रुवञ्च ॥ ८३१ ॥

धातुमात्रात्, उपसर्गे उपपदे रौतेश्च घञ् स्यात् । घञौ  
इतौ । रौतेः अपः अपवादः । हासः । सन्तानः । दायः ।  
सम्प्रदायः । संरावः, विरावः, आरावः ।

७०

५०

५०

१०

७०

७०

अनुपसर्गे श्रिनीभुवो नियस्वाडि उत्प्रयोः

५० १०

श्रिभूम्यां वा ॥ ८३२ ॥

उपसर्गेपपदाभावे एभ्यः, आडि नियश्च घञ् स्यात्, उदि  
तु श्रियः, प्रे च भुवः वा स्यात्, पक्षे यथाप्राप्तमजपौ । श्रायः ।  
नायः । भावः । उपसर्गे तु विभवः, सञ्भवः । विनयः, प्रणयः,

उपनयः । आङि तु आनायः । उदि तु श्रियः-उच्छायः  
 उच्छ्रयः । प्रे तु भवः-प्रभावः प्रभवः ।

७

५:

५० १०

७०

प्रेस्तुस्तुभ्यां स्तृणातेश्च कन्दोभेदगणनायाम् ॥ ८३३ ॥

प्रे उपसर्गे उपपदे आभ्या, स्तृणातेश्च कन्दोभेदगणनाया  
 घञ् स्यात् । प्रस्तावः, प्रस्तावः । प्रस्तारः कन्दोभेदगणना ।  
 प्रे किम्, सस्तवः, संस्तवः, प्रस्तरः ।

७:

५:

७०

उद्योः कृगृभ्यामसमूहे ॥ ८३४ ॥

उदि नौ च उपपदे आभ्यां घञ् स्यात् । उत्कारः,  
 निकारः । परिभवः । उद्गारः, निगारः । अनयोः किम्,  
 करः गरः । समूहे तु उत्कारः निकारः ।

५० १०

एरच् ॥ ८३५ ॥

इवर्णान्तात् अच् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके । चः  
 इत् । घञः अपवादः । अत्ययः । अन्वयः । जयः । शयः ।  
 चयः । भयम् नपुंसकता लोकात् । अत्र अयं विशेषः ।

इणो निपूर्वात् न्यायः स्यात् पर्यायस्तु परिर्मतः ।

अन्यत्राचात्ययस्तस्मादन्वयप्रत्ययव्ययाः ।

उपगदिङोऽप्युपाध्यायो सुरौ वाच्ये घञा भवेत् ।

ग्रन्थैकदेशेऽप्यध्यायस्तदन्यत्राजविधिर्भवेत् ।

आयो लाभे घञि भवेज्जाले आनाय इष्यते ।

५: १०

ऋदुवर्णान्ताभ्यामप्— ॥ ८३६ ॥

ऋदन्तात् उवर्णान्तात् च भावे अकर्तरि च कारके अप्



स्यात् । पः इत् । घञः अपवादः । कृ—करः । शृ—शरः ।  
गृ—गरः । यु—यवः । स्तु—स्तवः । रु—रवः । भू—भवः ।

५ः

ग्रहवृहगमवशरणिभ्यः ॥ ८३७ ॥

एभ्यः अपि अप् स्यात् । ग्रह—ग्रहः । वृ—वरः । वृ—दरः ।  
नि—गम—निगमः । वश—वशः । रण—रणः ।

५ः

७ः

व्यधजपिभ्यामनुपसर्गे ॥ ८३८ ॥

उपसर्गोपपदाभावे अभ्याम् अप् स्यात् । व्यधः । जपः ।  
उपसर्गे तु विव्याधः, उपजापः ।

१ः

गोचरप्रकरव्रजापणा ॥ ८३९ ॥

गोचरो विषये साध्यः सङ्ख्यार्थे प्रकरो मतः ।  
निपातनाद्गो गोष्ठे हृष्टे साध्यस्तथापणः ।  
अन्यत्र सञ्चारः, प्रकारः ।

५०

१०

७० १०

हलो घञ् संज्ञायाञ्च ॥ ८४० ॥

हलन्तात् घञ् संज्ञायां स्यात् । रमन्ते अस्मिन् योगिनः  
इति रामः । अपठ्यते अनेन इति अपामार्गः, उपसर्गस्य  
दीर्घत्वम् ।

अथ घञजपां विषयप्रदर्शनम् ।

वेः स्तृणाते शब्दभिन्नसङ्ख्ये घञ् भवेत् ततः ।

विस्तारः शब्दसङ्ख्ये तु विस्तरो विष्टरो वृषौ ॥

निवासार्थे निकायश्चेर्निपूर्वाच्चस्य के सति ।

सङ्घार्येऽपि तथा, देहे काय इत्यत्र घञ्विधिः ॥  
 अवग्राहोऽभिभवने निग्राहो बाधनार्थके ।  
 अवपूर्वात् वृष्टिबाधेऽवग्राहावग्रहौ ग्रहेः ॥  
 निवृणातेस्तु नौवारो धान्त्वभेदे घञिष्यते ।  
 उदः श्रिजो घञचौ स्त उच्छ्रायश्च तथोच्छ्रयः ॥  
 आङः झुवो घञपौ स्त आप्लावश्च तथाप्लवः ।  
 परिभावः परिभवः प्रग्राहः प्रग्रहस्तथा ॥  
 नियामो नियमो वा तूपयामोपयमौ तथा ।  
 निगादो निगदो ज्ञेयो निनादो निनदस्तथा ॥  
 निखानो निखनस्त्वद्वत् घजापा च विकल्पनात् ।  
 कणः क्काणश्च वीणाजे रवे निक्काणनिक्काणौ ॥  
 प्रक्काणादिस्तथैवात्र परशब्दे क्काणादयः ।  
 समदप्रमदौ हर्षे प्रमादोऽनवधानके ॥  
 उन्मादो रोगभेदे तु परत्रोन्मद इष्यते ।  
 मदो हर्षे तथा गर्वे मत्तत्वे माद इष्यते ॥  
 आहावस्तु निपाने स्यात् युद्धे आहवमिष्यते ।  
 आङि ह्वेजो निपात्येते घजापा च क्रमात्तु तौ ॥  
 ताभ्या घातो बधो हन्तेर्मूर्त्तौ तु घन इष्यते ।  
 अगारस्यैकदेशे च प्रघाणप्रघणी मतौ ॥  
 उद्धनः काष्ठभेदेऽस्त्रेऽपघनो देहवाचकः ।  
 द्रुघणो मुहुरार्थे च करणार्थे त्वयोघनः ॥  
 स्तम्भघ्नः स्यात् स्तम्भघनः परिघञ्चास्त्रभेदके ।  
 उपघ्न आश्रयार्थे स्यात् मङ्गोद्धौ गणशस्तयोः ॥  
 कान्ता घान्ता घञन्ताश्च हन्तेरेते निपातिताः ।  
 स्फारः स्फुरैर्घञि भवेत् स्फुले स्फालस्तथा भवेत् ।  
 स्यदः स्यन्देर्जवे वाच्ये एध इन्धेश्व दारुणि ॥

५० १० ७० ७० १० ७०  
धातोर्ल्युङ् भावेऽकर्त्तरि च—कारके ॥८४१॥

भावे अकर्त्तरि च कारके धातोः ल्युट् स्यात् । लटौ इती । योः अनादेशे भवनम्, करणम्, जननम् ।

१ः १ः  
किरणलेखन्युपोषणादयो निपात्याः ॥८४२॥

एते ल्युङन्ताः निपात्यन्ते । कीर्यते इति किरणः । लिख्यते अनया लेखनी । उपोष्यते उपोषणम् ।

५० ७० १० ५० ७० १० १०  
ड्वितो भावे क्तिस्ततो निर्वृत्ते मञ्च ॥८४३॥

गणपाठे डुकारेतः धातोः भावे क्तिः स्यात्, तदन्तात् च निर्वृत्ते अर्थे मः स्यात् । कः इत् । डुपचा पक्लिमः पाक-निर्वृत्तः इत्यर्थः । एवं डुदा दक्लिमः दाननिर्वृत्तः । डुक्क कक्लिमः ।

७० १० ७०  
ट्वितोऽथुर्भावे— ॥ ८४४ ॥

भावे वाच्ये गणपाठे टुकारेतः धातोः अथुः स्यात् । टुवेप-वेपथुः । टुवम-वमथुः ।

५० १० १०  
यजयाचयतप्रच्छस्वपिभ्यो नङ् न सम्प्रसा-

१० १०  
रणञ्च ॥ ८४५ ॥

एभ्यः भावे नङ् स्यात्, तस्मिन् च न सम्प्रसारणम् । ङः इत् । यज-यज्ञः याच्जा यज्ञः । ( ५४६ सू० ) कस्य शब्दे प्रश्नः ङित्त्वे अपि न सम्प्रसारणम् । स्वप्नः ।

७. ७. १० ५. १०

उपसर्गेऽन्तरि च घोः—किः ॥ ८४६ ॥

भावे वाच्ये उपसर्गे अन्तरि च उपपदे घुसंज्ञकात् धातोः  
किः स्यात् । कः इत् । आधिः । व्याधिः । सन्धिः । उपाधिः ।  
अन्तर्धिः ।

७. ७.

कर्मण्यधिकरणे ॥ ८४७ ॥

अधिकरणे वाच्ये कर्मणि उपपदे घोः किः स्यात् ।  
जलानि धीयन्ते अस्मिन् जलधिः । सलिलधिः ।

७. ७. ७. १० ७. १०

स्त्रियां—भावेऽकर्त्तरि च कारके क्तिः—\*

॥ ८४८ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके वाच्ये धातोः क्तिः स्यात् । तद-  
न्तश्च स्त्रियाम् । कः इत् । कृतिः, स्मृतिः, मति, बुद्धिः ।  
श्रूयते अनया इति श्रुतिः । स्तूयते अनया इति स्तुतिः ।  
द्रज्यते अनया इति द्रष्टिः । पाणिनीये तु क्तिन् पठितः ।

५. ६. ६. १

ऋत्वादिभ्यः क्तेस्तस्य नः ॥ ८४९ ॥

ऋदन्तात् ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेः तस्य नत्व स्यात् । कृ-  
कीर्णिः । लू-लूनः । ( सि० उ० १६५ पृ० ) ल्वादि ।

\* क्तिन् इति पाणिनीयं, नित्प्रयोजनं लौकिके नास्ति  
इति इह परित्यक्तम् । एवं यदनीयरादिषु तकाररकारादयः  
अपि ।

५ः १०

ग्रहादिभ्यः इट् ॥ ८५० ॥

एभ्यः क्तेः इट् स्यात् । वशादेः इत्यादेः प्रतिप्रसवः ।  
निगृहीतिः पठितिः भणितिः इत्यादि ।

५० ७०

स्यागापची भावे— ॥ ८५१ ॥

एभ्यः भावे क्तिः स्यात् । तदन्तश्च स्त्रियाम् । वक्ष्यमाणस्य  
असरूपस्य अपि अङः अपवादः । प्रस्थितिः । उपगीतिः ।  
सङ्गीतिः । पक्तिः । आस्था व्यवस्था संस्था तु बाहुलकात्  
इति सिद्धान्तः ।

५ः १० ७० १०

यजत्रजिभ्यां क्वप् संज्ञायान्तु समजनिषद्

५० १०

निपतमनविदमुज्शौङ्भृजश्च ॥ ८५२ ॥

आभ्या भावे, संज्ञायान्तु समजादिभ्यः, क्वप् स्यात् । तद-  
न्तश्च स्त्रियाम् । कपौ इतौ । असरूपः अपि क्वप् क्तेः  
अपवादकः । इज्या ब्रज्या । समज्या सभा निषद्या आपण' ।  
निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्या ग्रीवा । विद्या । सुत्या  
अभिषवः । शय्या । भृत्या ।

५० १० १०

कृजः शश्च ॥ ८५३ ॥

कृज. शः, चात् क्वप्, क्तिश्च स्यात् भावे । तदन्तश्च स्त्रियाम् ।  
शः इत् । क्रिया कृत्या कृतिः ।

१०

इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाः ॥ ८५४ ॥

एते निपात्यन्ते ।

१.

५.

अः प्रत्ययान्तात् ॥ ८५५ ॥

प्रत्ययान्तात् धातोः भावे स्त्रियाम् अः स्यात् । क्तेः अप-  
वादः । चिकोर्षा । जिगमिषा । कुरुदिषा । पुत्रकाम्या ।

५.

५.

७.

५.

गुरुमतो हलो निष्ठायां सेटः ॥ ८५६ ॥

निष्ठाया सेट्कात् गुरुमतः हलन्तात् धातोः अः स्यात्  
स्त्रिया भावे । ईहा चेष्टा । सेटः किम्, दीप्तिः । गुरुमतः  
किम्, वित्तिः । हलः किं, नीतिः \* ।

५.

५. ० १ ० १.

षितो भिदादिभ्यश्चाङ्— † ॥ ८५७ ॥

गणपाठे षकारेतः भिदादिभ्यश्च स्त्रियां भावे अङ् स्यात् ।  
ङः इत् । भिदादयः ( सि० उ० स० ४५२ पृ० ) द्रष्टव्याः ।  
क्तेः अपवादः । त्रपूष-त्रपा लज्जा । भिदा क्तिदा व्यथा त्वरा ।

\* नीतिः इति प्रत्युदाहरणं कौमुदीद्वयदर्शनात् उक्तं,  
वस्तुतः नौधातोः निष्ठायाम् अनिट्कत्वात् अङ् प्राप्तिः एव  
नास्ति, किन्तु दीधितिः इत्येव प्रत्युदाहरणम्, दीधीधातोः  
निष्ठाया सेट्कत्वेन अहादित्वात् इटि दीधीवेव्योर्लोपः  
यिवर्णयोः इति वक्तव्यसूत्रेण ईकारलोपे तद्रूपसिद्धिः, तस्य च  
गुरुस्वरयुक्तत्वात् निष्ठायां सेट्कत्वाच्च अङः प्राप्तौ हल्पदेन  
व्युदासः ।

† षित्वेन एव त्वरत्यन्ता घटादयः गृहीताः, अतः न  
पृथगुक्ताः । अतएव पाणिनिना अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदश घटा-  
दयः षितश्चेत्युक्तम् । ते च (सि० उ० ८१ पृ०) द्रष्टव्याः । अत्र  
भिदा द्विधीभावे एव, अन्यत्र कुडो भित्तिः । एवं क्तिदा क्तिदने,  
अन्यत्र विच्छित्तिः । व्यथा त्वरा इत्युदाहरणं षित्वेन प्रथमो-  
पस्थितत्वात् पूर्वम् एव ज्ञेयम् ।

५०. १०.

चिन्तिपूजिकथिचर्चिभ्यश्च ॥ ८५८ ॥

एभ्यः अपि स्त्रिया भावे अङ् स्यात् । क्तेः वक्ष्यमाणस्त्र  
योश्च अपवादः । चिन्ता, पूजा, कथा, चर्चा ।

५०.

७०.

७०. १०.

आत उपसर्गेऽन्तर्शब्दोश्च ॥ ८५९ ॥

उपसर्गे, अन्तर्शब्दे, अद् शब्दे, च उपपदे आदन्तात्  
भावे स्त्रियाम् अङ् स्यात् । क्तेः अपवादः । प्रभा, प्रज्ञा, सज्ञा,  
उपदा । प्रमा, उपमा । अन्तर्द्वा, अज्ञा ।

५०.

५०. १०. १०.

आसवन्दिग्रन्थिभ्यश्च युः ॥ ८६० ॥

ख्यन्तात् आसवन्दिग्रन्थिभ्यश्च युः स्यात् । क्त्याद्यपवादः ।  
यो अनादेशे वेदना ज्ञापना । आसना । वन्दना । ग्रन्थना ।

१०. १०. ७०. ७०. १०. १०.

सम्पदादयश्च क्विपि क्तौ च वा ॥ ८६१ ॥

एते भावे स्त्रिया क्विपि क्तौ च वा निपात्यन्ते । सम्पत्  
सम्पत्तिः । विपत् विपत्तिः । आपत् आपत्तिः ।

७०.

१०.

रोगाख्यायां प्रच्छर्दिकादयः ॥ ८६२ ॥

एते अकान्ताः स्त्रिया निपात्यन्ते रोगसंज्ञायाम् । प्रच्छ-  
र्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । स्त्रियाम् इति निवृत्तम् ।

१०.

७०.

गच्छतिपच्चादयो धातुनिर्देशे ॥ ८६३ ॥

धातुनिर्देशे एते श्रुतिवन्ताः इकारान्ताश्च निपात्याः ।  
गच्छतिः पचतिः पचिः गमिः इत्यादयः ।

७.

७.

१.

ईषद्दुःसुषु—कृच्छाकृच्छयोः—खल् ॥ ८३४ ॥

दुःखे सुखे च अर्थे गम्ये ईषद्दुःसुषु उपपदेषु धातोः खल् स्यात् । खलो इतो । भावकर्मणोः इत्युक्तेः भावे कर्मणि च खल् । ईषत्करः । दुष्करः । खित्वेन सुमि प्राप्ते ।

६.

१

१.

७.

अव्ययस्य न सुँम् खिति ॥ ८३५ ॥

खिति परे अव्ययस्य सुँम् न स्यात् । इति सुम्निषेधे सुकरः ।

५

६.

१.

७. १. १.

उपसर्गात् लभेमुँम् खल्घजोर्न तु सुदु-

५:

र्भ्याम् ॥ ८३६ ॥

उपसर्गात् परस्य लभेः सुँम् स्यात्, खल्घजोः परयो, न तु केवलाभ्या सुदुर्भ्याम् । दुःप्रलभः सुप्रलभः । घञि तु उपा-  
लभः । उपसर्गात् किम्, ईषत्लभम् लाभः । सुदुर्भ्यान्तु दुर्लभ  
सुलभम् ।

५.

१.

आतो युः ॥ ८३७ ॥

ईषद्दुःसुषु उपपदेषु आदन्तात् युः स्यात् तयोः अर्थयोः ।  
खल् अपवादः । ईषत्पानः, सुपानः ।

५.

१.

शासियुधिदृशिष्टिभि्यो वा ॥ ८३८ ॥

एभ्यः युः वा स्यात् । पक्षे खल् । दुःशासनः दुःशासः ।



दुर्योधनः दुर्योधः । सुयोधनः सुयोधः । सुदर्शनः सुदर्शः ।  
दुर्धर्षणः दुर्धर्षः ।

७:

७: १

अलंखत्वाः प्रतिषेधार्थयोः क्त्वा— ॥ ८६६ ॥

निषेधार्थयोः एतयोः उपपदयोः धातोः क्त्वा स्यात् । कः  
इत् । अलभुक्त्वा खलुगत्वा । भोजनगमने निषिद्धे इत्यर्थः ।

७:

७:

७:

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले भावे ॥ ८७० ॥

समानकर्तृकयोः धात्वोः मध्ये पूर्वकालवृत्तिधातोः क्त्वा  
स्यात् भावे । भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा भुङ्क्ते । पक्त्वा भुङ्क्ते ।  
भुक्त्वा शेते । द्विवचनम् अविवक्षित, तेन स्नात्वा भुक्त्वा व्रजति ।  
( ३६२ सू० ) पञ्चमवर्णलोपे देवं नत्वा स्तौति ( ७६३ सू० )  
इङ्निषेधे सुखी भूत्वा स्थित ( ३३३ सू० ) कित्वाभावे  
ग्रथित्वा ( ३२७ सू० ) कित्त्वप्रतिप्रसवे क्लिप्तित्वा । उदित्वा ।  
उषित्वा ( ३२८ सू० ) कित्त्वे रुदित्वा । विदित्वा । मृषित्वा ।  
गृहीत्वा । सुप्ता ( ३३६ सू० ) वा कित्त्वे ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा ।  
गुम्फित्वा गुफित्वा । ढषित्वा तर्षित्वा ( ३३४ सू० ) वा कित्त्वे  
द्योतित्वा द्युतित्वा ।

५. १ ६. १.

उदिता वा क्त्वा इट् ॥ ८७१ ॥

गणपाठे उकारितः धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इट्  
वा स्यात् । क्रमु-क्रमित्वा, पच्चे ।

६:

६:

१

अनुनासिकान्तस्य तासिसिट् उपधादीर्घा-

७. ७.

ऽगुणे ति ॥ ८७२ ॥

तासिसेट्कस्य अनुनासिकान्तस्य धातोः उपधायाः दीर्घः  
स्यात्, अगुणे तादौ परे । अनुनासिकलोपापवादः । उपधा-  
दीर्घे क्रान्त्वा । भ्रमु—भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । एवं क्रान्तः  
क्रान्तिः भ्रान्तः भ्रान्तिः ( ७८५ सू० ) वा इटि कित्त्वाभावे च  
पवित्वा पूत्वा ।

६०

१ १ ७०

भलादिजान्तनशामुपधानलोपो वा क्ति ॥ ८७३ ॥

क्ताप्रत्यये परे भलादेः जान्तस्य नशेश्च उपधाभूतस्य  
लोपः स्यात् वा । भन्ज-भक्ता भङ्क्ता । सन्ज-सक्ता सङ्क्ता ।  
नश-नशित्वा । इडभावपक्षे ( ४८८ सू० ) नुमि नष्टा नष्टा  
नङ्ग्वा नग्वा । भलादेः किम्, अञ्जित्वा अङ्क्ता । ( ४०४  
सू० ) आत्त्रे खन-खात्वा खनित्वा ( ७८८ सू० ) इत्त्वे दो-  
दित्वा स्या-स्थित्वा । ( ७८८ सू० ) धाजः हौ हित्वा दा-ददि  
दत्त्वा । ( ८०१ सू० ) अद-जग्वा ।

५ १० ७

जहातेर्हिः क्ति ॥ ८७४ ॥

क्ताप्रत्यये परे जहातेः हि स्यात् । हित्वा ।

७ ७ ६० १

अनजव्ययोपपदे समासे क्तो ल्यप् ॥ ८७५ ॥

नज्भिन्नाव्ययोपपदे क्तास्थाने ल्यप् स्यात् । लपो इती ।  
इति ल्यपि पित्त्वात् तुकि उपपदसमासे च प्रकृत्य \* प्रस्तुत्य ।  
अनज् किम्, अकृत्वा । अव्ययेति किम्, परमकृत्यम् । अधीत्य  
प्रेत्य इत्यादौ सन्धिकार्यदीर्घगुणयोः असिद्धत्वाश्रयणात् तुक् ।

\* प्रकृत्य इत्यादौ प्रादिसमासः, तेन अमन्ताभावे अपि न  
क्षतिः ।

६० १ १० ७०

मान्तानिटामन्त्यलोपो वा ल्यपि ॥ ८७६ ॥

ल्यपि परे मान्तानिटां गम्यादीनाम् अन्त्यलोपः स्यात्  
वा । आगत्य आगम्य, प्रणत्य प्रणम्य । अनिटा किम्, प्रक्रम्य ।  
( ३६२ सू० ) अन्त्यलोपे प्रमत्य वितत्य विधाय प्रदाय । अत्र  
स्थानिवत्त्वाभावात् न हिददादेशौ । एव प्रस्थाय इत्यादी न  
इत्त्वम् । ( ४७५ सू० ) ल्यव्वर्जनात् न ईत्वं, प्रमाय प्रमाय ।

६० ६० १० ६० १० १०

लघुपूर्वस्य शेरयः प्रापेस्तु वा ॥ ८७७ ॥

ल्यपि परे लघुपूर्वस्य शेरः अयः स्यात्, प्रापेस्तु वा । लोपा-  
पवादः । विगण्य सङ्गम्य । लघुपूर्वस्य किं, प्रधान्ये ।  
प्रापेस्तु प्राप्य प्राप्य । मुखं व्यादाय स्वपिति, नेत्रे निमील्य  
शेते, इत्यादी तुपूर्वांशकालकलायाः अभेदारोपात् ल्यप्रयोगः  
द्रष्टव्यः ।

७० १ १०

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ ८७८ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये समानकर्तृकयोः पूर्वकालवृत्तिधातोः  
णमुल्, चात् क्त्वाल्पो यथाप्राप्तं स्याताम् । उणलाः इतः ।  
इति णमुलि ।

६० १० ७०

सर्वस्य द्वित्वं व्याप्ताभीक्ष्ण्ययोः ॥ ८७९ ॥

व्याप्ताभीक्ष्ण्ययोः द्योत्ययोः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य  
द्वित्वं स्यात् । इति द्वित्वे स्मारंस्मारम् स्मृत्वास्मृत्वा । प्रपाय-  
प्रपायम् प्रपाय । ( ५२७ सू० ) वा ङ्खे गामंगामम् गमंग-  
मम्, पक्षे गत्वागत्वा ।

७. १.  
अग्रेप्रथमपूर्वेषु क्त्वाणमुँलौ ॥ ८८० ॥

एषु उपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकालवृत्तिधातोः क्त्वाण-  
मुँलौ स्याताम् । अनाभीक्ष्ण्यार्थम् आरम्भः । अग्रे भोजं अग्रे-  
भुक्त्वा व्रजति । एवं प्रथमभोजं \* पूर्वभोजं वा याति, पक्षे  
क्त्वा ।

७. ७. १. ५  
अन्यथैवकथमित्यसु स्वादुमि च कृजो  
१.  
णमुँल् ॥ ८८१ ॥

एषु उपपदेषु स्वादुमि च कृज णमुँल् स्यात् । क्त्वाल्पोः  
अपवादः । अन्यथाकारम् । एवकारम् । कथङ्कारम् । इल-  
कारम् । स्वादोः मान्तत्वञ्च अनेन निपात्यते, स्वादुंकारम् ।

७. ५. ७.  
कर्मणि—दृशिविदिभ्यां साकल्ये ॥ ८८२ ॥

साकल्ये गम्ये कर्मणि उपपदे दृशिविदिभ्यां णमुँल् स्यात् ।  
कन्यादर्शम् वरयति सर्वाः कन्याः इत्यर्थः । विप्रदर्शं भोजयति  
सर्वान् विप्रान् भोजयति इत्यर्थः ।

७. ५  
उदरे पूरेः ॥ ८८३ ॥

उदरे कर्मणि उपपदे पूरेः णमुँल् स्यात् । उदरपूरं  
भुङ्क्ते ।

---

\* प्रथमभोजम् इत्यत्र इव प्रथमभुक्त्वा इत्यत्र अपि उपपद-  
समासः, अव्ययाभ्यां तु इति वक्ष्यमाणसूत्रेण अमन्तेन तत्-  
सहविधानप्रत्ययान्तेन च समासस्य वक्तव्यत्वात् ।

७. ६.

शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः ॥ ८८४ ॥

एषु कर्मसु उपपदेषु पिषः णमुँल् स्यात् । पिषादिषु च पूर्वकालवृत्तिधातोः एव अनुप्रयोगः इति सिद्धान्तः । शुष्क-  
पेषं चूर्णपेष रुक्षपेष वा पिनष्टि शुष्कादिक पिनष्टि इत्यर्थः ।

७. ५. ७. १. ५.

समूले हन्तेर्जीवे च ग्रहेः ॥ ८८५ ॥

समूले कर्मणि उपपदे हन्तेः, जीवे च तथाभूते ग्रहेः  
णमुँल् स्यात् । समूलघातं हन्ति समूलं हन्ति इत्यर्थः ।  
जीवग्राहं गृह्णाति ।

७. ५.

करणे—हनः ॥ ८८६ ॥

करणे उपपदे हन्तेः णमुँल् स्यात् । पादघातं हन्ति  
पादेन हन्ति इत्यर्थः ।

७. ५. ७. ५. ७. १. ५.

उदकादौ पिषो हस्ते ग्रहः स्वे च पुषः ॥ ८८७ ॥

उदकादौ करणे उपपदे पिषेः, हस्ते तथाभूते, ग्रहेः  
स्वे च पुषः णमुँल् स्यात् । उदकपेषं पिनष्टि उदकेन पिनष्टि  
इत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति हस्तेन गृह्णाति इत्यर्थः । स्वपोषं  
पुष्णाति स्वेन पुष्णाति ।

७. ७. ५.

ऊर्ध्वं कर्त्तरि शुषिपूरिभ्याम् ॥ ८८८ ॥

ऊर्ध्वं कर्त्तरि उपपदे शुषिपूरिभ्यां णमुँल् स्यात् । ऊर्ध्व-  
शोषं शुष्यति वृक्षादिः ऊर्ध्वं एव तिष्ठन् शुष्यति । ऊर्ध्वपरं

पूर्यते उर्द्धमुखः एव घटादिः वर्षादिना पूर्यते इत्यर्थः । अनु-  
प्रयोगः इति निवृत्तम् ।

७.

५. ५. १

तृतीयासप्तम्योरुपपीडकषरुधो ग्रहेश्च ॥ ८८६ ॥

तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते च उपपदे उपपूर्वपीडादिभ्यः  
ग्रहेश्च णमुँल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते पार्श्व्याभ्या पार्श्वेन  
वा उपपीड्य शेते इत्यर्थः । व्रजोपरोध गाः स्थापयति । हस्तो-  
पकर्षं गृह्णाति । केशग्राहं गृह्णाति केशेषु गृह्णाति इत्यर्थः ।  
हस्तग्राह गृह्णाति हस्तेन गृह्णाति इत्यर्थः ।

७.

७.

अपादाने त्वरायाम् ॥ ८८७ ॥

अपादाने उपपदे त्वरायां गम्याया धातोः णमुँल् स्यात् ।  
शय्योत्थायं धावति शय्यातः शौघ्रम् उत्थाय ।

७.

७.

७.

स्वाङ्गे परिक्लिश्यमाने कर्मणि— ॥ ८८८ ॥

स्वाङ्गे कर्मणि उपपदे परिक्लिश्यमाने अर्थे गम्ये धातोः  
णमुँल् स्यात् । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ।

५.

७.

विशिपतिपदिस्कन्दिभ्यो व्याप्तग्रासेवनयोः ॥ ८८९ ॥

कर्मणि उपपदे एभ्यः णमुँल् स्यात् व्याप्तौ क्रियायाः पौनः-  
पुन्ये च अर्थे । पीठवेशम् आस्ते सर्वं पीठ व्याप्य आस्ते ।  
लतापातं पुष्पं चिनोति । नद्यवस्कन्दं स्नाति ।

७.

५.

नाम्नि ग्रहेः ॥ ८९० ॥

नामरूपे कर्मणि उपपदे ग्रहेः णमुँल् स्यात् । नामग्राहम्  
आह्वयति ।

७. ५. १. १.  
अव्यये कजो ल्यङ्णमुँलौ—वा \* ॥ ८६४ ॥

अव्यये उपपदे कजः ल्यप् णमुँल् च स्यात् । उच्चैःकृत्य  
उच्चैःकारं वा अप्रियम् आचष्टे, षष्ठे उच्चैः कृत्वा इति १ वाक्यम्  
अपि ।

७. ५.  
तूष्णीमि भुवः ॥ ८६५ ॥

अस्मिन् उपपदे भुवः ल्यङ्णमुँलौ वा स्याताम् । तूष्णीं-  
भावम् तूष्णींभूय तूष्णी भूत्वा इत्यर्थः ।  
इति कर्मादिकदन्तप्रकरणम् ।

## स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

५. ५. १. ७. १.  
अजादेरतश्च स्त्रियामाप्— ॥ ८६६ ॥

स्त्रिया वर्तमानात् अजादेः अकारान्ताच्च आप् स्यात् ।  
पः इत् । स्त्रियाम् इति सर्वत्र अनुवर्त्यम् । अजा अश्ला  
मूषिका कोकिला चटका अमूला । एषु जातिनिमित्ते ईप्  
न । बाला वल्ता मन्दा । एषु वयोनिमित्ते ईप् न । शूद्रा  
जाती, महत्पूर्वा तु, महाशूद्री । पुंयोगे तु ईप् एव, शूद्री  
शूद्रभार्या । मध्यमा कनिष्ठा ज्येष्ठा, अत्र पुयोगलक्षणे ईप्

\* निपातोपसर्गभिन्ने स्त्रादिगणपठिते अव्यये इति  
वक्तव्यं, तेन प्रादिषु उपसर्गेषु नञि च न ।

१ उच्चैःकृत्य इत्यत्र ल्यपः अमन्तेन सह विधानात्  
समासः ।

न । अजादिश्च आकृतिगणः, तेन दंष्ट्रादयः । अतः, शुभा  
दत्ता ।

५० ५० १०

कतिपयाङ्गलो वा— ॥ ८६७ ॥

कतिपयात् हलन्तात् आप् स्यात् वा । वाचा वाक्,  
दिशा दिक् ।

५० १०

मनो डाप्— ॥ ८६८ ॥

मनन्तात् डाप् स्यात् वा । डपौ इती । डिच्चात् टिलोपे  
सीमे सीमानी, पामे पामानी ।

५०

५० १०

५० १० १० १० १०

अनो बहुव्रीहेश्चोपधालोपिनस्त्वीप् च वा  
॥ ८६९ ॥

अनन्तात् बहुव्रीहिः डाप् वा स्यात् उपधालोपयोग्यात्  
(मान्तवान्तसंयोगान्यपूर्वकात्) अनस्तु ईप् च वा स्यात्,  
पक्षे डाप्तदभावी । पः इत् । बहुयज्वे, बहुयज्वानी सभे ।  
उपधालोपिनस्तु भस्य अनः अलोपे \* बहुराज्जग्री बहुराजे  
बहुराजानी ॥

५०

६० ६०

१० ७०

६०

प्रत्ययस्थकात् पूर्वस्यात् इदाप्यध्रुवकादेरनु-

६० १० १०

क्तपुंस्कस्य तु वा ॥ ८७० ॥

आपि परे प्रत्ययस्थककागात् पूर्वस्य आतः स्थाने इत्

---

\* उपधालोपिनः मान्तवान्तसंयोगान्यपूर्वस्य अनः तथा-  
भूतानन्तस्य इत्यर्थः ।



स्यात्, न तु ध्रुवकादेः, अनुक्तपुंस्कस्य तु वा । नायिका,  
कारिका, पाचिका, सर्पिका, शुभ्रिका । अनुक्तपुंस्कस्य तु  
गङ्गिका गङ्गाका । अत्र गङ्गाका इत्यपि इच्छन्ति । ध्रुवकाद-  
यस्तु ध्रुवका, चटका, कन्यका, उपत्यका, अधित्यका, तारका  
नक्षत्रे, अष्टका आद्ये ।

६० १०

पुत्रिकादीनां वा ॥ ६०१ ॥

एषा प्रागुक्त वा स्यात् । पुत्रिका पुत्रका, सूतिका सूतका,  
स्त्रिका स्त्रका ।

५० ७० १०

टित्पिदुगिङ्गो मुख्यत्वे—ईप्— ॥ ६०२ ॥

टकारितः, पकारितः, उक्प्रत्याहारितश्च मुख्यत्वे ईप्  
स्यात् । पः इत् । तत्र टितः ईपि ।

६० ६० ६० १० १०

भस्मेवर्णस्यावर्णस्य च लोपः ॥ ६०३ ॥

भसन्नकस्य इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपः स्यात् । इति अव-  
र्णलोपे निशाचरी किङ्करी ( न इट् ) नदी ( घेट् ) स्तनम्बयी  
करणी द्वयी त्रितयी चतुष्टयी ऊरुदघ्नी गजमात्री गजपति-  
द्वयसी तादृशी । पितः, रजकी नदघ्नी ईश्वरी । उदितः,  
गतवती विदुषी श्रीमती धनवती यावती । ऋदितः, यान्ती ।

५० १० १० ७०

स्यतुर्नुम् वा शीपोः ॥ ६०४ ॥

श्यामि ईपि च परे स्यतन्तात् तुम् स्यात् वा । उमौ इतौ ।  
इति नुमि करिष्यन्ती पक्षे करिष्यती । अव्याच्चेपो भविष्यन्त्याः

कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् । मुख्यत्वे किं, विदितप्रमाणा अधि-  
गतज्ञाना इत्यादौ असुख्ये न ।

५: ५.

५: ५.

अण्ठान्ताभ्यामनोऽमन्संख्याभ्यामृदन्ता-

०१.

५.

च्चास्वसादेः \* ॥ ६०५ ॥

अण्प्रत्ययान्तात् ठप्रत्ययान्तात् मन्-संख्यावाचकवर्जात्  
अनन्तात् स्वसादिवर्जात् ऋदन्तात् च मुख्यत्वे ईप् स्यात् ।  
अण्णन्तात्, प्रतिहारी † कुम्भकारी । वैष्णवी ऐन्द्री । ढान्तात्,  
आत्रेयी माहेयी सौरभेयी । अन, राज्ञी शुनी मघोनी ।  
मनन्तात् न, सीमा पामा । संख्यायाश्च न, पञ्च दश वा  
स्त्रियः । ऋदन्तात्, दात्री भोक्त्री कर्त्री । स्वसादेस्तु, स्वसा  
माता दुहिता ननन्दा याता इत्यादौ न ।

५.

५ .१.

अञ्चुवाहन्ताभ्यां गौरादेश्च ‡ ॥ ६०६ ॥

अञ्चन्तात् वाह् इत्यन्तात् गौरादेश्च मुख्यत्वे ईप् स्यात् ।  
गौरादिः ( सि० उ० २२७ पृ० ) द्रष्टव्यः । अञ्चन्तात्, प्राची

\* पाणिनिना अगृहीत अपि ब्रह्मशब्दः “आयाता  
ब्रह्मणः शक्तिः ब्रह्माणी साभिधीयते” इत्यादिभूरिप्रयोगदर्श-  
नात् गृहीतः ।

† प्रतिशब्दस्य प्रत्येकपरतया प्रत्येकस्य च कर्मत्वात् कर्म-  
स्थण् इत्यनेन अणि प्रत्येकं हरति इति प्रतिहारी ।

‡ अञ्चोः उदित्वेन एव ६०२ सूत्रेण ईपि प्राप्ते पुनर्ग्रहणं  
धातोः चेत् उगित्कार्यं, तर्हि अञ्चोः एव नान्यस्य इति ज्ञाप-  
यति, तेन सन्सु सत् ध्वन्सु ध्वत् इत्यादौ उदित्वे अपि न  
ईप् ।

उदीची । वाहन्तात्, भारीही । गौरादेः, गौरी । मत्स्यमनु-  
थगवयादीना जातिवाचकत्वे अपि योपधत्वेन ईप्; अप्राप्तौ  
अत्र गणे पाठः । चत्र मत्स्यशब्दात् ईपि ।

६० ७

६० ७ १०

मत्स्यस्येपि सूर्यागस्त्ययोश्चे च तिष्यपुष्य-

६० १०

७०

१०

योश्च नक्षत्राणि यलोपः ॥ ६०७ ॥

ईपि परे मत्स्यस्य, सूर्यागस्त्ययोः ईपि के च परे, नक्ष-  
त्रार्थके अणि परे च तिष्यपुष्ययोः यलोपः स्यात् । इति यलोपे  
रुत्सी ।

५०

५०

५०

१

५०

अपात्राद्यन्ताद् द्विगो—रत ईप् पुरुषान्तात्

१० १०

तु वा ॥ ६०८ ॥

स्त्रियां पात्राद्यन्तवर्जात् अदन्तात् द्विगोः ईप् स्यात्,  
पुरुषान्तात् तु वा स्यात् । वक्ष्यमाणेन स्त्रीत्वे त्रिलोको  
त्रिसूत्रो सप्तशती द्वादशको । पात्रादेस्तु, द्विपात्र त्रिभुवनम् ।  
पुरुषान्तात् तु, द्विपुरुषौ द्विपुरुषा ।

५०

५० १० १०

अनन्तादावन्ताच्च वा ॥ ६०९ ॥

अनन्तात् आवन्तात् च द्विगोः ईप् वा स्यात् । वक्ष्यमा-  
णेन उपप्रत्यये डित्त्वात् टिलोपे वा स्त्रीत्वे पञ्चकर्मि पञ्चक-  
र्मम् । पञ्चखट्वौ पञ्चखट्वम् ।

५०

५० १० १० १०

ऊधोऽन्ताबहुव्रीहिरोवनङ् च ॥ ६१० ॥

ऊधोऽन्तात् बहुव्रीहेः ईप् स्यात् स्त्रियां, तदन्तस्य अनङ्  
च । अङ्गो इती । इति ईपि अनङादेशे च मस्यानः अलोपे  
पीनोघ्नी कुण्डोघ्नी ।

५.

५.

५. १.

संख्यादेर्दामान्ताद्वयोवाचिहायनान्ताच्च ॥ ६११ ॥

संख्यादेः दामान्तात् वयोवाचिहायनान्तात् च ईप् स्यात्  
स्त्रियाम् । इति ईपि अन' अलोपे द्विदान्त्री त्रिदान्त्री रज्जुः ।  
एकहायनी द्विहायनी वत्सा ।

७.

७. ५.

वयस्यचरमेऽतः ॥ ६१२ ॥

अचरमे वयसि वर्त्तमानं यत् प्रातिपदिकं तस्मात् अन्तात्  
स्त्रियाम् ईप् स्यात् । कुमारी किशोरी तरुणी । अतः किम्,  
शिशुः । अचरमे किं, वृद्धा ।

अन्तर्वन्नी तु गर्भिण्या पतिवन्नी सभर्तृका ।

पत्नी पत्युर्यज्ञफलसम्बन्धार्थं निपात्यते ॥

बहुव्रीह्यात्रैकपत्नी वीरपत्नी च साध्यते ।

सपत्नी चैकपतिका भद्रपत्नी तथेष्टते ॥

५.

७.

५.

अतो भार्यायामपालकान्तात् ॥ ६१३ ॥

अदन्तात् भार्यायाम् अर्थे स्त्रियाम् ईप् स्यात्, न तु पाल-  
कान्तात् । गोपस्य भार्या गोपी । दासस्य भार्या दासी ।  
सूर्यागस्ययोस्तु ईपि ( ६०७ सू० ) यलोपे सूरौ अगस्ती ।  
पालकान्तात् तु, गोपालिका ।

५. १. १.

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निभ्य ऐच्च ॥ ६१४ ॥

एभ्यः भार्यार्थे ईप् स्यात्, ऐत् च अन्तादेशः । पूतक्रतोः  
इन्द्रस्य भार्या पूतक्रतायी शची । हरविष्णू वृषाकपी तयोः  
भार्या वृषाकपायी गौरी श्रीश्च । अग्नेः भार्या अग्नायी  
स्वाहा ।

५ः                      १०  
ब्रह्मेन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रष्टडेभ्य आनुक्—  
१०      ५      १० १०  
आचार्यादणत्वञ्च ॥ ६१५ ॥

एभ्यः भार्यायाम् ईप् स्यात्, आनुक् च अन्तादेश आचा-  
र्यात् तु ईवानुकी अणत्वञ्च । उकी इतो । ब्रह्माणी इन्द्राणी  
वरुणानी भवानी आचार्यानी ।

५ः      १०  
मातुलोपाध्यायाभ्यां वा ॥ ६१६ ॥

भार्यार्थे आभ्याम् ईप् आनुक् च वा स्यात् । मातुलानी  
मातुली मातुला । उपाध्यायानी उपाध्यायी उपाध्याया ।

५ः      १०      ७  
अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे ॥ ६१७ ॥

आभ्यां स्वार्थे एव ईप् वा स्यात्, तत्सहयोगे आनुक् च ।  
अर्य्याणी अर्य्या स्वयं स्वामिनी इत्यर्थः । क्षत्रियाणी क्षत्रिया ।  
स्वार्थे इत्युक्तेः भार्यायान्तु अर्य्यी क्षत्रियी इत्यादौ ईप् एव, न  
तु आनुक् ।

५      ५      ५ ५      १०      १०  
स्वाङ्गादमुख्यादसंयोगोपधादत ईद्—वा  
॥ ६१८ ॥

असंयोगोपधम् अमुख्यं यत् स्वाङ्गवाचकं तदन्तात् ईप्

वा स्यात् स्त्रियाम् । सुकेशी सुकेशा । अतिकेशी अतिकेशा ।  
असयोगेति किम्, चन्द्रवक्त्रा । स्वाङ्गन्तु त्रिविधम् ।

अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अत्रअद्रवम् इत्युक्तेः सुखेदा, मूर्त्तिमत् इत्युक्तेः सुज्ञाना,  
प्राणिस्थम् इत्युक्तेः सुमुखा आला, अविकारजम् इत्युक्तेः  
सुव्रणा इत्यादौ न ईप् ।

अप्राणिस्थं तत्र दृष्टम्—

तत्र प्राणिनि यथा पूर्वीक्तं स्वाङ्गं दृष्टं तथा तत् अप्राणि-  
स्थम् अपि स्वाङ्गं स्यात् । सुकेशी सुकेशा रथ्या ।

—तेन तुल्ये तथा स्थितम् ॥

प्राणितुल्ये वस्तुनि प्राणिनि यथा स्थितं स्वाङ्गं तथा एव  
यत् स्थितं तत् अपि स्वाङ्गम् । सुमुखी सुमुखा प्रतिमा ।

१०

५०

न—क्रोडादिवह्वचः ॥ ६१६ ॥

क्रोडादिभ्यः बह्वचकात् च पर प्रागुक्तं न स्यात् । सुक्रोडा  
सुवदना ।

५० १०

सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ६२० ॥

एतत्पूर्वकात् अपि स्वाङ्गात् प्रागुक्तं न । सकेशा । अकेशा  
विद्यमानकेशा ।

५०

२० १०

दिक्पूर्वपदाद् नित्यमौप्— ॥ ६२१ ॥

दिग्वाचकपूर्वपदात् स्वाङ्गात् ईप् नित्यं स्यात् । प्राङ्-  
मुखी ।

५० १०

७०

नखमुखाभ्यां न संज्ञायाम् ॥ ६२२ ॥

आभ्यां संज्ञायाम् ईप् नित्यं न स्यात् । शूर्पणखा, वक्ष्य-  
माणेन णत्वम् । गौरमुखा ।

नासिकोदरीष्ठजङ्घादन्तकर्णाङ्गशृङ्गपुच्छेभ्यो

१०

वा ॥ ६२३ ॥

एतेभ्यः स्वाङ्गेभ्यः ईप् न स्यात् वा । प्रागुक्तनिषेधापवादः ।  
तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका । कशोदरी कशोदरा । कशाङ्गी  
कशाङ्गा ।

५० ५०

५०

५०

जातेरतोऽस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६२४ ॥

योपधभिन्नात् अस्त्रीविषयात् जातिवाचिनः अदन्तात्  
स्त्रियाम् ईप् स्यात् । रुगजातिः स्त्री रुगी, हसी । अतः  
किम्, धेनुः । योपधात् तु, क्षत्रिया वैश्या । अस्त्रीविषयात्  
कि, वलाका मक्षिका । जातिवाचिनस्तु ।

समानैकाकृतियुता जातिमन्तस्तु कीर्त्तिताः ।

विप्रक्षत्रादिवर्णा ये तेऽप्यत्र जातयो मताः ।

पौत्राद्यपत्यवर्गश्च गोत्रं तज्जातिरीरिता ।

जातिवाचिन आख्यातास्तद्विशिष्टस्य वाचकाः ।

ब्राह्मणी । वृषली । गार्गी वात्सी \* ।

१ ५०

५०

५०

वोतो गुणवाचिनोऽसंयोगोपधात् ॥ ६२५ ॥

\* गार्गी वात्सी इत्यादौ गोत्रार्थे (१४५० सू०) यजि तदन्तस्य  
प्रातिपदिकसंज्ञायां स्त्रियाम् ईपि तत्परे च गार्ग्यवात्स्य-  
शब्दयोः भत्वेन (१३७६ सू०) हल्परस्य यस्य लोपे तत्सिद्धिः ।

संयोगोपधभिन्नात् गुणवाचिनः उकारान्तात् ईप् वा  
स्यात् स्त्रियाम् । तन्वी तनुः । मृद्वी मृदुः । पट्टी पटुः ।  
उतः किम्, श्वेता शुचिः । असयोगेति किं, पाण्डुः । गुण-  
वाचिनस्तु ।

सिद्धरूपा वस्तुधर्मा जातिभिन्ना गुणा मताः ।

गुणवाचिन आख्यातास्तद्विशिष्टस्य वाचकाः ॥

५० ५०.१०

इकारादक्तेर्वा ॥ ६२६ ॥

क्तिभिन्नेकारान्तात् ईप् वा स्यात् स्त्रियाम् । राजी  
राजिः । मणी मणिः । क्तेस्तु, मतिः बुद्धिः ।

वृत्तौ जानपदी ख्याता कुण्डी पात्रे निपात्यते ।

अक्तत्रिमाया भूमौ च स्थलीय तु मता सताम् ।

काली तद्वर्णयुक्तायां नीली स्यादोषधी मता ।

कवरी केशवेशे च हिमानी हिमसंहतौ ॥

अरण्यानी महारण्ये यवनानी तु तस्त्रिपौ ।

अशिखी शिशुना हीना सखी सहचरी मता ॥

असिक्ती स्यादवृद्धाया पलिक्ती तु जरायुता ।

इत्यादयो निपात्यन्ते तरुण्या युवतिस्तथा ॥

१० ५०

५०

५०

ऊङ्तो—मनुष्यजातेरयोपधात् ॥ ६२७ ॥

अयोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः उकारान्तात् स्त्रियाम्  
ऊङ् स्यात् । डः इत् । कुरुः । योपधात् तु न, अध्वर्युः ।

५०.१

५०

अप्राणिजातेऽश्वारज्ज्वादेः ॥ ६२८ ॥

रज्ज्वादिभिन्नात् अप्राणिजातिवाचिनः उदन्तात् ऊङ्



स्यात् । अलावूः कर्कभूः । प्राणिजातेस्तु, आखुः । रज्ज्वा-  
देस्तु, रज्जुः हनुः ।

५ . १ .

तन्वादेर्वा ॥ ६२६ ॥

तनूः तनुः । चञ्चूः चञ्चुः । इति प्रक्रियाकौमुदी ।

५ .

५ . १ .

वामोपमानपूर्वपदादूरुत्तरपदाच्च ॥ ६३० ॥

वामादेः उपमानादेश्च ऊरुपदान्तात् ऊङ् स्यात् ।

वामोरुः । रम्भोरुः । करभोरुः ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

—

कारकप्रकरणम् ।

७ .

७ .

७ .

१ .

प्रातिपदिकार्थमात्रे उक्तार्थे सम्बोधने च

१ .

प्रथमा ॥ ६३१ ॥

यस्य नान्नः श्रवणे यस्य अर्थस्य ( जातिगुणक्रियादेः )  
नियतोपस्थितिः स तन्नामार्थः तदर्थमात्रे, प्रत्ययादिना उक्ता-  
र्याभिन्नार्थे, सम्बोधने च प्रथमा स्यात् । घटः, शुक्लः, चलः  
इत्यादौ घटत्वादिजाति-शुक्लादिगुण चलनादिक्रिया-विशि-  
ष्टानां बोधात् तदर्थमात्रे प्रथमा । तदीयकर्माद्याधिक्ये तु  
द्वितीयादीनां प्रवृत्तिः । बालः श्रिते, जनेन ग्रामः गम्यते  
इत्यादौ शयनकर्तुः गमनकर्मणश्च तिङोक्तत्वात् तदभिन्नार्थे  
बालादौ प्रथमा । एवं जीव्यते अनेन इति जीवनं जलम् ।

दोयते अस्मै दानीयः विप्रः । प्रभवति अस्मात् प्रभवः जनकः ।  
 शय्यते अस्याम् इति शय्या खट्वा इत्यादौ ल्युडादिना करणा-  
 द्यर्थानाम् उक्तत्वात् तदर्थभिन्नार्थे अपि प्रथमा । एवं आरूढः  
 वानरः यम् सः आरूढवानरः वृक्षः । कृतः कटः येन सः कृत-  
 कटः शिल्पी । दत्तं धनं यस्मै सः दत्तधनः विप्रः । पतित  
 पत्रं यस्मात् सः पतितपत्रः वृक्षः । ब्रह्मवः भृत्याः यस्य सः  
 बहुभृत्यः भूपतिः । अनेके लोकाः यत्र तत् अनेकलोकं नग-  
 रम् इत्यादौ कर्माद्यर्थकसमासेन उक्तार्थाभिन्नार्थे अपि प्रथमा ।  
 सम्बोधने हे नर हे साधो । उक्तार्थे प्रथमाविधानात् परिश्रे-  
 षात् अनुक्तार्थे एव कर्मादौ द्वितीयादिप्रवृत्तिः ।

१०                      १                      १०  
 क्रियोपयोगि क्रियान्वयि कारकम्— ॥६३२॥

क्रियान्वयि क्रियाप्रयोजकं (अपादानादिषट्कम्) कारक-  
 संज्ञं स्यात् ।

६०                      १०                      १०  
 कर्तुरीप्सिततमं कर्म— ॥ ६३३ ॥

कर्त्रा क्रियाफलेन आप्तुम् इष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।  
 तत्र च द्वितीया वक्ष्यते । ग्रामं गच्छति ।

६०                      ६० १० १०  
 अधिशौङ्स्थासामन्वध्याङ्वसञ्चाधारः क्रिया-  
 ६०                      १० १०  
 या अभेदविशेषणञ्च \* ॥ ६३४ ॥

\* क्रियाविशेषणं पाणिनीयसूत्रेण अगृहीतम् अपि व्यप-  
 देशिवद्भावपरिभाषया सिद्धतया इह गृहीतं, तेन गतिकारक-  
 पूर्वकतया स्तोकभ्यौ इत्यादौ यः इति बोध्यम् ।

एषाम् आधारः क्रियायाः विशेषश्च कर्मसंज्ञं स्यात् ।  
शब्धाम् अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते । अतुवसति अधि-  
वसति आवसति वा ग्रामम् । स्त्रीकं पचति मृदु गच्छति ।  
अभेदेति कि, अतिशयेन गच्छति इत्यादौ भेदविशेषणे  
तृतीया एव ।

१० १० १० १०

तथा युक्तञ्चानोप्सितम् ॥ ६३५ ॥

अनोप्सितम् अपि तथा एव ईप्सिततमम् इव क्रियाफलेन  
युक्तं सत् कर्मसंज्ञं स्यात् । अनोप्सितञ्च अनुद्दिष्ट द्विष्टञ्च ।  
तत्र आद्य, ग्राम गच्छन् तृष्ण स्पृशति । द्वितीयम्, अन्न  
भुञ्जानः विषं भुङ्क्ते ।

१० १०

अकथितञ्च ॥ ६३६ ॥

अपादानादिसंज्ञान्तरैः अकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।  
तत्र च धातुविशेषाः एव नियामकाः । यथा—  
दुहिर्याच्जाव्रवथौ च पचतिष्ठि, जि, दण्डयः ।  
बुधिः प्रच्छिर्मन्यतिष्ठ मुषिः शासिर्दुहादयः ।  
न्यादयो नयतिः प्रोक्ताः कर्षतिर्हरतिर्वहिः ।  
एतेषां यदकथितं कर्मयुक्तं तु कर्म तत् ।

दुहादीनां हादशानां आदीनाञ्च चतुर्णां प्रधानकर्मोप-  
योगि अकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् इत्यर्थः । गा पयः  
दोग्धि । मृषं धनं याचते अर्थयते वा । पुत्रं नीतिं ब्रूते  
वदति वा । अन्नम् ओदनं पचति । हृत्तं पुष्पाणि चिनोति ।  
शत्रुं राज्यं जयति । दुष्टान् शतं दण्डयति राजा । बालं  
गृहं रुषति । गुरुं धर्मं पृच्छति । दुष्मन् नवनीतं मन्वति ।

साधून् धनं मुष्णाति चौरः । शिथं धर्मं शास्त्रि । ग्रामम्  
अजां नयति कर्षति हरति वहति वा । अत्र मुख्यकर्मणः  
दुग्धादेः उपयोगिनः यवादेः अपादानादिसंज्ञाविशेषैः अक-  
थिततया अनेन गोणकर्मत्वम् । गणभेदेन पाठस्तु गौणमुख्य-  
कर्मणोः तिङादिविधानार्थः ।

३० ७.

१०

अकर्मकधातुभिर्योगि देशाध्वकालरूपाधारो

१०

वा ॥ ८३७ ॥

अकर्मकैः धातुभिः योगि देशाध्वकालरूपाधारः कर्मसंज्ञः  
स्यात् वा । वङ्गान् स्वपिति । क्रोशम् आस्ते । मासं वसति ।  
पक्षे सप्तमी ।

गतिबुद्धिभोजनार्थकयहिदृशिशब्दकर्मकाक-

६०

६०

१०

६०

१०

र्मकाणामण्यन्तानां कर्त्ता ण्यन्तानां कर्म \*

॥ ८३८ ॥

अण्यन्तानां गत्यर्थादीनां कर्त्ता ण्यन्तानां तेषां कर्मसंज्ञः  
स्यात् । भृत्यं ग्रामं गमयति प्रापयति वा । शिष्यं शास्त्रं  
बोधयति ज्ञापयति वा । बालम् ओदनं भोजयति आश्रयति  
वा । विप्रं धनं ग्राहयति । पुत्रं चन्द्रं दर्शयति । शिष्यं वेदं  
पाठयति । घटं स्थापयति । एषां किम्, सूदेनं अन्नं पाच-  
यति । अत्र अनुक्तकर्त्तरि वक्ष्यमाणा तृतीया । अत्र दृशेः  
पृथग्यहणात् ज्ञानविशेषार्थानां च, तेन स्मारयति शास्त्रं  
शिष्येण इत्येव ।

\* अहिग्रहणम् अप्राणिनीयम् अपि देवदेवस्म अद्रिः सुता  
ग्राहयितुं भक्षक इत्यादिप्रयोगानुरोधात् कृतम् ।

६ः

६ः १० १०

हृक्रोरात्मनेपदिदृश्यभिवाद्योश्च वा ॥६३६॥

हरतेः करोतेः आत्मनेपदविषययोः दृश्यभिवाद्योश्च प्रागुक्तं वा स्यात् । हारयति धनं भृत्यं भृत्येन वा । कारयति कर्म दासं दासेन वा । दर्शयते नृपः सेवकं सेवकेन वा । पिता गुरुम् अभिवादयते पुत्र पुत्रेण वा ।

१०

६०

न खादादनीशब्दायायानामसारथिकर्त्तृ-

६ ६०

६० ६० १०

कस्य वहेरहिंसार्थस्य भक्षेच्च ॥ ६४० ॥

खादादौना असारथिकर्त्तृकस्य वहेः अहिंसार्थस्य भक्षेच्च प्रागुक्तं न स्यात् । इति कर्मसंज्ञाभावे अनुक्तकर्त्तरि तृतीया । खादयति आदयति वा अन्नं बालेन । भृत्येन ग्रामं नाययति आययति वा । शब्दायते भृत्येन । वाहयति भारं भृत्येन । सारथिकर्त्तृकस्य तु वाहयति वाहान् सूतः । भक्षयति अन्नं विप्रेण । हिंसार्थस्य तु, भक्षयति वृषभं शस्यम् । शस्यभक्षणेन शस्यस्वामिनः हिंसा अत्र गम्यते ।

७०

१०

कर्मणि द्वितीया— ॥ ६४१ ॥

उक्तसूत्रजातेन कर्मसंज्ञां प्राप्ते कारके अर्थे द्वितीया स्यात् । अनभिहिते इत्येव उक्तार्थे प्रथमाविधानात् । ग्रामं गच्छति । मृदु स्तोकं वा पचति ।

६ः

७०

७० १०

१०

कालाध्वनोर्व्याप्तौ समाप्तौ तु तृतीया ॥६४२॥

साकल्येन सम्बन्धः व्याप्तिः । कालाध्वनोः तस्या गम्यायां

द्वितीया स्यात्, फलप्राप्तौ तु तृतीया । मासम् अधीते । एवं  
नित्यम् आस्ते पूर्वं श्येते इत्यादि । द्रव्यगुणादेः अपि व्याप्तौ  
इयम् इष्यते, तेन मासं पिष्टकं मासं मृदु, मासं शीतं  
इत्यादि । क्रोशम् आस्ते क्रोशकुटिला क्रोशं नदी इत्यादि ।  
फलप्राप्तौ तु, वर्षेण अधीतं व्याकरणम् । क्रोशेन अधीत.  
अन्याध्यायः ।

३: ७.

### अन्वादिभिर्योगे ॥ ६४३ ॥

एभिः योगे द्वितीया स्यात् । अनु प्रति परि अभि उप  
एते अन्वादयः । तेषाञ्च अर्थविशेषे एव द्वितीया । तदर्थान्  
यथा—

इत्यभावे लक्षणे च व्याप्तौ चाभिरिद्ध्यते ।

तेष्वर्थेषु च भागे च ज्ञेयावत्र परिप्रती ।

एष्वर्थेषु सभागेषु सहार्थहीनयोरनुः ।

उपो हीने वर्त्तमानो द्वितीयायाः प्रयोजकः ।

नृपम् अनु, प्रति, परि, अभि वा वर्त्तते सेवकः इत्यभूतः  
वर्त्तते इत्यर्थः । यत्रम् अनु, परि, प्रति, अभि, वा विद्या  
यत्ररूपकारणलक्षिता विद्या इत्यर्थः । हृच्चं हृच्चम् अनु, परि,  
प्रति, अभि, वा सिञ्चति सर्वान् हृच्चान् सिञ्चति इत्यर्थः ।  
अत्र द्वित्वेन एव व्याप्तिः बोध्यते, अन्वादयस्तु तद्व्योतकाः  
इति न तेषाम् अप्रयोगप्रसङ्गः । पुत्रम् अनु, परि, प्रति वा  
पितृद्रव्यम् पुत्रस्य भागे इत्यर्थः । नदीमनु युता सेना नद्या  
सह सम्बद्धा इत्यर्थः । नृपम् अनु, उप वा जनाः नृपात्  
हीनाः इत्यर्थः ।

७. १.

### समयादियोगे च ॥ ६४४ ॥

समयादिशब्दयोगे च द्वितीया स्यात् । समया निकषा हा  
धिक् अभितः परितः उभयतः सर्वतः अन्तरा अन्तरेण यावत्  
उपर्युपरि अध्यधि अधोऽधः इति समयादि । नृपं समया  
निकषा वा सेना तस्य समीपे इत्यर्थः । अधार्मिक हा तस्य  
शोचनीयता इत्यर्थः । पापिनं धिक् तस्य निन्दा इत्यर्थः ।  
नृपम् अभितः, परितः, उभयतः, सर्वतः वा सेवकाः समन्तात्  
वर्तन्ते इत्यर्थः । विन्ध्य हिमाद्रिश्च अन्तरा गङ्गा तयोः मध्ये  
इत्यर्थः । यत्नम् अन्तरेण न विद्या यत्नाभावासाध्या इत्यर्थः ।  
मास यावत् अधीते मास व्याप्य इत्यर्थः । नदीं यावत्  
वनम् नदीपर्यन्तम् इत्यर्थः । लोकान् उपर्युपरि अध्यधि  
अधोऽधः वा वायुः वर्तते सर्वत्र वर्तते इत्यर्थः ।

७. १०. १०.

ऋतेयोगे पञ्चमी—च— ॥ ८४५ ॥

ऋते इति शब्दयोगे पञ्चमी, चात् द्वितीया स्यात् ।  
यत्नात् यत्नं वा ऋते न विद्या ।

३. १. १.

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया च ॥ ८४६ ॥

एभिः योगे द्वितीया, चात् पञ्चमी द्वितीये स्याताम् ।  
विद्यया, विद्यायाः, विद्यां, वा पृथक्, विना, नाना, वा न  
सुखं विद्यामात्रसाध्य सुखम् इति तात्पर्यार्थः ।

इति द्वितीया ।

१. १. १. १.

स्वतन्त्रः कर्त्ता तत्प्रयोजकश्च ॥ ८४७ ॥

क्रियायां स्वतन्त्रः ( इतरव्यापारानधीनव्यापारवान् )  
तत्प्रयोजकश्च कर्त्तृसंज्ञः स्यात् । सूदः पचति इत्यादौ पाक-

क्रियायां सूदस्य व्यापारः न अपरव्यापाराधीनः इति तस्य कर्तृत्वम् । राजा सूदेन पाचयति इत्यादौ राजादेः सूदव्यापारप्रयोजकतया एव कर्तृत्वं न तु पाके स्वातन्त्र्यम् अस्ति इति पृथक्संज्ञा कृता ।

१०

१०

साधकतमं करणम् ॥ ६४८ ॥

कर्तुः क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

इति ह्यर्थ्युक्तेः विवक्षया तस्य कर्तृत्वादि अपि स्यात् तेन स्थाली स्थाल्या वा पचति इत्यादि स्यात् । करणञ्च व्यापारविशिष्टं क्रियानियतञ्च, हेतुश्च द्रव्यादिसाधारणः निर्व्यापारश्च इति तयोः भेदः ।

६०

१०

१०

१०

दिवः करणं कर्म वा ॥ ६४९ ॥

दिवधातोः करणं कर्मसंज्ञं वा स्यात् । अक्षैः, अक्षान् वा दीव्यति ।

७०

१०

कर्तृकरणयोस्तृतीया— ॥ ६५० ॥

अनभिहितयोः एव अनयोः तृतीया स्यात् । शिशुना सुष्यते । सूदेन ओदनः पच्यते ।

७०

७०

७०

७० १०

सहयुक्तोऽप्रधाने तदर्थे गम्येऽपि ॥ ६५१ ॥

सहस्रव्ययोगे अप्रधाने (सहार्थाप्रधानीभूतक्रियायाम्



अन्विते) सहशब्दाप्रयोगे तदर्थे च गम्ये अपि तृतीया  
स्थात् । सहशब्देन समभिध्याहृतक्रियाममानकालिकक्रिया  
बोध्यते । तस्याञ्च आद्यक्रियायाम् अन्वितम् अप्रधानम् उच्यते ।  
पुत्रेण सह पुत्रेण वा आगतः पिता । व्यञ्जनेन सह व्यञ्जनेन  
वा अन्नं भुङ्क्ते ।

७.

७. १.

इत्यभूतलक्षणे वारणार्थयोगे च \* ॥ ६५२ ॥

इत्यभूतस्य ( कश्चित् प्रकारं प्राप्तस्य ) लक्षणे ( ज्ञापके  
चिह्ने ) द्योत्ये वारणार्थकशब्दयोगे च तृतीया स्थात् ।  
जटाभिः तापसः जटारूपज्ञापकचिह्नज्ञाप्यतापसत्ववान्  
इत्यर्थः । अमेण अलं अमसाध्यं नास्ति इत्यर्थः । आयासेन  
कृतं आयाससाध्यं न अस्ति ।

६.

५.

अङ्गिनो विकारकारकाङ्गात् ॥ ६५३ ॥

अङ्गिनः विकारकारकाङ्गवाचकात् तृतीया स्थात् । चक्षुषा  
काणः । आत्रेण वधिरः । पादेन खञ्जः ।

५.

२.

प्रकृत्यादिभ्यो यथाप्रयोगम् ॥ ६५४ ॥

प्रकृत्यादिभ्यः तृतीया स्थात्, तेषाञ्च यथा शिष्टैः प्रयोगः  
कृतः तथैव ग्रहणम् । प्रकृत्या चारुः । नाम्ना दशरथः ।  
गोत्रेण गार्ग्यः । समेन एति । विषमेण एति । अतिशयेन  
याति ।

७.

१. १.

हेतौ पञ्चमो च ॥ ६५५ ॥

\* इत्यभूतलक्षणे विशेषणे इत्यर्थः, जटाभिः तापसः जटा-  
वान् तापसः इत्यर्थः ।

हेतौ अर्थे पञ्चमी, चात् द्वतीया स्यात् । धनेन धनात्  
वा सुखम् । पापेन पापात् वा दुःखम् । दुष्कर्मणा दुष्क-  
र्मणः वा तप्यते ।

इति द्वतीया ।

३० २० ८० १० १०  
दानकर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥८५६॥

दानकर्मणः उद्दिश्यभूतं कारकं सम्प्रदानसङ्गं स्यात् ।  
सम्प्रदाने च चतुर्थी वक्ष्यते । दारिद्र्याय धनं ददाति । शिष्याय  
विद्यां ददाति ।

६० १० ६० १०  
रुच्यर्थानां प्रीयमाणः श्लाघकृत्स्नाशपाञ्च  
१०

ज्ञीप्सुमानः ॥८५७॥

अन्यकर्तृकं अभिलाष रुचिः । तदर्थकानां धातूनां  
प्रयोगे प्रीयमाणः ( प्रीत्याश्रयः ) श्लाघादीनाञ्च प्रयोगे ज्ञाप-  
यितुम् इच्छमाणः सम्प्रदानसङ्गः स्यात् । बालाय रोचते  
मोदकः मोदकः बालरुचिविषयः इत्यर्थः । कान्ताय श्लाघते  
नारी कान्तम् उद्दिश्य आत्मगुणान् आशिष्करोति इत्यर्थः ।  
एवं क्लृप्तं तिष्ठते शपते वा कान्तम् अनुलक्ष्य स्वभिप्राय-  
प्रकाशनार्थं निम्नवादिक् करोति इत्यर्थः ।

६० २० १० १०  
क्रोधद्रुहेष्यासूयार्यानां यं प्रति कोपः ॥८५८॥

क्रोधः अमर्षः । द्रोहः अपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया  
गुणेषु दोषारोपः । एतदर्थकानां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः

सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् । क्रोधादयश्च सर्वे अपि कोपप्रभवाः  
इत्युक्तं य प्रति कोपः इति ।

शत्रवे क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा ।

६० १०

धारेरुत्तमर्णः ॥ ६५६ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णः ( यस्मै ऋणम् अवश्यं देयम् )  
सः सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् । नृपाय कर धारयति ।

५ः ६० १०

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः प्रार्थयिता ॥ ६६० ॥

आभ्या परस्य श्रुवः प्रयोगे प्रार्थयिता सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।  
प्रतिश्रुवः आश्रुवश्च अभ्यर्थनाप्रयोज्याङ्गीकारः अर्थः । विप्राय  
धनं प्रतिशृणोति वा तदभ्यर्थितः तस्मै दातुम्  
अङ्गीकरोति इत्यर्थः ।

६० १० १० १०

सृष्टेः कर्म सम्प्रदानं—वा ॥ ६६१ ॥

सृष्टयतेः प्रयोगे कर्म सम्प्रदानं वा स्यात् । पुष्पाय पुष्पं  
वा सृष्टयति ।

५० ६० १० १०

उपसर्गात् क्रुधद्रुहोः कर्म वा ॥ ६६२ ॥

उपसर्गात् परयोः अनयोः प्रयोगे सम्प्रदानं कर्म वा स्यात् ।  
भृत्याय भृत्यं वा अभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति वा ।

७० १०

सम्प्रदाने चतुर्थी ॥ ६६३ ॥

अनुक्तार्थे सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् । विप्राय गां ददाति  
इत्यादि ।

६० १०

१०

७० १०

तुमन्तस्य वा लोपस्तत्कर्मणि च ॥ ८६४ ॥

तुमन्तस्य वा लोपः स्यात्, तल्लोपे च तस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । काष्ठम् आहर्तुं याति काष्ठाय याति । फलेभ्यः याति फलानि आहर्तुं वा । मशकाय धूमं ददाति मशकं निवर्त्तयितुम् इति वा । तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी इत्यस्य तं ज्ञापयितुम् इत्यर्थः । एवं ब्राह्मणेभ्यः नमस्कृत्य इत्यादौ अपि तान् अनुकूलयितुम् इत्याद्यर्थः, तेन उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसौ इत्युक्तेः न द्वितीयाप्रसङ्गः । नमःशब्दयोगे चतुर्थी तु ब्राह्मणाय नमः इत्यादौ क्रियारहिते चरितार्था ।

७०

६०

७०

१०

१०

चेष्टायां गत्यर्थस्य कर्मणि चतुर्थी चान-

७०

ध्वनि ॥ ८६५ ॥

अध्वभिन्ने चेष्टार्थकगत्यर्थस्य कर्मणि चतुर्थी, चात् द्वितीया स्यात् । ग्रामाय ग्रामं वा याति । चेष्टायां किम्, मनसा काशीं याति । अध्वनि तु, पन्थानं याति इत्येव ।

७० १०

७०

७०

मन्यकर्मणि चानादरेऽकाकशुकशृमाले ॥ ८६६ ॥

काकादिर्वर्जे यद्विषयकत्वेन मन्यतेः अनादरपरता तस्मिन् (विधेये) मन्यते कर्मणि चतुर्थी, चात् द्वितीया स्यात् । त्वा वृणाय वृण वा मन्ये । काकादौ तु, त्वां काकं मन्ये इत्यादि एव ।

७०

१०

तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ८६७ ॥

निमित्तार्थे चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यागनिमित्तं  
याति इत्यर्थः । सुखाय धनं सुखनिमित्तं धनम् । धनाय  
विद्या धननिमित्तं विद्या इत्यर्थः ।

३० ३० १० ७०

नम आदिभिर्हितादिभिश्च योगे ॥ ६६८ ॥

नमःप्रभृतिशब्दयोगे चतुर्थी स्यात् । नमः स्वस्ति स्नधा  
स्वाहा वषट् वौषट् हु फट् (पूर्णतार्थक) अलम्, नमः आदि ।  
हितं सुखं वलिं निपुणं हितादि । विप्राय नमः देवाय नमः  
धात्रे स्वस्ति एव स्वाहादि । विप्राय हितः सुखः वलिः  
निपुणः वा ।

७० १० १०

प्रभ्वादियोगे षष्ठी च ॥ ६६९ ॥

एभिः योगे षष्ठो, चात् चतुर्थी स्यात् । विद्यायै विद्यायाः  
वा प्रभवति यन्नः । प्रभुर्वभूषुर्भुवनत्रयस्य यः इति ।  
इति चतुर्थी ।

१० ७० १०

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ ६७० ॥

अपाये ( विभागजनकक्रियायाम् ) यत् ध्रुवम् ( उदासीनं  
विभागजनकक्रियायाः अनाश्रयः ) तत् अपादानसङ्गं स्यात् ।  
अपादाने पञ्चमी वक्ष्यते । वृक्षात् पत्रं पतति । धावतः  
अश्वात् पतति ।

५० १०

१०

यतश्च जुगुप्साविरामप्रमादार्थाः ॥ ६७१ ॥

यदपेक्षया जुगुप्सादयः, तत् अपि अपादानसङ्गं स्यात् ।  
पापात् जुगुप्सते विस्मति वा । स्वकृत्वात् अस्मद्व्यति ।

६: १.

वारणार्थानामोप्सितः ॥ ६७२ ॥

प्रवृत्तिविघातः वारणम् । तदूर्ध्वकानां प्रयोगे ईप्सितः  
उक्तसंज्ञः स्यात् । धान्येभ्यः गां वारयति । ईप्सितः किं,  
धान्येभ्यः गा वारयति क्षेत्रे ।

७. ३. २. ८.

व्यवधाने येनादर्शनमिच्छति ॥ ६७३ ॥

व्यवधाने सति यत्कर्तृकाल्पदर्शनाभावम् इच्छति तत्  
उक्तसंज्ञः स्यात् । चौरात् निलीयते अन्तर्धत्ते वा । इच्छति  
इत्युक्तेः देवादर्शने अपि स्यात् एव ।

१. ७.

आख्यातोपदेशादियहणे ॥ ६७४ ॥

उपदेशादियहणे उपदेशादिकथयिता उक्तसंज्ञः स्यात् ।  
आचार्यात् वेदं शृणोति । गुरोः शास्त्रम् अधीते । उपदे-  
शेति किं, नटस्य गीतिं शृणोति ।

६. १. ६. १.

जायमानस्य प्रकृतिर्भवतश्चाद्यप्रकाशस्थानम्  
॥ ६७५ ॥

जायमानस्य प्रकृतिः ( उपादानकारणम् ) भवतश्च आद्य-  
प्रकाशस्थानम् उक्तसंज्ञः स्यात् । सृष्टः घटः जायते उत्पद्यते  
वा । सुवर्णात् कुण्डल जायते उत्पद्यते वा । हिमवतः गङ्गा  
प्रभवति, तत्र एव पूर्वं प्रकाशते ।

६. १. १. ६. १. १.

ल्यवन्तस्य वा लोपस्तस्य कर्माधिकरणञ्च  
॥ ६७६ ॥

ल्यबन्धक्रियावाचकशब्दस्य लोपः वा स्यात् तत्क्रियायाः  
कर्म अधिकरणञ्च उक्तसंज्ञं स्यात् । प्रासादात् ईक्षते प्रासा-  
दम् आरुह्य इत्यर्थः । श्वशुरात् जिह्मेति श्वशुरं वीक्ष्य इत्यर्थः ।  
आसनात् ईक्षते आसने उपविश्य इत्यर्थः । गम्यमानापि  
क्रिया विभक्तेः प्रयोजिका इत्युक्तेः कुतः भवान्, नद्याः  
इत्यादौ गम्यमानागमनक्रियापेक्षया अपादानत्वम् ।

७. १-

अपादाने पञ्चमी ॥ ६७७ ॥

अनुक्तार्थं अपादानसंज्ञके कारके पञ्चमी स्यात् । ग्रामात्  
आयाति ।

अन्यारभ्यार्थारादिक्शब्दाञ्चन्ताजाहिवहिभिः  
॥ ६७८ ॥

एभिः योगे पञ्चमी स्यात् । घटात्, अन्य' इतर' पर'  
भिन्न' वा पटः । नजादियोगे तु न दृश्यते । किन्तु घटः  
पटः न इत्यादौ प्रथमा एव । आवणात् आरभ्य प्रभृति वा  
मेघः वर्षति । ग्रामात् आरात् वनम् । दिशि दृष्टः शब्दः  
दिक्शब्दः, तेन प्रयोगकाले देशकालवृत्तित्वे अपि तद्योगे  
पञ्चमी स्यात् एव । ग्रामात् पूर्वं पर वा सरः । चैत्रात् पूर्वं  
फाल्गुनः, परः वैशाखः । दिक्शब्दत्वेन एव अञ्चन्तस्य प्राप्ते  
पृथग्ग्रहणं अतसर्थान्ततया प्राप्तायाः षष्ठ्याः बाधनार्थम् ।  
चैत्रात् प्राक् फाल्गुनः । ग्रामात् उदक् सरः । आच्-ग्रामात्

\* प्राचि काले इत्यर्थे ( १५८५ सू० ) अस्तातो कृते तस्य  
च लुकि प्राक् इति सिद्धम् । एवञ्च एतस्य अतसर्थान्ततया  
( ८८४ सू० ) षष्ठीप्राप्ते अञ्चन्तग्रहणेन तद्व्युदासः ।

दक्षिणा सरः । आहि—ग्रामात् उत्तराहि वनम् । ग्रामात्  
वहिः वनम् ।

६०

६० १०

७० ७

निद्वार्यमाणस्य तदवधेश्चात्यन्तभेदेऽवधौ  
॥ ६७६ ॥

जातिगुणसंज्ञाभिः एकतरस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।  
( निद्वार्यमाणस्य पृथक्क्रियमाणस्य ) तदवधेश्च यत्र सर्वांशे  
भेदः प्रतीयते तत्र अवधौ पञ्चमी स्यात्, न तु वक्ष्यमाणे  
षष्ठीसप्तम्यौ । माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः आद्यतराः । अत्र  
माथुरपाटलिपुत्रयोः भेदः एव न तु नरक्षत्रिययोः इव अश्वे  
अभिन्नता अपि ।

७०

३०

७०

३०

वर्जनेऽपपरिभ्यां व्याप्तिमर्थ्यादयोराडा ॥ ६८० ॥

क्रमात् एतदर्थेषु वर्त्तमानैः एभिः योगे पञ्चमी स्यात् ।  
मत्तात् अप, परि, वा विवेकः तं वर्जयित्वा इत्यर्थः । आ  
नद्याः ग्रामः नदीपर्यन्तः इत्यर्थः । आ सकलात् ब्रह्म सर्वं  
व्याप्य स्थितम् इत्यर्थः ।

५०

५०

७० १०

स्तोकाल्पकच्छेभ्योऽद्रव्यवाचिभ्यः करणे वा  
॥ ६८१ ॥

अद्रव्यवाचिभ्यः स्तोकादिभ्यः करणे पञ्चमी वा स्यात् ।  
स्तोकात् स्तोकेन वा मुक्तः । एवम् अल्पात् अल्पेन, कच्छात्  
कच्छेण । द्रव्यपरत्वे तु स्तोकेन विषेण हतः इत्यादौ तृतीया  
एव ।



५ः  
दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीयादृतीयापञ्चमीस-

१ः

स्यः ॥ ६८२ ॥

अद्रव्यवाचिभ्यः दूरान्तिकार्थेभ्यः द्वितीयादयः स्युः ।  
ग्रामस्य दूर दूरेण दूरात् दूरे वा आस्ते । एवम् अन्तिकम्  
अन्तिकेन अन्तिकात् अन्तिके वा ।

इति पञ्चमी ।

अथ षष्ठी ।

७. ७. १.  
कारकप्रातिपदिकार्थभिन्ने सम्बन्धे षष्ठी  
॥ ६८३ ॥

कारकार्थप्रातिपदिकार्थभिन्ने सम्बन्धमात्रे षष्ठी स्यात् ।  
राज्ञः धनम् । घटस्य रूपम् । पृथिव्याः गन्धः ।

७.  
अतसर्थयोगे ॥ ६८४ ॥

अतसर्थकप्रत्ययान्तयोगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्दतया  
प्राप्तायाः पञ्चम्याः अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुर-  
स्तात्, उपरिष्ठात् वा गगनम् ।

३. १. १.  
एनपा द्वितीया च ॥ ६८५ ॥

एनबन्तयोगे द्वितीया, चात् षष्ठी स्यात् । दक्षिणेन  
पुष्पवाटिकाम् पुष्पवाटिकायाः वा । तत्रागारं धनपति-  
गृहानुत्तरेणेनास्मदीयम् ।

६०                      ७०                      ३०

स्मरणार्थदयेषां कर्मणि सम्बन्धत्वेन विव-

७०

क्षिते— ॥ ६८६ ॥

सम्बन्धत्वेन विवक्षिते एषां कर्मणि षष्ठी स्यात् । अस्याश्च षष्ठ्याः न समासः इत्यग्रे वक्ष्यते \* । मातुः स्मरति मातुः स्मरणम् । सम्बन्धत्वेन अविवक्षायान्तु मातरं स्मरति । तद्विषये एव हरिस्मृतिः सर्वविपदिनाशिनी इति क्लृप्तयोगे षष्ठ्याः समासः । पुत्रस्य पुत्रं वा दयते ईष्टे वा । पुत्रस्य दया पुत्रस्य ईशा वा ।

६                      ७

क्लजः प्रतियत्ने ॥ ६८७ ॥

प्रतियत्ने ( सतः गुणान्तराधानरूपे ) अर्थे, वर्त्तमानस्य नस्य क्लजः कर्मणि तथाभूते षष्ठी स्यात् । सुवर्णस्य विवक्षया सुवर्णं वा उपस्कुरुते । सुवर्णस्य उपस्कारः ।

७०                      ६०

आशिषि नाथतेः ॥ ६८८ ॥

आशीर्वादे अर्थे नाथतेः कर्मणि तथाभूते षष्ठी स्यात् । धनस्य धनं वा नाथते । धनस्य नाथनम् ।

६०                      ७०

जासिनिप्रहननाटपिषां हिंसायाम् ॥ ६८९ ॥

हिंसार्यानाम् एषां कर्मणि तथाभूते षष्ठी स्यात् । चौरस्य चौरं वा उज्जासयिता । निप्रौ सहती विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य चौरं वा निप्रहन्ति प्रणिहन्ति निहन्ति प्रहन्ति वा ।

एवम् उन्नाटयति, पिनष्टि हिनस्ति इत्यर्थः । एवं चौरस्य उज्जासनं निहननम् इत्यादि ।

६० ७०  
दिवोऽस्तुतौ ॥ ६६० ॥

अस्तुतौ दिवः कर्मणि तथाभूते षष्ठी स्यात् । शतस्य शतं वा दीव्यति । स्तुतौ तु, विप्रं दीव्यति स्तूति इत्यर्थः ।

७० ७० ७०  
कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६६१ ॥

कृत्वोऽर्थकप्रत्ययान्तयोगे कालरूपाधिकरणे तथाभूते षष्ठी स्यात् । द्विरङ्गः भुङ्क्ते पञ्चकृत्वोदिवसस्य पचति । सम्बन्धाविवक्षायान्तु, द्विरहनि भुङ्क्ते ।

७० ७० ७० १० १०  
कर्त्तृकर्मणोः कृति गौणकर्मणि तु वा ॥ ६६२ ॥

कृदन्तशब्दयोगे कर्त्तरि कर्मणि च अनुक्ते एव षष्ठी स्यात्, गौणकर्मणि तु वा स्यात् । सूदस्य पाकः । अन्नस्य पाचकः । बालस्य ग्रामस्य, ग्राम वा नेता । दुग्धस्य गोः, गा वा दोग्धा ।

७० ७० १ ७० १०  
उभयप्राप्तौ कर्मण्येव स्त्रीविहितकृति तु

७० १० ७० १० ७०  
कर्त्तरि वा अकारस्वरूपस्त्रीप्रत्यये तूभयोः ॥ ६६३ ॥

कर्त्तृकर्मणोः उभयोः षष्ठीप्राप्तिमन्भावनायां कर्मणि एव षष्ठी, न तु कर्त्तरि, स्त्रीविहितप्रत्ययान्तयोगे तु कर्त्तरि वा स्यात्, अकाररूपस्त्रीप्रत्यये तु उभयोः एव । गोपेन गवा दोहः । सूदेन अन्नस्य पाकः । कुलालस्य, कुलालेन वा

घटस्य कृतिः । अकारस्वरूपस्त्रीप्रत्यये तु, छात्रस्य शास्त्रस्य  
पिपठिषा । रात्रः ग्रामस्य जिगमिषा ।

६० १० ७० ७० १०

कृत्यानां भावक्तस्य च योगे कर्त्तरि वा ॥६६४॥

कृत्यान्तानां भावक्तान्तस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् ।  
छात्रेण छात्रस्य वा पाठ्यः वेदः । बालस्य बालेन वा पानीय  
पयः । सता सद्भिः वा स्नातम् । भावक्तस्य योगे शेषत्वेन  
विवक्षया षष्ठी, कर्त्तृत्वेन तु तृतीयैवेति व्यवस्थितो विकल्पः  
इति प्रक्रियाकौमुदी ।

७० ७०

वर्त्तमानाधिकरणवाचिनि क्ते कर्त्तरि ॥६६५॥

वर्त्तमानार्थकस्य अधिकरणार्थकस्य च क्तस्य योगे कर्त्तरि  
षष्ठी स्यात् । राज्ञा मतः पूजितः वा विप्रः । गुरोः आसितम्  
उषितं वा पीठम् ।

१० ६० ६०

न तिङादेशोद्व्यय\*निष्ठाखलर्थानामुक्तस्य

१० ६०  
चाकामुक्तस्य ॥ ६६६ ॥

तिङादेशः शत्रादयः । तिङादेशादिकानां कामुक-  
वर्जितस्य उक्तस्य च योगे षष्ठी न स्यात् । तत्र तिङादेशा-  
नाम्-मुर द्विषन्, घटम् कुर्वन् कुर्वाणः चक्षवात् चक्राणः  
करिष्यन् करिष्यमाणः वा । उतः-ओदनं बुभुक्षुः, अन्नं  
पिपक्षुः, बालम् अलङ्कारिषुः । अव्ययस्य-घट कर्त्तुं कृत्वा

\* अव्ययपद कृदन्ताव्ययपरं कर्त्तृकर्मणोः कृति इति उप-  
क्रान्तायाः एव निषेधार्थकत्वात्, तेन तस्य उपरि इत्यादौ  
षष्ठी स्यात् एव ।

प्रकृत्य कारं कारं कारं वा । निष्ठायाः-कुलालेन घटः कृतः,  
घटं कृतवान् कुलालः । खड्गर्थस्य-पटुना सुकरः विद्या-  
भ्यासः, रुग्णेन दुष्पान निम्बम् । उकस्य-शत्रुं घातुकः ।  
कामुकशब्दयोगे स्यात् एव । विद्यायाः कामुकः ।

३०      १० १०      ३० १० १० १०  
तुल्यार्थैस्तृतीया च तुलोपमाभ्यां तु षष्ठीव  
॥ ६६७ ॥

तुल्यार्थशब्दयोगे तृतीया, चात् षष्ठी । तुलोपमाभ्यां  
योगे तु षष्ठी एव स्यात् । तुल्यः समः वा मित्रेण सिंहस्य वा  
राजा । विद्यायाः तुला उपमा न अस्ति ।

१० १० ७०      ३०  
चतुर्थी चाशुष्यायुष्यभद्रसुखकुशलार्थहितैः  
॥ ६६८ ॥

आशीर्वादे अर्थ आयुष्याद्यर्थकशब्दयोगे हितशब्दयोगे च  
चतुर्थी, चात् षष्ठी स्यात् । पुत्रस्य पुत्राय वा आयुष्यम्, चिर-  
जीवनम् भद्रम् कुशलम् मङ्गलम् सुखम् शर्म हितम् वा भूयात् ।

३०      १० १०  
दूरान्तिकार्थैः पञ्चमी च ॥ ६६९ ॥

दूरान्तिकार्थशब्दयोगे पञ्चमी, चात् षष्ठी स्यात् । ग्रामात्  
ग्रामस्य वा दूरम् अन्तिकं निकटं समीपं वा ।

७०      ७० १०      ५० १०      १० १०  
हेतुयोगे हेतौ षष्ठी सर्वनाम्नस्तु तृतीया च  
॥ १००० ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्, सर्वनाम्नस्तु

द्वितीया, चात् षष्ठी स्यात् । धनस्य हेतोः वसति । सर्वनाम्नस्तु,  
केन हेतुना कस्य हेतोः वा वसति ।

७. २. १.

**निमित्तार्थकयोगे प्रायः सर्वाः ॥ १००१ ॥**

निमित्तार्थकशब्दयोमे प्रायः सर्वाः विभक्तयः स्युः । किं  
निमित्त, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय, कस्मात् निमि-  
त्तात्, कस्य निमित्तस्य, कस्मिन् निमित्ते वा वसति । एवं  
किं कारण किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायः इत्युक्तेः असर्व-  
नाम्न. प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन इत्यादि ।  
इति षष्ठी ।

अथ सप्तमी ।

३. १. १.

**कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारोऽधिकरणम् ॥ १००२ ॥**

कर्तृद्वारा कर्मद्वारा च क्रियाश्रयः कारकम् अधिकरण-  
सज्ञः स्यात् । आधारश्च, सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याख्या चायं  
चतुर्विधः इत्युक्तेः चतुर्विधः ।

७. १.

**अधिकरणे सप्तमी— ॥ १००३ ॥**

अनुक्तार्थके अधिकरणे सप्तमी स्यात् । गङ्गायां घोषः  
गङ्गासमीपे इत्यर्थः । गृहे आस्ते गृहैकदेशे आस्ते । इदञ्च  
कर्तृद्वारा क्रियोपकारकम् । स्थाव्याम् ओदन पचति स्थाव्यै-  
कदेशे पचति । इदन्तु कर्मद्वारा क्रियोपकारकम् । विद्यायाम्  
इच्छा तद्विषये इच्छा इत्यर्थः । तिलेषु तैलम् अस्ति तिलान्  
व्याप्य अस्ति इत्यर्थः ।

५. ७.

**फलात् कर्मसम्बन्धे ॥ १००४ ॥**

फलवाचकात् कर्मणा सह सम्बन्धे (सयोगे अवयवावय-  
विसम्बन्धे वा) सप्तमी स्यात् ।

चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति मांसेषु हरिणो हतः ॥

सम्बन्धविशेषे किं, वेतनेन धान्यं लुनाति इत्यादौ न ।

६.

३.

१. ५. १.

यस्य क्रियया क्रियान्तरपरिच्छेदस्ततश्च ॥१००५॥

यस्य कारकस्य (कर्तुः कर्मणः) वा) क्रियया (व्यापारेण  
फलेन वा ) क्रियान्तरस्य परिच्छेदः तद्वाचकात् चात् विशेष-  
णवाचकात् अपि सप्तमी स्यात् । पठत्सु छात्रेषु गोषु दुह्य-  
मानासु वा आगतः । अत्र पठनदोहनयोः आगमनकालपरि-  
च्छेदकता ।

७.

७.

१.

१.

अनादरे तत्कर्मणि षष्ठी—च ॥ १००६ ॥

अनादरे गम्ये अनादरस्य कर्मणि षष्ठी, चात् सप्तमी  
स्यात् । रुदतः बालस्य, रुदति वा बाले, वह्निर्गता माता  
रुदन्तं पुत्रम् अनादृत्य इत्यर्थः ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूकुश-

३.

लायुक्तैः ॥ १००७ ॥

एभिः योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्याताम् । गवाम् गोषु वा स्वामी  
ईश्वरः अधिपतिः चैत्रः इत्यादि ।

३.

५.

५.

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्यतः समुदायादेक-

६. १. ७.

देशस्य पृथक्करणं तत्र ॥ १००८ ॥

जात्यादिभिः यतः समुदायात् एकदेशस्य पृथक्करणं तस्मिन् अर्थे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणाम् नृषु वा विप्रः गरिष्ठः, अत्र जात्या, गवाम् गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा, अत्र गुणेन, गच्छताम् गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः, अत्र क्रियया । छात्राणाम् छात्रेषु वा मैत्रः पटुतरः, अत्र संज्ञाद्वारा । समुदायात् एकदेशस्य विप्रादे. गरिष्ठत्वादिना पृथक्करणम् ।

३. १. १.

साधुना चतुर्थी च ॥ १००९ ॥

साधुशब्दयोगे चतुर्थी, चात् सप्तमी स्यात् । यज्ञाय यज्ञे वा साधु ।

३. ३. १. १.

उत्सुकप्रसिताभ्यां निपुणार्थकेन च तृतीया

१.

-च ॥ १०१० ॥

आभ्या निपुणार्थकेन च योगे तृतीया, चात् सप्तमी स्यात् । प्रियेण प्रिये वा उत्सुका, प्रसिता (आसक्ता) वा कान्ता । कर्मणि कर्मणा वा निपुणः दक्षः पटुः वा ।

५. १.

कालार्थे नक्षत्रवाचिनश्च ॥ १०११ ॥

कालार्थे नक्षत्रवाचिशब्दात् अपि ते स्तः । मूलेनावाहये-द्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । पक्षे मूले श्रवणे वा तत्तन्नक्षत्र-युक्तकाले इत्यर्थः ।

७.

५.

१.

१.

कारकमध्ये कालाध्वभ्यां पञ्चमी—च ॥ १०१२ ॥



कारकयोः मध्ये व्यावर्त्तककालाध्ववाचकाभ्यां पञ्चमी,  
चात् सप्तमी स्यात् । अद्य भुक्ता इह इहात् वा भुङ्क्ते ।  
अत्र कर्तृद्वयमध्यवर्त्ती कालः । इहस्य क्रोशात् क्रोशे, वा  
ग्रामं पश्यति । अत्र कर्तृकर्मणो, मध्यवर्त्ती पन्थाः ।

३०

अधिकशब्देन ॥ १०१३ ॥

एतद्योगे पञ्चमीसप्तम्यौ स्याताम् । धनात् धने वा अधिका  
विद्या ।

३०

३०

३० १०

१

अधिकार्योपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च सप्तमी

॥ १०१४ ॥

अधिकार्यकेन उपशब्देन स्वाम्यर्थेन अधिशब्देन च योर्म  
सप्तमी स्यात् । विद्या शते गुणेषु उप अधिका इत्यर्थः ।  
अधि नृपे भूमिः नृपस्वामिका इत्यर्थः । अधि भुवि वा नृपः ।  
नृपः भूमिस्वामी इत्यर्थः ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

कारकत्वं भवेत्तत्र प्रधानापेक्षया स्थितिः ॥

इत्युक्तेः प्रधानक्रियापेक्षया एव कारकव्यवस्था । तेन  
स्थित्वा अश्वेन गच्छति । प्रविश्य गृहात् निःसरति इत्यादिः  
एव प्रयोगः ।

इति सप्तमी ।

इति कारकप्रकरणम् ।

## समासप्रकरणम् ।

१. १. १. १.

पदविधिरेकार्थः सङ्गतार्थश्च ॥ १०१५ ॥

पदनिमित्तकः विधीयमानः समासतद्द्वितादिः एकार्थः (समुदायेन एकार्थस्य बोधकः) सङ्गतार्थश्च (परस्परम् अन्वि-  
तार्थकः) स्यात्। तत्र समासः द्विपदनिमित्तकः बहुपदनि-  
मित्तकः वा, तद्वितस्तु एकपदनिमित्तकः इति विशेषः।  
तथाच परस्परं सङ्गतार्थकैकार्थीभावापन्नार्थबोधक पदद्वय  
तादृशपदद्वयं वा समासः इति फलितम्। समासश्च चतुर्विधः  
अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात्। द्विगुकर्मधारयौ तु  
तत्पुरुषस्य एव अवान्तरभेदौ। ते च तत्तत्प्रकरणे वक्ष्यन्ते।  
समासतया (६५३ सू०) प्रातिपदिकसंज्ञायाम् (५७३ सू०)  
यदवयवस्य सुपः लुकि पुनः समुदायात् सुप्। तत्र च पूर्वभा-  
गस्य इव अन्तभागस्य अपि सुबन्तत्वेन पदत्वप्रसङ्गे।

६. १. १. १. ७. ७. १

समासस्यान्तो न पदं याजादौ तद्विते च

१. १. ७. १.

तान्तसान्तौ तु अस्त्यर्थे च ॥ १०१६ ॥

समासस्य अन्तः, याजादौ तद्विते परे पूर्वश्च न पदसंज्ञः  
स्यात्, तान्तसान्तौ तु अस्त्यर्थप्रत्ययमात्रे परे। इति पदत्व-  
निषेधः। तेन अधिवाचीत्यत्र न कुत्वम्।

३. ३. १. ८.

सङ्गतार्थेन सुबन्तेन सङ्गतार्थः समस्यते ॥ १०१७ ॥

सङ्गतार्थेन सुबन्तेन सह सङ्गतार्थकः शब्दः समस्यते।  
पूर्वं भूतः भूतपूर्वः। अत्र पूर्वशब्दस्य परनिपातः निपातनात्।  
एव दृष्टपूर्वः, श्रुतपूर्वः।

१० ७ १० १० १०  
अमुख्यं समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टञ्चोपस-

१० ७ ६ १०  
र्जनं तच्च प्रथमानिर्दिष्टस्य प्राक्प्रयोगः ॥१०१८॥

इतरस्य विशेषण, समासविधायकशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं च उपसर्जनसत्त्वं स्यात् । तयोः मध्ये प्रथमान्तपदस्य पूर्व-प्रयोगः । यथा अव्ययं विभक्त्यर्थेत्यादौ अव्ययादिपद प्रथमान्त-तया निर्दिष्ट तस्य एव समासावस्थाया प्राक्प्रयोगः । एवम् अन्यत्र अपि ।

### अव्ययीभावप्रकरणम् ।

१० ७ १० १० १०  
अव्ययं विभक्त्यर्थादिषु बहुलम् सोऽव्ययीभावः  
॥ १०१९ ॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानम् अव्ययं सङ्गतायेन सुवन्तेन सह बहुलं समस्यते सः अव्ययीभावः । सः च अग्रे अपि अनुवर्त्यः । बहुलग्रहणात् क्वचित् नित्यं क्वचिद् वा स्यात् क्वचिच्च न इति ज्ञाप्यते । तत्र नित्यसमासे समाससमानाथ-कम् एव वाक्यं, न तु नित्यसमासान्तःपातिसकलपदयुक्तं, किन्तु तत्समानार्थकपदान्तरयुक्तम् एव । यथा—अधिटेहम् इत्यादौ देहे इत्येव वाक्यम्, उपग्रामम् इत्यादौ च ग्रामस्य समीपे इत्येव वाक्यम् इत्यादि । तत्र विभक्त्यर्थादयः नित्य-विकल्पनिषेधविषयाश्च । यथा—

विभक्त्यर्थेषु सामीप्ये मध्यार्थे चानतिक्रमे ।

अभावे च तथा नाशे साकल्यार्थेऽप्यनुक्रमे ।

सदृशार्थं यथाशब्दं विना सादृश्यके तथा ।  
 योग्यताया सहार्थे च समर्थेन सुपाऽव्ययम् ।  
 पश्चाच्छब्दं विना पश्चादर्थे नित्यं समस्यते ।  
 व्याप्तौ प्रत्यादयो वा तु समस्यन्ते सुपा सह ।  
 सौमायाञ्चाडभिव्याप्तौ सुपा वा च समस्यते ।  
 अभिप्रती चाभिमुख्ये पर्य्यपौ वा च वर्जने ।  
 वहि प्रागादयस्तद्वत् समस्यन्ते विभाषया ।

तत्र विभक्त्यर्थेषु देहे इति सप्तम्यर्थस्य द्योतकः अधिशब्दः,  
 तस्य च प्रथमान्तनिर्दिष्टतया पूर्वनिपाते अधिदेहे इति स्थितं  
 तत्समुदायस्य प्रातिपदिकसन्नया तदंशसुपः लोपे पुनः सुपः  
 प्रसङ्गे अव्ययीभावसमासस्य अव्ययतया विभक्तिलोपप्रसङ्गे च ।

५. ५. १०. ६. १. १०. १०.

अव्ययीभावादतो न सुपो लुक् अम् त्वपञ्च

६.

६. १.

म्यास्तृतीयासप्तम्योर्वा ॥ १०२० ०

अदन्तात् अव्ययीभावात् सुपः न लुक् स्यात्, किन्तु तत्-  
 स्थाने अम् स्यात्, न तु पञ्चम्या, तृतीयासप्तम्योस्तु अम् वा  
 स्यात् । पक्षे तयोः अलोपे यथायथं प्रयोगः । इति सुपः  
 अलोपे अमि च अधिदेहम् ।

१.

१.

अव्ययीभावो नपुंसकवत् ॥ १०२१ ॥

अव्ययीभावसमाससाध्यं नपुंसकवत् कार्यं लभते । तेन  
 अकः ऋसादि । गङ्गायाम् इत्यर्थे अधिगङ्गम्, गौरीयाम् इत्यर्थे  
 अधिगौरि, बध्वाम् इत्यर्थे अधिवधु, इत्यादौ ऋस्ते अम्, सुब्-  
 लोपः वा । प्रथमार्थे तु न अव्ययीभावः, तत्र विभक्तेः विशेष-  
 षार्थाभावात् प्रथमया प्रातिपदिकार्थमात्रस्य एव द्योतनात् ।

सामीप्ये, ग्रामस्य समीपम् उपग्रामम् । उपग्रामेण, उपग्रामं, वा युक्तः । उपग्रामात् आगतः । उपग्रामम्, उपग्रामे वा स्थितः । मध्यार्थे, दिशयोः मध्ये अपदिशम्, क्लीवतया ऋस्वे-  
अम्भावः । मध्येशब्दस्य तु विभाषा अग्रे वक्ष्यते । अनतिक्रमे,  
शक्तिम् अनविक्रम्य यथाशक्ति यथामति यथामाध्यम् इत्यादि ।  
अभावे, पापस्य अभावः इति वाक्ये अभावार्थकनञा समासे  
पूर्वनिपाते ।

७. ६. १. ७. ७. १. १.

अनखादौ नजोऽश् हलि अचि त्वन् \* ॥१०२२॥

नखादिभिन्नविषये हलादौ परे नजः स्थाने अश् स्यात्,  
अजादौ तु अन् स्यात् । शः इत् । शित्त्वात् बहुवर्णत्वाच्च  
सर्वादेशः । नख, नाक, नपुंसक, नकुल, नमुचि, नक्षत्र,  
नासत्य, नग \* इति नखादि । नखादिः आकृतिगणः । इति  
अशदेशे अपापम् । अनि आमयाभावः अनामयम् । भाव-  
कृदन्तैस्तु नजः अव्ययीभावः न इष्यते, किन्तु तत्र नञ्तत्-  
पुरुषः एव । यथा-अभावः अनुच्छेदः असन्देहः अनुपालम्भः  
इत्यादि । नाशे, हिमस्य नाशः निर्हिमम्, निर्मलिकम् । अत्र  
निरः नाशार्थकता । सहार्थे साकल्ये च, तृणेन सहितम्  
इति वाक्ये तृणम् अपि अपरित्यज्य इति वाक्ये वा साकल्य-  
द्योतकसहशब्दस्य समासः, तस्य च पूर्वनिपाते ।

\* अनः अनित्वं न प्रयोजनाभावात् । वृत्तौ शित्वादिति  
अश्वविधिपरं बहुवर्णत्वात् इति अन्विधिपरम् ।

\* नगः इति अप्राणिविषयः, प्राणिविषये तु अगः शूद्रः  
इत्येव । अप्राणिविषये अपि शैलवृक्षयोः अपि वा अश्वभावः,  
तेन शैलवृक्षौ नगावगौ इति अमरोक्तिः ।

६० १०

७०

७० १० १० ७०

सहस्य सोऽव्ययीभावे बहुव्रीहौ तु वाऽकाले

॥ १०२३ ॥

कालार्थकशब्दभिन्ने परे अव्ययीभावे सहशब्दस्य स्थाने  
 सः स्यात्, बहुव्रीहौ तु वा । इति सादेशे सटणम् सकल  
 टणम् अत्ति इत्यर्थः । कालार्थके तु, सहपूर्वाह्लम् इत्येव । तत्र  
 च सहार्थे अव्ययीभावः । एव सधनम् धनसहितम् इत्यर्थः ।  
 अनुक्रमे, ज्येष्ठस्य अनुक्रमः अनुज्येष्ठम् यथावृद्धम् । सादृश्ये,  
 बुद्धेः सादृश्यं सवृद्धि । सादृश्यार्थकयथाशब्दस्य तु न, यथा  
 हरिः तथा हरः । योग्यतायाम्, रूपस्य योग्यम् अनुरूपम्,  
 कुलस्य योग्यं यथाकुलम् इति । पश्चादर्थे, वृद्धस्य  
 पश्चात् अनुवृद्धम्, अनुज्येष्ठम्, अनुपूर्वम् । पश्चाच्छब्दस्य तु न,  
 तत्र देहस्य पश्चात् इति वाक्यम् एव । व्याप्तौ, वृत्तं वृत्तम् प्रति,  
 अनु, अभि, परि वा इति वाक्ये प्रतिवृत्तम्, अनुवृत्तं, अभि-  
 वृत्तं, परिवृत्तम् इति समासः वा । अत्र समासेन एव द्वित्वस्य  
 बोधनात् उक्तार्थानामप्रयोगः इत्युक्तेः न व्याप्तौ द्वित्वम् ।  
 सौमायाम्, आ ग्रामात् आग्राम वा वनम् । अभिव्याप्तौ, आ  
 बाल्यात् आबाल्यं वा विद्याया यत्नः कार्यः बाल्यम् अभिव्याप्य  
 इत्यर्थः । अभिमुख्ये, अग्निम् अभि प्रति वा अभ्यग्नि  
 प्रत्यग्नि वा शलभाः पतन्ति । वर्जने, परि धीरात् परिधीरं  
 वा अपधीरात् अपधीरं वा मोहः धीरं वर्जयित्वा मोहः  
 इत्यर्थः । वह्निर्वनात् वह्निर्वनं वा ग्रामः । प्राग्वन्नात् प्राग्वनं  
 वा ग्रामः इत्यादि ।

१० ३० १०

पारमध्येशब्दौ षष्ठ्या वा ॥ १०२४ ॥

एतौ षष्ठ्यन्तेन वा समस्येते । तयोश्च एदन्तत्वं निपा-  
त्यते । पात्तिकवक्ष्यमाणषष्ठीसमासापवादः । समुद्रस्य मध्यम्  
मध्येसमुद्र पक्षे षष्ठीसमासे समुद्रमध्यम्, पक्षे वाक्यम् अपि  
समुद्रस्य मध्यम् । एवं पारिसमुद्र समुद्रपारं समुद्रस्य पारम् ।

७.

५. १.

अव्ययीभावे—शरत्प्रभृतिभ्योऽः— ॥१०२५॥

शरदादिभ्यः अः स्यात् अव्ययीभावे । शरत्, अनस्,  
मनस्, चतुर्, उपानह्, दिव्, हिमवत्, अनुडुह्, दिग्, दृग् ।  
इति शरदादि । उपशरदम्, उपदिग्म्, अनुदृग्म् इत्यादि ।

६.

१. १.

जराया जरस् च ॥ १०२६ ॥

जराशब्दात् अः स्यात्, तत्सहयोगे च जरास्थाने जरस्  
इत्यादेशः स्यात् अव्ययीभावे । उपजरसम् ।

५. ५.

प्रतिपरःसमनुभ्योऽच्चाः ॥ १०२७ ॥

एभ्यः अक्षिशब्दात् अः स्यात् अव्ययीभावे । परशब्द-  
समानार्थकः परःशब्दः अपि अस्ति परःशताद्यास्ते येषाम्  
इत्यादिप्रयोगात् । इति अप्रत्यये ( ६०३ सू० ) इवर्ण-  
लोपे प्रत्यक्षम्, परोक्षम्, समक्षम्, अन्वक्षम् ।

५

५ . १ . १

अनः क्लीवात्तु वा ॥ १०२८ ॥

अनन्तात् अः स्यात् अव्ययीभावे, क्लीवलिङ्गानन्तात् तु  
वा । इति अप्रत्यये ।

६० ६० ६० १

७०

नान्तस्य भस्य टेलोपः समासान्ते \* ॥१०३६॥

समासान्तप्रत्यये परे भसंज्ञस्य नान्तस्य टेः लोपः स्यात् ।  
अनः अल्लोपापवादः । इति टिलोपे आत्मनि अध्यात्मम्,  
राजनि अधिराजम् । क्लीवानन्तात् तु, चर्मणः समीपे उप-  
चर्मम् उपचर्मं वा ।

५०

५० -१०

भयन्ताङ्गिरिन्दोषौर्णमासीभ्यो वा ॥१०३७॥

भयन्तात् गिर्यादिभ्यश्च अः स्यात् वा अव्ययीभावे । उप-  
समिधम् उपसमित् वा । उपदृषदम् उपदृषत् वा । अनुगि-  
रम् अनुगिरि वा । उपनदम् उपनदि वा ।

इति अव्ययीभावः ।

—

तत्पुरुषप्रकरणम् ।

१०

३० -१०

द्वितीया—श्रितातीतगतप्राप्तापन्नादिभिर्वा

८० १०

१०

—समस्यते स तत्पुरुषः ॥ १०३१ ॥

श्रितादिभिः सह द्वितीयान्तं पदं वा समस्यते सः तत्-  
पुरुषसङ्गः स्यात् । तत्पुरुषः इति पदम् आप्रकरणसमाप्ति  
सर्वत्र अनुवर्त्यम् । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कालम् अतीतः  
कालातीतः । ग्रामं गतः ग्रामगतः । सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः । मर-

\* टिलोपकरणं स्पष्टार्थं, नकारलोपे अपि उपधाभूता-  
वर्णवर्णयोः लोपसम्भवात् अवर्णवर्णोपधभिन्नस्य नान्तस्य अप्र-  
सिद्धत्वात् । अतएव तद्धिते नलोपमात्रं विधास्यते ।



णम् आपन्नः मरणापन्नः । आदिना गमिगम्यादयः गृह्यन्ते ।  
ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्रामं गामी ग्रामगामी । अन्नबुभुक्षुः  
अन्नबुभुक्षुः इत्यादि । अत्र द्वितीयेति पदं विभज्यते, तेन  
द्वितीयान्तं समर्थेन क्वचित् असमर्थेन च समस्यते । तेन वृक्षम्  
आरूढः वृक्षारूढः इत्यादौ समर्थेन, अत्यन्तं वल्लभाः, नितान्तं  
दीर्घः इत्यादेश्च अपेक्षितया भवति इत्यादिक्रियया सह  
सापेक्षतया वल्लभादिना असमर्थेन अपि अश्वाद्भोजी इत्यादौ  
भोजनान्वयि नञेव समासः, श्रितादिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ।

१० ७ ३०

खट्वा क्षेपे क्तेन— ॥ १०३२ ॥

क्षेपगम्ये द्वितीयान्तं खट्वापदं क्तान्तेन सह समस्यते,  
सः तत्पुरुषः इति सर्वत्र वाक्यशेषः । खट्वाम् आरूढः खट्वा-  
रूढः मूर्खः ।

१०

३०

सामि—क्रियाविशेषणम् ॥ १०३३ ॥

क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तं सामि ( अर्द्धवाचि ) क्तान्तेन  
सह वा समस्यते । सामिक्ततम् अर्द्धं यथा स्यात् तथा क्ततम्  
इत्यर्थः । पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्तार्द्धमन्दाकिनी  
इति नैषधः ।

१०

कालाः— ॥ १०३४ ॥

द्वितीयान्ताः कालवाचकाः शब्दाः क्तान्तेन सह वा  
समस्यन्ते । अनत्यन्तसम्बन्धार्थम् आरम्भः । मासं प्रमितः  
प्रतिपञ्चन्द्रः मासं परिच्छेत्तुम् आरम्भवान् ।

७०

३०

अत्यन्तसम्बन्धे—समर्थेन ॥ १०३५ ॥

अत्यन्तसम्बन्धे या द्वितीया तदन्तं समर्थेन वा समस्यते ।  
क्षणं सुखं क्षणसुखं, मुहूर्त्तं दुःखं मुहूर्त्तदुःखम् ।

७: १ ३ २

कर्तृकरणयो—स्तृतीया—कृता बहुलम्  
॥ १०३६ ॥

कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं पद कृदन्तेन सह  
बहुलं समस्यते । राज्ञा पालितः राजपालितः । अस्त्रे विदा-  
रितः अस्त्रविदारितः । अनयोः किं, विद्यया स्थितः इत्यादौ  
हेतुतृतीया न । बहुलग्रहणात् दात्रेण लूनवान्, अश्वेन गत-  
वान् इत्यादौ न । कृता इत्युक्तेः तद्वितेन न, काष्ठैः पचति-  
कल्पम् ।

७ ३

अर्थवादवचने कृत्यैः ॥ १०३७ ॥

अर्थवादस्य ( निन्दायाः स्तुतेः वा आधिक्यस्य ) वचने  
कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृत्यान्तैः सह समस्यते ।  
वातच्छेद्यं तृणं सुखच्छेद्यम् इत्यर्थः । अत्र निन्दार्थवादः ।  
काकपेया नदी । अत्र पूर्णजलत्वेन स्तुत्यर्थवादः ।

३ १ ३ १ १

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणञ्च ॥ १०३८ ॥

अन्नेन सह व्यञ्जनं ( सस्कारद्रव्यम् ) तृतीयान्तं भक्ष्यं  
कठिनं विविक्तावयवं यत् द्रव्यं तेन सह मिश्रीकरणवाचि  
तृतीयान्तञ्च वा समस्यते । दध्ना ओदनः दध्योदनः । इह  
अन्तर्भूतोपसेचनद्वारा सापेक्षता । गुडं धानाः गुडधानाः ।  
इह मिश्रीकरणद्वारा सापेक्षता ।

३० ३०

स्वयं क्तेन ॥ १०३६ ॥

स्वयम् इति तृतीयान्तम् अव्ययम् । तच्च क्तान्तेन सह वा समस्यते । स्वयक्कतम् स्वयभुक्तम् । समासे सति स्वयं-  
कृतिः इति समुदायात् तद्धिते आद्यचः वृद्धिः ।

३१

पूर्वसदृशसमानोनार्थकलहनिपुणमिश्रार्थैः

॥ १०४० ॥

तृतीयान्तं पूर्वादिभिः वा समस्यते । अप्राप्ती वचनम् ।  
मामपूर्वः मातृसदृशः पितृसमः । जनार्थं माषोनं माषविकलं  
कार्षापणम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः ।  
धान्येन अर्थः धान्यार्थः ।

३२

३३

चतुर्थी वलिहितार्थमुखरक्षितैः ॥ १०४१ ॥

चतुर्थ्यन्तं वलिहितादिभिः वा समस्यते । भूतवलिः ।  
गोहितः । विप्रसुखम् । गोरक्षितम् ।

३४

३५

तादर्थ्यं प्रकृतिवाचिनैव ॥ १०४२ ॥

तादर्थ्यं या चतुर्थी तदन्तं तदर्थप्रकृतिवाचिपदेन एव  
वा समस्यते । यूगाय दारु यूपदारु । प्रकृतिवाचिना इत्युक्ते  
रन्ध्रनाय स्थाली इत्यादौ न ।

३६

३७

पञ्चमी—भौत्यादिभिः ॥ १०४३ ॥

पञ्चम्यन्तं भौत्यादिभिः वा समस्यते । चौरात् भौतिः  
चौरभौतिः, ग्रामनिर्गतः, धर्मप्रसादः, अधर्मविरतः इत्यादि ।

३०

अपेतापोढमुक्तपतितैः ॥ १०४४ ॥

एभिः सह पञ्चम्यन्तं वा समस्यते । दुःखात् अपेतः  
दुःखापेतः । कल्पनापोढः । रोगमुक्तः ।

१

३० १०

षष्ठी याजकादिभिश्च ॥ १०४५ ॥

षष्ठान्तं समर्थेन याजकादिभिश्च सह वा समस्यते । तज-  
काभ्यां कर्त्तरि इति निषेधे याजकादिग्रहणम् । राज्ञः पुरुषः  
राजपुरुषः । याजक, पूजक, परिचारक, परिवेषक, अध्यापक,  
उत्पादक, उद्दर्त्तक, होतृ, भर्तृ एते याजकादयः । शूद्रया-  
जकः देवपूजकः ग्रामभर्त्ता ।

१०

७

न निर्द्धारणे— ॥ १०४६ ॥

निर्द्धारणार्थे या षष्ठी तदन्तं न समस्यते । नृणां द्विजः  
श्रेष्ठः ।

२०

१० १०

प्रतिपदं विहिता च ॥ १०४७ ॥

प्रतिपदं सर्वस्मिन् पदे स्मरणार्थदयेशाम् इत्यादिसूत्रसमू-  
हेन या षष्ठी विहिता सा न समस्यते । पुत्रस्य दया । मातुः  
स्मरणम् । सुवर्णस्य उपस्कारः इत्यादि ।

३० १०

पूरणगुणवर्त्तमानार्थकाव्ययैश्च ॥ १०४८ ॥

पूरणाद्यर्थे वर्त्तमानार्थकशब्दादिभिः कृदव्ययेन च सह  
षष्ठी न समस्यते । तत्र पूरणे, सप्तां तृतीयः । गुणे, दन्तस्य  
शुक्तः । ये शब्दाः गुणवाचकाः एव गुणिनि वर्त्तन्ते, ते एव

शब्दाः यदि गुणपराः, तदा तैः सह न समासः इति सिद्धान्तः ।  
तेन अर्थलाघववृद्धिमान्द्यम् इत्यादि स्यात् एव । वर्त्तमाना-  
र्थकेन, द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणः वा किङ्करः इत्यर्थः । कृदर्थ्येन,  
द्विजस्य कृत्वा कर्त्तुं वा \* ।

३: १.

वर्त्तमानाधारार्थकतैश्च ॥ १०४६ ॥

षष्ठान्तं वर्त्तमानाद्यर्थकत्तान्तेन सह न समस्यते ।  
राज्ञः मतः पूजितः वा । इदम् एषाम् आसित गत भुक्तं वा ।

७.

७.

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ १०५० ॥

उभयप्राप्तिविषये कर्मणि एव या षष्ठी सा समर्थेन सह  
न समस्यते । आचार्य्येण शब्दानाम् अनुशासनम् † ।

३:

७.

तृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ १०५१ ॥

कर्त्तर्यतृजकान्ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । काव्यानां  
रचयिता । शिशोः भर्त्ता, पत्यर्थकभर्तृशब्दस्य तु याजकादि-  
त्वात् समासः । कर्मषष्ठ्या समासनिषेधार्थम् इदम् । सम्बन्ध-  
षष्ठ्या तु समासः इत्येव । तेन त्रिभुवनविधातुश्च कलहः  
इत्यादि सिद्धम् ।

\* द्विजस्य इति षष्ठी सम्बन्धविवक्षया, कृद्योगलक्षणा तु  
न, शब्दयोगे तन्निषेधात् ।

† अथ शब्दानुशासनम् इति भाष्यप्रयोगस्तु आचार्य्यपटा-  
नुपादानात्, सति तु आचार्य्यरूपकर्त्तादिशब्दप्रयोगे असमासः  
एव ।

१०

३०

३०

पूर्वापरावरोत्तरा अवयविनैकद्रव्येण \* ॥१०५२॥

पूर्वादयः एकदेशाः अवयविना सह समस्यन्ते, अवयवी चेत् एकत्वविशिष्टः। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वादीनां पूर्व-निपातार्थम् इदम्। अवयवावयविसम्बन्धे षष्ठी। पूर्वं कार्यस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकद्रव्येण इति किं, पूर्वः क्वात्रा-णाम् इत्यादौ बहुत्वे न।

१० १० १०

३०

सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचिना ॥ १०५३ ॥

सर्वः अपि एकदेशवाचकशब्दः कालरूपैकदेशिवाचिना सह वा समस्यते। मध्यरात्र्। उपारताः पश्चिमरात्रगोच-रात् इति। अत्र वक्ष्यमाणेन अप्रत्ययः।

१०

१०

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ १०५४ ॥

नपुंसकलिङ्गः (तुल्यार्द्धवाची) यः अर्द्धशब्दः ँ सः एक-देशिना सह वा समस्यते। अर्द्धं पिप्पल्याः इति अर्द्धपिप्पली। अर्द्धनदी। गौणत्वे अपि।

१

७०

१०

७०

१०

१

षष्ठान्तमेकदेशिसमासे गौणमन्ते न ऋत्वम्

॥ १०५५ ॥

\* अनुवृत्तं षष्ठीपदं विपरिणामेण तृतीयान्तं प्रकल्प्य अवयविना इति अन्वयितव्यम्। तथा च षष्ठान्तेन अवय-विना सह अवयवाः पूर्वादयः समस्यन्ते इति अर्थलाभः।

† तुल्यार्द्धेत्युक्तेः असमानवाचिनः अर्द्धशब्दस्य षष्ठीसमासः एव, तेन क्रांशाद्धं स्तिमितजवेन गत्वा इति रघुः।

एकदेशिसमासे षष्ठ्यन्तपदं गौणम् अन्तेस्थितं न क्खं  
स्यात् । इति षष्ठ्यन्तप्रकृतिकतया वक्ष्यमाणेन क्खनिषेधः ।

१०

३०

३० १०

सप्तमी समर्थेन शौण्डादिभिश्च ॥ १०५६ ॥

सप्तम्यन्तं समर्थेन शौण्डादिभिश्च सह वा समस्यते ।  
शौण्ड, धूत्, कितव, प्रवीण, पण्डित, निपुण, पटु, कुशल,  
चपल । इति शौण्डादि । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः ।  
अक्षशौण्डः । अक्षधूत् । शौण्डादिग्रहणं प्रपञ्चार्यम् । पक्षे  
वाक्यम् ।

१०

२०

कुगतिप्रादयो नित्यम् ॥ १०५७ ॥

कुशब्दः गतिसञ्ज्ञकाः प्रादयश्च समर्थेन सह नित्यं सम-  
स्यन्ते । कुक्षितः पुरुषः कुपुरुषः । गतिसञ्ज्ञकास्तु उर्यादयः,  
च्यन्ताः, डाजन्ताः, अनुकरणम् (पटत् भनत् प्रभृति) हस्ते,  
पाणौ, सत्, अलम्, पुरम्, अस्तस्, तिरस्, साक्षात्प्रभृतयः  
इत्यादयः । एते च प्रायः क्वञि परे एव । तत्र अपि तिरस्-  
साक्षात्प्रभृतयः क्वञि वा गतिसञ्ज्ञाः । तत्र उर्यादिषु, एतेषां  
गतिसञ्ज्ञया समासे अव्ययपूर्वकत्वात् क्वास्थाने व्यपि उरौ-  
क्त्य उररौक्त्य सञ्ज्ञाः क्त्य वषट्कृत्य स्वधाक्त्य स्वाहाक्त्य  
प्रादुक्कृत्य आविष्कृत्य । च्यन्ते, शुक्तीक्त्य । प्रायः इत्युक्तेः  
यथासम्भवं भवती अपि शुक्तीभूय । डाजन्ते, पटपटाक्त्य ।  
अनुकरणे, भनत्क्त्य । हस्तेक्त्य । पाणौक्त्य । सत्क्त्य । अल-  
क्त्य । पुरस्क्त्य । अस्तक्त्य । तिरस्क्त्य तिरस्क्त्वा वा । साक्षात्-

\* गौणत्वम् इतरांशे विशेषणत्वं भवति च निष्कोशाब्धिः  
इत्यादौ कौशब्धाः निष्क्रमणांशे विशेषणत्वम् इति ।

कृत्य साक्षात्कृत्वा वा । नमस्कृत्य नमस्कृत्वा वा । उप-  
सर्गाणां गतित्वे अपि अक्रियायोगार्थं प्रादीनां पृथग्ग्रहणम् ।  
तेन प्रकृत्य प्रहृत्य इत्यादिवत् प्रकृष्टं बलं प्रबलम् सुहु  
पुरुषः, सुपुरुषः इत्यादि सिद्धम् । प्रादिसमासे तु अयं विशेषः ।

१०.

७.

३.

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ १०५८ ॥

क्रान्ताद्यर्थे वर्त्तमाना अत्यादयः शब्दाः द्वितीयान्तेन  
सह नित्यं समस्यन्ते । अतिक्रान्त नृपम् अतिनृपः । अति-  
क्रान्तः गाम् इति वाक्ये वक्ष्यमाणेन अप्रत्यये ।

६.

१०.

७.

७.

१०.

गोस्त्रीप्रत्ययान्तयोर्ऋस्वोऽन्ते गौणत्वे न

१०. ५.

त्वीयसः ॥ १०५९ ॥

गौणत्वे सति अन्तस्थितस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य  
( आबीबूडन्तस्य ) च ऋस्वः स्यात्, न तु ईयसः परस्त्रीप्रत्य-  
यान्तस्य । इति ऋस्वे ।

६. ६.

१०.

७.

७.

१०.

ओर्भस्य गुणस्तद्धिते समासान्ते च ॥ १०६० ॥

भसञ्जकस्य उवर्णस्य गुणः स्यात्, तद्धिते समासान्ते च  
परे । इति गुणे अतिगवः । आपः—अतिमर्यादः । ईपः—  
अतिनदिः । ऊडः—अतिवामोरुः इत्यादि । स्त्रीप्रत्यया-  
न्तत्वाभावात् अतिलक्ष्मीः, अतिश्रीः, अतिभ्रूः, अतिचमूः  
इत्यादौ न ऋस्वः । ईयसस्तु अतिश्रेयसी इत्येव । अत्र पुंसि  
अपि ईवन्तत्वात् सुलोपः । एवम् उद्गतः वेलाम् उद्देलः ।  
अभिगतः सुखम् अभिमुखः । प्रतिगतः अक्षि प्रत्यक्षः । सद्गतः  
अक्षि समक्षः ।



१० ७ ३  
निरादयो निष्क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥१०६१॥

निष्क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः निरादयः पञ्चम्यन्तेन सह  
प्राग्वत् । निष्क्रान्तः ग्रामात् निर्गमः । निर्गतः दन्दात्  
निर्द्वन्द्वः । निर्गतः नद्याः निर्नदिः ।

१ ३ २ ३ १  
उपपदमतिङ्समर्थेन नित्यमव्ययाभ्यां त्वम-  
३ १  
न्ततत्सहितविहिताभ्यामेव \* ॥ १०६२ ॥

तिङ्भिन्नम् उपपदम् ( प्रत्ययादिविधायकसूत्रे सप्तम्यन्त-  
पदोपस्थाप्यम् ) समर्थेन सह नित्यं समस्यते, सः तत्पुरुषः,  
अव्ययेन तु अमन्तेन तत्सहितविहितेन एव ल्यप्कृत्वादिना । पुन-  
र्नित्यग्रहणात् नित्याधिकारः निवृत्तः । यथा कर्मण्यण्  
इत्यादौ कर्मणि इति सप्तम्यन्तपदोपस्थाप्यं कुम्भे इत्यादि-  
पद तस्य अण्प्रत्ययान्तेन सह अग्रे समासः पश्चात् प्रातिपदि-  
कसञ्ज्ञया ततः सुप् गतिकारकोपपदानां कृद्धिः समासः प्राक्  
सुबुत्पत्तेः इत्युक्तेः । अन्यथा व्याजिघ्रति या सा इति वाक्ये  
अदन्तत्वात् प्रथमम् आप् एव स्यात्, ततश्च अदन्तत्वाभावात्  
जातिलक्षणः ईप् न ।

१ ३  
नञ् समर्थेन † ॥ १०६३ ॥

\* कुगतीत्यादिसूत्रात् नित्यानुवृत्तौ अपि पुनर्नित्यग्रह-  
णम् उत्तरत्र अननुवृत्त्यर्थम् ।

† नित्याधिकारनिवृत्तौ विभाषाधिकारे अनपवाधकतया  
पुनः प्रवृत्ते न नित्यसमासस्तेन न घट इत्यादि वाक्यमपि ।

नञ्पदं समर्थेन सह समस्यते, सः तत्पुरुषः । न विप्र-  
 शविप्रः । अयञ्च नञ् सर्वत्र भेदबोधकः । भावकृदन्तयोमे  
 तु अभावबोधकः । तेन अघटः इत्यादौ घटभेदस्य, अनुपा-  
 लम्भः इत्यादौ उपालम्भाभावस्य च बोधः । निषेधार्थकन-  
 कारेण सुप् सुपा इति समासे नैकधेत्यादौ न अन्भावः इति  
 प्रक्रियाकौमुदीकारमङ्गिनायादयः ।

१.                      १.                      १.

समानाधिकरणस्तत्पुरुषः      कर्मधारयः

१०. १०.      १०.                      ७.

संख्यापूर्वस्तु द्विगुरसंज्ञायाम् ॥ १०६४ ॥

अभेदेन अन्वितार्थकः शब्दः समानाधिकरणः । तादृ-  
 शपदयुक्तः तत्पुरुषः कर्मधारयमज्ञः स्यात्, तादृशः चेत्  
 संख्यापूर्वः तदा द्विगुसंज्ञः स्यात्, न तु संज्ञायाम् । नीलम्  
 उत्पलम् नीलोत्पलम् । तत्पुरुषः किम्, अन्यपदार्थे बहुव्रीहौ  
 नीलाम्बरः इत्यादौ मा भूत् । द्वयोः पात्रयोः समाहारः,  
 समाहृते द्वे पात्रे वा, त्रयाणां लोकानां नाथः, तिसृणां मातृ-  
 णाम् अपत्यम् इत्यादौ समाहारोत्तरपदतद्वितार्थद्वि-  
 गूनाम् अपि \* समानाधिकरणपदयुक्तत्वे अपि संख्यापूर्वक-  
 त्वेन विशेषेण द्विगुत्वम् । संज्ञायां तु संख्यापूर्वकस्य अपि  
 मत्तर्षयः पञ्चास्त्राः इत्यादेः न द्विगुत्वम्, किन्तु कर्मधारय-  
 त्वम् । तत्र पूर्वनिपातादिनियमः यथाप्रयोगम् ।

१.                      ३.                      ३.

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ १०६५ ॥

\* इत्यादौ इत्येवं विग्रहवाक्ये निष्पन्नानां क्रमेण द्विपात्रं  
 त्रिलोकनाथः त्रैमातुरः इत्यादीनां समाहारादीनाम् इत्यर्थः ।

सति अपि अभेदे विशेषणपदम् एव विशेष्येण सह सम-  
स्यते, सः कर्मधारयः । एवञ्च तस्य प्रथमान्ततया निर्देशात्  
पूर्वनिपातः । नीलोत्पलं शुभवस्त्रम् पाचकचैत्रः इत्यादि ।  
एव विशेषणयोः अपि एकस्य विशेष्यताविवक्षया समासः । तत्र  
सुन्दरपाचकः पाचकसुन्दरः इत्यादौ विवक्षया एव भेदः ।  
एवं नीललोहितः इत्यादि । तत्र अयं नियमः बहुलग्रहणात्  
क्वचित् नित्यं समस्यते । यथा—कृष्णसर्पः । क्वचित् न ।  
यथा—पाण्डुरः शङ्खः, रामः जामदग्नयः इत्यादि ।

१०

३०

पूर्वकालिकं उत्तरकालिकेन ॥ १०६६ ॥

पूर्वकालिकपदार्थबोधकशब्दः उत्तरकालवृत्तिपदार्थबोध-  
केन सह वा समस्यते । तत्र पूर्वकालिकस्य प्रथमान्ततया  
निर्देशात् पूर्वनिपातः । पूर्वं स्नातः पश्चात् अनुलिप्तः स्नाता-  
नुलिप्तः । पक्वभुक्तम् ।

१०

३०

द्विषद्द गुणवचनेन ॥ १०६७ ॥

द्विषत्पिङ्गलः । द्विषच्छुभ्रः । द्विषदुष्णः ।

१०

३०

एकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समर्थेन ॥ १०६८ ॥

एकादयः समर्थेन सुबन्तेन विशेष्यतया विवक्षितेन सह  
वा समस्यन्ते । तत्र च एकादौनाम् एव प्राक् प्रयोगः ।  
एकनाथः । एकसुन्दरः । सर्वश्रेष्ठः । जरन्नैयायिकः । पुराण-  
मीमांसकः । नवपाठकः । केवलतार्किकः इत्यादि ।

१०

३०

उपमानानि सामान्यधर्मवाचकैः ॥ १०६९ ॥

उपमानार्थकाः शब्दाः उपमानोपमेययोः सामान्यधर्म-  
वाचकशब्दैः सह वा समस्यन्ते, सः कर्मधारयः । पूर्वनिपा-  
तार्थं सूत्रम् । घनः इव श्यामः घनश्यामः । समुद्रः इव  
गम्भीरः समुद्रगम्भीरः । इह घनादिशब्दाः एव तत्तत्सदृशे  
लाक्षणिकाः इत्येव सूचयितुं विग्रहवाक्ये इवशब्दप्रयोगः ।  
अतएव समासकाले न तस्य प्रयोगः ।

१०.

३०.

७.

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ १०७० ॥

उपमेयवाचकः शब्दः व्याघ्रादिभिः उपमानैः सह वा  
समस्यते उपमानोपमेययोः सामान्यधर्मस्य अप्रयोगे । पुरुषः  
व्याघ्रः इव पुरुषव्याघ्रः । ना सोमः इव नृसोमः । व्याघ्रादिः  
आकृतिगणः । अत्र व्याघ्रादिशब्दः एव व्याघ्रादिसदृशे लाक्ष-  
णिकः, तेन तस्य पुरुषादेः विशेषणत्वे अपि एतत्सूत्रात् पर-  
निपातः । सामान्याप्रयोगे किं, पुरुषः व्याघ्रः इव शूरः  
इत्यादौ न ।

१०.

३०.

सन्महत्परमाः समर्थेन ॥ १०७१ ॥

सदादयः समर्थेन वा समस्यन्ते । सदैव्यः । महापुरुषः ।  
वज्रमाणेन महतः तकारस्य आकारः । परमकारुणिकः ।

१०.

३०.

३०.

प्रशस्यमानं वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यार्थैः

॥ १०७२ ॥

पूज्यार्थैः वृन्दारकनागकुञ्जरशब्दैः सह प्रशस्यमानं सम-  
स्यते । सामान्यप्रयोगार्थं सूत्रम् । गोवृन्दारकः । राज-  
नागः \* । नरकुञ्जरः ।

\* राजा नागः इव प्रशस्तः इत्याद्यर्थः समासलभ्यः ।

१ः  
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमवीराः

॥ १०७३ ॥

पूर्वादयः समर्थेन सह वा समस्यन्ते । पूर्वनिपातार्थम्  
इदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः \* ।

६० ७०

१०

अपरस्यार्द्धे पञ्चादेशः ॥ १०७४ ॥

अपरशब्दस्य अर्द्धे शब्दे परे पञ्चादेशः स्यात् । पञ्चाङ्गम् ।

१०

मयूरव्यंसकादयः ॥ १०७५ ॥

एते निपात्यन्ते । मयूरः एव व्यंसकः (धूर्त्तः) मयूर-  
व्यसकः । कुमारब्रह्मचारी । परनिपातार्थम् इदम् । अन्यः  
राजा राजान्तरम् । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । अकि-  
ञ्चनः । अकुतोभयः । चित् एव चिन्मात्रम् । इत्यायः (सि०  
३६६ पृ० ) द्रष्टव्याः ।

६०

१०

शाकप्रियादीनामुत्तरपदलोपः ॥ १०७६ ॥

शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजकः ब्राह्मणः  
देवब्राह्मणः इत्यादि । आकृतिगणः ।

१० ७०

३०

श्रेण्यादयश्चार्थे कृतादिभिः ॥ १०७७ ॥

चिप्रत्ययार्थे (अभूततद्भावार्थे) श्रेण्यादयः कृतादिभिः सह

---

\* विशेषणयोः मध्ये एकस्य विशेष्यताविवक्षया अपि  
समासस्य इष्टतया विवक्षया उभयस्य अपि विशेष्यत्वप्राप्ती  
पूर्वादेः एव विशेषणत्वविवक्षा इति नियमार्थं सूत्रम् ।

वा समस्यन्ते । श्रेण्यादयश्च ( मि० पू० ३६० पृ० ) द्रष्टव्याः ।  
श्रेणिकृतः । राशिकृतः । पुञ्जकृतः । पक्षे श्रेणीकृतः इत्यादि ।

३०                      ३०                      १०  
क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्क्लान्तः ॥ १०७८ ॥

अनञ्क्लान्तः नञ्विशिष्टेन क्लान्तेन सह वा समस्यते ।  
कृतञ्च अकृतञ्च कृताकृतम् । ज्ञाताज्ञातम् ।

७०                      ७०                      ७० १०                      १०  
समाहारे उत्तरपदे तद्वितार्थे च द्विगुः ॥ ११७९ ॥

सख्यापूर्वः समानाधिकरणपदयुक्तः तत्पुरुषः द्विगुः इत्यु-  
क्तम् । तस्य त्रिधा भेदः—समाहारे अर्थे, तद्वितार्थे विषये,  
उत्तरपदे च परे ।

७०                      १० १० १०                      १०  
समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्चैकवचनः ॥ १०८० ॥

समाहारार्थे द्विगुः द्वन्द्वश्च एकवचनः स्यात् । तत्र पात्रा-  
द्यन्तभिन्नादन्तानां स्त्रीत्वम्, अनन्तानाम् आवन्तानान्तु वा,  
तदन्येषां व क्लीबत्वम् अग्रे वक्ष्यते । तत्र समाहारे, त्रयाणां  
भुवनानां समाहारः समाहृतानि वा त्रीणि भुवनानि त्रिभु-  
वनम् । त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ( ८०८ सू० )  
ईप् । उत्तरपदे, पञ्च गावः धनं यस्य सः पञ्चगवधनः इत्यादौ  
धनः इति उत्तरपदे परे पञ्चगवेत्यस्य द्विगुत्वं, तेन वक्ष्यमाणेन  
तत् समासान्तः टप्रत्ययः । तद्वितार्थे, द्वयोः मातृोः अपत्यं  
द्वौमातुरः, षाण्मातुरः ।

## अथ तत्पुरुषीयसमासान्तप्रकरणम् ।

५ः ५० ५० १०

संख्याव्ययाभ्यामङ्गुलेस्तत्पुरुषादः—॥१०८१॥

संख्यादेः अव्ययादेश्च अङ्गुल्यन्तात् तत्पुरुषात् अः स्यात् ।  
इति अप्रत्यये इवर्णलोपे समाहृताः पञ्च पङ्गुलयः इति पञ्चा-  
ङ्गुलम् । हे अङ्गुली प्रमाणम् अस्य इति वाक्ये प्रमाणार्थक-  
मात्रादितद्वितप्रत्यये ।

५० ६० ६० १०

द्विगोः प्रमाणार्थकस्य तद्वितस्य लोपः ॥१०८२॥

द्विगुसमासात् परस्य प्रमाणार्थकतद्वितप्रत्ययस्य लोपः  
स्यात् । इति तल्लोपे अप्रत्यये इवर्णलोपे द्व्यङ्गुलम् । अव्य-  
यादेः, निर्गतम् अङ्गुलीभ्यः निरङ्गुलम् । एवं प्रकृष्टाः अङ्गुलयः  
प्राङ्गुलाः ।

५० १० ५०

सर्वैकदेशसंख्यातपुण्ये भ्यश्च रात्रेः ॥१०८३॥

सर्वादिभ्यः, चात् संख्याव्ययाभ्यां, परस्मात् रात्रन्तात्तत्-  
पुरुषात् अः स्यात् । सर्वरात्रः । अपररात्रः । संख्यातरात्रः ।  
पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेस्तु द्विरात्रम् अतिरात्रः । रात्राह्ला-  
हान्ताः पुंसि संख्यापूर्वकरात्रान्तं तु नपुसकम् इत्यग्रे वक्ष्यते ।

५० १०

राजाहःसखिभ्यष्टः ॥ १०८४ ॥

राजाद्यन्तेभ्यः तत्पुरुषेभ्यः टः स्यात् । टः इत् । टित्त्वात्  
स्त्रियाम् ईप्, अतिराजी । परमराजः । समाहृताः पञ्च  
राजानः पञ्चराजी । शरणागतसखः । परमसखः । अति-

सखः। पञ्चसखम्। अहन्नन्तात् अप्रत्यये (१०२८ सू०)  
टिलोपे उत्तमाहः, परमाहः।

६० ६० १० ७० ७० १०

भस्त्राङ्गोऽङ्गस्तद्धिते टे तु सर्वैकदेशसंख्या-

६० ७० ५०

तसंख्याव्ययादेरसमाहारेऽखेऽनेकात् ॥१०८५॥

भसन्नकस्य अहन्नशब्दस्य स्थाने अङ्गः इत्यादेशः स्यात्  
तद्धिते परे, टे परे तु सर्वैकदेशादे, न तु समाहारे, न च  
खविषये, न अपि एकशब्दात्। इति अङ्गादेशे पूर्वाङ्गः अप-  
राङ्गः वक्ष्यमाणेन णत्वम्। सख्यताङ्गः। एभ्यः कि, पुण्याहः।  
संख्यादेः, द्वयोः अङ्गोः भव इत्यादौ।

६० १० ६० ६० ६०

द्विगोर्लुगनपत्यार्थखयोरजादेस्तद्धितस्य ॥१०८६॥

द्विगुममासात् परस्य अजादेः तद्धितस्य अपत्यार्थखाभ्या  
भिन्नस्य लुक् स्यात्। इति तद्धितस्य ठस्थानिकस्य इकस्य  
लुकि टे तत्परे अङ्गादेशे च द्वाङ्गः। खविषये तु अङ्गादेशा-  
भावे टिलोपे द्वाभ्याम् अहोभ्या माध्यः द्वाहीनः क्रतुः। एक-  
शब्दात् एकाहः। अव्ययादेः, अत्यङ्गः। समाहारे तु, द्वाहः।  
पञ्चाहः। टे किम्, खहः पूजनार्थतया सोः परस्मात् समा-  
सान्तनिषेधः अग्रे वक्ष्यते। परागतम् अहः यस्मात् इति  
बहुव्रीहौ च समासान्ताभावात् न, तत्र पराहा।

५० ७०

गोरतद्धितलुकि— ॥ १०८७ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषात् टः स्यात् न तु तद्धितलुकि।  
प रमगवः, स्त्रियां परमगवी। अतिगवः। समाह्वती, द्वौ



गावौ द्विगवम् । द्वौ गावौ धनम् अस्य द्विगवधनः । तद्धित-  
लुकि तु, द्वाभ्यां गोभ्यां क्रीतः इत्यर्थे तद्धितस्य अणः लुकि  
ऋस्वे च द्विगुः ।

५ः ५००१०

द्वित्रिभ्यामञ्जलेर्वा ॥ १०८८ ॥

आभ्या परस्मात् अञ्जले' टः स्यात् वा, न तु तद्धितलुकि ।  
समाहृतौ, द्वौ अञ्जली द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि वा । तद्धितलुकि तु,  
द्वाभ्याम् अञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः ।

५० ५० ५००१०

नावोऽर्धात् द्विगोश्च ॥ १०८९ ॥

अर्धशब्दात् परस्मात् नौशब्दात् तदन्तात् द्विगोश्च टः  
स्यात् । अर्धं नावः अर्धनावम् । द्वयोः नावोः समाहारः  
द्विनावम् । द्विगोः इत्युक्तेः तद्धितलुकि अपि, द्वाभ्यां नौभ्यां  
क्रीतः द्विनावः ।

५० ५० १०

जातवृद्धमहद्भ्य उच्छोऽः ॥ १०९० ॥

एभ्यः उच्छः अः स्यात् । जातोच्छः । वृद्धोच्छः । महोच्छः ।

५ः ५० १०

कुमहद्भ्यां ब्रह्मणो वा ॥ १०९१ ॥

आभ्यां ब्रह्मन्तात् तत्पुरुषात् अः स्यात् वा । कुम्भितः  
ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा । महान् ब्रह्मा ।

१०

६०

७०

७००१०

आद्—महतः समानाधिकरणे जातीये च

७. १.

६.

१.

१. १.

घासकरविशिष्टेषु तु महत्या अपि पुंवद्भावश्च

॥ १०६२ ॥

समानाधिकरणे ( अभिन्नैकार्थके ) शब्दे जातीये प्रत्यये च परे महतः अन्तस्य तद्व्यस्य स्थाने आकारः स्यात्, घासकरविशिष्टेषु तु परेषु महत्याः, अपिकारात् महतः, तस्य आकारः, महत्याः पुंवद्भावश्च स्यात् । महाब्रह्मः महाजातीयः । महत्याः घासः करः वा महाघासः महाकरः । महत्या विशिष्टः महाविशिष्टः ।

६.

७.

७.

७.

द्वष्टनोः संख्यायामनशीतिशतादोरबहुव्रीहौ

॥ १०६३ ॥

संख्यावाचकशब्दे परे द्वष्टनोः अन्तस्य स्थाने आकारः स्यात्, न तु अशीतिशतादोः परयोः, न च बहुव्रीहौ । द्विरावृत्ताः दश, द्व्यधिका वा दश, द्वादश शाकपार्थिवादित्वात् आवृत्ताधिकशब्दलोपः । एवम् अष्टादश । अशीत्यादौ तु, द्व्यशीतिः द्विशत द्विसहस्रम् । द्वौ वा त्रयः वा इति वा अर्थे द्वित्रा इति बहुव्रीहौ तु न । अबहुव्रीहौ इत्युक्ते, द्वौ च दश च इति द्वन्द्वे अपि स्यात्, द्वादश ।

६ १.

चेस्त्वयः ॥ १०६४ ॥

पूर्वोक्तविषये त्रिशब्दस्य स्थाने त्रयः इत्यादेशः स्यात् त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।

७.

७. १.

चत्वारिंशदादिषु नवत्यन्तेषु वा ॥ १०६५ ॥

एषु परेषु पूर्वसूत्रद्वयोक्तं वा स्यात् । द्वाचत्वारिंशत्  
द्विचत्वारिंशत् । त्रयःपञ्चाशत् त्रिपञ्चाशत् । अष्टाषष्टिः  
अष्टषष्टिः । अशीत्वादौ तु प्रागुक्तनिषेधात् न ।

१० १०

६:

परबल्लिङ्गं बन्धतत्पुरुषयोः ॥ १०६६ ॥

बन्धे तत्पुरुषे च समुदायस्य परस्य ( समासोत्तरपदस्य ) इव  
लिङ्गं स्यात् । हरिणचमय्यौ इमे । चमरीहरिणौ इमौ ।

७ १०

द्विगुगतिसमासे न ॥ १०६७ ॥

द्विगौ गतिसमासे ( निरादयः क्रान्तादयर्थे पञ्चम्या इत्यादौ )  
च प्रागुक्तं न स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः इति वाक्ये  
तत्र संस्कृतः इत्यर्थे तद्धिते अणि प्रत्यये ( १०८६ सू० ) तल्लुकि  
च कपालस्य क्लीवतया तल्लिङ्गताप्राप्तौ अपि विशिष्टानुयायि-  
लिङ्गता एव दृश्यते । पञ्चकपालः पुरोडाशः । एव समाहारे  
अपि, पञ्चपात्रम् । गतिसमासे, निर्नदम् निर्नदिः ।

१०

७

१०

१० १०

१

रात्राङ्गाहाः पुंसि संख्यापूर्वं रात्रं तु क्लीवम्  
॥ १०६८ ॥

कृतसमासान्ताः रात्राङ्गाहान्ताः पुलिङ्गाः स्युः, संख्या-  
पूर्वस्तु रात्रान्तः क्लीवं स्यात् । परबल्लिङ्गतापवादः । पूर्व-  
रात्रः । सर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । उत्तमाह्नः । संख्यादेस्तु, समा-  
हृताः पञ्च रात्रयः पञ्चरात्रम् । गणरात्रम् बहुरात्रम् इत्यादि ।

७

१०

१

१०

१

समाहारे द्विगुर्वन्धश्च क्लीवम्—अपाचाद्य-

१०. १०.

१०. १०. १०.

७. १०. १०.

दन्तः स्त्री अनावन्तस्तु वा क्लीवत्वे डश्च ॥ १०६६ ॥

समाहारार्थकः द्विगुः द्वन्द्वश्च क्लीवलिङ्गः स्यात् । पञ्च-  
पात्रम् । पाणिपादम् । पात्रादिभिन्नादन्तद्विगोस्तु स्त्रीत्वं,  
तेन ( ६०८ सू० ) ईपि त्रिलोकी सप्तशती इत्यादि । अनन्त-  
द्विगोः ( ६०९ सू० ) वा डोपि पञ्चकर्मो पञ्चकर्मम् । आवन्त-  
द्विगोः वा डोपि पञ्चखट्वो पञ्चखट्वम् । उभयत्र क्लीवत्वे  
डप्रत्ययः ।

६.

१०.

७

बहूनां छाया तत्पुरुषे ॥ ११०० ॥

बहुधर्मिकाणां छायास्तु तत्पुरुषः नपुंसकलिङ्गः स्यात् ।  
इच्छणां छाया इच्छुच्छायम् । एकवचने तु वृत्तस्य छाया  
इत्यादौ परवलिङ्गत्वम् ।

१०.

१०.

सभा राजपर्यायामनुष्यपूर्वा ॥ ११०१ ॥

राजपर्यायपूर्वा अमनुष्यपूर्वा ( मनुष्यभिन्नमनुष्यसदृश-  
राक्षसपिशाचादिपूर्वा ) च या सभा तदन्तः तत्पुरुषः क्लीव-  
लिङ्गः स्यात् । नृपसभम् । ईश्वरसभम् । राक्षससभम् । पिशा-  
चसभम् । राजविशेषवाचिपूर्वसभान्तस्तु न, चन्द्रगुप्तसभा,  
युधिष्ठिरसभा ।

१०.

सेनासुराशालासङ्घातार्थसभाः ॥ ११०२ ॥

एतदन्तः तत्पुरुषः प्राग्वत् । क्षत्रसेनम् । यवसुरम् ।  
गोशालम् । स्त्रीसभम् स्त्रीसमूहः इत्यर्थः ।

इति तत्पुरुषसमासान्तप्रकरणम् ।

बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

१० १० ७ १०

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं बहुव्रीहिः ॥ ११०३ ॥

अनेकं सुबन्तं प्रथमान्तं क्वचित् अप्रथमान्तञ्च अन्यस्य ( समस्यमानपदभिन्नस्य ) पदस्य अर्थे वर्तमानं वा समस्यते, स. बहुव्रीहिः । इदञ्च प्रायिकं बहुव्रीहिप्रकरणे विधीयमानः बहुव्रीहिः इत्येव लक्षणम्, तेन द्वित्रा पञ्चषाः इत्यादेः वार्थं बहुव्रीहेः संग्रहः । तत्र प्रथमान्तं यथा, प्राप्तः नरः यं सः प्राप्तनरः ग्रामः । ऊढः रथः येन सः ऊढरथः वाहः । दत्तं धनं यस्मै सः दत्तधनः विप्रः । उद्धृतम् अन्नं यस्मात् तत् उद्धृतान्न पात्रम् । पीतम् अम्बरं यस्य सः पीताम्बरः हरिः । बहवः नराः यस्मिन् सः बहूनरः ग्रामः । अप्रथमान्तं यथा-दण्डः पाणी यस्य सः दण्डपाणिः द्वाःस्थः । पङ्कात् जन्म यस्य तत् पङ्कजन्म पद्मम् । अनेकम् इत्युक्तेः रमणीयं नीलं वपुः यस्य सः रमणीयनीलवपुः इत्यादौ त्रिपदस्य अपि बहुव्रीहित्वम् । अयम् अव्ययपूर्वपदः अपि इष्यते । उच्चैः शिरोः अस्य सः उच्चैःशिराः । एवम् अधोमुखः, उपरिदृष्टिः ।

५. १० ३. १०. १०. ६.

प्रादिभ्यः कृदन्तः सापेक्षेण—वा च तस्य

१०

लोपः ॥ ११०४ ॥

प्राद्युत्तरवर्ती कृदन्तशब्दः सापेक्षेण सह वा समस्यते, सः बहुव्रीहिः । तत्र च तस्य कृदन्तस्य वा लोपः स्थात् । प्रकृष्टं बलं यस्य सः प्रबलः प्रकृष्टबलः वा । निर्गतं धनं यस्मात् सः निर्धनः निर्गतधनः वा । अतिक्रान्ता मर्यादा येन सः अतिमर्यादः अतिक्रान्तमर्यादः वा ।

५० १० १ १० ६० १०

नञोऽस्त्यर्थको वा च तस्य लोपः ॥ ११०५ ॥

नञः परः अस्त्यर्थकः शब्दः सापेक्षेण सह वा समस्यते, सः बहुव्रीहिः । तत्र च अस्त्यर्थकस्य वा लोपः । नास्ति धनं यस्य सः अधनः नास्ति धनः वा । अस्ति इति अव्ययम् । अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः अपुत्रः अविद्यमानपुत्रः वा ।

१०

१० १०

सप्तम्युपमानपूर्वक उपमाद्योतकपदलोपश्च ॥ ११०६ ॥

सप्तम्यन्तपूर्वकः उपमानपूर्वकश्च शब्दः सापेक्षेण सह वा समस्यते, सः बहुव्रीहिः । तत्र च उपमानद्योतकपदस्य लोपः स्यात् । कोषे धनं यस्य सः कोषधनः । व्याघ्रस्य मुखम् इव मुखं यस्य सः व्याघ्रमुखः ।

३०

१०

७०

७०

संख्यया संख्या वार्थे संख्येये ॥ ११०७ ॥

संख्येयार्थया संख्यया सह संख्यावाचके वार्थे वा समस्यते, सः बहुव्रीहिः । द्वौ वा त्रयः वा द्वित्राः । पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः ।

१० ७०

दिङ्नामानि मध्ये ॥ ११०८ ॥

मध्यरूपे अन्यपदार्थे दिङ्नामानि समस्यन्ते, सः बहुव्रीहिः । पूर्वस्याः दक्षिणस्याश्च दिशः मध्या पूर्वदक्षिणा । अत्र ।

६०

१०

७०

७० १०

सर्वनाम्नः पुं वङ्गावः समासे प्रत्यये च ॥ ११०९ ॥

समासविषये प्रत्यये च परे सर्वनामशब्दस्य पुंवद्रूपं  
स्यात् । इत्यनेन पूर्वाशब्दस्य पुंवद्भावे ऋसता ।

३० १० ७०

तृतीयान्तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ १११० ॥

तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेति अव्ययं तृतीयान्तेन सह वा  
समस्यते, सः बहुव्रीहिः । सह पुत्रेण सहस्य वा सादेशे  
सपुत्रः सहपुत्रः वा । सह धनेन सधनः, पत्ने सहधनः ।

१० १०

केशाकेश्यादयो निपात्याः ॥ ११११ ॥

केशेषु केशेषु गृहीत्वा युध्यते इत्यर्थे केशाकेशि इत्यादयः ।  
एवं दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युध्यते इत्यर्थे दण्डादण्डि इत्याद-  
यश्च निपात्यन्ते । ते च अव्ययानि ।

इति बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

—

अथ बहुव्रीहिसमासान्तप्रकरणम् ।

७० ७० ५० ५०

बहुव्रीहौ—संख्येयेऽबहोः संख्याया अव्य-

५० १० ७० १० १०

यात् तु तत्पुरुषेऽपि डः ॥ १११२ ॥

बहुवर्जात् संख्येये वर्त्तमानात् संख्यावाचकात् डः स्यात्  
बहुव्रीहौ, अव्ययात् परस्मात् तु तत्पुरुषे अपि । डः इत् ।  
उपदशाः आसन्नदशाः । अतिदशः ।

७० ६० ६० १०

डिति विंशतेस्तेर्लोपः ॥ १११३ ॥

डिति परे विशतेः तेः लोपः स्यात् । इति तिलोपे निर्गतः  
त्रिंशतः निस्त्रिंशः ।

५:

५: १०

अक्षिसक्थिभ्यां स्वाङ्गाभ्यां षः— ॥१११४॥

आभ्यां स्वाङ्गपराभ्या षः स्यात् बहुव्रीहौ । षः इत् ।  
दीर्घे अक्षिणी यस्य दीर्घाक्षः । दीर्घसक्थः । स्त्रियान्तु  
षित्त्वात् ईपि पद्माक्षौ । अस्वाङ्गात् तु, दीर्घसक्थि शकटम् ।  
दीर्घाक्षा वेणुयष्टि, वक्ष्यमाणेन अः ।

५:

५:

द्वित्रिभ्यां मूर्द्धः ॥ १११५ ॥

आभ्यां परस्मात् मूर्द्धशब्दात् षः स्यात् बहुव्रीहौ ।  
द्विमूर्द्धः, त्रिमूर्द्धः । स्त्रियान्तु द्विमूर्द्धी, त्रिमूर्द्धी ।

१०:

१०:

ऊर्द्धञ्च प्रभृतयो निपात्याः \* ॥ १११६ ॥

ऊर्द्धञ्चः ( ऊर्द्धजानुः ) इत्यादयः निपात्याः ।

५:

५:

१०:

१०:

नज्दुःसुभ्यः सक्थ्यो वा अः ॥ १११७ ॥

नजादिपूर्वकात् सक्थिशब्दात् अः स्यात् वा । अस्वाङ्गा-  
र्थम् इदम् । असक्थं असक्थि वा शकटम् । एवं दुःसक्थम्  
दुःसक्थि वा ।

५:

१०:

२:

५:

१०:

५:

प्रजाया अस् नित्यं मन्दाल्पाभ्याञ्च मेधायाः

॥ १११८ ॥

नजादिपूर्वात् प्रजाशब्दात् मन्दाल्पाभ्यां चात् नजादिभ्यः

\* विञ्जु प्रञ्जु सञ्जु खुरणस खुरणस् खरणस खरणस् पूर्णकाकुत्  
अजातकाकुत् इत्यादयः ।



मेधायाः नित्यम् अः स्यात् । अप्रजाः, सुप्रजाः । अमेधाः,  
सुमेधाः, मन्दमेधाः, अल्पमेधाः ।

५० १०

धर्मादन् ॥ १११६ ॥

धर्मात् अन् स्यात् बहुव्रीहौ । बहुधर्मा, प्राप्तधर्मा,  
अधर्मा, सुधर्मा ।

५० १०

धनुषोऽनङ् \* ॥ ११२० ॥

धनुःशब्दात् अनङ् स्यात् बहुव्रीहौ । अङ्गो इती । पुष्प-  
धन्वा, शतधन्वा ।

५० १०

जायाया निङ्— ॥ ११२१ ॥

जायाया' अन्तस्य निङ् स्यात् बहुव्रीहौ । ङः इत् ।  
रमा जाया यस्य इति वाक्ये निङन्तादेशे ।

१० ६ः ७०

लोपो व्योर्वलि ॥ ११२२ ॥

बलादौ प्रत्यये परे धातोः अधातोश्च यवयो' लोप' स्यात् ।  
इति यलोपे रमाजानिः हरिः । एवं पार्वती जाया यस्य सः  
पार्वतीजानिः शिवः ।

५० ५० १० ५०

उत्पृतिसुसुरभिभ्यो गम्भादिदागन्तुकादेक-

५० १० १०

वचनान्तात् तु वा ॥ ११२३ ॥

\* धन्वर्नञ्जेन एव समासो रूपसिद्धौ पुष्पधनुः इत्यादि-  
प्रयोगवारणाय सूत्रम् ।

उदादिभ्यः परस्मात् गन्धशब्दात् इत् स्यात् बहुव्रीहौ,  
आगन्तुकात् एकवचनान्तात् तु वा । उद्गन्धिः, पूतिगन्धिः,  
सुगन्धिः । सुष्ठु गन्धः यत्र सुगन्धि सुगन्धः वा आपणः ।  
शोभनाः गन्धाः यत्र इति वाक्ये तु न, सुगन्धः ।

५० १०

उपमानाद् वा ॥ ११२४ ॥

उपमानवाचकात् परस्मात् गन्धशब्दात् इत् स्यात् वा ।  
पद्मस्य गन्धः इव गन्धः यस्य पद्मगन्धिः, पद्मगन्धः ।

५० १० ७०

नाभेरः संज्ञायाम् ॥ ११२५ ॥

संज्ञायां नाभेः अः स्यात् बहुव्रीहौ । पद्मनाभः ।

५० ६० १०

अहस्त्यादिभ्यः पादस्य लोपः ॥ ११२६ ॥

हस्त्यादिभिन्नात् परस्य पादस्य अन्त्याकारस्य लोपः  
स्यात् बहुव्रीहौ । सुपात्, द्विपात्, व्याघ्रपात् । हस्त्यादि-  
भ्यस्तु हस्तिपाद कुम्भपाद इत्यादि । ते च ( सि० पू० ४२२  
पृ० ) द्रष्टव्याः । अत्र अन्यलोपः एव समासान्तः \* ।

१० १०

कुम्भपद्यादयो निपात्याः ॥ ११२७ ॥

कुम्भपदी, शतपदी, द्विपदी, त्रिपदी, चतुष्पदी इत्या-  
दयः । ते च ( सि० पू० ४२३ पृ० ) द्रष्टव्याः ।

७० ६० १०

वयसि दन्तस्य—दट्— ॥ ११२८ ॥

\* अन्यलोपः एव समासान्तः, तेन ततः शेषाद्वा इति न  
वा कप् ।

समुदायेन वयसि गम्ये दन्तस्य ददृ स्यात् बहुव्रीहौ ।  
ऋकारः इत् । द्विदन् वत्सः । चतुर्दन् उक्षा । सुदती  
युवतिः इत्यर्थः । वयसि किं, सुदन्तः करी नटः वा ।

५ः १०

श्यावकोरकाभ्यां वा ॥ ११२६ ॥

आभ्यां परस्य दन्तस्य ददृ स्यात् वा बहुव्रीहौ । श्याव-  
दन् श्यावदन्तः । कोरकदन् कोरकदन्तः ।

५ः १०

अग्रान्तशुद्धशुभ्वराहश्वमूषिकादिभ्यो वा  
॥ ११३० ॥

एभ्यः दन्तस्य ददृ स्यात् वा बहुव्रीहौ । शुद्धदन् ।

६ः १० ७ः

काकुदस्य लोपोऽवस्थायाम् ॥ ११३१ ॥

समुदायेन अवस्थाया द्योत्याया काकुदस्य अन्त्याकारस्य  
लोपः स्यात् । पूर्णकाकुत् । अजातकाकुत् । पर्वतभेदे  
त्रिककुत् तु निपातनात् सिद्धः ।

१ः ७ः

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ ११३२ ॥

एतयोः अर्थयोः क्रमेण एतौ निपात्यौ । सुहृत् मित्रम् ।  
दुर्हृत् अमित्रः । अन्यत्र तु, सुहृदयः, दुर्हृदयः इत्येव ।

५ः १०

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ११३३ ॥

एभ्यः कप् स्यात् बहुव्रीहौ । पः इत् । उरस् सर्पिस्  
उपानह् पुमान् अनङ्गान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शालि  
एते उरःप्रभृतयः । एषु पुमान्, इत्यादयः एकवचनान्ताः

पठिताः, तेन बहुवचनान्तात् तु शेषाद्वा इति वैकल्पिकः एव  
कप्। व्यूढोरस्कः। पीतसर्पिष्कः। प्राप्ता लक्ष्मीः येन इति वाक्ये।

७. ६. १. १. ७. ६. १. १. ७.

केऽणो ऋस्वो न कपि आपस्तु वा कपि

॥ ११३४ ॥

कप्प्रत्ययभिन्ने के परे अणः ऋस्वः स्यात्, आवन्तस्य तु  
कपि वा ऋस्वः। इति अऋस्वे प्राप्तलक्ष्मीकः।

५. ७.

इनः स्त्रियाम् ॥ ११३५ ॥

इनन्तात् कप् स्यात् स्त्रियां बहुव्रीहौ। बहुदण्डिका  
पुरी।

५. १.

नद्यृतञ्च ॥ ११३६ ॥

नदीसंज्ञकात् ऋदन्तात् च कप् स्यात् बहुव्रीहौ। मधुर-  
वाणीकः। प्रौढबधूकः। पूजितमाढकः।

५. १.

शेषाद्वा ॥ ११३७ ॥

अनुक्तसमासान्तात् शब्दमात्रात् कप् वा स्यात् बहुव्रीहौ।  
महायशस्कः महायशः। प्राप्ततेजस्कः प्राप्ततेजाः। त्यक्तमा-  
याकः वा ऋस्वे त्यक्तमायकः, पक्षे त्यक्तमायः। अनुक्तेत्यादि  
किं, सुपात् पूर्णकाकुत् इत्यादौ उक्तसमासान्तात् न स्यात्।

१. ५.

नेयसः ॥ ११३८ ॥

ईयसन्तात् प्रातिपदिकात् न कप् स्यात् बहुव्रीहौ। बहवः  
श्रेयांसः यस्य सः बहुश्रेयान्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशि-

इस्य अपि ग्रहणम् इति बह्वः प्रेयस्यः यस्य सः बहुप्रेयसो  
पुरुषः । इह ईवन्तत्वात् सुलोपः ।

५.

७.

भ्रातुः पूजायाम् ॥ ११३८ ॥

भ्रातृशब्दात् कप् न स्यात् पूजायाम् । सुष्ठु भ्राता यस्य  
सुष्ठुभ्राता । अन्यत्र मूर्खभ्रातृकः ।

१.

१.

५.

सप्तमीविशेषणे पूर्वे इन्दादिभ्यः प्रहरणार्थे-

५. १. १. १.

भ्यश्च सप्तमी परा ॥ ११४० ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणपदञ्च पूर्वं प्रयोज्यं बहुव्रीहौ । कण्ठे  
कालः अस्य कण्ठेकालः । अतएव ज्ञापकात् व्यधिकरण-  
बहुव्रीहिः । चित्रवस्त्रः नीलाम्बरः । इन्दुप्रभृतिभ्यः सप्तम्यन्तं  
तु परं प्रयोज्यम् । इन्दुः मौली यस्य सः इन्दुमौलिः चन्द्र-  
शेखरः शिवः । पद्मनाभः इत्यादि । प्रहरणार्थेभ्यश्च सप्तम्यन्तं  
परं प्रयोज्यम् । दण्डपाणिः, चक्रपाणिः ।

१.

७.

निष्ठा प्राक्— ॥ ११४१ ॥

निष्ठान्तं प्राक् प्रयोज्यं बहुव्रीहौ । कृतकृत्यः, धृतखड्गः  
इत्यादि ।

१.

७.

वाहिताग्न्यादिषु ॥ ११४२ ॥

आहिताग्न्यादिषु वा पूर्वनिपातः । अग्न्याहितः । आहि-  
ताग्निः । पुत्रजातः जातपुत्रः इत्यादि ।

१: ७ १० १० १० १ ७  
 सर्वनामसंख्ये प्राक् मिथस्तु संख्यैव तत्रा-

१० १

प्यल्पीयसी ॥ ११४३ ॥

सर्वनामशब्दः संख्यावाचकश्च बहुव्रीहौ प्राक् प्रयोज्यः, तयोश्च मिथः समासे संख्या एव पूर्वा तत्रापि अल्पीयसी एव प्रथमा । सर्वश्चेतः, विश्वशुक्लः । दिशुक्लः, विरक्तः । मिथस्तु द्वान्यः, पञ्चेतरः । द्वित्रा, पञ्चषाः ।

इति बहुव्रीहिसमासान्तप्रकरणम् ।

### इन्द्रसमासप्रकरणम् ।

७ ७ १० १० ३

इतरेतरयोगे समाहारे चानेकं सापेक्षेण

८ १० १०

समस्यते स इन्द्रः ॥ ११४४ ॥

परस्परापेक्षया एकक्रियासम्बन्धः इतरेतरयोगः । सहतिः समाहारः । तयोः अर्थयोः अनेक सुबन्तं सापेक्षेण सह वा समस्यते, सः इन्द्रः । तत्र इतरेतरयोगे गुरुविप्रौ नमति । ब्राह्मणक्षत्रवैश्यशूद्राः वर्णाः भवन्ति । अत्र प्रत्येकस्य प्राधान्यात् बहुवचनम् । समाहारे तु समाहारस्य एकतया (१०८० सू०) एकवद्भावे क्लीवत्वात् धवखदिरपलाशं छिनत्ति इत्यादौ एकत्वम् । तयोस्तु सर्वत्र अविशेषेण प्राप्ती नियम्यते ।

६: ६: १०

प्राणिवाद्यसेनाङ्गानां बहूनां समाहारः—

॥ ११४५ ॥

प्राण्यङ्गानां वाद्याङ्गानां सेनाङ्गानाञ्च बहुवचनान्तानां  
समाहारः एव, न इतरेतरयोगः । हस्तौ च पादौ च हस्त-  
पादम् । श्रुतौ च नेत्रे च श्रुतिनेत्रम् । पणवाश्च गोमुखाश्च  
पणवगोमुखम् । हस्तिनश्च अखाश्च रथाश्च पादाताश्च हस्त्य-  
श्वरथपादातम् \* ।

६.

अप्राणिद्रव्यजातेः ॥ ११४६ ॥

अप्राणिद्रव्यजातीना समाहारः स्यात् । धानापायमम् ।  
अप्राणीति किं, वैश्यशूद्रौ । द्रव्येति किम्, रूपरसौ, गन्ध-  
स्पर्शौ ।

६.

भिन्नलिङ्गनदीदेशयोः ॥ ११४७ ॥

अनयोः समाहारः स्यात् । गङ्गाशोणम् । कुरुक्षेत्रम् ।  
भिन्नेति किं, गङ्गायमुने, मद्रकेकयौ इत्यादौ एकलिङ्गे न ।

१.

६.

आनकुलं क्षुद्रजन्तुवाचिनः ॥ ११४८ ॥

नकुलपर्यन्तक्षुद्रजन्तुवाचिनाम् उक्तः स्यात् । दंशमश-  
कम् । यूकालिचम् ।

६.

६ . १ ७.

नित्यविरोधिजातेर्गुणवचनस्य चाद्रव्ये ॥ ११४९ ॥

परस्पर नित्यविरोधिजातिवाचिनः गुणवाचिनश्च अद्रव्ये  
प्रागुक्तैः स्यात् । अहिनकुलम् । काकोलूकम् । शीतोष्णम् ।  
द्रव्ये तु, शीतोष्णाः ।

\* हस्तिनः अभर्हितत्वात् अजायदन्वात् अपि अख-  
शब्दात् प्राङ्निपातः ।

१०

२०

गवाश्वादीनि यथाप्रयोगम् ॥ ११५० ॥

गवाश्वादीनि शिष्टप्रयोगानुसारेण निपात्यानि । गवा-  
श्वम् । दासोदासम् । अजाविकम् । तानि च ( सि० पू०  
४३७ पृ० ) द्रष्टव्यानि ।

६० १०

वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुनीनां वा

॥ ११५१ ॥

एषा समाहारः वा स्यात् । तत्र वृक्षादिषु विशेषाणाम्  
एव ग्रहणम् । तत्र अपि वृक्षविशेषैः एव वृक्षविशेषाणां  
मृगविशेषाणां मृगविशेषैः एव समाहारः । नित्यप्राप्तौ विक-  
ल्पार्थं वचनम्, अन्यथा समाहारः एव स्यात्, सः नियमः  
मा भूत् । चूताशोकम् चूताशोकाः । रुरुषटम् रुरुषटा ।  
ब्रीहियवम् ब्रीहियवाः । घृतपायसम् घृतपायसाः । गोम-  
हिषम् गोमहिषाः । हसकाकम् हसकाकाः ।

फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्य-

६० ७० १०

तृणानां बहुत्वे एव ॥ ११५२ ॥

एषां बहुप्रकृतिकानाम् एव समाहारः स्यात्, न अन्यप्र-  
कृतिकानाम् । बहुत्वे वदरामलकम्, अन्यत्र वदरामलकौ ।  
हस्त्यश्वारोहम्, अन्यत्र हस्त्यश्वारोही ।

७० १० १०

इन्धे धिः प्राक्— ॥ ११५३ ॥

इन्धे धिसन्नकः प्राक् प्रयोज्यः । हरिहरौ । अनेकेषु



तु पूर्वत्र नियमः शेषेषु अनियमः । हरिगुरुहराः । हरि-  
हरगुरवः ।

१०

अजाद्यदन्तम् ॥ ११५४ ॥

अजादि यत् अदन्त तत् पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुषु  
अनियमः । अश्वरथेभाः, अश्वेभरथाः । घ्यन्ताजाद्यदन्तयोस्तु  
मिथ्यसमासे विप्रतिषेधे पर कार्यम् इत्युक्त्या घ्यन्तम् एव  
परम् । इन्द्राग्नी, इन्द्रवायू ।

१०

अल्पाक्षरम् ॥ ११५५ ॥

अल्पाक्षरं पूर्वं स्यात् । हरकेश्वौ । बहुषु अनियमः ।  
शङ्खदुन्दुभिवीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः ।

६०

६०

३०

चतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ ११५६ ॥

तुल्यस्वरवर्णानाम् एषाम् आनुपूर्व्येण प्राक् निपातः । शिशि-  
रवसन्तौ । भरणीरोहिण्यौ । समाक्षराणां किं, ग्रीष्मवसन्तौ ।

१०

लघ्वक्षरम् ॥ ११५७ ॥

लघ्वक्षरयुक्तं प्राक् प्रयोज्यम् । कुशकाशम् ।

१०१०

अभ्यर्हितञ्च ॥ ११५८ ॥

पूजितञ्च प्राक् प्रयोज्यम् । तुल्याक्षराणाम् एव अयं  
नियमः । मातापितरौ ।

६०

३०

वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ११५९ ॥

सर्वापवादः । ब्राह्मणक्षत्रवैश्यशूद्राः ।

१०

१०

संख्या अल्पीयसी ॥ ११६० ॥

संख्यावाचकद्वन्द्वे अल्पीयस्याः संख्यायाः प्राक् निपातः ।

द्वौ च दश च द्वादश । एवं त्रयोदश ।

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

अथ द्वन्द्वसमासान्तप्रकरणम् ।

५०

५० १०

७०

द्वन्वाच्चुदषहान्तादः समाहारे ॥ ११६१ ॥

समाहारार्थकद्वन्वात् चवर्गाद्यन्तात् अः स्यात् । वाक्त्व-  
चम् । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृशदम् । वाक्त्विषम् । कृत्रो-  
पानहम् । समाहारे किं, वाक्त्वचौ \* ।

६०

६०

१०

७०

७०

विद्याजन्मसम्बन्धिनामृतामाङ् ऋति पुत्रे

१० ७०

च द्वन्द्वे ॥ ११६२ ॥

एकविद्यासम्बन्धे एकजन्मसम्बन्धे च ऋदन्तानाम् आङ्  
स्यात् ऋदन्तशब्दे पुत्रे च परे द्वन्द्वे । होताध्येतारौ । याता-  
नन्दारौ । पितापुत्रौ । पुत्रशब्दे तु जन्मसम्बन्धानाम् एव  
आङ्, तेन होतापुत्रौ इत्यादौ न ।

६०

१० १०

७०

मातुर्मातरो वा पितरि ॥ ११६३ ॥

\* परिगणितव्यातिरिक्तविषयत्वात् तत्र उभयविधद्वन्द्वः इति  
सूचयितुं वाक्त्वचौ इत्युक्तम् ।

पितरि शब्दे परे मातुः मातरः आदेशः स्यात् वा इन्द्रे ।  
पत्ने आङ् । मातरपितरौ मातापितरौ ।

७. ७. ७.  
देवताइन्द्रे उत्तरपदे वायुशब्दाप्रयोगे ॥११६४॥

उत्तरपदे परे देवताइन्द्रे पूर्वस्य आङ् स्यात्, न तु पूर्वी-  
त्तरयो. वायुशब्दप्रयोगे । सूर्याचन्द्रमसौ । मित्रावरुणौ ।  
वायुशब्दप्रयोगे तु, वायुग्नी, अग्निवायू ।

१०. ६. ७.  
ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ ११६५ ॥

सोमशब्दे वरुणशब्दे च परे अग्निशब्दस्य ईदन्तादेशः  
स्यात् । आङ्ः अपवादः । अग्नीवरुणौ । अग्नीषोमी,  
वक्ष्यमाणेन षत्वम् ।

६. १. १०. ७.  
जायाया दम्जमौ वा पत्यौ ॥ ११६६ ॥

पतिशब्दे परे जायाशब्दस्य स्थाने दम्जमौ आदेशौ वा  
स्तः । दम्पती, जम्पती, जायापती ।

१.  
स्त्रीपुंसादीनि ॥ ११६७ ॥

एतानि निपात्यानि । स्त्रीपुंसौ । धेन्वन्तुडुहौ । ऋक्-  
मामे । वाङ्मनसे । अक्षिभ्रुवौ । दारगवम् । नक्तन्दि-  
वम् । अहर्दिवम् । अहोरात्रम् ।

इति इन्द्रसमासान्तप्रकरणम् ।

## सर्वसमासविषयसमासान्तप्रकरणम् ।

५: १.

ऋक्पुरप्पथिभ्योऽः ॥ ११६८ ॥

एभ्यः समासान्तः अः स्यात् । अर्द्धम् ऋचः अर्द्धर्चम् । समाहृताः पञ्च ऋचः पञ्चर्चम् । पञ्च ऋचः यत्र सूक्ते तत् पञ्चर्चम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । रम्या पूः रम्यपुरम् । उभयत्र अभिधानात् क्लीबत्वम् । रम्यपुरः देशः । उपपुरम् । विमलार्पं सरः ।

५: ६. १.

द्वान्तःप्रादिभ्योऽपस्येत् ॥ ११६९ ॥

एभ्यः परस्य कृतसमासान्तस्य अपशब्दस्य आदेः आतः ईत् स्यात् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् ।

५:

५:

प्रत्यन्ववेभ्यः सामलोमभ्याम् ॥ ११७० ॥

एभ्यः पराभ्याम् आभ्याम् अः स्यात् । प्रतिसामम् । प्रति-लोमम् । अनुलोमम् ।

५.

७.

अक्षोऽदर्शने ॥ ११७१ ॥

अदर्शनार्थकाक्षिशब्दार्थात् अः स्यात् । गवाम् अक्षि इव गवाक्षम् । स्थूलाक्षा ह्येयष्टिः ।

५:

५.

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ११७२ ॥

आभ्यां वर्चसः अः स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्च-सम् ।

५० ५०

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ११७३ ॥

एभ्यः तमसः अः स्यात् । अवतमसम् । सन्तमसम् ।  
अन्धतमसम् ।

५० ५०

अन्ववतप्तेभ्यो रहसः ॥ ११७४ ॥

एभ्यः रहसः अः स्यात् । अनुरहसम् । अवरहसम् ।

५० ५०

प्रादिभ्योऽध्वनः ॥ ११७५ ॥

एभ्यः अध्वनः अः स्यात् । प्रगतः अध्वानं प्राध्वः ।

५० ७० ५०

न—पूजने स्वतिभ्याम् ॥ ११७६ ॥

पूजने अर्थे गम्ये स्वतिभ्या यथायथं प्राप्तः समासान्तः न  
स्यात् । सुसखा, अतिसखा । सुराजा, अतिराजा । पूजने  
किम्, अतिक्रान्तः राजानम् अतिराजः, अतिसखः इत्यादौ  
स्यात् एव ।

५० ७०

किमः क्षेपे ॥ ११७७ ॥

निन्दायां किमः परस्मात् राजादेः समासान्तः न ।  
किंराजा । किंसखा । प्रश्नार्थे तु, किंराजः इत्यादि ।

५०

नञ्तत्पुरुषात्— ॥ ११७८ ॥

नञ्तत्पुरुषात् समासान्तः न स्यात् । न राजा अराजा ।  
तत्पुरुषात् किम्, अधुरं शकटम्, अनपं सरः इत्यादौ स्यात्  
एव ।

५. १.

पथो वा ॥ ११७६ ॥

पथ्यन्तात् नञ्त्तत्पुरुषात् समासान्तः वा स्यात्। अपन्थाः  
अपथः। बहुव्रीहौ तु अपथः इत्येव।

इति सर्वसमासविषयसमासान्तप्रकरणम्।

—

अलुक्समासप्रकरणम्।

५. ६. १. १.

ओजःसहस्तमोऽञ्जसस्तृतीयाया—न लुक्—  
॥ ११८० ॥

समासे एभ्यः परस्याः तृतीयायाः लुक् न स्यात्। ओज-  
साकृतः। सहसाकृतः। तमसाकृतः। अञ्जसाकृतः आर्ज-  
वेन कृतः इत्यर्थः।

६. १. ७.

आत्मनञ्च पूरणे ॥ ११८१ ॥

पूरणार्थे शब्दे परे आत्मशब्दात् तृतीयायाः न लुक्।  
आत्मनातृतीयः। जनार्दनस्तु आत्मचतुर्थः एव इत्यादौ तु  
बहुव्रीहिः।

७. ५. १. ६.

वैयाकरणाख्यायां परस्माच्च चतुर्थ्याः ॥ ११८२ ॥

परशब्दात् चात् आत्मशब्दात् परस्याः चतुर्थ्याः न लुक्  
स्यात्, वैयाकरणसमाख्यायाम्। परस्मैपदम् आत्मनेपदम्  
उभयत्र तादर्थ्यं चतुर्थी, अनेन एव ज्ञापकेन समासः।

५. ६.

स्तोकादिभ्यः पञ्चम्याः ॥ ११८३ ॥

इभ्यः पञ्चम्याः न लुक् स्यात् । स्तोकाभ्युक्तः । दूरादा-  
गतः । कृच्छात्पतितः ।

५ः

७ः

६ः

वाग्दिक्पश्यज्ञो युक्तिदण्डहरेषु षष्ठ्याः ॥ ११८४ ॥

वागादिभ्यः परस्याः षष्ठ्याः क्रमेण युक्त्यादिषु परेषु लुक्  
न स्यात् । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ।

१

७

देवानांप्रियो मूर्खे ॥ ११८५ ॥

मूर्खे अर्थे अलुक् ष्ठीकम् एतत् निपात्यते ।

७ . १ .

७ .

५ . १ .

७ .

७ . ७ .

क्षेपे वा पुत्रे वाचस्तु पत्यौ जीवेऽर्थे ॥ ११८६ ॥

निन्दाया गम्यायां पुत्रशब्दे परे, जीवे अर्थे तु वाक्-  
शब्दात् परस्याः, पत्यौ शब्दे परे षष्ठ्याः न लुक् वा स्यात् ।  
दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । वाचस्तुतिः वाक्पतिः जीवः ।  
अन्यत्र वाक्पतिः एव, व्यस्ते तु वाचःपतिः ।

५ .

७ .

ऋतो विद्याजन्मसम्बन्धे ॥ ११८७ ॥

विद्यासम्बन्धवाचिनः जन्मसम्बन्धवाचिनश्च ऋदन्तात्  
परस्याः षष्ठ्याः न लुक् स्यात् । होतुरन्तो वासी । होतुःपुत्रः ।  
भ्रातृष्पुत्रः । पितुरन्तो वासी ।

७ :

स्वसृपत्योः ॥ ११८८ ॥

ऋदन्तात् परस्याः षष्ठ्याः न लुक् स्यात् स्वसृपतिशब्दयोः  
परयोः । मातुःपतिः । पितुःपतिः पितुःस्वसा, पितुःस्वसा, वक्ष्यमाणेन वा  
षत्वम् ।

५.

६.

७.

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ११८६ ॥

संज्ञायाम् हलन्तात् अदन्ताच्च परस्याः सप्तम्याः लुक् न  
स्यात् । कण्ठेकालः । त्वचिसारः ।

५. ७. १. १.

गोयुङ्गां स्थिरे षत्वञ्च ॥ ११८७ ॥

स्थिरशब्दे परे आभ्यां परस्याः सप्तम्याः न लुक्, स्थिरस्य  
आदेः सस्य षत्वञ्च । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः ।

७. ७. १.

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ११८८ ॥

कृति ( कृदन्ते ) शब्दे परे तत्पुरुषसमासे सप्तम्याः  
बहुलं न लुक् स्यात् । सरसिजः मनसिजः । पक्षे लुकि सरो-  
जम् मनोजम् । बहुलग्रहणात् कुरुचरः इत्यादौ नित्यं लुक् ।

इति अलुक्समासप्रकरणम् ।

अथ समासाश्रयकार्यप्रकरणम् ।

७.

६.

६.

अप्रियादिषु स्त्रिया उक्तपुंस्कायाः पुं वत्—

७.

७.

७.

७. १.

समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे शब्दे तसादिषु च  
॥ ११८९ ॥

प्रियादिवर्जे समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे शब्दे तसादिषु च  
परतः उक्तपुंस्कायाः स्त्रियाः पुंवद्रूपं स्यात् । शुभ्रा तनुः यस्य  
शुभ्रतनुः । सुन्दरी भार्या यस्य सुन्दरभार्यः । स्त्रीलिङ्गे किं,  
कल्याणी प्रधान यस्य इति वाक्ये कल्याणीप्रधानः इत्यादौ



न । समानाधिकरणे किम्, शुभ्रायाः माता इत्यादिवाक्ये शुभ्रामाता इत्यादौ न । उक्तपुस्कायाः इत्युक्तेः गङ्गा जाया यस्य इति वाक्ये गङ्गाजायः इत्यादौ न । प्रियादिषु तु, रम्या प्रिया यस्य सः रम्याप्रियः इत्येव । प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा सचिवा स्वसा कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया प्रियादयः । भक्तिशब्दः अपि अत्र पठ्यते, दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे इति, भवति विरलभक्तिः इत्यादि-भूरिप्रयोगात् व्यभिचारात् अस्मार्भः न पठितः । तथा तम्, त्व, तर, तम, चरट्, जातीय, कल्प, देशीय, रूप, पाश, त, त्व, या इत्येते तसादयः । तत्वयोस्तु जात्याख्याभिन्नयोः एव दृश्यते इति सिद्धान्तः ।

६०

७०

कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ॥ ११६३ ॥

एषु परेषु कुक्कुट्यादीनां पुवत् रूपं स्यात् । कुक्कुट्याः अण्डः कुक्कुटाण्डः । छाग्याः दुग्धम् छागदुग्धम् । महिष्याः क्षीरं महिषक्षीरम् ।

७०-१०

कण्डूनिनी ॥ ११६४ ॥

एतयोः परयोः प्रागुक्तं स्यात् । खेनी इव आचरति खेतायते । लोहिनी इव आचरति लोहितायते । दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमाना पुमान् । दर्शनीयमानिनी स्त्री ।

६०-१०

ऊडो न— ॥ ११६५ ॥

ऊड्प्रत्ययान्तस्य प्रागुक्तं न स्यात् । वामोरुभार्यः । एवं वामोरुयते, वामोरुमानिनी इत्यादि ।

३.

३.१०.

६.

तद्धितेन वुणा च कोपधायाः ॥ ११६६ ॥

तद्धितप्रत्ययेन वुणा च ककारोपधायाः स्त्रियाः प्रागुक्तं न स्यात् । रसिकाभार्यः । पाचिकाभार्यः । एवं रसिकात्वं पाचिकात्वं । रसिकामानिनी इत्यादि । आभ्यां किं, पाकौ (अभकौ) भार्या यस्य इत्यादौ धातुजककारोपधायाः न निषेधः, तेन तत्र पाकभार्यः इत्येव ।

६.

७.

वृद्धिसम्पादकतद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ११६७ ॥

रक्तविकारार्थकभिन्नवृद्धिसम्पादकतद्धितान्तायाः स्त्रियाः प्रागुक्तं न स्यात् । माथुराया भवा माथुरी सा भार्या यस्य माथुरीभार्यः माथुरीत्वम् माथुरीयते माथुरीमानिनी इत्यादि । वृद्धीत्यादि किम्, मध्यमा भार्या यस्य सः मध्यमभार्यः इत्यादौ अवृद्धी स्यात् एव । सम्पादकेत्युक्तेः व्याकरणम् अधीते या सा वैयाकरणी सा भार्या यस्य इति वाक्ये स्यात् एव, तत्र वृद्धेः अभावात् किन्तु वक्ष्यमाणेन औदागममात्रम् । अरक्तेत्याद्युक्तेः मञ्जिष्ठया रक्ता मञ्जिष्ठी सा शाटी यस्य सः मञ्जिष्ठशाटीक, हेन्ः विकारः हैमी सा मुद्रा यस्य सः हैम-मुद्रः इत्यादौ स्यात् एव ।

६.

६.१०.

७.

जातेः स्वाङ्गे तश्चामानिनि— ॥ ११६८ ॥

मानिन्शब्दवर्जे परे जातिवाचकस्त्रीप्रत्ययमात्रान्तायाः स्वाङ्गवाचकात् विहितेबन्तायाश्च प्रागुक्तं न स्यात् । शूद्रा भार्या यस्य शूद्राभार्यः । ब्राह्मणी भार्या यस्य सः ब्राह्मणी-भार्यः । सुकेशी भार्या यस्य सः सुकेशीभार्यः । ईतः इत्युक्तेः, अकेशा सहकेशा वा भार्या यस्य इत्यादौ स्यात् इव । मानिनि

परे तु तयोः प्रागुक्तं स्यात् । शूद्रमानिनी, सुकेशमानिनी  
इत्यादि ।

७.

७. १.

६.

१.

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्चानूङः पुंवत्

॥ ११६६ ॥

कर्मधारये समासे जातीयदेशीयप्रत्यययोः परतश्च सर्वे-  
षाम् ऊङन्तभिन्नानां प्रियादिषु अपि परेषु पुंवत् स्यात् ।  
शुभ्रा प्रिया शुभ्रप्रिया, रम्या वामा रम्यवामा । रसिकभार्या,  
पाचकदुहिता, माथुरजाया, शूद्रजाया, सुकेशजाया । एवं  
जातीयदेशीययोः । ऊङस्तु, वामोरुभार्या ।

६.

६.

६.

१.

उक्तपुंस्कस्थेवन्तस्यानेकाचो ऋस्वस्तरतमक-

७.

७. १.

५. १. १

ल्लेषु ब्रुवगोत्रमतहतेषु च उगितस्तु वा ॥ १२०० ॥

तरादिप्रत्ययेषु परेषु ब्रुवादिषु च उत्तरपदेषु उक्तपुंस्कस्थ  
अनेकाचः ईवन्तस्य ऋस्वः स्यात्, उगितप्रत्ययोत्तरेवन्तस्य तु  
वा । ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणिब्रुवा, ब्राह्मणिगोत्रा, ब्राह्मणि-  
मता । उगितस्तु, विदुषितरा, पक्षे पुंवद्भावे विद्वत्तरा । विदु-  
षीतरेति भाष्यविरुद्धम् इति कौमुदीकारः ।

६.

६. १.

अन्यस्या नद्या वा ॥ १२०१ ॥

अनेकाचः ईवन्तात् उक्तपुंस्कात् च भिन्नस्य नदीसञ्ज्ञक-  
शब्दस्य ऋस्वः वा स्यात् । स्त्रीब्रूरा स्त्रितरा । तनूतरा तनु-  
तरा । वामोरुतरा वामोरुतरा । नद्याः इत्युक्तेः अनद्या  
न, तत्र सुभ्रूतरा इत्यादि एव ।

६.

७.

मालाया भारिणि ॥ १२०२ ॥

भारिन्शब्दे परे मालान्तस्य ऋस्वः स्यात् । मालभारी ।  
वकुलमालभारी ।

६.

१.

७.

आबीपोर्ऋस्वः संज्ञायाम् ॥ १२०३ ॥

आबन्तस्य ईवन्तस्य च ऋस्वः स्यात् संज्ञायाम् । अजची-  
रम् । वेदेहिबन्धुः । कालिदासः ।

६. १.

७.

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ १२०४ ॥

एषु परेषु हृदयस्य हृत् स्यात् । हृल्लेखः हृयम् हार्दम् ।  
हृल्लासः । हृच्छब्देन एव सिद्धे हृदयलेखा इत्यादिप्रयोग-  
निवारणार्थं सूत्रम् ।

६. १.

७.

पादस्य—पद आजिगाल्यपहृतेषु ॥ १२०५ ॥

एषु पादस्य पदः स्यात् । पदाजिः । पदगः । पदातिः ।

१.

७.

पद् हिमकाषिहृतिषु ॥ १२०६ ॥

एषु पादस्य पद् स्यात् । पद्भिम् । पत्काषी । पद्भृतिः ।

६.

१.

७.

६.

उदकस्य—उद—उत्तरपदे उत्तरपदस्यस्य

१.

७.

च संज्ञायाम् ॥ १२०७ ॥

उत्तरपदे परे उत्तरपदस्यस्य च उदकस्य उदः स्यात् संज्ञा-  
याम् । उदमेघः । क्षीरोदः ।

७ः

पेषंवासवाहनधिषु ॥ १२०८ ॥

एषु परेषु उदकस्य उदः स्यात् असंज्ञायाम् अपि । उद-  
पेष पिनष्टि । उदवासः । उदधिः घटः । समुद्रे तु संज्ञाशब्द-  
तया पूर्वेण सिद्धः ।

७

६ः

१०

कारे सत्यागदयोमुंम्— ॥ १२०९ ॥

कारशब्दे परे अनयोः सुंम् स्यात् । उमौ इतौ । सत्य-  
ङ्गारः । अगदङ्गारः ।

६ः

७

उष्णभद्रयोः करणे ॥ १२१० ॥

अनयोः सुंम् स्यात् करणे । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

६ः

७

१०

रात्रेः कृति वा ॥ १२११ ॥

कृदन्ते परे रात्रेः सुंम् स्यात् वा । अखिदर्थं सूत्रम् ।  
रात्रिचरः रात्रिचरः ।

६ः

१०

७ः

समानस्य—सो—ज्योतिरादिषु ॥ १२१२ ॥

एषु परेषु समानस्य सः स्यात् । ज्योतिस्, जनपद, रात्रि,  
नाभि, रूप, नाम, गोत्र, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, जातीय,  
इति ज्योतिरादयः । तत्र रूपादिषु परेषु वा इति प्रक्रिया-  
कौमुदीकारः । तेन समानरूपः सरूपः वा ।

७ ७

७ १० १०

तीर्थे ये उदरे तु वा ॥ १२१३ ॥

यविषये तीर्थशब्दे परे समानस्य सः स्यात्, यविषये उदर-

शब्दे परे तु वा स्यात् । सतीर्थः ( एकगुरुकः ) । सोदर्यः समानोदर्यः । सोदरशब्दस्तु सहशब्देन समासात् सिद्धः इति मनोरमा ।

१ः

२ः

पारस्करादीनि यथाप्रयोगम् ॥ १२१४ ॥

एतानि ससुट्कानि शिष्टप्रयोगानुसारेण निपात्यानि । पारस्करः । प्रस्कण्वः । हरिश्चन्द्रः । एते च आषौ । अन्यत्र न सुट् । किस्किन्व्या गुहा । बृहस्पतिः जीवे, अन्यत्र बृहत्पतिः । प्रायश्चित्तं तपसि, अन्यत्र प्रायश्चित्तम् । आश्चर्यम् अद्भुतः, अन्यत्र आचर्यम् । आस्पदम् आस्थाने, अन्यत्र आपदम् । गोष्पदम् परिमाणे, अन्यत्र गोपदम् । विष्करः पक्षिणि । अवस्कर अन्नमले, अन्यत्र अवकरः इत्यादि ।

६ः

६ः

१

७ः ७ः

अषष्ठीतृतीयान्तस्यान्यस्य दुँगाशीरादिष्वर्थे

०१ १

तु वा ॥ १२१५ ॥

आशीरादिषु परेषु अन्यशब्दस्य दुँक् स्यात्, न तु षष्ठी-  
तृतीयान्तस्य, अर्थशब्दे परे तु वा । उक्ती इती । आशिस्,  
आशा, आस्थित, आस्था, उत्सुक, कारक, राग, कृप्रत्यय,  
इत्येते आशीरादयः । तत्र कारकेति शब्दे क्ते च परे षष्ठ्य-  
न्तस्य अपि द्रव्यते इति सिद्धान्तः । अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।  
अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यद्रागः । अन्यदुत्सुकः ।  
अन्यत्कारकः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम्, अन्यस्य  
अन्येन वा आशी. अन्याशी. इत्यादौ न । अन्यदर्थम् अन्यार्थम् ।

६. १. ७. ७. ७.  
कोः—कत् तत्पुरुषे—ऽचि चिरयवददृशेषु

१.

५१

च ॥ १२१६ ॥

तत्पुरुषे कुशब्दस्य कत् स्यात् अजादौ व्रादिषु च परेषु । कुक्षितम् अन्नं कदन्नम् । कक्षयः । कद्रयः । कद्वदः । कक्षणम् । तत्पुरुषे किम्, कुक्षितम् अन्नं यत्र इति बहुव्रीहौ न, तत्र कन्नम् इत्येव ।

१.

७.

का—पथ्यक्षयोः ॥ १२१७ ॥

एतयोः परतः कोः का स्यात् तत्पुरुषे । कापथः । काक्षम् ।

१.

७.

वा पुरुषे ॥ १२१८ ॥

पुरुषशब्दे परे कोः का स्यात् वा । कापुरुषः कुपुरुषः ।

६. ७ १. १.

ईषदर्थस्याच्यपि का ॥ १२१९ ॥

ईषदर्थस्य कोः स्थाने अजादौ अपि का स्यात् । काक्षम् । काशीतम् ।

१. १.

७. १.

कवञ्चोष्णान्योर्वा ॥ १२२० ॥

अनयोः परतः ईषदर्थस्य कोः स्थाने कवं, चात् का स्यात् वा पक्षे कद । कवोष्णम्, कोष्णम्, कदुष्णम् । एवं कवाग्निः, काग्निः, कदग्निः ।

१.

२.

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १२२१ ॥

एतानि यथाशिष्टप्रयोगं निपात्यानि ।

भवेद्वर्णागमाङ्गसः सिहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतैर्वर्णलोपात् पृषोदरम् ॥

हन्तेः पदाद्यच्चि सगागमे हंसः । हिनस्तेः पचाद्यच्चि  
हकारसकारयोः वैपरीत्ये सिद्धः । आकारस्य उकारताप्राप्तेः  
गूढोत्मा । पृषतः तकारलोपे पृषोदरम् । आकृतिगणः । अत्रैव  
गणे पाठात् ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुमः कामे मनस्यपि ।

मासस्य पाके पचने समोऽन्तो वा हिते तर्ते ॥

इत्युक्तरीत्या अवश्यमादेः अन्तलोपः । अवश्यकार्यम् ।  
गन्तुकामः । गन्तुमनाः । मांसपाकः मासपाकः, सहितः  
सहितः इत्यादि ।

इति सर्वसमासाश्रयकार्यप्रकरणम् ।

—

अथ षत्वप्रकरणम् ।

५० ६० ६० १०

अङ्गुलिः सङ्गस्य सः—षः— ॥ १२२२ ॥

अङ्गुलिशब्दात् परस्य सङ्गशब्दस्य षत्व स्यात् । अङ्गु-  
लिषङ्गः ।

५० ६०

भीरोः स्थानस्य ॥ १२२३ ॥

भीरुशब्दात् परस्य स्थानशब्दस्य षत्व स्यात् । भीरु-  
ष्ठानम् ।

५० ६०

ज्योतिरायुर्म्यां स्तोमस्य— ॥ १२२४ ॥



आभ्यां स्तोमस्य सस्य षत्वं स्यात् । ज्योतिष्टोमः । आयु-  
ष्टोमः ।

५०

६:

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमानाम्— ॥ १२२५ ॥

अग्नेः परेषाम् एषा सस्य षत्वं स्यात् । अग्निष्टुत् । अग्नि-  
ष्टोमः । अग्नीषोमौ ।

५:

६०

मातापितृभ्यां स्वसुः ॥ १२२६ ॥

आभ्यां परस्य स्वसृशब्दादेः सस्य षत्वं स्यात् । मातृ-  
ष्वसा । पितृष्वसा ।

५:

५:

७० . १०

षष्ठ्यन्ताभ्यां ताभ्यामलुक्समासे वा— ॥ १२२७ ॥

षष्ठ्यन्ताभ्या मातृपितृशब्दाभ्या परस्य स्वसुः सस्य षत्व  
वा स्यात् अलुक्समासे । मातुःष्वसा मातुःस्वसा । पितुःष्वसा  
पितुःस्वसा ।

५:

६०

७०

१० . १०

उपसर्गेक्प्रादुर्भ्यामस्तेर्येऽचि च ॥ १२२८ ॥

आभ्या परस्य अस्तेः सस्य षत्वं स्यात् यादौ अजादौ च  
परे । निष्ठात् निषन्ति प्रादुःस्थात् प्रादुःषन्ति । अन्यत्र, निस्त,  
प्रादुःस्तः ॥

५०

६:

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमानाम् ॥ १२२९ ॥

एभ्यः परेषाम् एषा सस्य षत्वं स्यात् । सुषुप्तिः । सुषूतिः ।  
सुषमः । विषमः ।

५:

६०

७०

निनदौभ्यां स्नातेः कौशले— ॥ १२३० ॥

कौशले गम्ये आभ्यां स्नातेः सस्य षत्वं स्यात् । निष्णातः  
नदीष्णातः कुशलः इत्यर्थः ।

१०

७०

प्रष्ठोऽयगामिनि ॥ १२३१ ॥

प्रशस्ते अर्थे एषः निपात्यते । अन्यत्र, प्रस्थः परिमाणं  
गिरिसानु वा ।

७०

१०

आसने विष्टरः ॥ १२३२ ॥

अन्यत्र, विस्तरः ।

अम्बगोभूमिसव्यद्विचिक्कङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमे-

५० ६०

बर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ १२३३ ॥

एभ्यः स्थाधातुजशब्दादेः सस्य षत्वं स्यात् । स्थः इति  
यथाप्रयोगं स्थ-स्थिन्-स्थणा ग्रहणम् । अम्बष्ठः । गोष्ठम् ।  
भूमिष्ठः । सव्यष्ठः, सव्येष्टी, सव्येष्टा । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः ।  
अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्टी । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः ।  
अग्निष्ठः ।

१०

सुषेधादयः ॥ १२३४ ॥

एते कृतषत्वाः निपात्याः । सुषेधः, दुःषेधः, निषेधः,  
प्रतिषेधः, सुषेणः, हरिषेणः इत्यादयः । आकृतिमणः ।

५०

७०

७०

ऋखात्तादौ तद्धिते ॥ १२३५ ॥

ऋक्संज्ञकात् इण्वर्णात् परस्य सस्य षत्वं स्यात् तादौ  
तद्धिते परं । सर्पिष्टमम् । हविष्टमम् । ऋखात् किम्,  
गीस्त्वम् इत्यादौ न ।

इति षत्वप्रकरणम् ।

अथ शत्वप्रकरणम् ।

५० ७० ६० १०

पूर्वपदात् संज्ञायां नस्य शत्वम्— ॥ १२३६ ॥

पूर्वपदस्थात् शत्वनिमित्तात् ऋषवर्णात् नस्य शत्व  
स्यात् संज्ञायाम् । सूर्पणखा । दुणसः । दुणाः । खरणसः ।  
खरणाः । संज्ञाया कि, धर्मनेता । त्विनयनत्विनेत्रादेस्तु चुम्ना-  
दिषु पाठात् न शत्वम् ।

५० १० ६०

पुरगादिभ्य एव वनस्य ॥ १२३७ ॥

एभ्यः एव परस्य वनस्य नस्य शत्वं स्यात् न अन्येभ्यः  
संज्ञायाम् । पुरगा, सिध्रका, मिश्रका, सारिका, कोटर, अग्रे,  
इति पुरगादयः । तत्र अग्रेशब्दस्य असंज्ञाशब्दतया अप्राप्तौ  
वचनम् । पुरगावणम् । सारिकावणम् । अग्रेवणम् । एभ्यः  
किम्, कुवेरवनम् । इन्द्रवनम् ।

५० ६० ७०

प्रादिभ्यो वनस्यासंज्ञायाम् ॥ १२३८ ॥

एभ्यः परस्य वनस्य नस्य शत्वं स्यात् असंज्ञायाम् एव । प्र,  
परा, परि, निर्, अन्तर्, शर, प्लक्ष, आस्र, खदिर, पीयूष,  
प्रादयः । प्रवणम् । निर्वणम् । अन्तर्वणम् । शरवणम् । इक्षु-  
वणम् ।

५:

५: १०

वृक्षौषधिभ्यां द्विचाक्षराभ्यां वा ॥ १२३६ ॥

द्वित्रस्वरवर्णयुक्ताभ्यां वृक्षौषधिवाचकाभ्यां परस्य वनस्य णत्वं वा स्यात् । शिरोषवणम् शिरोषवनम् । दूर्वावणम् दूर्वावनम् । वदरोवणम् वदरोवनम् । द्वित्वेति किम्, देवदारुवनम् ।

५० ६०

अदन्तादङ्गस्य ॥ १२४० ॥

अदन्तात् पूर्वपदात् परस्य अङ्गस्य णत्वं स्यात् । पूर्वाङ्गः सर्वाङ्गः । अदन्तात् किं, परागतम् अङ्गः पराङ्गः इत्यादौ आतः परस्य न ।

५०

६०

आहिताद्वाहनस्य ॥ १२४१ ॥

आरोप्य यत् उच्यते तत् आहितम् । तस्मात् पूर्वपदात् परस्य वाहनस्य णत्वं स्यात् । शरवाहनम् । इक्षुवाहनम् । आहितात् किम्, इन्द्रवाहनम् इत्यादौ न ।

६०

७०

पानस्य—देशे ॥ १२४२ ॥

देशे अर्थे पूर्वपदनिमित्तात् परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्यात् । क्षीरपाणाः प्रतीच्याः सुरापाणाः प्राच्याः ।

०१०

७:

वा भावकरणयोः ॥ १२४३ ॥

भावे करणे च वाच्ये निष्पन्नस्य पानशब्दस्य पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य नस्य णत्वं वा स्यात् । क्षीरपाणम् क्षीरम्पान । सुरापाणं सुरापानं चषकम् । ( २१६ सू० ) नामा-

न्तस्य णत्वे माषवापिणी । नुमि माषवापाणि । विभक्तिस्थस्य  
माषवापेण । अत्र सर्वत्र पक्षे अणत्वम् । एकाचस्तु रम्यधिना  
रम्यवीणि । सकवर्गस्य तु, हरिकामिणी हरिकामाणि हरि-  
कामेण इत्यादौ नित्यम् । तत्र अयं विशेषः ।

०१०      ६००१०      ७००१०

न — युवादेर्न पदव्यवधाने च ॥ १२४४ ॥

पूर्वोक्तविधिना प्राप्तस्य युवादेः पदान्तरव्यवधाने च णत्वं  
न स्यात् । युवन् अहन् पक्व अग्रगामिन् इत्यादि युवादि ।  
रम्ययूना । रम्याङ्गा, दीर्घाङ्गा । रम्यपक्वेन । अग्रगामिना ।  
पदव्यवधाने, माषकुम्भवापेन, क्षीरकुम्भपायिना ।

५०      ५:      ६०

पदान्तात् षात् कृतः ॥ १२४५ ॥

पदान्तस्थप्रकारात् परस्य कृतप्रत्ययस्य नस्य णत्वं न  
स्यात् । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् । षात् किं,  
निरयणम् ।

७०:

क्षुम्भादिषु — ॥ १२४६ ॥

एषु नस्य णत्वं न स्यात् । क्षुम्भाति । दृप्नोति । ते च  
( सि० पू० ३८३ पृ० ) द्रष्टव्याः ।

इति णत्वप्रकरणम् ।

—

अथ एकशेषप्रकरणम् ।

६०:      १०      ७०

सकृपाणामेकशेषः समानविभक्तौ ॥ १२४७ ॥

समानविभक्तौ परतः समानरूपाणां मध्ये एकः एव शिष्यते, अपरः लुप्यते। घटौ। घटाः।

३. १. १. ८. १. १.

स्त्रिया सह पुमान् शिष्यते तत्कृतश्चेद्वि-

१.

शेषः— ॥ १२४८ ॥

स्त्रिया सह उक्तौ पुमान् एव शिष्यते, स्त्रीशब्दस्तु लुप्यते, यदि स्त्रीशब्दः तत्कृतविशेषः ( तस्मात् पुवाचकात् एव कृतः विशेषः स्त्रीप्रत्ययादिः यस्य सः ) स्यात्। हंसः हंसी इति स्थिते हंसी, हंसीशब्दस्य हसशब्दात् एव विशेषः कृतः। तत्कृतः किम्, हसः मयूरी इत्यत्र न।

३. १. १. १. १.

अनपुंसकेन नपुंसकमेकवच्च वा ॥ १२४९ ॥

अनपुसकेन सह उक्तौ नपुसकम् एव अवशिष्यते, तत्कृतः चेत् विशेषः, तच्च एकवचनं वा स्यात्। कृत. कृता कृतं कृतानि कृतं वा।

३. १.

स्वदुहितभ्यां भ्रातृपुत्रौ ॥ १२५० ॥

आभ्या सह उक्तौ क्रमेण एतौ एव शिष्यते। भ्राता स्वसा भ्रातरौ। पुत्रः दुहिता पुत्रौ।

३. १. १.

मात्रा पिता वा— ॥ १२५१ ॥

मात्रा सह उक्तौ पिता एव अवशिष्यते। माता पिता पितरौ। पक्षे मातरपितरौ मातापितरौ।

३०

१०

श्वश्रु श्वशुरः ॥ १२५२ ॥

एतया सह उक्तौ श्वशुरः वा शिष्यते । श्वशुरौ श्वश्रूश्चश्वशुरौ वा ।

३०

१०

१० १०

२०

नामादिभिस्त्यदादीनि मिथस्तु यथोत्तरम्

॥ १२५३ ॥

प्रातिपदिकमात्रैः सह उक्तौ त्यदादीनि, मिथश्च तेषां सह उक्तौ यथोत्तरम् अवशिष्यन्ते । घटः सः तौ । स यः यौ । सः त्व युवाम् । स त्वं अहम् वयम् । अयञ्च न समास, तेन पन्थानौ इत्यत्र न समासान्तः इति सिद्धान्तः । कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तावृत्तयस्तेषु कृतद्धितसमासैकशेषाणां विशिष्टैकार्थबोधकतया प्रातिपदिकसंज्ञा, ततश्च तदवयवस्य ( १०३ सू॥ ) सुपः लुक् ।

इति एकशेषप्रकरणम् ।

तद्धितसंज्ञाप्रकरणम् ।

१०

१०

मतुवादयस्तद्धिताः ॥ १२५४ ॥

वक्ष्यमाणाः मतुवादयः तद्धितसंज्ञाः स्युः । ते च प्रथमान्तादिभ्यः, तिङः, अव्ययात्, प्रातिपदिकमात्राच्च अर्थविशेषे स्युः ।

१०

१०

१०

विभक्त्यादेशस्तद्धितोऽसर्वविभक्तिः ॥ १२५५ ॥

विभक्तेः स्थाने आदिश्यमानाः तसिलादयः असर्वविभक्तिः

संज्ञाः स्युः । असर्वविभक्तित्वात् अथयत्न विभक्त्यादेशे अपि  
लुग्गुणदीर्घत्वैतौत्वस्माद्यादेशाः न इति सिद्धान्तः ।

१ः १०

तरतमौ घः ॥ १२५६ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

१० ६ः ६ः ६ः १० १० १०

वृद्धं यस्याचामादेर्द्विस्त्यदादि च ॥ १५२७ ॥

यस्य अचाम् आदेः वृद्धिः तत्, त्यदादि च वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

१० १० १०

पौत्रप्रभृति अपत्यं गोत्रम् ॥ १२५८ ॥

पौत्रप्रभृति अपत्यं गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

७० ७० १०

जीवति वंश्ये युवा ॥ १२५९ ॥

वशप्रवर्तके जीवति सति पौत्रादि अपत्यं युवसंज्ञं स्यात् ।

गोत्रसंज्ञापवादः ।

इति तद्धितसंज्ञाप्रकरणम् ।

—

अथ तद्धितकार्यप्रकरणम् ।

१० ७० १०

एको गोत्रे प्रत्ययः ॥ १२६० ॥

गोत्रे एकः एव प्रत्ययः स्यात्, न प्रत्ययपरम्परा ।

६ः

६ः

प्रत्ययादीनां फट्खण्डानामायन्तेयीनोयिषः

॥ १२६१ ॥



३०

१०

श्वश्रु श्वशुरः ॥ १२५२ ॥

एतया सह उक्तौ श्वशुरः वा शिष्यते । श्वशुरौ श्वश्रूश्चश्वशुरौ  
वा ।

३०

१०

१० १०

२०

नामादिभिस्त्यदादीनि मिथस्तु यथोत्तरम्

॥ १२५३ ॥

प्रातिपदिकमात्रैः सह उक्तौ त्यदादीनि, मिथश्च तेषां  
सह उक्तौ यथोत्तरम् अवशिष्यन्ते । घटः सः तौ । स यः यौ ।  
सः त्व युवाम् । स त्वं अहम् वयम् । अयञ्च न समास, तेन  
पन्थानौ इत्यत्र न समासान्तः इति सिद्धान्तः । कृतद्धितसमा-  
सैकशेषसनाद्यन्तावृत्तयस्तेषु कृतद्धितसमासैकशेषाणां विशि-  
ष्टैकार्थबोधकतया प्रातिपदिकसंज्ञा, ततश्च तदवयवस्य ( २७३  
सू० ) सुपः लुक् ।

इति एकशेषप्रकरणम् ।

तद्धितसंज्ञाप्रकरणम् ।

१०

१०

मतुवादयस्तद्धिताः ॥ १२५४ ॥

वक्ष्यमाणाः मतुवादयः तद्धितसंज्ञाः स्युः । ते च प्रथमा-  
न्तादिभ्यः, तिङः, अव्ययात्, प्रातिपदिकमात्राच्च अर्थविशेषे  
स्युः ।

१०

१०

१०

विभक्त्यादेशस्तद्धितोऽसर्वविभक्तिः ॥ १२५५ ॥

विभक्तेः स्थाने आदिश्यमानाः तसिलादयः असर्वविभक्तिः

१० ५ः ५ः १ः १० ५ः १ः  
 न यवाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्  
 ॥ १२६७ ॥

पदान्तस्याभ्या यवाभ्यां परस्य अचाम् आदेः वृद्धिः न  
 स्यात्, ताभ्यां पूर्वौ तु ऐच् । तत्र सौसाट्श्यात् यात् पूर्वः ऐः,  
 वात् पूर्वः औः । व्याकरण-वैयाकरणम् । स्वस्व-सौवस्वम् । पदा-  
 न्तात् किं, याष्टिकम्, वासिष्ठम् ।

६ः १०

द्वारादीनाञ्च ॥ १२६८ ॥

एषाम् अपि वृद्धिः न ऐजागमश्च । अपदान्ततया अप्राप्ती  
 पृथगग्रहणम् । द्वार स्वर स्वाध्याय स्वस्ति स्वर् स्वादु स्तु  
 श्वन् श्वम् स्व द्वारादि । द्वार-दौवारिकम् । स्वर-सौवरम् ।

१०

६ः

६ः १०

न स्वागतादीनां श्वापदन्यङ्कोर्वा ॥ १२६९ ॥

स्वागतादीना वृद्धिनिषेधः, ऐजागमश्च न स्यात् । श्वाप-  
 टन्यङ्कोस्तु वा स्यात् । स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग्य  
 हार स्वागतादि । व्यवहार-व्यवहारिकम् । शौवापदं श्वाप-  
 दम् ।

५०

६ः

६ः

१०

अवयवाट्ठोरुत्तरपदस्य—वृद्धिः ॥ १२७० ॥

तेषु परेषु अवयववाचिनः परस्य ऋतुवाचकस्य अचाम्  
 आदेः वृद्धिः न स्यात्, किन्तु उ त्पदस्य एव अचाम् आदेः  
 वृद्धिः स्यात् । पूर्ववार्षिकम् । चरमशरदम् ।

५ः

६ः

सुसर्वाङ्गिभ्यो जनपदस्य— ॥ १२७१ ॥

एभ्यः परस्य उत्तरपदस्य जनवाचिनः अचाम् आदेः वृद्धिः  
स्यात् तेषु परेषु, न तु पूर्वपदस्य । सुपाञ्चालकः । सर्वमागधः ।  
अर्द्धसौराष्ट्रः ।

५०

६०

दिशोऽमद्रस्य ॥ १२७२ ॥

दिक्शब्दात् परस्य मद्रभिन्नजनपदवाचिनः उत्तरपदस्य  
एव अचाम् आदेः वृद्धिः, न इतरस्य । पूर्वपाञ्चालः । उत्तर-  
वाङ्गः ।

५०

६०

संख्यायाः संख्यासंवत्सरपरिमाणानाम् ॥ १२७३ ॥

संख्यावाचकात् परेषाम् उत्तरपदस्थानाम् एषाम् अचाम्  
आदेः वृद्धिः स्यात् तेषु न अन्यस्य । द्विपाष्टिकम् । चतुःसाप्त-  
तिकम् । द्विसांवत्सरिकम् । द्विप्रास्थिकम् । त्रिद्वौणिकम् ।

७०

६० १०

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १२७४ ॥

तेषु परेषु हृदाद्यन्ते पदे परे पूर्वपदस्य, चात् उत्तरपदस्य  
च अचाम् आदेः वृद्धिः स्यात् । सौहार्दम् । सौभाग्यम् ।  
दौर्भागिनेयः । सौसैन्धवम् ।

६० १०

अनुशतिकादौनाञ्च ॥ १२७५ ॥

एषाम् उभयपदवृद्धिः स्यात् तेषु । अनुशतिक, इहलोक,  
परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, परस्त्री, अधिभूत,  
अधिदेव, चतुर्विद्या, अनुशतिकादि । आनुशातिकम् । ऐह-  
लौकिकम् । सार्वभौमः ।

७०

देवताद्वन्द्वे ॥ १२७६ ॥

देवताद्वन्द्वसाध्यानाम् उभयपदवृद्धिः स्यात् । आग्नौषोमी-  
यम् । मैत्रावरुणम् ।

६.

६.

६. १. १.

अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥१२७७॥

अर्द्धात् परस्य परिमाणवाचिनः अचाम् आदेः वृद्धिः  
स्यात्, पूर्वपदस्य तु वा तेषु परेषु । अर्द्धद्वौणिकम् अर्द्धद्वौणि-  
कम् ।

५.

६.

नजः शुचीश्चरत्तेवक्षकुशलनिपुणानाम् ॥१२७८॥

नज परेषाम् एषाम् अचाम् आदेः वृद्धिः स्यात्, पूर्वप-  
दस्य तु वा । आशीचम् अशीचम् ।

६.

६.

१

७

१.

१.

६.

ओर्भस्य गुणो ढे तु लोपोऽकद्रुपाण्ड्वोः ॥१२७९॥

भसन्नस्य उवर्णस्य गुणः स्यात्, ढे परे तु तस्य लोपः, न तु  
कद्रुशब्दपाण्डुशब्दयोः । वाहवि. पाण्डवः । ढे कमण्डलु-  
कामण्डलेयः । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ।

६.

६.

१.

७.

भस्य—नान्तस्य नलोपस्तद्धिते ॥ १२८० ॥

भसन्नस्य नान्तस्य नलोपः स्यात् तद्धिते परे । अनः अल्लो-  
पापवादः । राजकम् ।

१. ६. ७.

नानोऽणि ॥ १२८१ ॥

अणि परे अनन्तस्य भसन्नकस्य नलोपः न स्यात् । यौव-  
नम् । माघवनम् ।

७. १.

७.

ये चाभावकर्मणोः ॥ १२८२ ॥

यादौ प्रत्यये परे अनः नलोपः न स्यात्, न तु भाव-  
कर्मणोः । राजन्यः । भावकर्मणोस्तु, राज्यम् ।

१.

६.

७. ७.

नावर्ममनोऽपत्येऽणि ॥ १२८३ ॥

अपत्यार्थे अणि परे वर्मभिन्नमनन्तस्य न नलोपनिषेधः ।  
भाद्रमासः । मनः कि, सौत्वन. । अपत्ये किम्, चर्मणा परि-  
वृतः चर्मण. । कर्मणि साधु कर्मणः ।

६. ७.

अध्वात्मनोः खि ॥ १२८४ ॥

खि परे अनयोः नलोपः न स्यात् । अध्वनीनः । आत्म-  
नीनः ।

५. ६. १

संयोगादेरिनञ्च ॥ १२८५ ॥

संयोगादेः इनञ्च नलोपः न स्यात् । चाक्रिणम् ।

१

७.

ब्राह्मोऽजातौ ॥ १२८६ ॥

अजातौ ब्राह्म इति निपात्यते । जातौ तु, ब्राह्मण. ।

६.

७

१.

षण्णहन्धृतराक्षामणि—टिलोपः ॥ १२८७ ॥

अणि परे एषा टिलोप. स्यात् । औक्षः । ताक्षः ।  
पौष्णः । वार्त्तघ्नम् । धार्त्तराक्षम् ।

१

७.

औक्षमपत्ये ॥ १२८८ ॥

अपत्ये अणि परे औक्ष निपात्यते । अन्यत्र, औक्षम् ।

६० ६०

१०

६ः

अव्ययस्य टेलोपोऽनाराच्छाश्वतोः ॥ १२८६ ॥

आराच्छश्वद्भिन्नस्य भसन्नस्य अव्ययस्य टिलोपः स्यात् ।  
वह्निस्-वाङ्मः ॥ आरातीयः । शाश्वतिकः ।

५०

१०

६०

ज्यादादीयसोः ॥ १२८७ ॥

ज्यात् परस्य ईयसोः आत् स्यात् । ज्यायान् ।

७०

७०

६०

१०

संज्ञायां मत्वर्थेऽचो दीर्घः ॥ १२८८ ॥

संज्ञाया मत्वर्थे परे अचः दीर्घः स्यात् । कृषीवलः ।

इति तद्धितोपयोगिकार्थप्रकरणम् ।

प्रथमान्ताधिकारे मत्वर्थतद्धितप्रकरणम् ।

५०

प्रथमायाः ॥ १२८९ ॥

प्रथमान्तात् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः । अधिकारः अयम् ।

१०

८०

६०

७०

१०

१०

तदस्यस्यास्मिन् वा मतुप् ॥ १२९० ॥

प्रथमान्तात् अस्यर्थोपाधिकात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च मतुप्  
स्यात् । उपौ इतौ । गौः अस्ति अस्य अस्मिन् वा गोमान् ।  
वङ्गि अस्ति अस्य अस्मिन् वा वङ्गिमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशयानि ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

प्रयमान्ताधिकारे मत्वर्थतद्धितप्रकरणम् । ३६२

५.

५.

५. १.

६. १.

अमान्तात् तदुपधात् भयश्च मतोर्वीयवा-

५:

दिभ्यः ॥ १२६४ ॥

अवर्णान्तात्, मान्तात्, तदुभयोपधात्, भयन्ताच्च मतो-  
मस्य वः स्यात्, न तु यवादिभ्य । अवर्णान्तात्, धनवान् वृक्ष-  
वान् ज्ञानवान् विद्यावान् । मान्तात्, किंवान् । अवर्णोपधात्,  
यशस्वान् भास्वान् । मकारोपधात्, लक्ष्मीवान् । भयन्तात्,  
विद्युत्वान् ( १०१६ सू० ) पदत्वाभावेन न जश् । यवादेस्तु  
न, यवमान् भूमिमान् । यव, ऊर्मि, भूमि, कृमि, वशा,  
द्राक्षा, हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, यवादि ।

इटा सह वसोर्वस्य मतावुत्त्वं मतं ततः ।

विदुषानेवमादि स्यात् विद्वग्शब्दात् कृते मतो ॥

७.

संज्ञायाम् ॥ १२६५ ॥

संज्ञायां मतोः मस्य वः स्यात् । इति मस्य वत्त्वे ( १२६१  
सू० ) दीर्घे अमरावतो, शरावतो ।

उदन्वानुदधौ ज्ञेयो राजन्वान् स्यात् सुराजके ।

५.

६.

१.

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् ॥ १२६६ ॥

गुणवाचिभ्यः मतुपः लुक् स्यात् । शुक्लः शुक्ला ।

५. ५. १.

१.

७.

प्राण्यङ्गादातो लो—वा—मत्वर्थे— ॥ १२६७ ॥

मत्वर्थे प्राण्यङ्गात् आकारान्तात् लः वा स्यात् । चूडालः ।  
शिखालः । पक्षे मतुप् । प्राण्यङ्गात् किम्, चिकीर्षवान् ।

५: १:

सिध्मादिभ्यश्च ॥ १२६८ ॥

एभ्यः लः वा स्यात् मत्वर्थे । सिध्मलः । पित्तलः । ( सि०  
पू० ६८० पृ० ) सिध्मादिः द्रष्टव्यः ।

५:

७:

।

वत्सांसाभ्यां स्नेहवद्वलवतोः ॥ १२६९ ॥

आभ्या क्रमेण अनयोः अर्थयोः वा लः स्यात् मत्वर्थे ।  
वत्सलः स्नेहवान् । असलः बलवान् ।

५: १:

फेनादिलः ॥ १३०० ॥

फेनात् डलः वा स्यात् मत्वर्थे । फेनिलः फेनवान् ।

५: १:

५: १:

लोमादिभ्यः शः, पामादिभ्यो नः, पिच्छा-

५: १:

दिभ्य डलः ॥ १३०१ ॥

क्रमेण एभ्यः एते स्युः वा मत्वर्थे । लोमशः लोमवान् ।  
पामनः पामवान् । पिच्छिलः पिच्छवान् । ते च गणाः (सि०  
पू० ६८१ पृ० ) द्रष्टव्याः ।

५: १:

प्रज्ञाश्रद्वाचाट्टित्तिभ्यो णः ॥ १३०२ ॥

एभ्यः णः स्यात् वा मत्वर्थे । णः इत् । प्राज्ञः प्रज्ञवान् ।  
आह्वः श्रद्धान् ।

५:

१:

तपःसहस्राभ्यां विनीनौ ॥ १३०३ ॥



प्रथमान्ताधिकारे मत्वर्थतद्धितप्रकरणम् । ३७१

आभ्यां क्रमेण विनीनी स्यातां मत्वर्थे । अन्यबाधनार्थं  
सूत्रम् । इकारः इत् । तपस्वी । सहस्री ।

५. १०. १०.

ताभ्यामण् च ॥ १३०४ ॥

ताभ्याम् अण् च स्यात् मत्वर्थे । तापसः । साहस्रः ।

५. १०. १०.

सिकताशर्कराभ्यामण् वा ॥ १३०५ ॥

आभ्याम् अण् स्यात् वा मत्वर्थे । सैकतः । शार्करः ।

७ १०. १०.

देशे लुबिलौ च ॥ १३०६ ॥

देशे वाच्ये आभ्याम् अणः लुप् इल', चात् अण्मतुषौ ।  
सिकताः सन्ति अस्मिन् देशे सिकताः तद्धितलुपि प्रकृतिलिङ्ग-  
वचनतेति सिद्धान्तः । सिकतिलः सैकतः सिकतावान् । एवं  
शर्करा इत्यादि ।

७ ५. १०.

औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ १३०७ ॥

उन्नताः दन्ताः सन्ति अस्य दन्तुरः ।

५. १०. १०.

जषादिभ्यो रो वा ॥ १३०८ ॥

एभ्यः रः वा स्यात् मत्वर्थे । ऊषरः । शुषिरः । ऊष  
शुषि मुष्क मधु नख मुख कुञ्ज नग पाण्डु इति जषादि ।

५. १०. ५. १०.

द्युदुभ्यां मः, केशावः— ॥ १३०९ ॥

द्युमः । द्रुमः । केशवः । पक्षे मतुवादि ।

५:

७.

गाण्डाजगाभ्यां संज्ञायाम् ॥ १३१० ॥

गाण्डीवं गाण्डिवम् अर्जुनधनुः । अजगवं पिनाकम् ।

५:

१०.

रजःकृषिपरिषत्पर्षद्भ्यो वलः ॥ १३११ ॥

एभ्यः वलः स्यात् मत्वर्थे । ( १०१६ सू० ) पदत्वाभावे न विसर्गः, रजस्वला । दीर्घे कृषीवलः, परिषद्वलः ।

५:

७.

दन्तशिखाभ्यां संज्ञायाम् ॥ १३१२ ॥

संज्ञायाम् आभ्या वलः स्यात् मत्वर्थे । दन्तावलः हस्ती । शिखावलः मयूरः ।

१:

१०.

ज्योत्स्नादयो निपात्याः ॥ १३१३ ॥

ज्योतिः अस्ति अस्या ज्योत्स्ना । तमस्-तमिस्रा । शृङ्ग-शृङ्गिणः । ऊर्जस्-ऊर्जस्वी ऊर्जस्वलः । गो-गोमी । मल-मलिनः मलीमसश्च ।

५० ५०

१:

अनेकाजोऽत इनिठौ ॥ १३१४ ॥

अनेकाचः अवर्णान्तात् इनिठौ स्तः मत्वर्थे । इकारः इत् । दण्डी । ठस्य इके दण्डिकः ।

५:

१००१०

तुन्दादिभ्य इलश्च ॥ १३१५ ॥

एभ्यः इलः स्यात्, चात् इनिठौ मतुप् च । तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दावान् । तुन्दा उदर पिचण्ड ( स्वाङ्गादि-हृद्वा ) तुन्दादि ।

अथमान्ताधिकारे मत्वर्थतद्धितप्रकरणम् । ३७३

५ः १० १०

अस्मायामेधामयस्त्रग्न्यो विनिर्वा ॥ १३१६ ॥

एभ्यः विनिः वा स्यात् मत्वर्थे । इकारः इत् । पक्षे यथा-  
प्राप्तम् । यश्चस्त्री यश्चस्त्रान् । मायावी मायी मायिकः माया-  
वान् । दीर्घे आमायावी ।

५ः १०

शृङ्गावृन्दाभ्यामारकः ॥ १३१७ ॥

आभ्याम् आरकः स्यात् मत्वर्थे । शृङ्गारकः । वृन्दारकः ।

५ः १० १०

फलवर्हाभ्यामिनो वा ॥ १३१८ ॥

आभ्याम् इन' वा स्यात् मत्वर्थे । फलिनः । वर्हिणः ।

५ः १० १०

हृदयादालुञ्च ॥ १३१९ ॥

अस्मात् आलुः, चात् इनिठादयः । हृदयालु हृदयो  
हृदयिकः हृदयवान् ।

५ः १० १०

पर्वमरुङ्गां तो वा ॥ १३२० ॥

आभ्यां तः वा स्यात् मत्वर्थे । पर्वतः । मरुत्तः ।

५ः १० ७ ५ः ७ १०

बलादूलोऽसहने वातात्समूहे च ॥ १३२१ ॥

बलशब्दात् असहने अर्थे, वातात् तु समूहे च अर्थे ऊलः  
स्यात् । बल न सहते बलूलः । वातं न सहते वातस्य समूहः  
वा वातूलः ।

वाग्मी प्रशस्तवचनो वाचाटः कुबह्वृत्तिमान् ।

स वाचालश्च वाचः स्युर्मिन्याटाल्लेषु ते क्रमात् ।

प्रभौ स्वामी स्नान् मिनी स्यात् करी हस्ती गजे त्विनी ।  
ब्रह्मचारिणि वर्णी च कराद्वस्ताच्च वर्णतः ॥

५: १०

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १३२२ ॥

एभ्यः मत्वर्थे अच् स्यात् । चः इत् । (सि० उ० ६८६ पृ०)  
आकृतिगणः । पदत्वाभावेन न विसर्गादि, अर्शसः ।

५: १०

रोगगर्ह्यप्राण्यङ्गाभ्यामिनिः ॥ १३२३ ॥

ठादिबाधनार्थम् इदम् । रोगात्-कुष्ठी शूली । गर्ह्यप्राण्य-  
ङ्गात्, ककुदावर्त्ती काकुतालुकी ।

५: १० १०

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १३२४ ॥

आभ्याम् इनि. स्यात्, तयोः कुक् च । वातकी । अति-  
सारकी ।

५:

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ १३२५ ॥

धर्मान्तात्, शीलान्तात्, वर्णान्तात् च इनि. स्यात् मत्वर्थे ।  
विप्रधर्मी । क्षत्रधर्मी । धर्मशीली । विप्रवर्णी ।

५: ७

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३२६ ॥

देशे वाच्ये एभ्यः इनिः स्यात् । पुष्करिणी । पद्मिनी ।  
अन्यत्र, पुष्करवान् हस्ती । पुष्करादि ( सि० पू० ६८८ पृ० ) ।

५: १०

अहंशुभंशंभ्यो युः ॥ १३२७ ॥

प्रथमान्ताधिकारे स्वार्थिकतद्धितप्रकरणम् । ३७५

एभ्यः युः स्यात् । अहयुः । शुभंयुः । ग्रंयुः ।

५ः १० ७०

तुन्दिवलिभ्यां भो वृद्धौ ॥ १३२८ ॥

वृद्धौ गम्यायाम् आभ्या भः स्यात् । वृद्धा तुन्दिः अस्ति  
अस्य तुन्दिभः । वलिभः ।

इति प्रथमान्ताधिकारे मत्वर्थीयतद्धितप्रकरणम् ।

—

अथ प्रथमान्ताधिकारे स्वार्थिकतद्धिताः ।

५० १० १० ७० १० ७०

देवात् तो वा स्वार्थे—तदन्तः स्त्रियाम् ॥ १३२९ ॥

स्वार्थे देवशब्दात् तः स्यात् वा, तदन्तश्च स्त्रियाम् ।  
देवता ।

५० १०

तृतीयादीकक् ॥ १३३० ॥

स्वार्थे तृतीयान्तात् ईकक् स्यात् वा । कः इत् । किच्चात्  
वृद्धिः । द्वितीयः द्वैतीयौकः । तृतीयः तार्त्तीयौकः ।

५० १०

असुरादिभ्योऽण् ॥ १३३१ ॥

स्वार्थे एभ्यः अण् स्यात् । आसुरः । राक्षसः । वायसः ।  
मासुतः । दाशार्हः । सात्वतः । पैशाचः । वासवः । कार्षा-  
पणः । वैसारिणः मत्स्यः । औषधम् ।

५० १०

शाखादिभ्यो यः ॥ १३३२ ॥

शाखा एव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ।

५ः १०

यावादिभ्यः कः ॥ १३३३ ॥

यावकः । मणिकः । ( सि० पू० ७२४ पृ० ) यावादिः ।

अज्ञाने कुक्षिते नान्नि ऋस्वेऽल्पे नीतिशालिनि ।

दयायां कः सुपः स्वार्थे शास्त्रकारैर्निर्दिशितः ॥

इत्युक्तेः अज्ञातः अश्वः अश्वकः । कुक्षिते करटकः ।

संज्ञाया शूद्रकः आर्य्यकः दण्डकः । ऋस्वे वृक्षकः । अल्पे तैलकं विन्दुकं जालकम् । नीतियुक्ते धानकाः अपूपकाः ।

दयाया पुत्रकः बालकः । स्वार्थे चोरकः ।

५ः १०

भागरूपनामभ्यो घेयः ॥ १३३४ ॥

स्वार्थे । भागघेयः । रूपघेयम् । नामघेयम् ।

५ः १०

चतुर्वर्णादिभ्यः ष्यञ् ॥ १३३५ ॥

षजौ इती । चातुर्वर्ण्यम् । ( सि० पू० ६५४ पृ० ) चतुर्वर्णादि ।

५ः १०

विनयादिभ्यश्चक् ॥ १३३६ ॥

वैनयिकः सामुदयिकः । ( सि० पू० ७२५ पृ० ) विनयादि ।

५ः १०

प्रज्ञादिभ्यो णः ॥ १३३७ ॥

प्राज्ञः । बाणिजः । नैगमः । ( सि० पू० ७२६ पृ० ) प्रज्ञादि ।

५ः १०

अनन्तादिभ्यो जाः ॥ १३३८ ॥

अनन्तम् । भैषज्यम् । आवसथ्यम् । ऐतिह्यम् ।

प्रथमान्ताधिकारे स्वार्थिकतद्धितप्रकरणम् । ३७७

५० १० ५० १० १० ७०

अध्युत्तरपदात् खोऽञ्चोस्तु वाऽदिशि ॥ १३३६ ॥

स्वार्थे अध्युत्तरपदात् खः स्यात्, अञ्चुन्तात् तु वा, न तु दिशि । खस्य ईन् । रामाधीनः । नित्यसमासः अयम् । प्राक् प्राचीनः । सम्यक् समीचीनः । दिशि तु, प्राची दिक् ।

५० १०

विसंप्रोद्धम्यः कटः ॥ १३४० ॥

एभ्यः स्वार्थे कटः स्यात् । विकटः । सङ्कटः । प्रकटः ।

५० १० ७०

वेः शालशङ्कटौ विस्तारे ॥ १३४१ ॥

विस्तारवति स्वार्थे वेः एतौ स्तः । विशालम् । विशङ्कटम् ।

७० ५० १०

पृथग्भावे विनञ्भ्यां नानाञौ ॥ १३४२ ॥

पृथग्भाववति स्वार्थे आभ्याम् एतौ क्रमेण स्तः । जः इत् । विना । नाना ।

५० १० ७०

उपाधिभ्यां त्यक् आसन्नाधिरूढयोः ॥ १३४३ ॥

क्रमेण एताभ्याम् एतयोः अर्थयोः त्यक् स्यात् । आसन्नं स्थानम् उपत्यकम् । अधिरूढा भूमिः अधित्यका ।

१०

निविडाधिकानुकाभिकाभौकप्रतीका नि-

१०

पात्याः ॥ १३४४ ॥

नैविडः अध्यादिभ्यः कः, अभिप्रत्योः दीर्घश्च ।

ऋक्षा कुटी कुटीरः स्यात् कुतुपोऽल्पकुतुस्तथा ।

अल्पा बधूर्बधूटी स्यात् चिरटी तु सुवासिनी ॥

५. १.

अल्पत्वे वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यस्तरट् ॥ १३४५ ॥

अल्पत्ववति स्वार्थे एभ्यः तरट् स्यात् । टः इत् । वत्सतरः  
वत्सतरी । उच्चतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ।

५.

७.

१.

सुप्तिङ्म्यामीषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः  
॥ १३४६ ॥

ईषदसमाप्तिः स्वार्थस्य किञ्चित् अपकर्षः । तद्वति स्वार्थे  
सुपः तिङश्च एते स्युः । ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः पटुदेश्यः  
पटुदेशीयः । स्त्रियास्तु पुंवत्, पटुदेशीया । एवं पचतिक-  
ल्पम् पचतिदेश्यम् पचतिदेशीयम् ।

५. १. ७. .

सुपो बहुः प्राक् ॥ १३४७ ॥

ईषदसमाप्तौ अर्थे सुबन्तात् प्राक् बहुः स्यात् । ईष-  
दसमाप्तः गुडः बहुगुडः द्राक्षा ।

७. १. ५. १.

प्रशंसायां रूपस्तिङश्च ॥ १३४८ ॥

प्रशसावति स्वार्थे सुपः तिङश्च रूपः स्यात् । पटरूपः ।  
पचतिरूपम् ।

५. ७. १

सुपः कुत्सिते पाशः ॥ १३४९ ॥

कुत्सिते स्वार्थे सुबन्तात् पाशः स्यात् । कुत्सितः वैद्यः  
वैद्यपाशः । गणकपाशः ।



प्रथमान्ताधिकारे स्वार्थिकतद्धितप्रकरणम् । ३७८

७. ५. १.  
असहाये एकादाकिनिकौ ॥ १३५० ॥

असहाये स्वार्थे एकशब्दात् एतौ स्तः । इकारः इत् ।  
असहायेः एकः एकाकी एककः ।

७. १. ५. १. १.  
भूतपूर्वे चरट् गोष्ठात् तु खज् ॥ १३५१ ॥

भूतपूर्वे स्वार्थे प्रथमान्तात् चरट् स्यात्, गोष्ठात् तु खज् ।  
टजौ इतौ । भूतपूर्वः आब्य. आब्यचरः, आब्यचरौ । भूत-  
पूर्वं गोष्ठं गौष्ठीनम् ।

कुशाग्राच्छ इवार्थे स्यात् कुशाग्रीयं ततो भवेत् ।

काकतालोपमेये तु काकतालीयमिष्यते ।

एव घुणाक्षरीयं स्यादनुद्देश्यफलोदये ।

स्थानान्तात् स्थानसदृशं पिढस्थानीय इष्यते ।

जात्यन्ताज्जातियुक्ते छे विप्रजातीयसाधनम् ।

जातौ तु विप्रजातिः स्यादेवं शास्त्रार्थनिर्णयः ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतेऽर्थे तद्विशिष्टे मयट् भवेत् ।

तेनान्नमेवान्नमयं यज्ञाद्यन्नमयं मतम् ।

तदात्मके मयट् तद्वत् वाङ्मयादि ततो भवेत् ।

सन्दिष्टार्था तु या वाणी वाचिकं तदितीयते ।

स्वार्थे मृदस्तिक् प्रोक्तो मृत्तिकेति ततो भवेत् ।

प्रशंसायां तु सस्त्री च मृत्ता मृत्ना ततः स्मृता ॥

७. १.  
प्रकारवति जातीयः ॥ १३५२ ॥

सामान्यस्य भेदकः विशेषः प्रकारः । तद्वति स्वार्थे जातीयः

स्यात् । पटुप्रकारः पटुजातीयः । ( ११६६ सू० ) पुंवद्भावे  
शुभ्रा प्रकारा शुभ्रजातीया, पाचकजातीया ।

७. १:

अतिशयने—तमेष्टौ ॥ १३५३ ॥

अतिशयविशिष्टे स्वार्थे प्रथमान्तात् तमेष्टौ स्तः । अयम्  
एषाम् अतिशयेन आढ्यः आढ्यतमः । पाचकतमः । लघु-  
तमः । इष्टस्तु गुणवचनात् एव ।

५. ७. ७. १. १:

द्विवचनात् विभज्ये उपपदे च तरेयसू \* ॥ १३५४ ॥

द्वयोः मध्ये एकस्य अतिशयेन विभक्तव्ये ( निर्द्धार्ये ) उप-  
पदे च तरेयसू स्याताम् । पूर्वसूत्रापवादः । उकारः इत् ।  
अयम् अनयोः अतिशयेन आढ्यः आढ्यतरः । लघुतरः । पाच-  
कतरः । प्रतीच्याः प्राच्येभ्यः आढ्याः आढ्यतराः । पटुतराः ।  
ईयसुस्तु गुणवचनात् एव ।

५. १: १.

गुणवचनादिष्टेयसू वा ॥ १३५५ ॥

गुणवाचकात् एतौ वा स्तः, पक्षे तरतमौ । तौ च प्रागु-  
क्तार्थविशेषे एव । अयम् एषाम् अतिशयेन लघुः इति इष्टे  
( १८६ पृ० २० प० ) डिहद्भावे टिजोपे लघिष्ठः गरिष्ठः ।

\* बहूनां मध्ये एकस्यातिशयनेऽपि तरेयसू स्तः इति  
विधानार्थं विभज्ये उपपदे च इत्युक्तम् । तच्च उदाहरणेन  
ज्ञापितम् । सुग्धबोधकारिण तु तरतमादीनां सामान्यतो  
द्वयोरपि बहूना मध्ये एकस्यातिशयेन विधानं कृतं । तच्च  
अपाणिनीयत्वात् उपेक्षणीयम् । तरतमप्रत्ययान्तवत् द्विवह-  
नाम् एकस्य उत्कर्षवाचकं तरतमप्रकृत्यन्तरम् अपि अस्ति,  
तेन तारतम्येन वर्तमान इत्यादिशारीरकभाष्यप्रयोगः ।

प्रथमान्ताधिकारे स्वार्थिकतद्धितप्रकरणम् । ३८१

अयम् अनयोः अतिशयेन पटुः पटीयान् । लघीयान् । गरी-  
यान् । प्रतीच्याः प्राच्येभ्यः पटवः पटीयांसः । (१८६ पृ० ८५०)  
स्थवाद्यादेशे स्थूल-स्थविष्ठः स्थवीयान् । दूर-दविष्ठः । प्रिय-  
प्रेष्ठः अनेकाच्त्वाभावात् न डिदङ्गावः, तेनैव ज्ञापकेन अव-  
र्णस्य अपि न लोपप्रसङ्गः । वृद्धज्येष्ठः (१२६० सू०) आत्वे  
ज्यायान् ।

५० १०

तिङो घः ॥ १३५६ ॥

तिङन्तात् अपि उक्ते अर्थे घः स्यात् ।

७०

५०

६०

अद्रव्यप्रकर्षे किमेत्तिङव्ययेभ्यो घस्य तरा-

१०

न्तमामौ \* ॥ १३५७ ॥

किमः, एतदन्तात्, तिङः, अव्ययाच्च परस्य घस्य स्थाने  
एतौ स्तः, न तु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तराम् किन्तमाम् । प्राह्मे-  
तराम् प्राह्मेतमाम् । अतएव सुपः अलुक् । पचतितराम्  
पचतितमाम् । सुतराम् । नितराम् । उच्चैस्तमाम् । उच्चैस्तराम्  
द्रव्ये तु, उच्चैस्तरः तरः ।

५०

६०

६०

७०

१०

किमेकयत्तद्भ्योर्द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरो

६०

१०

बहूनां डतमः ॥ १३५८ ॥

जातिगुणक्रियासन्नाभि समुदायात् एकदेशस्य पृथक्करण  
निर्द्धारणम् । तद्वति स्वार्थे एतभ्यः एतौ स्तः । तत्र द्वयोः

\* घसंज्ञकयो, तरतमयोः एव अर्थे तरातमामौ स्तः इत्यर्थः ।

मध्ये एकस्य निर्धारणे डतरः, बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे  
 डतमः । डः इत्, तेन टेः लोपः । जात्या, अनयोः कः विप्रः  
 कतरः विप्रः, एषां कः विप्रः कतमः विप्रः । गुणेन, कतरः  
 कतमः शुक्लः । क्रियया, कतरः कतमः पाचकः । संज्ञया,  
 कतरः कतमः मैत्रः । एवम् एकतरः एकतमः । यतरः यतमः ।  
 ततरः ततमः ।

इति स्वार्थिकतद्धितप्रकरणम् ।

अथ प्रथमान्ताधिकारे प्रमाणाद्यर्थीयाः ।

१० ६ १ १०  
 तदस्य प्रमाणं द्वयसङ्घट्टमात्राः ॥ १३५६ ॥

प्रथमान्तात् प्रमाणम् अस्य इत्यर्थे एते स्युः । टः इत्, तेन  
 स्त्रियाम् ईप् ।

प्रथमश्चोर्द्ध्वमाने स्याद् द्वितीयश्च तदर्थके ।

तृतीयो मानसामान्ये शास्त्रकारैरुदाहृतः ।

वशद्वयसः हस्तिदघ्न । गजपतिद्वयसीः इति माघः ।

हस्तिमात्रम् । हस्तमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । द्रोणमात्रम् ।

५ १ १

पुरुषादण् च ॥ १३६० ॥

चात् द्वयसादयः । पुरुषः प्रमाणम् अस्य पौरुषम्, पुरुष-  
 द्वयसं, पुरुषदघ्न, पुरुषमात्रम् ।

५ १ १

यत्तदेतद्भ्यः परिमाणं वतुः ॥ १३६१ ॥

संख्यापरिच्छेदः परिमाणम् । तत् अस्य इत्यर्थे प्रथमा-

प्रथमान्ताधिकारे प्रमाणाद्यर्थीयप्रकरणम् । ३८३

न्तेभ्यः एभ्यः वतुः स्यात् । उकारः इत् । यत् परिमाणम् अस्य  
इति वाक्ये वतौ ( ७३८ सू० ) आत्वे यावान् तावान् ।

बहुत्वे कतियत्यादि उत्पन्तन्तु निपात्यते ।

कियानियान् निपात्यश्च किमाद्येकादिसंख्ययोः ॥

काः सख्याः येषा कति । का सख्या यस्य कियान् ।  
एवम् इयान् । कियन्तस्तु कियच्छब्दैकशेषे ।

६० ७० ५० १०

अस्यावयवे संख्यायास्तयट्— ॥ १३६२ ॥

अवयवे वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् सख्यावाचकशब्दात् अस्य  
इति षष्ठ्यर्थे अवयविनि द्योत्ये तयट् स्यात् । टः इत् । पञ्च  
अवयवाः अस्य पञ्चतयः, पञ्चतयी ।

५० १० १०

द्वित्रिभ्यामयट् वा ॥ १३६३ ॥

आभ्याम् अयट् स्यात् वा प्रागुक्ते अर्थे । द्वयं द्वितयम् । त्रयं  
त्रितयम् । संख्यामात्रे अपि तयादयः, तेन घटद्वितयम् ।

५० १० ७० १० २०

उभादयट् वृत्तौ च नित्यम् ॥ १३६४ ॥

उभशब्दात् उक्ते अर्थे वृत्तिमात्रे च ( समासादौ ) नित्यम्  
अयट् स्यात् । उभयम् उभयी । उभयधनम् ।

१० ७० १० ५०

तदस्मिन्नधिकं दशान्तात् शदन्तविंशति-

५० १० १०

व्याञ्च डः ॥ १३६५ ॥

अस्मिन् अधिकम् इत्यर्थे दशान्तात् शदन्तविंशतिभ्यां च  
डः स्यात् । डः इत् । एकादश अधिकाः अस्मिन् शते एका-

दशम् शतम् एकादशाधिकम् इत्यर्थः । दशान्तात् किम्, केव-  
लदशतः मा भूत् । त्रिंशत् अधिकाः अस्मिन् त्रिंशं शतम्  
एवं चत्वारिंशम् । विंशतस्तु इति ( १११३ सू० ) तिलोपे  
विंशम् ।

१० १० ३० ५० १०

तत् कृतमनेनेष्टादिभ्य इनिः ॥ १३६६ ॥

तत् कृतम् अनेन इत्यर्थे इष्टादिभ्यः क्तान्तेभ्यः इनिः  
स्यात् । इकारः इत् । इष्टम् अनेन इष्टी । अधीतम् अनेन  
अधीती । इष्टादिः आकृतिगणः ।

आहं भुक्तमनेनेति आहो आहिक इष्यते ।

पदान्वेष्टा त्वनुपदी शास्त्रकारैर्निर्णायते \* ।

अन्यदेहे चिकित्स्यस्तु रोगं चैत्रिय इष्यते ।

इन्द्रेण जुष्टे दत्ते वा स्यादिन्द्रियनिपातनम् ॥

१० ६० १० ५० १०

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ॥ १३६७ ॥

तारकादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः सञ्जातम् अस्य इत्यर्थे इतः  
स्यात् । तारका सञ्जाता अस्य तारकितम् । फलितम् । तार-  
कादि ( सि० पू० ६६६ पृ० ) ।

१० ६० १० १०

तदस्य पण्यं ठक् ॥ १३६८ ॥

लवणं पण्यम् अस्य लावणिकः । मौक्तिकः ।

१० ६० १०

तदस्य शिल्पम् ॥ १३६९ ॥

\* प्रथमान्ताधिकारे अपि प्रसङ्गात् पदान्वेष्टा इत्यादिविती-  
यान्तप्रकृतिकस्य उदाहरणम्, एवम् अग्रे अपि ।

प्रथमान्ताधिकारे प्रमाणाद्यर्थीयप्रकरणम् । ३८५

सृतिलाभोपयोगिद्रव्यं तदीयकौशलञ्च शिष्यम् । सृदङ्गं  
शिष्यम् अस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः । अत्र सृदङ्गादिपदं  
तत्तद्वादने लाक्षणिकम् ।

१० ६० १० १० ५० १० १०

तदस्य प्रहरणं ठक् शक्तियष्टिभ्यान्तु ईकक्

॥ १३७० ॥

प्रहरणम् अस्य इत्यर्थे प्रथमान्तात् ठक्, शक्तियष्टिभ्यान्तु  
ईकक् । प्रासः प्रहरणम् अस्य प्रासिकः । कौन्तिकः । पार-  
श्वधिकः । धानुष्कः । शाक्तीकः । याष्टीकः ।

१० १० १० १० १० ६० १०

अस्ति नास्ति दिष्टमिति मतिरस्य ठक् ॥ १३७१ ॥

अस्ति इति, नास्ति इति दिष्टं ( सर्वं भाग्यकृतम् ) इति  
च मतिः अस्य इत्यर्थे ठक् स्यात् । अस्ति इति मतिः अस्य  
आस्तिकः । एवं नास्तिकः, दैष्टिकः ।

१० ६० १० १० ५० १० १०

तदस्य शीलं ठक् कृत्वादिभ्यस्तु णः ॥ १३७२ ॥

शीलम् अस्य इत्यर्थे प्रथमान्तात् ठक्, कृत्वादिभ्यस्तु णः ।  
उदरं ( तत्पूरणम् ) शीलम् अस्य औदरिकः । धार्मिकः ।  
यान्त्रिकः । गुरोः दोषावरणं कृत्वा तत् शीलम् अस्य क्वात् ।  
( सि० पू० ६१६ पृ० ) कृत्वादिः द्रष्टव्यः ।

१० ७० ३० ८० १०

तदस्मिन् वृद्धादिना दीयते कः ॥ १३७३ ॥

प्रथमान्तात् वृद्धाद्यलाभकरोत्कोचादिरूपेण दीयते  
अस्मिन् इत्यर्थे कः स्यात् । पञ्च वृद्धादिना दीयन्ते अस्मिन्  
शते पञ्चकम् । दशकं, द्विकम् इत्यादि ।

१० ७ १० ७ ७ १०

सास्मिन् पौर्णमासी मासि संज्ञायामण् ॥ १३७४ ॥

सा पौर्णमासी अस्मिन् मासि इत्यर्थे संज्ञायाम् अण् स्यात्  
पौषी पौर्णमासी अस्मिन् मासे पौषः । एवं माघः,  
फाल्गुनः इत्यादि ।

५ १०

आग्रहायण्याः ठक् फाल्गुनीचैत्रीश्रावणी-

५ १०

कार्तिकीभ्यो वा ॥ १३७५ ॥

उक्ते अर्थे । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् मासे आग्र-  
हायणिकः, पक्षे अण् । फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन् मासे  
फाल्गुनिकः फाल्गुनः । चैत्रिकः चैत्रः ।

१० ६ १० १

साऽस्य देवताण् ॥ १३७६ ॥

प्रथमान्तात् देवता अस्य इत्यर्थे अण् स्यात् । शिवः देवता  
अस्य शैवः । वैष्णवः ।

५ १ ५ १०

माहेन्द्रात् घाणौ सोमाट्स्थण् ॥ १३७७ ॥

उक्ते अर्थे । टणी इती । माहेन्द्रियं माहेन्द्रम् । सौम्य  
हविः । टिच्चात् स्त्रियाम् ईपि ।

५ ६ ६ १ ७

हलस्तद्धितयस्य भस्य लोपोऽनाति ॥ १३७८ ॥

आकारादिभिन्ने प्रत्यये परे भसंज्ञकस्य हलः परस्य तद्धि-  
तयस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे सीमी । एवं सूर्यः देवता



प्रथमान्ताधिकारे प्रमाणाद्वर्थायप्रकरणम् । ३८७

अस्याः इति अणि स्त्रियाम् ईपि ( ६०७ सू० ) यलोपे सौरौ ऋक् ।

५० १०

वाय्वृतूषःपितृभ्यो यः ॥ १३७६ ॥

अस्य देवता इत्यर्थे एभ्यः यः स्यात् । वायुः देवता अस्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । उषस्यम् । पितुः ये ।

१०१० ७ ७

ऋद्रो ये तद्धिते ॥ १३८० ॥

ऋकारस्य रः स्यात् तद्धिते ये परे । पितृग्रम् ।

५० १०

अग्नेर्ठक् ॥ १३८१ ॥

अग्निः देवता अस्य आग्नेयः चरुः । आग्नेयी ऋक् ।

७ ६०

१० १०

संग्रामेऽस्य प्रयोजनयोद्धारवण् ॥ १३८२ ॥

संग्रामे वाचे प्रथमान्तात् प्रयोजनं योद्वा वा अस्य इत्यर्थे अण् स्यात् । सुभद्रा प्रयोजनम् अस्य सौभद्रः संग्रामः । भरताः योद्धारः अस्य भारतः संग्रामः ।

१० ६०

१०

१० १० १०

सोऽस्य निवासोऽभिजनो वाऽण् ॥ १३८३ ॥

प्रथमान्तात् निवासः अस्य इति अभिजनः वा अस्य इत्यर्थे अण् स्यात् । मथुरा निवासः अभिजनः वा अस्य माथुरः । सम्प्रति वासस्थानं निवासः । पूर्ववासस्थानम् अभिजनः ।

१०

१०

पङ्क्त्यादयो निपात्याः ॥ १३८४ ॥

पङ्क्ति विंशति त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति  
अशीति नवति शत सहस्र पङ्क्त्यादि । पञ्च पदानि परि-  
माणम् अस्य पङ्क्तिः कृन्दः, पदस्य द्व्यक्षरत्वात् द्विगुणितपञ्चा-  
क्षरयुक्तपादकत्वात्तथात्वम् । द्वे दशके परिमाणम् अस्य  
विंशतिः । एवं त्रीणि दशकानि परिमाणम् अस्य इत्याद्यर्थे  
त्रिंशदादीनि निपात्यन्ते ।

इति प्रथमान्ताधिकृततद्धितप्रकरणम् ।

अथ द्वितीयान्ताधिकृततद्धिताः ।

५.

द्वितीयायाः ॥ १३८५ ॥

द्वितीयान्तात् वक्ष्यमाणा तद्धिताः स्युः ।

०२० ८० ०२० ८० ०१० १० ०१०

तदधीते तद्देद वेल्यण् \* ॥ १३८६ ॥

द्वितीयान्तात् अधीते वेद वा इत्यर्थे अण् स्यात् । व्याक-  
रणम् अधीते वेद वा वैयाकरणः । औपनिषदः ।

५० १०

वेदादिभ्य ठक् ॥ १३८७ ॥

उक्ते अर्थे एभ्य ठक् स्यात् । वैदिकः । वेद पुराण संहिता  
न्याय तर्क ज्योतिष यज्ञ धर्म वृत्ति लक्षण निमित्त संग्रह  
सूत्रान्त वेदादि ।

५० १०

मीमांसादिभ्यो वुः ॥ १३८८ ॥

\* अक्षरग्रहणमात्रम् अध्ययनम्, अर्थज्ञानं वेदनम्, इत्य-  
र्थो. भेदात् उभयार्थग्रहणम् ।

मीमांसकः । पदकः । क्रमकः । शिक्तकः ।

कन्दोऽधीते क्कान्दसः स्यात् ओत्रियोऽत्र निपात्यते ।

२० ८० ७ः ५० १० १०

तङ्गच्छति पथिदूतयोरणनुपदात् तु खः ॥ १३८६ ॥

पथिदूतयोः वाच्योः द्वितीयान्तात् गच्छति इत्यर्थे अण्, अनुपदात् तु खः स्यात् । मयुरा गच्छति दूतः पन्था वा मायुरः । अनुपद गच्छति अनुपदीनः ।

८ ७ ७० १

अधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽण् ॥ १३८७ ॥

द्वितीयान्तात् अधिकृत्य कृते ग्रन्थे अण् स्यात् । सुभद्राम् अधिकृत्य कृतः ग्रन्थः सौभद्रः । शकुन्तलः ।

७० १० १०

आख्यायिकायां वा लुप् ॥ १३८८ ॥

पूर्वसूत्रेण कृततद्धितस्य लुप् स्यात् वा आख्यायिकारूपे ग्रन्थे वाच्ये । वासवदत्ताम् अधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । शकुन्तला । तद्धितलुपि प्रकृतिलिङ्गता इति स्त्रीत्वम् ।

५० १ १०

इन्द्राच्छो बहुलम् ॥ १३८९ ॥

इन्द्रसमाससाध्यात् द्वितीयान्तात् कृते अर्थे बहुलं कः स्यात् । कस्य ईय् । वाक्यञ्च यदञ्च अधिकृत्य कृतप्रकरणं वाक्यपदीयम् । किरातञ्च अजुनञ्च अधिकृत्य कृतकाव्य किरातार्जुनीयम् । बहुलग्रन्थात् माहरीमाधवम् इत्यत्र पूर्वेण अण् एव ।

तद्वक्षतीति ठक् प्रीतिरनेन मानाजिकी भवेत् ?

तत् करोतीति शब्दात् ठक् शाब्दिकस्तेन कीर्त्तितः ।  
 पक्षिमौनमृगान् हन्तीत्यर्थे शाकुनिकादयः ।  
 धावत्यर्थे त्वनुपदात् ठकानुपदिकः स्मृतः ।  
 ललाटात् पश्यतीत्यर्थे भवेत् लालाटिकष्ठका ।  
 अर्थे गृह्णात्यर्थिकः स्यात् धर्मं चरति धार्मिकः ।  
 रथात् रथं युगाद् युग्य वहत्यर्थे यता भवेत् ।  
 शकटादण् वहत्यर्थे शाकटं तेन कीर्त्तितम् ।  
 विध्यत्यर्थे पदात् येन पद्या स्यात् शर्करादिका ।  
 ज्ञेयो धन्यो धनं लब्ध्वा गणाङ्गणस्तथा मतः \* ।  
 वशाद्वश्यो गते त्वर्थे यता चेते बुधैः स्मृताः ।  
 अल गच्छत्यध्वनः खो यश्च तस्माद्विधीयते ।  
 तेनाध्वनीनोऽध्वन्यश्च क्रमादेतौ मतौ सताम् ।  
 अल यातीत्यभ्यमित्रात् यस्त्री छश्च विधीयते ।  
 अभ्यमित्रोऽभ्यमित्रौणोऽप्यभ्यमित्रौय इत्यपि ।  
 वहत्यर्थे धुरो ढः स्यात् यत् खश्च क्रमशो भवेत् ।  
 धौरेयस्तेन धुर्यः स्यात् धुरोणश्चापि धूर्वहे ।  
 धुरः सर्वधुरीणः स्यात् सर्वादेः खे तदर्थके ।  
 आपन्नार्थे सशयात् ठक् तेन नाशयिको मतः † ।  
 गच्छत्यर्थे योजनात् ठक् तेन योजनिकः स्मृतः ।  
 प्रयष्टव् स्यात्तदर्थे च पथिकः पथिकी स्त्रियाम् ।  
 निचं यातीति पान्थः स्यात् पथो णेन निपात्यते ॥

\* गणं गणना प्रशंसया सख्यानम् इति यावत् त लब्ध्वा  
 इत्यनुकर्षात् गण्यः प्रशंसनीयः इत्यर्थः ।

† सशयशब्दस्य तद्विषयत्वपरत्वे साशयिकः, विषयः अपि  
 भवति इति द्रष्टव्यम् । अतएव साख्यतत्त्वकौमुद्या साशयि-  
 केन गृहसत्त्वेन इत्युक्तम् ।

५. ८. १. ५ १. १.

सङ्घात् समवैति ठक् सेनाया ख्यञ्च ॥ १३८३ ॥

द्वितीयान्तात् सङ्घवाचिनः समवैति इत्यर्थे ठक्, सेनायाः ख्य, चात ठक् । सामूहिकः । सैन्यः, सैनिक ।

८. ८. १. १. ५.

समावेशयति पचतीति वा परिमाणात्

१.

ठक् ॥ १३८४ ॥

द्वितीयान्तात् परिमाणवाचिनः समावेशयति, पचति इति वा अर्थे ठक् स्यात् । प्रख्यं समावेशयति प्रास्थिकः कटाहः । द्रोणं पचति द्रोणिका ब्राह्मणी ।

२. ८. १. १.

तदर्हतीति यत् ॥ १३८५ ॥

सोमम् अर्हति इति सोम्यः विप्रः । शीर्षच्छेदम् अर्हति इति शीर्षच्छेद्यः चौरः । दण्ड्यः । बध्यः । कशाम् अर्हति इति कश्यः । अर्घ्यः । गृह्यः । भाग्यः । इभ्यः । मूल्यम् ।

अर्हत्यर्थे तु शालायाः खे शालीनः सलज्जकः ।

कडङ्गरीयम्हेन स्यादर्हत्यर्थे कडङ्गरात् ॥

५. १. ५. १.

शतादिभ्यो यठकौ पात्राद् घयो ॥ १३८६ ॥

शतम् अर्हति इति शत्यः शनिकः । पात्रम् अर्हति इति पात्रियः पात्रयः ।

५. १.

दक्षिणायाम्कयजौ ॥ १३८७ ॥

दक्षिणाम् अर्हति इति दक्षिणीयः दाक्षिण्यः ।

५ १. ५. १. २. ८. १.  
यज्ञाह ऋत्विजः खञ् तत्कर्माहतीति

॥ १३६८ ॥

तत्कर्म अहति इत्यर्थे यज्ञात् घः, ऋत्विजः खञ् स्यात् ।  
यज्ञकर्म अहति यज्ञियः । आर्त्विजोनः ।

२. ८. ५. १. ५. १. १.  
तद्वाप्नोति कालाट्ठक् द्विगोर्लुग्वा ॥ १३६९ ॥

वाप्नोति इत्यर्थे कालवाचिनः ठक् स्यात्, द्विगोस्तु तस्य  
वा लुक् । पक्षं व्याप्नोति पाक्षिक मासिकं चान्द्रायणम् अशौ-  
चञ्च । दशाहिकं दशाहम् । द्वादशरात्रिक द्वादशरात्रम् ।  
त्रैवार्षिक त्रिवर्षम् । षाड्वर्षिकं षड्वर्षम् ।

५. ५. १.  
पथ्यङ्गकर्मपात्रपत्रेभ्यः सर्वादिभ्यः खः ॥ १४०० ॥

व्याप्नोति इत्यर्थे एभ्यः खः स्यात् । सर्वपथ व्याप्नोति सर्व-  
पथीनः । सर्वाङ्गीनः । सर्वकर्माणिः ।

८. ५. १.  
प्राप्नोत्याप्रपदात् खः ॥ १४०१ ॥

आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदोनः ।

८. १. ५. १.  
अनुभवतीति परम्परापुत्रपौत्राभ्यां खञ्खौ

॥ १४०२ ॥

अनुभवति इत्यर्थे आभ्यां क्रमेण खञ्खौ स्तः । परम्प-  
राम् अनुभवति पारम्पर्येणः । पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्र-  
पौत्रेणः ।

५: ७ १०

अवारपारात्यन्तानुकामेभ्यो गन्तरि खः ॥१४०३॥

एभ्य गन्तरि अर्थे खः स्यात् । अवारं गन्ता अवारीणः ।  
अवारपारेति व्यस्तस्य समस्तस्य विपरीतस्य अपि ग्रहण,  
तेन अवारपारीणः पारावारीणः ।

१ २ ७ ८

समांसमीना प्रतिवर्षं प्रसूतायां निपात्यते

॥ १४०४ ॥

समा समां प्रसूते समासमीना ।

२० ८ ०१ ०१

तदर्हतीति वत् ॥ १४०५ ॥

राजानम् अर्हति राजवत् । पूज्यवत् । यथावत् ।

इति द्वितीयान्ताधिकृततद्वितप्रकरणम् ।

—

अथ तृतीयान्ताधिकृततद्विताः ।

५०

तृतीयायाः ॥ १४०६ ॥

तृतीयान्तात् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः ।

३० १ ५ ०१०

तेन रक्तं—रञ्जनादण् ॥ १४०७ ॥

तेन रक्तम् इत्यर्थे तृतीयान्तात् रञ्जनवाचिनः अण् स्यात् ।  
मञ्जिष्ठया रक्तं मञ्जिष्ठं, स्त्रियाम् इति मञ्जिष्ठी ।

५: ०१०

लाक्षारोचनाभ्यां ठक् ॥ १४०८ ॥

तेन रक्तम् इत्यर्थे आभ्यां ठक् स्यात् । कः इत् । लाक्षिकम् ।  
रौचनिकम् ।

५० १० ५० १०

नील्या अः पीतात् कः ॥ १४०६ ॥

नील्या रक्तं नीलम् । पीतेन रक्तं पीतकम् ।

३० १० ७० ५० १० ६० १० १०

तेन युक्तं काले नक्षत्रादण् तस्य च वा

१०

लुक् ॥ १४१० ॥

काले वाच्ये तेन युक्तम् इत्यर्थं नक्षत्रवाचिनः अण् स्यात्,  
तस्य च वा लुक् । पुथ्येण युक्ता रात्रिः अणि स्त्रियाम् ईपि  
( ८०७ सू० ) यलोपे पौषी । अवण्णेन युक्तः कालः आवणः ।  
पक्षे, पुथ्यं, अवणम् ।

३० १० ७० १०

तेन परिवृतं रथेऽण् ॥ १४११ ॥

रथे वाच्ये तेन परिवृतम् इत्यर्थे अण् स्यात् । समन्तात्  
वेष्टितः परिवृतः । चर्मणा परिवृतः रथः चार्मणः ।

३० १० १० १० १०

तेन ग्राह्यादीत्यण् ॥ १४१२ ॥

दृतीयान्तात् ग्राह्यम् इत्याद्यर्थे अण् स्यात् । चक्षुषा  
ग्राह्यम् चाक्षुष रूपम् । आवणः शब्दः । रासनः रसः । अश्वैः  
उह्यः आश्वः रथः । वृषभैः वाह्य वार्षभं शकटम् ।

३० १० १० १५ १० १०

तेनैकदिगित्यणुरसस्तु यः ॥ १४१३ ॥

एका सनाना दिक् स्थान यस्य सः एकदिक् । एकदिक्



इत्यर्थे तृतीयान्तात् अण् स्यात्, उरसस्तु यः । सुदान्ता पर्व-  
तेन एकदिक् सौदामनी ( १२८३ सू० ) न नलोपः । उरसा  
एकदिक् उरस्यम् ।

३० १० १० १० ५० १० १०

तेन कृतमित्यण् पाणिनेस्तु कः ॥ १४१४ ॥

तृतीयान्तात् कृतम् इत्यर्थे अण् स्यात्, पाणिनेस्तु कः ।  
मच्चिकाभिः कृतं माच्चिकं सारघ मधु । पाणिनिना कृतं  
पाणिनीय व्याकरणम् ।

३० ८० १० ८० २० १० १०

तेन दीव्यति जितं खनति तरति वेति ठक्  
॥ १४१५ ॥

तृतीयान्तात् दीव्यति इत्याद्यर्थे ठक् स्यात् । अक्षैः  
दीव्यति जितः वा आच्चिकः । खनित्रेण खनति खानिचिकः ।  
उडुपेन तरति औडुपिकः ।

३० ८० १० १० ५० १० १०

तेन चरतीति ठक् रथादिभ्यस्तु ठः श्वग-  
णादुभयम् ॥ १४१६ ॥

तृतीयान्तात् चरति इत्यर्थे ठक्, रथादिभ्यस्तु ठः, श्वग-  
णात् ठक्ठौ स्तः । हस्तिना चरति हास्तिकः । रथिकः ।  
आश्विकः । श्वागणिकः, श्वगणिकः ।

३० ८० १० ५० १० ५० १० १०

तेन जीवतीति वेतनादिभ्यष्ठक् व्रतात्तु खञ्  
॥ १४१७ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धनुषा-धानुष्कः, ( १२६३

सू० ) ठस्य कः । वाहन जाल वेश शक्ति उपदेश पाद उप-  
स्थान वेतनादि । व्रातीनः ।

३०      ८०      ५० १०  
तेन प्रवर्त्तते सहजोऽन्मोभ्यष्ठक् ॥ १४१८ ॥

सहसा ( बलेन ) प्रवर्त्तते साहसिकः । औजसिकः ।

३० १० १० ५० १०  
तेन संयुक्तमिति गृहपतेर्ग्यः ॥ १४१९ ॥

गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्यः अग्निः ।

३० ७० ५० १० ५० १० १०  
तेन निर्मिते कन्दसो य उरसोऽण् च ॥ १४२० ॥

कन्दसा निर्मितं कन्दस्यम् । उरस्यः, औरसः ।

३० १० ५० १० ५० १० १० ६०  
तेन साध्यं सप्तपदात् खज् द्विगोस्तु खस्तस्य  
१० १० १०  
च न लुक् ॥ १४२१ ॥

सप्तभिः पदैः ( उच्चारितैः ) साध्यं साप्तपदीनं मैत्रम् ।  
द्वाभ्याम् अहोभ्यां साध्यः द्व्यहोः यज्ञः । खस्य अत्र न  
लुक् ।

३० १० १०  
तेन वित्तं चुञ्चुचनौ \* ॥ १४२२ ॥

विद्यया वित्तः ( ख्यातः ) विद्याचुञ्चुः विद्याचनः ।

इमो घञन्तान्निर्वृत्ते पाकिमादि ततो भवेत् ।

सरावादेर्णिनो व्याप्नो तेन साराविणादयः ॥

---

\* चणप्रत्ययस्य मूर्द्धन्यणत्ववत्त्वमपि केचित् इच्छन्ति ।

नावा तार्थ्ये तु नाव्यः स्यात् वयस्यो वयसा समे ।

तुलया संमिते तुल्यो मूल्य मूलसमे मता ॥

३०

१०

५०

१०

तेन परिजय्यलभ्यकार्याः कालात् ठक्

॥ १४२३ ॥

तृतीयान्तात् परिजय्याद्यर्थे कालवाचकात् ठक् स्यात् ।  
मासेन परिजय्यः ( जेतुं शक्यः ) मासिकः व्याधिः । मासेन  
लभ्यं मासिक वेतनम् । मासेन कार्यं मासिक चान्दायणम् ।

१०

१०

अषडक्षौणालंकर्मिणालंघुलुषीणा निपात्याः

॥ १४२४ ॥

षड्भिः अक्षैः ( इन्द्रियैः कर्णैः ) न श्रुतः अषडक्षौणः  
मन्त्रं द्वाभ्याम् एव कृतः इत्यर्थः । अलकर्मणे अलकर्मिणः ।  
अलपुरुषाय अलपुरुषीणः ।

३

७०

१०

तेन तुल्यक्रियायां वतिः ॥ १४२५ ॥

तृतीयान्तात् तुल्यक्रियायां द्योत्याया वतिः स्यात् ।  
इकारः इत् । मैत्रेण तुल्य पचति मैत्रवत् । अत्र मैत्रतुल्य-  
क्रियातुल्या प्रकृतक्रिया इति गम्यते । वत्यन्तत्वात् अव्ययत्वम् ।

इति तृतीयान्ताधिकृततद्धितप्रकरणम् ।

—

अथ चतुर्थ्यन्ताधिकृततद्धिताः ।

५०

चतुर्थ्याः ॥ १४२६ ॥

चतुर्थ्यन्तात् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः ।

४. १. १०. ५. १. ७. १.

तस्मै हितमित्यवयवरथाभ्यां यः संज्ञायां स

१. ७.

च स्त्रियाम् ॥ १४२७ ॥

दन्ताय हितम् दन्त्यम् । नसि हितं नस्यम् । शिरस्यम् ।  
रथाय हिता रथा सुपद्धतिः ।

५. १.

कर्मन्ब्रह्मभ्यां च ॥ १४२८ ॥

कर्मणे हित कर्मण्यम् । ब्रह्मण्यम् ।

५.

आत्मन्विश्वजनसर्वजनपञ्चजनभोगान्तेभ्यः

१.

खः ॥ १४२९ ॥

एभ्यः खः स्यात् हितार्थे । आत्मनीनः ( ११८४ सू० )  
नलोपाभावः । विश्वजनीनः । सर्वभोगीनः ।

५. ७. ७. १.

विकृतेस्तदर्थ्यायां प्रकृतौ कः ॥ १४३० ॥

चतुर्थ्यन्तात् विकृतिवाचकात् तदर्थ्याया प्रकृतौ वाच्याया  
कः स्यात् । अङ्गारेभ्यः इमानि अङ्गारौयाणि काष्ठानि ।  
कुण्डलाय इदं कुण्डलीयं स्वर्णम् ।

५. १.

वलेढक् ॥ १४३१ ॥

उक्ते अर्थे । वलये इमे वालेयाः तण्डुलाः ।

४. ८. ५. १.

तस्मै प्रभवति संग्रामादिभ्यश्चक् ॥ १४३२ ॥

तस्मै प्रभवति इत्यर्थे चतुर्थ्यन्तेभ्यः एभ्यः ठक् स्यात् ।  
संग्राम, सनाह, संयोग, सम्पराय, संवेश, ससर्ग, निसर्ग,  
उपसर्ग, प्रवास, उपवास, सङ्घात, सन्ताप, संग्रामादि । संग्रा-  
माय प्रभवति सांग्रामिकः ।

५. १.  
योगाद् यठकौ ॥ १४३३ ॥

उक्ते अर्थे योगात् यठकौ स्तः । योग्यः यौगिकः ।

५. १.  
कर्मण उकज् ॥ १४३४ ॥

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ।

७. ५. १.  
तादर्थ्ये देवतान्तात् यः ॥ १४३५ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात् देवतान्तात् यः स्यात् । पितृदेवतायै  
इदं पितृदेवत्यम् । अग्निदेवत्यम् ।

५. १. ६. १.  
पादार्धाभ्यां चातिथेर्जः ॥ १४३६ ॥

चतुर्थ्यन्ताभ्यां आभ्याम् अपि तादर्थ्ये यः । अतिथेस्तु  
जः । जः इत् । पादाय इदं पादम् । अर्घ्यम् । अतिथये इदम्  
आतिथ्यम् ।

२. ८. १. ५. १. १. १.  
तदर्थं प्रयच्छति ठक् वृद्धेस्तु वृधुषिञ्च ॥ १४३७ ॥

तदर्थं प्रयच्छति इत्यर्थे चतुर्थ्यन्तात् ठक्, वृद्धिशब्दस्य तु  
वृधुषिः आदेशश्च स्यात् । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिकः ।  
वृद्धये प्रयच्छति वृद्धुषिकः । मूलात् अधिकलाभः वृद्धिः ।

५. १.

कुशीदात् ठः ॥ १४३८ ॥

कुसीदाय ( वृद्धैः ) प्रयच्छति कुसीदिकः ।

इति चतुर्थ्यन्ताधिकृततद्धितप्रकरणम् ।

—

अथ पञ्चम्यन्ताधिकृततद्धिताः ।

५.

पञ्चम्याः ॥ १४३९ ॥

पञ्चम्यन्तात् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः ।

५.

१. १. १

५. १. १

तत आगत इत्यण् तीर्थायस्थानेभ्यस्तु ठक्

॥ १४४० ॥

आगतः इत्यर्थे पञ्चम्यन्तात् अण् स्यात्, तीर्थात् आय-  
स्थानवाचिभ्यश्च ठक् । मथुरायाः आगतः माथुरः । तीर्थात्  
आगतः तैर्थिकः । शुल्कशालातः आगतः शौल्कशालिकः ।  
आपणिकः ।

५. १.

विद्याजन्मसम्बन्धिभ्यो वुञ् ॥ १४४१ ॥

आगतः इत्यर्थे पञ्चम्यन्तात् विद्यासम्बन्धिनः जन्मसम्बन्धि-  
नश्च वुञ् स्यात् । जः इत् । उपाध्यायात् आगतः औपाध्या-  
यिकः । पितामहात् आगतः पैतामहकम् ।

५. १.

५. १. १. १.

ऋतष्ठक् पितुस्तु यञ्च ॥ १४४२ ॥

ऋदन्तेभ्यः तेभ्यः ठक् स्यात्, पिट्शब्दात् तु यः चात्  
ठक् स्यात् । माढकम् । भ्राढकम् । पितुस्तु पित्र, पैढकम् ।

५. ८. १. १. ५. १. १.

तस्मात् प्रभवतीत्यण् विदूरात् तु अः ॥१४४३॥

पञ्चम्यन्तात् प्रभवति इत्यर्थे अण्, विदूरशब्दात् तु अः  
स्यात् । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । विदूरात् प्रभ-  
वति वैदूर्यः मणिः ।

५. ७. ५. १.

तस्मादनपेते धर्मपथ्यर्थन्यायेभ्यो यः ॥१४४४॥

धर्मात् अनपेतः धर्म्यः । पथ्यः । अर्थ्यः । न्याय्यः ।

इति पञ्चम्यन्ताधिकृततद्धितप्रकरणम् ।

—

अथ षष्ठ्यन्ताधिकृततद्धिताः ।

५.

षष्ठाः ॥ १४४५ ॥

षष्ठ्यन्तात् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः । अधिकारः अयम् ।

६. १. १. १.

तस्यापत्य—मित्यण् ॥ १४४६ ॥

षष्ठ्यन्तात् अपत्यम् इत्यर्थे अण् स्यात् । यदोः अपत्य  
यादव ।

५. १. ५.

दित्यदितियमपत्यन्तेभ्यो ण्योऽगणपतेः ॥१४४७॥

अपत्यम् इत्यर्थे षष्ठ्यन्तेभ्यः एभ्यः ण्यः स्यात्, न तु गण-

पतेः । अणः अपवादः । दितेः अपत्यं दैत्यः । आदित्यः \* ।  
याम्यः । आधिपत्यः । प्राजापत्यः । गणपतेस्तु, गाणपतः ।

५०

५० १० १०

अतो बाह्वादिभ्यश्चेज् ॥ १४४८ ॥

अपत्यम् इत्यर्थे अदन्तात् बाह्वादिभ्यश्च इज् स्यात् । दश-  
रथस्य अपत्यं दाशरथिः । ( सि० पू० ४६८ पृ० ) बाह्वादिः  
द्रष्टव्यः । बाह्विः । सौमित्रिः ।

६०

१० ७०

व्यासस्याकङ् इजि ॥ १४४९ ॥

इजि परे व्यासस्य आकङ् स्यात् । ङः इत् । वैयासकिः ।

७०

७० १०

५०

१०

गोत्रे—भवे च नडादिभ्यः फज् ॥ १४५० ॥

गोत्रे भवे च अर्थे एभ्यः फज् स्यात् । जः इत् । फस्य  
आयन् । ( सि० पू० ४६९ पृ० ) नडादि । द्वैपायनः । नारा-  
यणः ।

५०

१०

गर्गादिभ्यो यज् ॥ १४५१ ॥

गोत्रे अर्थे एभ्यः यज् । ( सि० पू० ५०१ पृ० ) गर्गादिः  
द्रष्टव्यः । गार्ग्यः । वात्स्यः । आगस्त्यः । पौलस्त्यः ।

५०

१०

७०

१०

विदादिभ्योऽजपत्ये च ॥ १४५२ ॥

एभ्यः गोत्रे अपत्ये च अज् स्यात् । इजाद्यपवादः ।  
( सि० पू० ५०१ पृ० ) विदादि । वैदः । और्वः । काश्यपः ।  
पौत्रः । दौहितः । कौशिकः । भारद्वाजः । शौनकः ।

\* शुभ्रादित्वात् अदितेः ढक् अग्रे वक्ष्यते, तेन दैतयः ।



७. ५. ७. १. ५. १.  
गोत्रे यजिञ्भ्यां यूनि फज् द्रोणात् तु

१. १.

फिज् वा ॥ १४५३ ॥

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्ताभ्यां युवसंज्ञके अपत्ये फज् स्यात्, द्रोणात् तु फिज् वा । गर्गस्य अपत्यं युवा इत्यर्थे यजि तदन्तात् फजि च ( १३७८ सू० ) यलोपनिषेधे मार्ग्यायणः वात्स्यायनः । दक्षस्य गोत्रापत्यं युवा इति इजि फजि च इवर्णलोपे दाक्षायणः । द्रोणस्य तु इजि फिजि च द्रौणायणिः, पक्षे इजि द्रौणिः ।

५. १. ७

शिवादिभ्योऽणपत्ये— ॥ १४५४ ॥

अपत्ये अर्थे एभ्यः अण् स्यात् । इजः अपवादः । ( सि० पू० ५०४ पृ० ) शिवादिः द्रष्टव्यः । शैवः ।

५.

नदीमानुषौपय्ययिभ्यः ॥ १४५५ ॥

एभ्यः अपि अण् स्यात् । ढक् अपवादः । नद्याः, यामुनः साग्स्रतः । गाङ्गेयस्तु देवत्वविवक्षया नदीपरत्वे गाङ्गः इत्येव । मानुषाः, पार्थः सौभद्रः । आवन्तात् एव अण्, ईवन्तात् तु ढक् एव, तेन कौन्तेयः, द्रौपदेयः ।

५. १.

ऋष्यन्धकट्षिणिकुरुवंशेभ्यो वा \* ॥ १४५६ ॥

एभ्यः अपि अपत्ये अण् स्यात् । पक्षे इजादिः । मन्त्र-

---

\* वाग्रहणम् अपाणिनीयम् अपि नाकुलिः आर्जुनिः फाल्गुणिः कार्णिः इत्यादिभूरिप्रयोगम् अनुसृत्य कृतम् ।

द्रष्टारः ऋषयः । वासिष्ठः, गौतमः, वैश्वामित्रः । अन्धक-  
वंशात् आन्धकः । वृष्णिवशात् वासुदेवः, आनिरुद्धः । कुरु-  
वंशात् नाकुलः, साहदेवः । पक्षे इज् ।

५० ५ १ १०१०

संख्यादेर्मातुरण् उर् च ॥ १४५७ ॥

संख्यापूर्वात् मातृशब्दात् अण् स्यात् अपत्ये, मातुः उर्  
च । द्वयोः मात्रोः अपत्यं द्वैमातुरः । षाण्मातुरः ।

५० १० ५० १ ७०

पुंस्त्रीभ्यां च ताभ्यां स्तनावणि ॥ १४५८ ॥

आभ्याम् अपत्ये अर्थे अण्, ताभ्याञ्च क्रमेण अणि परे  
स्तनौ आगमौ स्याताम् । पुंसः अपत्यम् पौ स्तः, स्त्रियाः स्त्रैणः ।  
इदमाद्यर्थे अपि द्रष्टेते ।

५० १० १०

कन्यायाः कनीन् च ॥ १४५९ ॥

कन्याशब्दात् अण् स्यात्, तस्याश्च कनीनादेशः । टक्  
अपवादः । कन्यायाः अपत्यं कानीनः ।

५० १०

स्त्रीभ्यो टक् ॥ १४६० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः अपत्ये टक् स्यात् । सरमायाः अपत्यं  
सारमेयः । वैनतेयः । रौहिणेयः बुधः ।

५० ५० ५० ५००१०

द्वाचोऽनिज इतः शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १४६१ ॥

इजन्तभिन्नात् द्विस्वरयुक्तात् इदन्तात् शुभ्रादिभ्यश्च  
अपत्ये टक् स्यात् । अत्रि—आर्च्यः । अग्नि—आग्नेयः ।

शुभ्रादि ( सि० पू० ५०६ पृ० ) द्रष्टव्यम् । शौभ्रियः । मार्क-  
ण्डेयः । काद्रवेयः । आदितेयः । वैमात्रेयः ।

६० १० ७०

कल्याण्यादीनामिन्ड् ठकि ॥ १४६२ ॥

ठकि परे आसाम् इनडादेशः स्यात् । (सि० पू० ५०८ पृ०)  
कल्याण्यादि । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः ।

५० ५० १० ७० १० १०

माटपिटभ्यां स्वमुष्कण्टकौ ठकि लोपश्च ॥ १४६३ ॥

आभ्यां परस्मात् स्वसृशब्दात् अपत्ये अर्थे कण्टकौ स्तः  
ठकि परे, तयोः अन्यलोपश्च । माटष्वसीयः, माटष्वसेयः ।  
पिटष्वसीयः । पिटष्वसेयः ।

५० १०

राजन्स्वशुराभ्यां यः ॥ १४६४ ॥

आभ्याम् अपत्ये यः स्यात् । राजन्यः । स्वशूर्यः ।

५० १० ७०

क्षत्राद् घो जातौ ॥ १४६५ ॥

क्षत्रियः जातिः क्षात्रिः अन्यः ।

५० १०

कुलात् खः ॥ १४६६ ॥

कुलीनः ।

सत्कुलात् खे सत्कुलीनः सकुल्यः सकुलाद्यता ।

खजा माहाकुलीनः स्यात् दौष्कुलेयो ढका तथा ॥

५० १० ५० १० १०

स्वमुष्को भातुर्व्यञ्च ॥ १४६७ ॥

चात् कः । स्वसीयः । भाटव्यः । भात्रीयः ।

५. ७ १: ११ ११.

मनोज्ञातावज्यौ षक् च ॥ १४६८ ॥

मनोः अपत्यं मानुषः मनुष्यः ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिके त्वणि ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः \* ॥

५. ११.

जनपदवचनक्षत्रियादञ् ॥ १४६९ ॥

जनपदवाचकशब्दस्य क्षत्रियपरत्वे तदन्तात् अपत्ये अर्थे  
अञ् स्यात् । पाञ्चालः । कैकयः । कैकटः । ऐच्छाकः । निपा-  
तनात् अन्यलोपः ।

५. ११.

वज्रज्मगधकलिङ्गादण् ॥ १४७० ॥

वज्रचः, आङ्गः, वाङ्गः, सैन्धवः । मगधः । कालिङ्गः ।

५. ११.

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १४७१ ॥

अपत्ये अर्थ एभ्यः ण्यः । कौरव्यः । काव्यः । (सि० पू०  
५१८ पृ०) ।

५. ११.

वृद्धेत्कोशलभ्यः ष्यञ् ॥ १४७२ ॥

वृद्धात् मालव्यः । इतः आवन्त्यः । कौशल्यः ।

५. ११.

पाण्डोर्दण् ॥ १४७३ ॥

\* तदुत्तर स्वार्थके के माणवकः अपि कुत्सितार्थस्य अणा  
एव द्योतनात् न तदर्थके इति बोध्यम् ।

षष्ठ्यन्ताधिकारे तद्राजाद्यर्थीयप्रकरणम् । ४००

द्वयचकत्वेन अणि वृद्धत्वेन अञि च प्राप्ते आरम्भः । पाण्ड्यः ।

५ः

७ः

६ः

०१

३

०१

यस्कादिभ्यो गोत्रे विहितानां लुप् तेनैव

७ः

७ः

बहुत्वेऽस्त्रियाम् ॥ १४७४ ॥

यस्कादिभ्यः गोत्रे अर्थे विहितानां लुप् स्यात्, तदन्तत्वेन एव बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । यस्क, अत्रि, भृगु, कुक्ष, वसिष्ठ, गोतम, अङ्गिरस्, यस्कादि । यस्काः । अत्रयः । भृगवः । बहुत्वे किम्, आत्रेयः आत्रेयी इत्यत्र न । तेनैव कि, प्रिय-  
भार्गवाः । स्त्रिया तु, आत्रेयः । आपत्यार्थकाः अपि केचित् प्रत्ययाः भवादर्थे भवन्ति । प्रयोगानुसारात् ते च अवग-  
न्तव्याः ।

इति षष्ठ्यन्ताधिकारे अपत्यार्थतद्वितप्रकरणम् ।

—

अथ षष्ठ्यन्ताधिकारे तद्राजाद्यर्थीयाः ।

५ः

१ः

६ः

७ः

जनपदवाचिचत्रियेभ्यो विहितास्तेषां राजनि

॥ १४७५ ॥

जनपदवाचिचत्रियरूढेभ्यः विहिताः अजादयः तद्राजनि ( तेषां राजनि ) अपि अर्थे स्युः । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । कैकेयः । आङ्गः । वाङ्गः । मागधः ।

६ः

०१

३ः

०१

७ः

७ः

तद्राजस्य लुप् तेनैवार्थबहुत्वेऽस्त्रियाम् ॥ १४७६ ॥

तद्राजार्थकप्रत्ययस्य लुप् स्यात्, तदन्तत्वेन एव बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । पञ्चालानां राजानः पञ्चालाः, अङ्गाः, वङ्गाः ।

बहुत्वे किं, वाङ्गः वाङ्गी । तेनैव किं, प्रियः वाङ्गः येषां ते प्रियवाङ्गाः इत्यादौ समासकृतबहुत्वे न । -स्त्रियान्तु, आङ्गयः वाङ्गयः ।

७.

५०.

स्त्रियां कुरुकुन्त्यवन्तिभ्यः ॥ १४७७ ॥

एभ्यः परस्य तद्राजार्थकप्रत्ययस्य लुप् स्यात् स्त्रियाम् । कुरु, अत्र एयस्य लुपि ( ६२७ सू० ) ऊङ् । कुन्ती, अवन्ती । उभयत्र थजः पित्वात् स्त्रियाम् ईप् । लुपा लुप्तत्वेन उभयत्र स्त्रीत्वम् ।

६०.

१०.

१००१

५००१.

तस्य समूह इत्यण् भिक्षादिभ्यश्च ॥ १४७८ ॥

षष्ठान्तात् भिक्षादिभ्यश्च समूहः इत्यर्थे अण् स्यात् । भिक्षादिग्रहण बाधकप्रत्ययबाधनार्थम् । काकानां समूहः काकम् औलुक वाडवम् खानम् कापोतं मायूरम् भिक्षादि । ( सि० पू० ५३४ पृ० ) भैक्षम् ।

५०.

१०.

५०.

१०.

वृक्षवाचिभ्यः खण्डो दूर्वादिभ्यः काण्डः \* ॥ १४७९ ॥

एतेभ्यः क्रमेण एतौ स्तः समूहे अर्थे । वृक्षखण्डः । तक्ष-  
खण्डः । पादपखण्डः । दूर्वाकाण्डम् । तमस्काण्डम् । कर्म-  
काण्डम् ।

५०.

०१

वृद्धोच्चादिभ्यो वुञ् ॥ १३८० ॥

उच्चादि ( सि० पू० ५३४ पृ० ) वार्द्धकम् । औच्चकम् ।  
राजन्यकम् ।

\* केचित् खण्डः इत्यत्र षण्ड, इत्येव पठन्ति उदाहरन्ति च ।

षष्ठ्यन्ताधिकारे तद्राजाद्यर्थीयप्रकरणम् । ४८६

गणिकायास्तु गाणिकं कैदारात् ठञ्ज्यजौ च वुञ् ।

कैदारिकं च कैदार्यं कैदारकमपीष्यते ॥

५: १०

अचित्तधेनुहस्तिभ्यठक् ॥ १४८१ ॥

अचित्तात्, आपूपिकं शाष्कुलिकम् । धेनुकम् । हास्तिकम् ।

५:

१:

५

१:

अश्वाच्छाणौ केशाद् यञ्ठकौ ॥ १४८२ ॥

आश्वीयम्, आश्वम् । कैश्यम्, कैशिकम् ।

पाशः पक्षश्च हस्तश्च स्युरेते केशतो गणे ।

केशपाशः केशपक्षः केशहस्तस्ततो भवेत् ॥

५: १० १० १०

७

ग्रामजनगजबन्धुसहायेभ्यस्तः स च स्त्रियाम्  
॥ १४८३ ॥

एभ्यः समूहे तः स्वात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । ग्रामता ।  
जनता । बन्धुता ।

५: १०

पाशादिभ्यो यः ॥ १४८४ ॥

एभ्यः यः, सः च स्त्रियाम् । पाश्या । तृण्या । वात्या ।  
धूम्या ।

५: १०

कमलादिभ्य इनिः— ॥ १४८५ ॥

एभ्यः इनिः, सः च स्त्रियाम् । इकारः इत् । कमल पद्म  
अभोज सरोज कुमुद नल कैरव कमलादि । कमलिनी ।  
कुमुदिनी । नलिनी, उपचारात् तद्वृत्ते अपि एतदन्त  
प्रयुज्यते ।

६० १० १० १०

तस्येदमित्यण् ॥ १४८६ ॥

षष्ठान्तात् इदम् अर्थे अण् स्यात् । सिन्धोः इद सैन्धवम् ।

५० १०

रथाद्यः ॥ १४८७ ॥

रथस्य इद रथ्यम् ।

५० १०

वाहनाध्वर्युपरिषद्भ्योऽज् ॥ १४८८ ॥

हास्तिनम् । वार्षभम् । औष्ट्रम् । आध्वर्यवम् । पारि-  
षदम् ।

५० १०

कन्दोगनटाभ्यां यः ॥ १४८९ ॥

इदम् अर्थे । कान्दोग्यम् । नाय्यम् ।

६०

७०

५०

७०

१०

१०

तस्य विकारे प्राण्योषधिदृक्तेभ्योऽवयवे चाण्  
॥ १४९० ॥षष्ठान्तात् विकारे अर्थे प्राण्यादिभ्यः अवयवे च अर्थे  
अण् स्यात् । भस्मनः विकारः भास्मनः । घार्त्तिकः । कपो-  
तस्य विकारः अवयवः वा कापोतः । दौर्वं काण्डं भस्म वा ।  
वेल्वं भस्म मूलं वा ।

५०

१० १०

त्रपुजतुभ्यां सुक् च ॥ १४९१ ॥

आभ्या विकारे अर्थे अण्, तस्मिन् च सति तदोः सुगा-  
गमः स्यात् । उक्ती इतौ । त्रापुषम् । जातुषम् ।



षष्ठ्यन्ताधिकारे तद्भाजाद्यर्थीयप्रकरणम् । ४११

१००१

७

मयट् वाऽभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४६२ ॥

षष्ठ्यन्तात् विकारे अवयवे च अर्थे मयट् वा स्यात्, न तु भक्ष्याच्छादनयोः । पक्षे अण् । अश्ममयम् आश्वनम् । भक्ष्ये तु, मौनं, सूपः । आच्छादने, कार्पास वस्त्रम् ।

५०

५० १

२०

वृद्धात् शरादिभ्यश्च नित्यम् ॥ १४६३ ॥

वृद्धसन्नकात् षष्ठ्यन्तात् शरादिभ्यश्च उक्ते अर्थे नित्यं मयट् स्यात्, न तु भक्ष्याच्छादनयोः । वृद्धात् आन्नमय शालमयम् । शरादि ( सि० पू० ५६६ पृ० ) । शरमयम्, इक्षुमयम् । भक्ष्ये तु अण् एव, ऐक्षवम् ।

५

७०

५०

७०

५

७

पिष्टाङ्गक्ष्ये गोः पुरीषे ऊर्णायाम् वस्त्रे ॥ १४६४ ॥

एतेषु वाच्येषु एभ्यः नित्यं मयट् स्यात् । पिष्टमयम् अन्नम् । गोमयम् । ऊर्णमय वस्त्रम् । इदन्तु अपाणिनीयम् । तन्मते और्णम् एव ।

७०

५०

७०

१०

१०

असंज्ञायां तिलयवाभ्यां संज्ञायां तु वुक् ॥ १४६५ ॥

भक्ष्यार्थम् । तिलमयम् । यवमयम् अन्नम् । संज्ञायां तु, तैलकं, यावकम् ।

७० १

संज्ञायां कः ॥ १४६६ ॥

पिष्टकैः अपूपः । चूर्णकः । मण्डकः ।

५०

१०

एण्या ठक् ॥ १४६७ ॥

ऐण्यं मांसं चर्म वा ।

५: १०

गोपयोभ्यां यः ॥ १४६८ ॥

गव्यं पयो मांसं वा । पयस्य नवनीतम् ।

७० १० १० ५०

फले लुक् न प्लक्षादिभ्यः ॥ १४६९ ॥

विकारार्थे तद्धितस्य फले वाच्ये लुक् स्यात्, न तु प्लक्षादिभ्यः । आमलक्याः विकारः ( फलम् ) आमलकम् वट-  
रम् । प्लक्षाटेस्तु, प्लक्षम् । न्यग्रोध अश्वत्थ इज्जुदी शिग्रु वृहती  
प्लक्षादि ।

५० १ १

जम्बू लुग्लुपौ वा ॥ १५०० ॥

जम्बूशब्दात् परस्य विकारार्थकस्य तद्धितस्य फले वाच्ये  
लुग्लुपौ वा स्तः । पक्षे प्रत्ययस्थितिः । जम्बु लुपा लुप्तत्वे  
प्रकृतिलिङ्गता जम्बूः । जाम्बवम् ।

५० १ १०

फलपाकशुष्यज्ञो हरितक्यादिभ्यश्च लुप् ॥ १५०१ ॥

फलपाकेन शुष्यज्ञः ( व्रीह्यादिभ्यः ) हरितक्यादिभ्यश्च  
विकारार्थकप्रत्ययस्य फले वाच्ये लुप् स्यात् । व्रीहे विकारः  
फलं व्रीहिः । यवः । मुद्गः । ( सि० पू० ५५१ पृ० ) हरित-  
क्यादि । हरितक्याः विकारः फलं हरितकौ ।

६० १० १ १

तस्य धर्म्यमिति ठक् ॥ १५०२ ॥

षष्ठ्यन्तात् धर्म्यम् इत्यर्थे ठक् स्यात् । आपणस्य धर्म्यम्  
आपणिकम् ।

षष्ठ्यन्ताधिकारे तद्वाजाद्यर्थीयप्रकरणम् । ४१३

हृदयस्य प्रिय हृद्यं पोरुषेयो ढका प्रिये ।

पुत्राद्यहो निमित्तेऽर्थे पुत्रः पुत्रोय इध्यते ॥

६० १० १० ५० १०

तस्येश्वर इति सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण् ॥१५०३॥

सर्वभूमे ईश्वरः सार्वभौमः । पृथिव्याः—पार्थिवः ।

७० १०  
भूतपूर्वे रूप्यचरटौ ॥ १५०४ ॥

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वे अर्थे रूप्यचरटौ स्तः । टः इत् । राज्ञः  
भूतपूर्वा भूमि राजरूप्या । शुभायाः भूतपूर्वा भूमि. शुभा-  
रूप्या । चरटि, राजचरी शुभचरी ।

६० १० १० ७०

तस्य भावस्त्वतौ स्त्रीनपुंसकयोः ॥ १५०५ ॥

षष्ठ्यन्तात् भावः इत्यर्थे त्वतौ स्तः, तदन्तौ च क्रमेण  
स्त्रीनपुंसकयोः स्तः । भावः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यद्धर्मं  
निमित्तीकृत्य शब्दं स्वार्थे प्रवर्तते सः धर्मः । शब्दस्य प्रवृत्ति-  
निमित्तं स च जातिगुणक्रियासंज्ञादिः । घटत्व घटता ।  
शुक्लत्वम् शुक्लता । पाचकत्वं पाचकता । चैत्रत्व चैत्रता ।

५० १ १

पृथ्वादिभ्य इमनिर्वा ॥ १५०६ ॥

एभ्य. भावे इमनि. स्यात् वा । इकारः इत् । पक्षे त्वतौ ।  
इमनि डिङङावे प्रयाद्यादेशे च प्रथिमा, म्रदिमा । ( सि०  
पू० ६५३ पृ० ) पृथ्वादि ।

५० १० १०

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १५०७ ॥

शुक्लादिवर्णवाचिभ्यः दृढादिभ्यश्च भावे ष्यञ् स्यात्, चात्

इमनिः त्वतौ च । पञ्चो इतौ । शोक्ताम् शुक्तिमा शुक्लत्वम्  
शुक्लता । दाढ्यम् दृढिमा दृढत्वम् दृढता । दृढादि (सि० पू०  
६५३ पृ०) 'द्रष्टव्यम् ।

७.

५ १० १०

संख्येये संख्यावचनात् को वा \* ॥ १५०८ ॥

संख्येये वर्तमानात् संख्यावाचकात् भावे कः स्यात् वा ।  
पक्षे त्वतौ । पञ्चाना भावः पञ्चकम् पञ्चत्वम् पञ्चता पञ्चसंख्या  
इत्यर्थः ।

५:

७. १० १०

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च थ्यञ् †

॥ १५०९ ॥

एभ्यः भावे कर्मणि च थ्यञ् स्यात् । शुक्लस्य भावः कर्म वा  
शोक्ताम् । ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादि  
(सि० पू० ६५४ पृ०) ।

भावे कर्मणि सख्युर्यः सख्यं तेन निदर्शितम् ।

स्तेनात् तदर्थके ये च स्तेयमेतत् निपात्यते ।

वाणिज्यं वणिजो येन दूत्य दूतात्तदर्थयोः ॥

५:

१

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १५१० ॥

भावे कर्मणि च अर्थे एभ्यः यक् स्यात् । आधिपत्यम् ।  
सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । पुरोहितादि (सि० पू० ६५५ पृ०) ।

\* कविधानम् अपाणिनीयम् अपि भूरिप्रयोगात् कृतम् ।

† गुणम् उक्तवान् इति व्युत्पत्त्या गुणवाचकस्य एव  
द्रव्यपरत्वे प्रत्ययः, तेन शुक्लादिशब्देभ्यः एव द्रव्यपरेभ्यः प्रत्ययः,  
न रूपादिशब्देभ्यः, तेषां गुणपरत्वाभावात् ।

षष्ठ्यन्ताधिकारे तद्राजाद्यर्थीयप्रकरणम् । ४१५

५. १.

प्राणिजातिवयोवचनाभ्यामञ् ॥ १५११ ॥

आभ्या प्रागुक्ते अर्थे अञ् स्यात् । प्राणिजाते, अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम्, वार्षभम् । वयोवचनात्, कौमार, कैशोरम् ।

५.

५.

५. १.

द्वगन्ताल्लघुपूर्वाङ्गीयनयुवादिभ्यश्च ॥ १५१२ ॥

णभ्यः अण् स्यात् । शुचि—श्रीचम् । मौनम् । लाघवम् । गौरवम् । लघुपूर्वात् कि, पाण्डुत्वम् । वैहायनम् । चातुर्हा यनम् । यौवनम् । युवादि ( सि० पू० ३५६ पृ० ) ।

५

५

१

५

१

१

योपधाङ्गुरूपोत्तमाद् वुञ् सहायात् तु यञ्

१.

च ॥ १५१३ ॥

गुरुपान्त्यवर्णयुक्तात् योपधात् वुञ् स्यात्, सहायात् तु यञ् वुञ् । रामणीयकम् । कामनीयकम् । साहायकम् । सहाय्यम् । साह्यम् अत्र निपात्यते इति केचित् ।

७ ७.

५. १.

भवने क्षेत्रे ब्रीहिशालिभ्यां ठक् ॥ १५१४ ॥

ब्रीहीणा भवन क्षेत्रे ब्रीहेयम् । शालेयम् ।

यथामुखात् समुखाच्च षष्ठ्यन्तात् दर्शने तु ख ।

यथामुखीनस्तेन स्यात् सन्मुखीनस्तथा भवेत् ॥

\* चातुर्हायणम् इत्यत्र खत्वम् अपि इच्छन्ति ।

६० ७० ५० १० ५० १० १०  
 तस्य मूले कर्णादिभ्यो जाहः पक्षात् तु तिः  
 ॥ १५१५ ॥

कर्णस्य मूल कर्णजाहम् । (सि० पू० ६६२ पृ०) कर्णादि ।  
 पक्षस्य मूल पक्षतिः ।

६० ७० ५० १०  
 तस्य पूरणे संख्याया डट् ॥ १५१६ ॥  
 तस्य पूरणे अर्थे संख्यावाचिभ्यः डट् स्यात् । डटो इती ।  
 एकादशाना पूरणः एकादशः । द्वादशः ।

५० ५० १०  
 नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ १५१७ ॥  
 असंख्यादे नान्तात् मट् स्यात् । डटः अपवादः । पञ्चमः ।  
 अष्टमः । नवमः । दशमः । संख्यादेस्तु डटि ।

५० १० ६०  
 षट्कतिकतिपयचतुर्भ्यस्युक् डटः— ॥ १५१८ ॥  
 एभ्यः डटः युगागमः स्यात् । उक्तौ इती । षष्ठः ।

५० १०  
 बहुगणपूगसङ्ख्येभ्यस्तिथ्युक् \* ॥ १५१९ ॥  
 एभ्यः डटः तिथ्युक् स्यात् । उक्तौ इती । बहुतिथः । गण-  
 तिथः । पूगतिथः । सङ्घतिथः ।

५० १०  
 वतोरिथ्युक् ॥ १५२० ॥  
 वत्यन्तात् डटः इथ्युक् स्यात् । यावतिथः । तावतिथः ।

---

\* पूगसङ्घयोः ग्रहणात् असंख्यावाचित्वे अपि ताभ्या डट् ।

५ः १० ६० १००१०

द्विविध्यां तीयस्वेस्तु च ॥ १५२१ ॥

आभ्यां तीयः स्यात् पूरणे अर्थे, त्रैः ढ च आदेशः । डट्  
अपवादः । द्वितीयः । तृतीयः ।

५० १० १०

विंशत्यादिभ्यस्तमङ् वा ॥ १५२२ ॥

संख्यादिभ्यः अपि । पक्षे डट् । विंशतितमः विंशः ।  
एकविंशतितमः एकविंशः ।

२०

५०

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सरिभ्यः ॥ १५२३ ॥

शततमः । सहस्रतमः । मासतमः । अर्द्धमासतमः ।

५० १०

५०

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादे ॥ १५२४ ॥

षष्टितमः । सप्ततितमः । संख्यादेस्तु, एकषष्ठः ।

१०

१०

पितृव्यादयो निपात्याः ॥ १५२५ ॥

पितुः भ्राता पितृभ्यः । मातुः भ्राता मातुलः । पितुः  
पिता पितामहः । मातुः पिता मातामहः ।

इति षष्ठ्यन्ताधिकृततद्धितप्रकरणम् ।

—

अथ सप्तम्यन्ताधिकृततद्धिताः ।

५०

सप्तम्याः ॥ १५२६ ॥

सप्तम्यन्तात् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः । अधिकारः  
अयम् ।

७. १ १ १० ५. १० १०

तत्र संस्कृतमित्यण् शूलोखाभ्यां तु यः ॥१५२७॥

सप्तम्यन्तात् संस्कृतम् इत्यर्थे अण्, शूलोखाभ्यान्तु यः स्यात् । भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्राः यवाः । पैठरः । शूले संस्कृत शूल्यम् । उख्यं मासम् ।

७. १० १० १०

तत्र पिष्टादौत्यण् ॥ १५२८ ॥

सप्तम्यन्तात् पिष्टादि इति अर्थे अण् स्यात् । दृषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुर्ष औलूखल चूर्णम् । चतुर्दश्यां दृष्टं चातुर्दश रक्षः ।

७. १० १ १०

तत्र भवादीत्यण् ॥ १५२९ ॥

सप्तम्यन्तात् भवादिषु अर्थेषु अण् स्यात् । भव, जात, बद्ध, शोभी, कृत, क्रीत, कुशल, सम्भूत, उप्त, देय, साधु, पुष्टत्, पच्यमान, इति भवादि । मथुराया भवादि माथुर । प्रकृतिभेदात् अर्थभेदे प्रत्ययभेदाः अग्रे वक्ष्यन्ते । वसन्ते पुष्पन्ती वासन्ती । शरदि पच्यमानाः शारदाः ।

५. १

५.

७

राष्ट्राह्वः पारावाराभ्यां व्यस्तसमस्तवैपरीत्ये

१०

खः ॥ १५३० ॥

राष्ट्रे भवादि राष्ट्रियः । पारीणः । अवारीणः । पारावारीणः । अवारपारीणः ।

५.

१.

ग्रामाद्यखौ ॥ १५३१ ॥



ग्रामे भवादि ग्राम्य. ग्रामीणः ।

५ः०

७ः०

१

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वखङ्गालङ्कारेषु ठकञ्

॥ १५३२ ॥

आभ्यः क्रमेण एतेषु वाच्येषु भवाद्यर्थे ठकञ् स्यात् । जः इत् । कुले भवः कौलेयक. खा । कुक्षौ बद्धः कौक्षेयक. असि. । ग्रीवेयक. ग्रीवाशोभौ अलङ्कार. ।

५. १.

नद्यादिभ्यो ठक् ॥ १५३३ ॥

भवाद्यर्थे । नादेयम् । ( सि० पू० ५५६ पृ० ) नद्यादि ।

५ः० १

दाक्षिणापञ्चात्पुरोभ्यस्त्यक् ॥ १५३४ ॥

दाक्षिणा इति आजन्तम् । दाक्षिणात्यः । पाञ्चात्यः । पौरस्त्य. ।

५. १.

५.

१. १.

द्युप्रागवागुदक्प्रत्यग्भ्यो यो दिवोऽनुत्वञ्च

॥ १५३५ ॥

दिवि भवादि दिव्यम्, उत्त्वाभावः । प्राचं प्रतीचम् ।

५. १.

अमेहक्कवतसिभ्यस्त्यः ॥ १५३६ ॥

अमा ( मह ) भवादि अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । कुत्रत्यः । तत्रत्यः । ततस्त्यः । कुतस्त्यः ।

५.

१.

५.

१.

१.

अव्ययात् तनट् शश्वतस्तु ठकञ् ॥ १५३७ ॥

भवादर्थं अव्ययात् तनट् स्यात्, शश्वतस्तु इकञ् । प्रात-  
स्तनम् । दोषातनी । सायन्तनी । सदातनः । निपातनात्  
दास्थाने नादेशे सनातनः । शाश्वतिकः ।

५:

१०

ह्यश्वोभ्यां त्यतनटौ ॥ १५३८ ॥

ह्यः ( गताहनि ) भवादि ह्यस्य ह्यस्तनम् । श्वः ( अना-  
हताहनि ) भवादि श्वस्य श्वस्तनम् ।

५:

१०

५०

१००१०

वृद्धान्याभ्यां छः राक्षः कुक् च ॥ १५३९ ॥

शालायां भवादि शालीयम् । आरातीयः । त्वदादेः  
( १२५७ सू० ) वृद्धसंज्ञतया तदीयः यदीयः एतदीयः ( १२१५  
सू० ) दुकि अन्यदीयः । राजकीयम् ।

५०

१०

१०

१

वत्वन्तभवतश्चै पदत्वञ्च ॥ १५४० ॥

वत्वन्तभवच्छब्दात् एतौ स्तः, तस्मिन् च पदत्वम् । भावत्कः ।  
भवदीयः । वत्वन्तेति किं, शत्वन्तात् मा भूत् ।

५:

१०

१०

७

७

१०

युञ्जदस्मिन्नां वा खञ् तस्मिन्नाणि च युष्मा-

१०

७

१०

१०

कास्माकौ एकवचने तु तवकममकौ ॥ १५४१ ॥

आभ्यां वा खञ् स्यात् । तस्मिन् खञि औत्सर्गिके अणि  
च परे अनयोः एतौ स्तः, एकवचने तु तवकममकौ । युष्मासु  
भवादि यौष्माकीनः, पक्षे के युष्मदीयः । आस्माकीनः अस्म-  
दीयः । एकवचने तु, तावकीनः त्वदीयः । मामकीनः

मदीयः । औत्सर्गिके शणि तु, यौष्माकम् । आस्माकम् । ताव-  
कम् । मामकम् ।

५० १०

७०

अरण्याद् वुञ् पथिग्रन्थहस्तिषु ॥ १५४२ ॥

एषु वाचेषु भवायर्थे अरण्यात् वुञ् स्यात् । आरण्यकः  
पन्थाः ग्रन्थः ( वैदेकदेशः ) हस्ती वा ।

५०

५० १० १०

गर्त्तोत्तरपदात् गहादिभ्यश्च कः ॥ १५४३ ॥

शृगालगर्त्तीयम् । गहादिः आकृतिगणः । मत्वर्थीयः ।  
पर्वतीयः । उपाध्मानीयः ।

५०

५० १० १०

स्वार्थादिभ्योऽध्यात्मादिभ्यश्च ठक् ॥ १५४४ ॥

स्वार्थिकः । आध्यात्मिकम् । आधिभौतिकम् । आधि-  
दैविकम् ।

५० १०

वहिर्देवपञ्चजनगम्भीरेभ्यो रयः ॥ १५४५ ॥

( १२८६ सू० ) टिलोपे वाह्यः दैव्यः पाञ्चजन्यः । गाम्भीर्यः ।

५० १०

६०

१० १०

मध्यमाधराभ्यां मोऽधरस्य रलोपश्च ॥ १५४६ ॥

मध्ये भवादि मध्यमः । अधरे भवादि अधमः ।

५० १०

आदेर्यमौ ॥ १५४७ ॥

आद्यः । आदिमः ।

५ः १० ५० १०० १००

अन्तपञ्चाङ्गां डिमोऽग्राद्यघञाञ्च \* ॥ १५४८ ॥

चात् डिमः । डः इत्, तेन टिलोपः । अन्तिमः । पश्चिमः ।  
अग्रः । अग्रियः । अग्रौयः । अग्रिमः ।

५० १०

कालात् ठक् † ॥ १५४९ ॥

कालवाचिनः भवादर्थे ठक् स्यात् । कालिकः । साम-  
यिकः । मासिकः । पाक्षिकः । वार्षिकः । सावत्सरिकः ।

५० १० ५० १० १०

निशाप्रदोषाभ्यां वा श्वसस्तुट् च ॥ १५५० ॥

आभ्या श्वसश्च वा ठक्, ठकि श्वसः तुडागमः स्यात् ।  
पक्षे निशाप्रदोषाभ्यामण् श्वसस्तु त्यजनटौ । नैशिकं नैशम् ।  
प्रादोषिक प्रादोषम् । शौवस्तिकम् ।

५० १० ५ १० ७०

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् शरदस्तु श्राद्धे

१०

ठक् ॥ १५५१ ॥

ठकः अपवादः । ( सि० पू० ५७१ पृ० ) सन्धिवेलादि ।  
सन्धिवेलम्, पार्वणम्, सान्ध्यम् । ऋतोः, शैशिर ग्रैष्मं, वास-  
न्तं शारदिकं श्राद्ध, अन्यत्र शारदम् ।

५० १० ७० १० ५० १० १०

प्राट्ष एण्यो जाते तु वर्षाभ्यश्च ठक् ॥ १५५२ ॥

\* अन्तशब्दात् यः अपि द्रव्यते, तेन अन्त्यः द्रव्यादि सिध्यति ।

† अङ्गः अङ्गादेशः अपि वाच्यः, तेन आङ्गिकम् इति सिध्यति ।

ऋत्वणः अपवादः । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः । प्रावृषि  
जातस्तु प्रावृषिकः । वर्षासु जातः वार्षिकः ।

५ १ १० १० १० ७  
हेमन्तादण्ठकौ तलोपश्चाणि ॥ १५५३ ॥

हैमनः । हैमन्तिकः ।

७ ५ १ ५ १ १  
सम्भूते कोशकक्षिभ्यां ठक् ग्रीवाया अण् च  
॥ १५५४ ॥

कोशे सम्भूत कौशेयं वसनम् । ग्रैवेय ग्रैवम् ।

५ १ ७  
दिगादिभ्यो यो भवे— ॥ १५५५ ॥

दिशि भव दिश्यं रहस्यम् । ( सि० पू० ५७६ पृ० )  
दिगादि ।

५ १ ५ १  
शरीरावयवाद् योऽहिकुक्षिभ्यां ठक् ॥ १५५६ ॥

भवे अर्थे शरीरावयवात् यः स्यात्, अहिकुक्षिभ्यां ठक् ।  
दन्यम् । औष्ठम् । कौक्षेयम् । आह्वेयः ।

५ १ ७ ७  
कर्णललाटाभ्यां कः स्त्रियां भूषायाम् ॥ १५५७ ॥

कर्णिका ललाटिका भूषा ।

५ १  
जिह्वामूलाङ्गुलिवर्गान्तेभ्यश्च ॥ १५५८ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । कवर्गीयः । पवर्गीयः ।

७ १ १० १०  
तत्र नियुक्त इति ठक् ॥ १५५९ ॥

सप्तम्यन्तात् नियुक्तः इत्यर्थे ठक् स्यात् । आपणे नियुक्तः  
आपणिकः ।

७. १.

तत्र साधुर्वितण्डाट्टित्संग्रहायुर्वेदेभ्यष्ठक् ॥ १५६० ॥

वैतण्डिकः । वार्त्तिकः । साग्रहिकः ।

५. १.

५

संग्रामापूपसङ्घातनिवासेभ्यश्च संयुगात्

१.

खञ् ॥ १५६१ ॥

संग्रामे साधुः सांग्रामिकः । आपूपिकः । साङ्घातिकः ।  
नैवासिकः । सायुगीनः ।

५. १.

पथ्यतिथिवसतिभ्यो ठक् ॥ १५६२ ॥

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् ।

५. १.

५. १.

परिषदो रथः सभाया यठौ ॥ १५६३ ॥

परिषदि साधुः पारिषद्यः । सभ्यः सभिकः ।

७. १. १. १.

समानतीर्थे वासोति यः ॥ १५६४ ॥

समानतीर्थे ( गुरौ ) वसति इति सतीर्थः । यविषये  
( १२१३ सू० ) समानस्य सादेशः ।

७. ८.

१. १.

६.

१. १.

समानोदरे शेते इति यः प्रकृतेः सोदरो वा

॥ १५६५ ॥

समानोदरे शेते समानोदर्यः सोदर्यः ।

७. १

५: १०

तत्र विदितः सर्वभूमिष्ठयिवीम्यामण् ॥ १५६६ ॥

सर्वासु भूमिषु विदितः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

५: १०

इहलोकसर्वलोकेभ्यष्ठक् ॥ १५६७ ॥

इह विदितः ऐहिकः । लोके विदितः लौकिकः । सार्व-  
लौकिकः, अनुश्रुतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः ।

७

१०

५:

१०

५:

१०

१०

तत्र प्रसितः स्वाङ्गेभ्यः कः उदरात् तु ठक्  
॥ १५६८ ॥

दन्ते प्रसितः दन्तकः । औदरिकः आद्यूनः इत्यर्थः ।

घटते कर्मणीत्यर्थे कर्मठस्तु निपात्यते ।

प्रसोष्यमानाऽद्य स्त्री वा साद्यस्त्रीना टिलोपतः ॥

परशब्दाद्भवे छे कुक् परकीयं ततो भवेत् ।

स्वभवे च स्वकीय स्यात् स्त्रीयं केचिच्च मेनिरे ॥

उपनौविप्रायभव औपनोविक इष्यते ।

उपजानुप्रायभवे औपजानुकसाधनम् ॥

इति सप्तम्यन्ताधिकृततद्धितप्रकरणम् ।

—

अथ चातुरर्थिकतद्धिताः ।

१०

७. ८

७.

१०

तदस्मिन्नस्ति देशेऽण्— ॥ १५६९ ॥

प्रथमान्तात् अस्ति अस्मिन् इत्यर्थे देशे वाच्ये अण् स्यात् ।  
मनुबाद्यपवादः । पर्वतः अस्ति अस्मिन् देशे पार्वतः ।

३० १०  
तेन निर्वृत्तम् ॥ १५७० ॥

तृतीयान्तात् निर्वृत्ते ( निष्पन्ने ) अर्थे अण् । कुशाब्जेन  
निर्वृत्ता पुरी कौशाब्जो । हस्तिना निर्वृत्तं हास्तिनम् ।

६० १० १० १०  
तस्य निवासोऽदूरभवश्च ॥ १५७१ ॥

षष्ठान्तात् निवासः इत्यस्मिन् अदूरभवः इत्यस्मिन् च अर्थे  
अण् । शिवेः निवासः शैवः । विदिशायाः अदूरभव वैदिशं  
पुरम् । एते चत्वारः अर्थाः ।

५० १ ५० १० १०  
कुमुदनडवेतसेभ्यो ङुतुप् नडशादाभ्यां ङुलश्च  
॥ १५७२ ॥

चतुर्षु अर्थेषु एभ्यः ङुतुप् स्यात्, नडादिभ्या ङुलश्च । उडपाः  
इतः । कुमुद्वान् । वेतस्वान् । नङुलः नङ्वान् । शाद्वलः ।

७० ७० ६० ५० १० १०  
जनपदे बहुषु तेषां वरणादिभ्यश्च लुप् ॥ १५७३ ॥

चतुर्षु अर्थेषु विहिताना तेषां जनपदे ( ग्रामसमूहे )  
वाच्ये बहुषु, वरणादिभ्यस्तु अबहुषु अपि लुप् स्यात् । पञ्चा-  
लाना निवासाः जनपदाः पञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः । बहुषु किम्,  
पाञ्चालः पाञ्चालौ । वरणा ताम्रपर्णी जम्बू चम्पा उज्जयिनी  
गया मथुरा तक्षशिला गोमती वरणादि । गयायाः अदूर-  
भवः गया ।

इति चातुरर्थिकतद्धितप्रकरणम् ।



अथ अव्ययतद्धिताः ।

५० ७० १  
संख्यायाः क्रियाजन्मगणनायां कृत्वसुः ॥१५७४॥

संख्यावाचकात् क्रियाजन्मगणनाया कृत्वसुः स्यात् ।  
उकारः इत् । पञ्चकृत्वः पचति । दशकृत्वः ददाति ।

५० १० ६ १० १०  
द्वित्रिचतुर्थ्यः सुरेकस्य सकृच्च ॥ १५७५ ॥

प्रागुक्ते अर्थे एभ्यः सुः स्यात्, एकशब्दात् तु सुः, एकस्य  
सकृदादेशश्च । उकारः इत् । द्विर्ददाति । त्रिःपचति । रात्  
सस्यैव इति नियमात् सलोपे चतुर्भुङ्क्ते । एकशब्दात् सौस-  
कृदादेशे सयोगान्तलोपे सकृत् पठति ।

५ १० १०  
बहुधा वा ॥ १५७६ ॥

उक्ते अर्थे । बहुधा बहुकृत्वः वा भुङ्क्ते ।

५० १० ७०  
संख्याया धा क्रियाप्रकारे ॥ १५७७ ॥

क्रियाप्रकारे अर्थे संख्यावाचकात् धा स्यात् । पञ्चधा  
दशधा दत्ते ।

एकध्यमेकधा वा स्यात् द्वैधं त्रैधा द्विधा तथा ।

त्रैधं त्रैधा त्रिधा षोढा षड्धेत्येते निपातिताः ॥

५० ५० १० १०  
बह्वल्पार्थात् कारकाच्छस्—वा ॥ १५७८ ॥

बह्वर्थात् अल्पार्थाच्च कारकात् शस् स्यात् वा । बह्वनि  
बहुभिः, बहुभ्यः वा ददाति बहुशः ददाति । एवम् अल्पशः  
पचति । शसि पुवङ्गावः इष्यते ।

५०

५००१०

७०

संख्यायाः परिमाणार्थैकवचनाच्च वीप्सायाम्  
॥ १५७६ ॥

सख्यावाचकात् परिमाणार्थैकवचनाच्च कारकात् वीप्सायां  
शस् स्यात् वा । द्वौ द्वौ, द्वाभ्यां द्वाभ्या वा ददाति द्विशः  
ददाति । शसा वीप्सोक्तेः न द्वित्वम् । पाद पादं पादेन  
पादेन वा पचति पादशः पचति । एकवचनात् कि, पादौ  
पादौ पादान् पादान् पचति इत्यादौ न ।

६० ७ ०१००१० १०

तस्य तत्रेव वा वतिः ॥ १५८० ॥

षष्ठान्तात् सप्तम्यन्ताच्च इवार्थे वतिः स्यात् । कृष्णस्य इव  
कृष्णे इव वा कृष्णवत् ।

इति अव्ययतद्धितप्रकरणम् ।

अथ अव्ययेष्वसर्वविभक्तितद्धिताः ।

५०

६०

०१०

०१

प्रातिपदिकात् सर्वविभक्तौनां तस्मिन् वा—  
॥ १५८१ ॥

प्रातिपदिकमात्रात् सकलविभक्तिस्थाने तस्मिन् स्यात् वा ।  
इलौ इतौ । लाकतः । शास्त्रतः । सर्वतः । विभक्त्यादेशतया  
स्थानिवद्भावे त्यदाद्यत्वे यतः ततः । तद्धितविषये त्यदाद्यत्वे  
इदंपर्थ्यन्तानाम् एव ग्रहणात् न युष्मदस्मदोः अस्त्वम्, तेन  
मत्तः अस्मत्तः । पक्षे यथायथं विभक्तयः ।

कस्मात् कुत इतश्चास्मादेतस्मादत इष्यते ।

किमादिभ्यस्तु पञ्चम्यास्तसिल्येते निपातिताः ॥

परिस्तसिल् स्यात् सर्वार्थात् परितस्तेन जायते ।

उभयार्थादभेस्तद्वदभितस्तेन साध्यते ॥

५०

६०

१०

५०

किंसर्वनामबहुव्यः सप्तम्या—स्त्रोऽद्वादिभ्यः

॥ १५८२ ॥

द्वादिभिन्नेभ्यः किमादिभ्यः परस्याः सप्तम्याः स्थाने त्रः  
स्यात् वा । द्वादिमध्यपतितत्वात् किमः पृथग्ग्रहणम् ।  
सर्वस्मिन् अर्वयोः सर्वेषु वा सर्वत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ।  
द्वादेस्तु द्वयोः त्वयि मयि ।

किमः कुस्त्रे ततःकुत्र कुह क्वेति च वा भवेत् ।

इह स्यादिदमस्त्रे तु शास्त्रेष्वेते निपातिताः ॥

भवद्योगे तु सर्वासां स्थाने चः स्यादतोऽर्चिते ।

प्रयुज्यते तत्रभवानेवमत्रभवानपि ॥

५०

७० १०

सर्वैकान्यकिंयत्तद्वाः काले दा ॥ १५८३ ॥

एभ्यः काले अर्थे सप्तम्याः दा वा स्यात् । सर्वस्मिन् काले  
सर्वदा । एकदा । अन्यदा । किमः ( २४७ सू० ) कत्वे कदा ।  
यदा । तदा ।

सर्वतो दाविधौ शास्त्रे वा सदेति निपात्यते ।

अस्मिन् कालेऽधुनेदानीञ्चेदमस्तु विभाषया ॥

तदानीञ्च तदा पक्षे तस्मिन् काले तदो भवेत् ।

अनद्यतनकाले हि किं यत्तद्वास्तु वा ततः ॥

किमः कर्हि कदेत्येवं यदो यर्हि यदेति च ।

तदस्तर्हि तदा नित्यं त्वेतर्हि चेदमेतदोः ॥

अस्मिन्नङ्गि भवेदद्य सद्यो भवति तत्क्षणे ।

अस्मिन् वर्षे ऐषमः स्यात् पूर्ववर्षे परदु भवेत् ॥

तथा पूर्वतरे वर्षे परारि स्यात् निपातितम् ।

पूर्वादिभ्यस्त्वहन्यर्थे सप्तम्या एदुस् इत्यते ॥

तेन पूर्वदुरन्येदुरितरेदुरितौदृशम् ।

परस्मिन्नहनीत्यर्थे परेदवि निपातितम् ॥

५०

५०

७०

किंसर्वनामबहुभ्यस्तृतीयायाः प्रकारेऽद्या-

५० ०१०

दिभ्यस्या ॥ १५८४ ॥

प्रकारे अर्थे एभ्यः तृतीयास्थाने था स्यात् वा, न तु  
द्वादिभ्यः । सर्वप्रकारैः सर्वथा । यथा । तथा । बहुथा ।  
द्वादेस्तु, द्वाभ्या त्वया मया ।

किमिदंभ्यां थाविधौ तु कथमित्यं क्रमादिमे ।

५०

६०

दिक्शब्देभ्यः प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां दिग्दे-

७०

१०

५० ०१०

०१०

शकालेष्वस्तातिरञ्चतेस्तु लुक् ॥ १५८५ ॥

दिशि रूढेभ्यः दिग्देशकालवृत्तिभ्यः परासाम् आसां  
स्थाने अस्तातिः स्यात्, अञ्चन्तात् तु तस्य लुक् । इकारः इत् ।  
परस्तात् । प्राक् ।

५०

१० ०१०

६०

१० ०१०

७०

पूर्वाधरावरेभ्योऽसिञ्च तेषां पुरधवञ्च तयोः

॥ १५८६ ॥

एभ्यः परासां तासां स्थाने असिः चात् अस्तातिः स्यात्  
प्रागुक्ते विषये, असौ अस्ताती च परतः तेषां स्थाने क्रमेण

अथ येष्वसर्वविभक्तितद्धितप्रकरणम् । ४३१

पुर, अध, अव्, इत्यादेशाच्च स्युः । इकारः इत् । पूर्वा पूर्वस्याः  
पूर्वस्या वा पुरः पुरस्तात् । अधर-अधः अधस्तात् । अवर-  
अवः अवस्तात् ।

ऊर्द्धादस्तातिविषये उपरिष्ठात् तथोपरि ।

अपराच्च तथा पश्चात् शास्त्रेष्वेते निपातिताः ॥

५ः १०

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुः ॥ १५८७ ॥

आभ्या परासा तासा स्थाने अतसुः स्यात् वा प्रागुक्त-  
विषये । अस्तातेः अपवादः । उकारः इत् । दक्षिणा दक्षि-  
णस्याः दक्षिणस्या वा दक्षिणतः । उत्तरतः । तसिलैव सिद्धेः  
अस्तातिवारणार्थं अतसर्थेत्यादिना षष्ठीविधानार्थञ्च सूत्रम् ।

५ः १० १०

उत्तराधरदक्षिणेभ्य आतिर्वा ॥ १५८८ ॥

इकारः इत् । उत्तरा उत्तरस्या उत्तरस्यां वा उत्तरात् ।  
अधरात् । पक्षे यथाप्राप्तम् ।

१०१ ७

५ः

एनव्वाऽदूरेऽपञ्चम्याः ॥ १५८९ ॥

प्रागुक्तेभ्यः परासा तासा स्थाने एनप् वा स्यात् अदूरे  
गम्ये, न तु पञ्चम्याः । उत्तरेण दक्षिणेन । पक्षे यथाप्राप्तम् ।

५ः १० ७ १० १०

दक्षिणोत्तराभ्यामाच् दूरे त्वाहिः ॥ १५९० ॥

आभ्याम् अदूरे गम्ये तासाम् आच् स्यात् । दूरे तु  
आहिः, न तु पञ्चम्याः । चकारः इत् । दक्षिणा उत्तरा । दूरे  
तु, दक्षिणाहि उत्तराहि ।

इति असर्वविभक्तितद्धितप्रकरणम् ।

अथ अव्ययेषु चिप्रभृतितद्धिताः ।

७० ५० १००१०

७०

अभूततद्भावे सुपश्चिर्वा क्त्वस्तिप्रयोगे ॥ १५६१ ॥

अन्यथाभावं प्राप्तायां प्रकृतौ वर्त्तमानात् विकारशब्दात् सुबन्तात् चिः वा स्यात् क्त्वस्तिप्रयोगे । चकारेकारौ इतौ । अशुक्लं शुक्लं करोति इत्यर्थे च्वौ ( ७३५ सू० ) वमात्रस्य लोपे ( ५७४ सू० ) अस्य ईत्वे ( १०५७ सू० ) गतिसमासे शुक्ली-करोति । एवं अशुक्लः शुक्लः भवति अस्ति वा इत्यर्थे शुक्ली-भवति शुक्लास्ति । दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहः इत्यादि-भाष्यप्रयोगात् अव्ययस्य न ईत्त्वम् इति स्थितिः ।

७०

१०

च्वौ—दीर्घः ॥ १५६२ ॥

च्वौ परे पूर्वस्वरस्य दीर्घः स्यात् । अशुचिं शुचिं करोति शुचौकरोति । लघूकरोति । ऋतः ( ५६७ सू० ) रौडि मात्रीकरोति ।

६०

१०

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः ॥ १५६३ ॥

च्वौ परे एषाम् अन्यलोपः स्यात् । अरुं करोति । सुमनी-करोति । सुरजीकरोति । नीरजीकरोति । अराजानं राजानं करोति इत्यादौ च्वौ प्रत्यये सुपः लोपे पदान्ततया नस्य लुपि ( १५८ सू० ) नलुपः असिद्धता नियमेन अत्र सिद्धत्वात् अस्य ईत्वे राजीकरोति ।

७०

१००१०

३०

७०

च्विविषये सातिर्वा साकल्येन सम्पद्यमाने

॥ १५६४ ॥

इकारः इत् । अजलं जलं साकल्येन सम्पद्यते तत् तथा करोति जलसात्करोति जलसाद्भवति जलसादस्ति । पक्षे चि । अग्निसात्करोति इत्यादौ तु न षत्वम् ।

७. १. ७.  
तदधीनवचने सातिः कृभ्वस्ति सम्पदिप्रयोगे  
॥ १५६५ ॥

तदधीनत्वे अर्थे सुवन्तात् सातिः स्यात् कृभादिप्रयोगे । देवाधीनं करोति देवसात्करोति देवसाद्भवति देवसादस्ति देवसात्सम्पद्यते ।

७. १. १.  
देये वा च ॥ १५६६ ॥

तदधीने देये अर्थे वा, चकारात् सातिः स्यात् कृभादिप्रयोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रवाकरोति विप्रवाभवति इत्यादि । पक्षे विप्रसात्करोति इत्यादि ।

५. ५. ५. १. ७.  
संख्याया गुणान्तायास्तृतीयान्तायाश्च कृषौ  
७. १.

कृज्योगे—डाच्— ॥ १५६७ ॥

गुणान्तायाः तृतीयान्तायाश्च संख्यायाः कृषौ अर्थे डाच् स्यात् कृज्प्रयोगे । डच् इती । द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति । तृतीयं कर्षणं करोति तृतीयाकरोति । तृतीयाकरोति ।

५. ७.  
सपत्रनिश्चयाम्भ्यामतिव्यथने ॥ १५६८ ॥

अतिव्यथने अर्थे कृज्प्रयोगे आभ्या डाच् स्यात् ।

सपत्राकरोति मृगं सपुङ्गुशरप्रवेशनेन अतिव्यथितं करोति  
इत्यर्थः ।

५:                      ७                      ५                      ७.  
सुखप्रियाभ्यामानुलोम्ये दुःखात् प्रातिलोम्ये

॥ १५६६ ॥

क्षज्योगे आभ्याम् आनुलोम्ये द्योत्ये, दुःखात् तु प्राति-  
लोम्ये डाच् । सुखाकरोति प्रियाकरोति अनुकूलयति इत्यर्थः ।  
दुःखाकरोति पीडयति इत्यर्थः ।

५.                      ७.                      ५.                      ७.  
शूलात् पाके सत्यादशपथे ॥ १६०० ॥

शूलाकरोति शूलेन पचति इत्यर्थः । सत्याकरोति कृत-  
व्यम् इति वाक्येन तथ्यं करोति इत्यर्थः ।

५.                      १०.१०.                      ७.०.१०.                      १  
अव्यक्तानुकरणात् द्विश्च तस्मिंश्च टिलोपः

॥ १६०१ ॥

अव्यक्तस्य अनुकरणात् ( पटत्भनत्प्रभृतेः ) डाच् स्यात्  
क्षज्प्रयोगे, तस्मिन् च प्रकृतेः द्वित्वं, टिलोपश्च स्यात् । पट-  
पटाकरोति ।

५.                      ५.                      १:                      ७.                      ६. ०.१०.  
किमः सुबन्ताच्चिच्चनावनिर्द्धारणे सुपो न

१  
लुक् ॥ १६०२ ॥

सुबन्तात् किमः चिच्चनी स्याताम् अनिर्द्धारणे गम्ये, तत्र



च सुपः न लुक् । किञ्चित् किञ्चन । केनचित् केनचन ।  
विभक्त्यादेशान्ततया कुत्रचित् क्वचित् इत्यादि ।

इति चिप्रभृत्यव्ययतद्धितप्रकरणम् ।

### अथाकच् ।

स्वार्थं कस्यापवादेन सर्वनाम्ना विकल्पतः ।  
टेः प्रागकच् ततस्तेषां सम्मता सर्वनामता ॥  
त्यदाद्यत्वं ततस्तेषां पुवङ्गावादिकं भवेत् ।  
स्वार्थिके केन तस्मिद्विस्तदन्तस्यान्यशब्दता ॥  
तेनासकौ चामुको वा त्यदाद्यत्वेन सिध्यति ।  
अकज्युक्ताददशब्दात् सीरौत्वन्तु विभाषया ॥  
औत्त्वपक्षे दस्य सत्वं मत्वं तदन्यपक्षतः ।  
याऽमकौ रह इत्यादि माघकाव्यप्रयोगतः ॥  
अत्राहममुकः साक्षीत्येवं योगीश्वरोक्तिः ।  
द्विविधं हि भवेत् साधु त्यदाद्यत्वं तु सर्वथा ॥  
सर्विकस्याः प्रिय इति वाक्ये स्यात् सर्वकप्रियः ।  
केचिद्विभाषयेच्छन्ति तेभ्यः स्याट्स्मैस्मिनाद्यतः ॥  
मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायामिति नैषधे ।  
प्रयुक्तं यत् स्मृतिग्रन्थेऽमुके मासीति साधु तेत् ॥  
अव्ययानां तु केषाञ्चित्तथैवाकच् विभाषया ।  
उच्चैः स्यादुच्चकैर्नीचैर्नीचकैश्चैवमादिकम् ॥  
सर्वनाम्ना सुवन्तानां तिङन्तानामकज्विधिः ।  
प्रयोगादर्शनान्नोक्तः स तु शास्त्रे व्यवस्थितः ॥  
रसो रूपं तथा गन्धः स्पर्शः शब्दो रसादयः ।  
एतेभ्यो मतुवेव स्यात् नेनिः ठो वा भवेन्न च ॥

रसवान् रूपवांस्तेन न रसी रसिको न वा ।  
 रूपी घटोऽनित्य इति प्रयोगेऽतो न साधुता ॥  
 एकाक्षरकदन्ताच्च मतुबेव न तौ मतौ ।  
 पाकवानेवमेव स्यात् न पाकी न च पाकिकः ॥  
 भोगियोगीत्यादिसिद्धैः घिनुण् स्यात् सार्थकस्ततः ।  
 न जातिवचनात्तौ च सप्तम्यर्थे कथञ्चन ॥  
 मतुबेव भवेत्तस्मात् घटवद् भूतलं ततः ।  
 न घटि घटिकं वापि प्रयोगो न हि जायते ॥  
 मत्वर्थीयात् सरूपात् तु न सरूपान्तरं पुनः ।  
 गुणिमानेवमेव स्यात् गुणवत्त्वान् न वा भवेत् ।  
 गुणवत्त्वान् प्रयोगस्तु न साधुरिति देशना ॥

इति तद्धितप्रकरणम् ।

### अथ द्वित्वप्रकरणम् ।

अचः परस्य द्वित्वं वा यरो हलि विभाषया ।  
 द्विधा रूपं भवेत्तेन यथा सिद्धयति सिध्यति ॥  
 अचः परस्माद्रेफात् तु यरो द्वित्वञ्च वा भवेत् ।  
 कार्यं कार्यकार्त्तिरार्त्तिर्दुर्गं दुर्गमितौदृशम् ॥  
 हलः परा भरो लोप्याः सवर्णे भरि पक्षतः ।  
 रुन्धो रुन्धस्ततो रूपं द्विधा स्यात् शास्त्रसम्मतम् ॥  
 ( ८७८ सू० ) द्वित्वे वृच्चं वृच्चं प्रति, या यां प्रति, येन  
 येन गतम्, यस्मै यस्मै दत्तम् इत्यादि ।

६०

१०

१०

एकस्य द्वित्वं समासवद्भावः ॥ १६०३ ॥

सुबन्तस्य एकशब्दस्य द्वित्वं, समासवद्भावश्च । तेन सुपः  
लुक् । एकैकः । एकैकेन । एकैकस्मै ।

७.

६.

१.

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः समासवत्त्वम् ॥ १६०४ ॥

स्वस्य यादृशक्रियायां यस्य यत्कारकत्वं तस्य तादृश्याम्  
एव क्रियायां स्वस्य तत्कारकत्वं कर्मव्यतिहारः । तत्र द्योत्ये  
सर्वनाम्नः द्वित्वं, समासवत्त्वञ्च स्यात् । इतरेतरं पश्चाति ।  
इतरेतरस्मै ददाति ।

६:

६:

६.

१.

पूर्वपदस्ययोरन्यपरयोर्धिभक्तेः सुँः ॥ १६०५ ॥

एतयोः परस्याः विभक्तेः स्थाने सुँः स्यात् । उकारः इत् ।  
समासवद्भावेन विभक्तेः लोपे प्राप्ते वचनम् । अन्योन्यं नमन्ति  
विप्राः, परस्परस्मै ददाति । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति  
माघः ।

द्विशब्दस्य द्विर्वचने रहस्ये द्वन्द्वमिष्यते ।

अन्योऽन्यार्थं तथान्योन्यां तत्रैवार्थं परस्पराम् ।

यथाशब्दस्य द्विर्भावे यथास्त्रे च यथायथम् ।

समासवत्त्व द्वित्वञ्च स्यात्तथा गुणवाचिनः ।

उष्णोष्णः शीतशीतञ्च श्वेतश्वेतादिकं ततः ॥

इति द्वित्वप्रकरणम् ।

अम्बिकानाम नगरी वर्द्धमानप्रदेशगा ।

तस्यां निवासी विप्रः श्रीतारानाथममाह्वयः ॥

वाङ्मयवंशकालिदासपण्डितोत्तंसम्भवः ।

कल्काता नगरे विद्यामन्दिरेऽध्यापकोऽधुना ॥

प्रसिद्धशब्दसङ्घातसाधनार्थमिदं नवम् ।

आशुबोधं व्याकरण पाणिन्यादिमतेऽकरोत् ॥

वेदाक्षिप्रहारात्रीशमिते संवत्सरे गते ।

सुप्रचाराय सर्वत्र मुद्रायन्त्रे न्ययोजयत् ॥

सम्पूर्णम् ।

—

[http://www.new.dli.ernet.in//data\\_copy/upload/0083/131/PTIFF/{0:00000000}.tif](http://www.new.dli.ernet.in//data_copy/upload/0083/131/PTIFF/{0:00000000}.tif)

<http://www.new.dli.ernet.in/metainfo.cgi?>

%0A%09&title1=Ashubodha%20Vyakaranam%0A%09&author1=Taranatha%20Tarkavachaspati%20bhattacharya%0A%09&subject1=LANGUAGE.%20LINGUISTICS.%20LITERATURE%0A%09&year=1892%20%0A%09&language1=sanskrit%0A%09&pages=447%0A%09&barcode=1990020083126%0A%09&author2=%0A%09&identifier1=%0A%09&publisher1=Saraswati%20press,Calcutta%20,jibananda%20Vidya%20Sagara%20Bhattacharya%0A%09&contributor1=%0A%09&vendor1=NONE%0A%09&scanningcentre1=asr,%20melkote%0A%09&slocation1=NONE%0A%09&sourcelib1=Caneige%20Mellon%20Univeristy%0A%09&scannerno1=0%0A%09&digitalrepublisher1=Digital%20Library%20Of%20India%0A%09&digitalpublicationdate1=2006-01-05%0A%09&numberedpages1=%0A%09&unnumberedpages1=%0A%09&rights1=Not%20Available%0A%09&copyrightowner1=%0A%09&copyrightexpirydate1=%0A%09&format1=Tagged%20Image%20File%20Format%20%0A%09&url=/data\_copy/upload/0083/131